PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

6.

2023

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

6.

2023

Hivataltörténet – Karriertörténet

Újkortörténeti kutatások

Pécs, 2023

PONTES

A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve

Online elérhetőség: https://journals.lib.pte.hu/index.php/pontes
Az évkönyv DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES
A 6. szám DOI-azonosítója: 10.15170/PONTES.2023.06.01

Megjelenik a PTE BTK Történettudományi Intézet
(H-7624 Pécs, Rókus u. 2.) kiadásában.

Felelős kiadó: Dr. habil. Vitári Zsolt, intézetigazgató
Szerkesztőség: H–7624 Pécs, Rókus utca 2.
E-mail: pontes.pte.btk.tti@gmail.com

Tanácsadó testület:
Bagi Dániel (ELTE BTK), Barišić, Rudolf (Horvát Történeti Intézet, Zágráb), Fischer Ferenc (PTE BTK), Font Márta (PTE BTK), Gyarmati György (PTE BTK), Győre Zoltán (Újvidéki Egyetem), Harsányi Iván †, Hornyák Árpád (PTE BTK), Khavanova, Olga (Orosz Tudományos Akadémia), Kiss Gergely (PTE BTK), Ormos Mária †, Pál Judit (BBTE, Kolozsvár), Sashalmi Endre (PTE BTK), Srodecki, Paul (Flensburgi Eegyetem), Swanson, John C. (Tennessee Egyetem, Chattanooga), Sroka, Stanisław (Jagelló Egyetem, Krakkó), Vaday Andrea (PTE BTK), Visy Zsolt (PTE BTK), Vitári Zsolt (PTE BTK), Vonyó József (PTE BTK)

Szerkesztőbizottság:
Borhi László (Indiana University), Fedeles Tamás (PTE BTK), Gőzsy Zoltán (Pécsi Tudományegyetem), Grüll Tibor (Pécsi Tudományegyetem), Lovaš Eldina (Horvát Történeti Intézet, Slavonski Brod), Nagy Levente (Pécsi Tudományegyetem), Mrenka Attila (Soproni Múzeum), Pilkhoffer Mónika (Pécsi Tudományegyetem), Forgó András (Pécsi Tudományegyetem), Kalous, Antonín (Palacky Egyetem, Olomouc), Láda Csaba (Kenti Egyetem)

A számot szerkesztette:
Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka

ISSN 2631-0015

Tartalom

TANULMÁNYOK

H. Németh István
Az árvák védelmezője. Az önálló árvaügy létrejötte a magyarországi szabad királyi városokban a 18. század első harmadáig 9

Kulcsár Krisztina
„Von seiner Hochheit allenthalben recommendiret wird". Kapcsolat és karrier Albert szász-tescheni herceg helytartósága idején 48

Kökényesi Zsolt
Oktatási és érvényesülési stratégiák a Batthyány család grófi ágán a 18. században 83

Gőzsy Zoltán
A katolikus papi hivatás és normatív elvárások a 18. század második és a 19. század első felében 122

Pintér Tamás – Kovács Dániel László
A vármegyei tisztikarok és karrierutak kutatásának historiográfiája, forrás- és módszertani lehetőségei. Tapasztalatok a Dél-Dunántúlról: Baranya és Somogy példája, 1790–1848 144

Szilágyi Adrienn
„jutalmát adom fáradtságuknak". A hivatali életpálya végén: nyugdíjak a 19. századi Károlyi nagybirtokokon 167

Dobszay Tamás
Önkormányzatból hivatal? Szapáry Gyula szerepe a megyerendszer etatista modernizációjában 186

KÖZLEMÉNYEK

Gyimesi Réka
Különböző nominális források összekapcsolásának módszertani lépései. Bonyhádi esettanulmány a 19. század második feléből 211

Nagy Mariann
Az egyes felekezetekhez tartozók demográfiai jellemzői a Magyar Korona országaiban (Magyarország és Horvátország) a 20. század elején/az első világháború előtt 227

Csibi Norbert
„Tolna vármegye német községeit három csoportban meglátogatni szándékozom…” Steuer György kormánybiztos jelentése a völgységi németek közösségeiről, 1923. szeptember 10. 247

INTERJÚK
Interjú Dr. habil. Bebesi Györggyel 301
Beszélgetés Kalmár Jánossal, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem (Eger) Történelemtudományi Intézetének professzorával 323
Interjú Dominkovits Péterrel 335

RECENZIÓK
Gara Misel
Tertullianus tükre társadalomtörténettől történetteológiáig 351
Barabás Gábor
Történeti forrás és fikció 356
Barabás Gábor
Oroszország, Ukrajna, Rusz. Három nyelv, három könyv, egy középkorász életműve 360
Papp Regina
A pápai primátus kiterjedése a jogi gyakorlatra 363
Soós István
„Ő császári felsége legkegyelmesebb parancsára”. Országgyűlési jelentések a 18. század első feléből 367
Csibi Norbert
Társadalmasítás, identitáserősítés és lokális történetírás 372
Forgó András
A pécsi intézményes papnevelés első évszázada 377
Varga Tamás
Háborús mindennapok egy főispán szemével 381
Pilkhoffer Mónika
Jakab-hegy, Szentkút, Remeterét 384

BESZÁMOLÓ
Bordás Bertalan
Múlt, jelen, s jövő. Jubileum a PTE Történettudományi Intézetében ... 391

Szerzőink 395

PONTES
6. (2023)

Tanulmányok

PONTES
6. (2023) pp. 9–47.
TANULMÁNYOK
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.01

H. Németh István

Az árvák védelmezője

Az önálló árvaügy létrejötte a magyarországi szabad királyi városokban a 18. század első harmadáig[*]

The defender of orphans. The establishment of the separate orphan affair in the free royal towns of Hungary until the first third of the 18th century

In the middle of the 17th century a transformation of states can be observed. The strives of early absolutist states were aimed at the increase of their economic and, in turn, their military potential. These goals were served by social policy measures aimed at increasing economic efficiency and increasing state revenues. The development of central administration and regulations for orphan affairs also served to maintain labour force and economic potential. The preservation of orphans' property was intended to keep the economy going, and in the case of destitutes, orphanages intended to concentrate the workforce. The measures introduced in the German principalities soon appeared in the provinces of the Habsburg Monarchy. In the first quarter of the 17th century, the first theoretical work on orphan affairs was written, and in the second half of the century it was followed by the first royal decree based on the principles set out in this volume. The aim of these provisions was to ensure the preservation and the control of the assets of the orphans by state means. Similar provisions to the Monarchy's provinces were enacted in the Hungarian Kingdom in the last third of the 17th century. The offices introduced in the Austrian provinces, the separate Orphan's Court (árvaszámvevőszék), the keeping of register on orphans (árvakönyv), and the continuous scrutiny of guardians were introduced in the free royal towns in the first third of the 18th century. All of this went parallel with the administrative reforms ordered in towns. The reform measures introduced regarding orphan affairs were realized at a varying pace one town to another, but by the end of the first third of the 18th century, the orphan regulations developed in the Austrian provinces had become established in all the free royal towns.

Keywords: Kingdom of Hungary, orphan affair, Orphan's Court, free royal towns of Hungary

[*] A tanulmány az NKFI K 143017 sz. „A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II." c. kutatási projekt támogatásával készült..

A 17. század utolsó harmadában a magyarországi várospolitikában döntő fordulatra került sor. Az állam, az uralkodó a szabad királyi városok életébe meghatározó mértékben szólt bele, ellenőrző szerepét a városigazgatás szinte minden területére kiterjesztette. Az egyik ilyen – és egykoron is igen hangsúlyos szerepet kapott – terület volt az árvák, az árvavagyon védelme. Ahogy minden városi polgárokkal kapcsolatos terület, a 17. század végéig ez is tisztán a városi tanács, a városok önkormányzatának hatáskörébe tartozott, amelynek szabályozása területenként és városonként is igen sokféle volt, a városoknak az elhunyt polgárok örökségének kezelésében megmutatkozó gyakorlata csekélyebb mértékben volt egyöntetű. Az állam fellépése ezt a széthúzó gyakorlatot kívánta egységesebbé tenni, majd a 18. század közepére egységesen kezeltetni. Még mielőtt bemutatnánk a szabad királyi városokban e területen is bekövetkezett változásokat, ki kell térnünk arra, milyen okok játszottak közre abban, hogy a kora újkori modern állam ezt a területet is nagy figyelemmel kezelje. A magyarországi városokban felfedezhető új szociálpolitikai elem, az állam részéről megjelent új ellenőrzési terület, az árvaügy 17–18. századi kezdeteinek feltárása ugyanis nem lehetséges anélkül, hogy ne mutatnánk rá azokra az igazgatási változásokra, amelyek ebben az időszakban Európa jórészére jellemző volt.

Európai tendenciák, előzmények a Habsburg Monarchiában

Az állam részvétele a mindennapi élet megszervezésében, az alattvalók és földesuraik, valamint a városok és polgáraik életébe történő beavatkozás, mindezek ellenőrzése és szabályozása az abszolutista állam ismérve. Ezen államot, az abszolutista uralkodói hatalmat általában elítélően szoktak bemutatni, jóllehet az utóbbi évtizedekben jóval árnyaltabb kép áll rendelkezésünkre, mint korábban. Az államhatalom felett bíró uralkodóról és államáról alkotott képpel kapcsolatban újabban számos történész azt hangsúlyozza, hogy az elfogadás-orientált uralom a gyakorlatban csak akkor működött, ha a különböző csoportok abban részt vettek, és lehetőségük volt érdekeik artikulálására. Kutatásaik szerint a monarchikus uralmat még az abszolutizmus korában is inkább a hagyományos struktúrák megtartása és védelme jellemezte, mint a központosítás, a modernizáció és bürokratizálódás, még abban az esetben is, ha ez utóbbi jellemzők sokkal erőteljesebben mutatkoztak meg, mint előtte. A kora újkori uralkodási gyakorlat alapjai így a kormány, az általa kinevezett helyi tisztviselők és a helyi elit közötti kommunikáció, az uralkodók és az alattvalók közötti széles körű, a társadalmi együttélés és a jóléti uralom normáiról („*Guten Policey*", „jó igazgatás") való egyetértés voltak. Ez még akkor is igaznak tekinthető, ha tudjuk,

hogy ez a kommunikáció erősen korlátozott, hiszen nem egyenrangú felek között zajlott.[1]

Az abszolutizmus időszakát, az abszolutista államhatalmat tekinthetjük akár az állami-gazdasági potenciálok összpontosításának, ahol az államra nehezedő financiális és katonai terhek miatt volt szükség a hatékony adóigazgatás bevezetésére, az állandó állami jövedelmek biztosítására. A gazdaságtörténet a fiskális állam (*Fiscal State*, *Fiscal-Military State*) létrejötteként írja le a fenti átalakulást, mely kifejezés az okok és a megoldások közötti tisztán gazdasági, financiális viszonyt kiválóan fejezi ki. A katonai-fiskális állam alapvető elemeként a nagy létszámú mezei hadakra épült hadsereg-szervezés, a katonaságot ellátó financiális, élelmezési és a felszerelést biztosító hadtáprendszer került a vizsgálatok látóterébe, amely a katonai-fiskális állam ütőképességét hivatott biztosítani, és a többi állammal szembeni fölényt biztosítani. A vizsgált terület: a harcképesség növelése és annak pénzügyi háttere ural mindent. Ennél a modellnél – amellett, hogy az államigazgatás mélyebb szintjei, az azt működtető hivatalnokság, a rendiség csak igen csekély figyelmet kap – a képet az az elképzelés uralja, hogy az uralkodó képes volt önmaga megszervezni egy olyan igazgatást, ahol a helyi rendek beavatkozására egyáltalán nincs szükség, az államhatalom végzi, és jól végzi, a feladatait. A Military-Fiscal State teóriáját azonban az utóbbi időben erősen árnyalják, főként a tekintetben, hogy az ekkor megalkotott államgépezet valóban olyan zökkenőmentesen tudta-e behajtani az adót, ahogy azt korábban elképzelték. Az újabb kutatások alapján inkább az előzőekben bemutatott, az uralkodó és a helyi hatalom együttműködésén alapuló rendszerről van szó, ahol ez a koordináció szavatolta az állami adók, és így a hadsereg ellátásának zökkenőmentességét. A kialakult rendszerben mindkét fél jól érthető érdeke kompromisszumhoz vezetett: a monarchia elfogadta az adózás új gyakorlatát, az elit pedig kiváltságos hozzáférést kapott a király pártfogásához és az állami kölcsönügyletekhez.[2]

A katonai-gazdasági-hatalmi potenciálok koncentrálásához kiváltképp szükség volt a harmincéves háború időszakában, de még inkább azt követően annak érdekében, hogy az államgépezet hatékonyan tudjon működni, de ehhez arra is szükség volt, hogy az állam minél jobban szemmel tartsa az adózó népességet, a szóba jöhető jövedelemforrásokat. Ennek érdekében az államra új feladatok hárultak a modern szociálpolitika eredetét jelentő szemlélet alapján, amelynek célja az adózó népesség megtartása, az alattvalók jólétének növelése annak érdekében, hogy az állam külpolitikai érdekei érvényesülni tudjanak. A német fejedelemségekre kiváltképp jellemző volt a súlyos financiális gondokat okozó harmincéves háborút követően az a törekvés, hogy alattvalóik adófizető-képességét

1 Schlumbohm 1997; Beik 2005; Brakensiek 2009; Holenstein 2009.

2 Swann 2003.

megtartsák. A pusztításokat követő újjáépítés reformtervei közül kiemelkedett Veit Ludwig von Seckendorf „*Teutsche Fürsten-Staat*" c. munkája. Seckendorf Sachsen-Gotha titkos udvari és kamarai tanácsosaként az államigazgatás javítását tartotta a legfontosabbnak. Ahogy könyve címében is jelezte, célja az volt, hogy „elemezze a német fejedelemségek jólétét, és iránymutatást akart adni a régensnek a jólét, az igazságosság, az állam biztonságának és rendjének megőrzésére és növelésére".[3] Ennek érdekében a széleskörű igazgatás kiépítését követően a népesség növelését lehetővé tevő intézkedéseket vezettetett be a herceggel: az élelmiszerek biztosítása és a drágaság megelőzése végett nagy gabonaraktárakat hoztak létre, ahonnan szükség esetén a polgári lakosság, de a katonaság számára is elegendő ellátmányt tudtak biztosítani, a dolog-, szegény- és árvaházak hálózatát építették ki, a lelkészek és tanítók özvegyei számára külön pénztár segítségével biztosították a megélhetéshez szükséges nyugdíjat. A lakosság egészségi állapotának javítása céljából az orvosképzésre különös hangsúlyt fektettek, az alattvalók jogi védelmére megszervezték az ügyvédek hálózatát. Az alattvalók képzését és a közösségi morál kialakítását a már a 17. században bevezetett általános tankötelezettséggel, az iskola- és egyházszervezet újraszervezésével gondolták kialakítani. Az alattvalók érdekében egyrészt az adóhátralékokkal kapcsolatban újabb és újabb fizetési moratóriumokat állapítottak meg, másrészt a hátralékok összegét azok egy részének elengedésével is csökkentették még azon az áron is, hogy az állam rövid távú jövedelmei nem nőttek.[4] Az uralkodók ezen felül még arra is törekedtek, hogy a munkaerőhiányt külső forrásokból, mint például a felekezeti szabályozások miatt elvándorolni kényszerített exulánsokból pótolják, akik egyben szaktudást is importáltak (pl. a csehországi protestánsok vagy a francia hugenották). Ezt támogatta az államjog felülvizsgálata is, melynek kiemelkedő alakja, Hermann Conring politikai filozófiájában elfordult a teológiai eszmék államalkotói dominanciájától, amely főként azt jelentette, hogy a saját vallás érvényesülését már nem tekintette a szuverén központi feladatának, ezzel az egyház és a felekezetiségen túlmutató állameszme gondolatát fektette le. Vagyis az állam érdekét a konfesszionalizmus fölé helyezte. Ugyanezt a célt tartotta szem előtt a kameralista gazdaságpolitika is, amely az alattvalók védelmét és az állam bevételeinek növelését tűzte ki célul maga elé. E törekvéseknek köszönhetően Európa egyes területeinek népességnövekedése fél évszázad alatt elérte akár az 50%-ot is, és a sikeres államok erős hadseregeket, jól működő államigazgatást, biztos finanszírozási lehetőségeket tudtak létrehozni.[5] A német fejedelemségek esetében is ezek a tendenciák érvényesültek, és ezek a gondolatok befolyásolták az árvaügyet is.

3 Seckendorff 1656. Dedicatio

4 Brückner 1977; Reinhard 2005; Reinhard 2009; Stolleis 1995; Strauch 2005.

5 Gömmel 1991; Schnee 2014; Jori 1983; Yun-Casalilla – O'Brien – Comin 2012; Bonney 1999.

Az árvaügy kezelése a német fejedelemségekben – elméleti irodalom és hatósági szabályozás

Az árvák gondozása sokáig családi hálózatokon keresztül működött, majd az államok fenti törekvései abban is megnyilvánultak, hogy míg a szegényügy és az árvaellátás háttérintézményei a 17. század elején még főként az egyházak voltak, addig a 17. század végétől ezeket a funkciókat mind inkább a városi hatóságok, majd az állami intézmények látták el. Ennek jól látható jelei voltak a sorra megnyíló árva- és lelencházak, kórházak, ahol a kallódó gyerekeket gyűjtötték össze.[6] Az egyes felekezetekhez erősen kötődő városi árvaházak alapítását követte a pietista szellemben, August Hermann Francke által a Halle melletti Glauchában 1698-ban létrehozott árvaház. Ezt a létesítményt tekinthetjük a modern szociálpolitika irányadó modelljének, amely az árvaház-alapítások második hullámát hozta magával. Addig az árvaházak fenntartását a gazdaságosság határozta meg leginkább, míg Francke új pedagógiai megközelítéseket követett, és az iskolai nevelésre fektetett nagyobb hangsúlyt. A Francke-alapítvány árvaházak egész sorának megnyitását hozta el (Darmstadt 1698, Königsberg 1701, Stuttgart 1701, 1710, Potsdam 1711, 1724, 1727, Stettin 1730, Göttingen 1745), amely eredményeként az 1695 és 1806 között a német fejedelemségekben alapított 220 árvaháznak körülbelül egynegyedét Francke hallei példájáról mintázták. Alapelveit Angliában és Svédországban is átvették. Ezzel együtt a 18. században alapított árvaházak többsége a kereskedelmi és a népesedési-katonai érdekeket követte, azaz kézműveseket, valamint katonákat képeztek ki az itt nevelkedő árvákból.[7]

A kora újkorban a hagyatékok kezelése és az árvák ügyeinek ellenőrzése a földesurak, de még gyakrabban a városi tanácsok hatáskörében volt. Különösen a vagyon szabályozott átruházásában és a szülők nélküli árvák gondozásában voltak érdekeltek, amelyért az árvaszéki hivatalok voltak a felelősek. Ez a tevékenység láthatóan a 17. században, de még inkább a harmincéves háborút követően kezdett az érdeklődés középpontjába kerülni. Részletes feldolgozással nem rendelkezünk a folyamatról, így csak azokból a jelekből tudunk következtetni erre, amelyeket a nyomtatásban megjelent szakművek mennyisége sugall. A harmincéves háború pusztításai a birtokjogi állapotok gyökeres megváltozását is okozták, és a harcok során nagy számban elhaltak (nemesi és városi birtokosok egyaránt) örökségének rendezése szükségessé vált. Éppen ezért a német jogi szakirodalomban az örökségjog kiemelkedő tárgyalása jelentősebbé vált, az egyes egyetemeken a témához kapcsolódó disszertációk és önálló kötetek mind nagyobb számban jelentek meg.

6 Ellwein 1993; Meumann 1995.

7 Sträter 2009; Kroener 1993; Fasshauer 2009; Birkenmeier 2009.

A 16. században kiadott német nyomtatványok között egyet sem találni, amely kiemelten az árvákkal foglalkozna, és az örökségeket tárgyaló írások száma is igen csekély, a megjelent 20 műből a legtöbb főként gyászbeszéd volt. A növekedési tendencia látható már a 17. század elején is, hiszen a kiemelten az árvákkal foglalkozó könyvek száma ekkor már 28, melyből 1620 előtt mindössze három jelent meg, hét 1649-ig, és a kiadott nyomtatványok nagy része pedig a század második felében. Az örökségekkel kapcsolatos érdeklődés még jelentősebbé vált: összesen 176, címében is az örökséggel foglalkozó füzet vagy könyv jelent meg, melynek a nagyobb része, összesen majd száz a század második felében, ebből 72 az utolsó három évtizedben. Ezt a megnövekedett érdeklődést mutatják a 18. század első felére vonatkozó adatok is: az árvákról 44, míg az örökségek szabályozásáról már 152 nyomtatvány jelent meg.[8]

Amíg az árvaházak a munka- és haderővel kapcsolatos problémákon enyhítettek volna, addig a gyámok szabályozásával, az árvavagyonok felügyeletével a központi kormányzat azt kívánta elérni, hogy egyik vagy mindkét szülő hiányában az árvák vagyona épségben maradjon, amely a birtokok prosperitását, az ott dolgozó parasztok megtartását és fizetőképességük fenntartását is szolgálta. Vagyis áttételesen az állami bevételek szavatolását, hiszen az elhanyagolt birtok vagy kézművesműhely nem lett volna arra képes, hogy elegendő adót tudjon termelni. Abban az esetben pedig, amikor az árvák vagyonát csak tőkeként lehetett megtartani, a tőke értékállóságának fenntartása a neveltetésükön túl később segítette őket abban, hogy felnőtt életüket hasznos célok kitűzésével kezdhessék meg. A 17. században e témakörben sorra megjelent nyomtatványok között több olyat találunk, amely nagyon részletesen szabályozza a gyámügyet. 1621-ben például a württembergi herceg adott ki az örökségjoggal és az árvaszabályozással kapcsolatos rendeletet. 1657-ben a regensburgi tanács újította meg az 1542-ben kiadott, majd 1590-ben megreformált szabályzatot, amelyet „az azóta kiadott rendeletekkel és utasításokkal együtt, súlyos háborúkat túlélve, és most Isten kegyelméből visszanyerve a békét és a nyugalmat, hogy mindenben szorgalmasan intézkedjen és teljes jogú formába hozhassa". Az ekkor teljes mértékben megreformált gyámhivatalt a tanács az 1657. augusztus 17-én tartott ülésén hagyta jóvá, és e döntés alapján szeptember 24-ei ülésén arról határoztak, hogy az összes rendelkezést, amelyek a gyámokat érintik nyomtatványban kiadják.[9]

Általános jellegénél fogva ki kell emelnünk Philipp Knipschild esslingeni tanácsos, politikai gondolkodó és hadépítészetben jártas polgár *Tractatus de civitatum imperialium iuribus et privilegiis* c. művét. A munka a német fejedelemségek azon

8 VD 16 (letöltés időpontja: 2022. november 24.); VD 17 (letöltés időpontja: 2022. november 24.); VD18 (letöltés időpontja: 2022. november 24.)

9 Instruction 1659.; Kunkel 1968. 511.

törekvéseivel szemben íródott, amelyekkel ők a városokat saját hatalmuk alá kívánták vonni. Így amikor a birodalom fejedelmei a 16. század vége felé a városok feletti szigorúbb ellenőrzést akarták bevezetni, az egyik védekezési vonal ezzel a fenyegetéssel szemben az volt, hogy ragaszkodtak ahhoz, hogy e városok vezető polgárait a városfalakon kívüli, becsületben és jogokban a nemes fejedelmekhez hasonló uralkodó rendként írják le. Ennek jegyében írta meg 1657-ben Knipschild a kora újkori Németország városairól és polgárságáról szóló szabványos beszámolóját,[10] és kötetében az árvákról és az örökségekről is hosszabban értekezett.

A szerző az árvák és özvegyek védelmét elsősorban a városi tanács hatáskörébe utalta, amelynek kötelességévé tette, hogy szükség esetén gyámot nevezzen ki, akiknek a fontosabb gazdasági és jogi ügyekben kompetensnek kellett lennie. A gyám felett az ellenőrzést a városi tanács gyakorolta. Rögzítette azokat az előírásokat, amelyeket a hagyatéki eljárások során követni kellett: a gyámnak leltárt kellett összeállítani a gyámolt vagyonáról, esküt kellett tennie, hogy a rábízott vagyont épségben megőrzi, és ha ezt elmulasztja, felelősségre vonható, és elfogadja, ha a rábízott vagyonban vizsgálatot indítanak. Kötelezi magát, hogy mindenben a gyámolt javát tekinti. A gyám csak a tanács előtt teheti le hivatalát, fő feladata, hogy a gyámoltat megvédje, birtokait kezelje, az árvákat helyesen nevelje és tanítsa, az árvák ellátását végezze, jogi ügyekben képviselje. A gyámnak kötelessége számadást adnia, amikor a gyámság véget ért, de a császári rendelkezések szerint a tanácsnak is köteles minden évben beszámolni és számadást adni mindenről, amit tett, és amit tennie kell majd. Knipschild ekkor már nem csupán a birodalmi városok (jellemzően Augsburg) joggyakorlatára hivatkozott művében, hanem ebben a témakörben a választófejedelmi törvénykönyvre és rendelkezésekre is. A gyámok feletti ellenőrzéshez ekkor már alsóbb és felsőbb szintű hatóságokat, hivatalokat rendeltek, a császári rendelkezések szerint a tanácsnak kötelesek voltak minden évben beszámolni és számadást adni. Fellebbviteli hatóságként megjelent a *Waisen-Gericht* (árvaszék), amelyhez a gyám és a gyámolt közötti perekben lehetett fellebbezni, valamint a városokban, szintén fejedelmi utasításra (Württemberg), megjelent a külön *Waisen-Richter* (árvabíró) tiszte, aki általában az egyik tanácsos volt. Szintén fejedelmi utasításra a tanács kötelességévé tették, hogy a gyámok ügyeit alaposan figyelemmel kísérjék, és ha valami eltérést tapasztaltak, azonnal büntessenek.[11]

A kötetnek jelentős hatása volt, hiszen az árvaügy jogi irodalmának két kiváló képviselője, Johann Werndle (könyve későbbi kiadásaiban) és Johann Samuel Stryk egyaránt sokszor hivatkozott rá.[12] Werndle, aki könyve megírásakor a brixeni

10 Willoweit 1995. 191.

11 Knipschild 1657; Reyscher 1841. 771.

12 Werndle 1695; Stryk 1737.

püspök tanácsosa és jogi doktor volt, kötetét II. Ferdinándnak ajánlotta, hiszen a mű előszavában célként említette, hogy az örökségekkel és az árvákkal foglalkozó fejedelmi hivatalnokoknak tájékozottaknak és bölcseknek kellett lenniük. A közel 400 oldalas kötet az öröklés és az árvaügy nagyon részletes leírását adja, de a számadásokról kevés szó esik, ahogy az állam beavatkozásáról is.[13] A munka hatását nem csak az mutatja, hogy az árvaügyben született további elemzések számára is alapvető hivatkozási műként szolgált, hanem az is, hogy a 17. században még négyszer adták ki (1644, 1655, 1656, 1691). A szerző, akinek az árvaügy mellett még a tizedügyben született szintúgy nagyhatású, sokak által használt jogi szakműve, épp az 1625. évi soproni országgyűlésen kapott címerbővítő oklevelet, majd hamarosan császári Pfalz- und Hofgrafként látjuk viszont. Előrejutásában a jogászként kiadott munkái tetemes szerepet játszhattak.[14]

Werndle leírása – azon túl, hogy az egész Német-római Birodalom jogi műveire hatással volt – leginkább a Habsburg Monarchiához kapcsolódott. Ha áttekintjük azokat az elérhető rendelkezéseket, amelyeket a hagyatéki joggal és az árvaüggyel kapcsolatban adtak ki, láthatjuk, hogy Werndle munkájának már voltak előzményei. 1587-ben és 1589-ben Felső-Ausztriában adtak ki az árvák és az örökségek ügyeit tárgyaló rendeletet, majd ugyanitt már részletesebb formában került kiadásra egy új utasítás, amely 1616-ban és 1629-ben is megjelent.[15] A Habsburg Monarchiában az árvaügyet egységesen kezelő rendelet 1669-ben született, ekkor még csak Alsó-Ausztriára vonatkozóan, annak érdekében, hogy az árvák a főherceg védelmét és oltalmát élvezhessék, és hogy ezzel a jó rendtartással azok vagyonát a jövőben is kiváló állapotban őrizzék meg. Előírásai szerint elsődlegesen még az életben maradt szülők gyakorolták a gyámságot, vagy mindkettejük halála esetén az árvákat elsősorban rokonnak kellett gondoznia. I. Lipót a gyámok számára azonban ekkor már szigorú rendelkezéseket vezetett be, amely szerint az illetékes hatóságnak az árvák vagyonáról és kiadásairól árvakönyvet (*Waisenbuch*) kellett vezetni, amelybe az árva nevét, korát, vagyonát, gyámját, és a bemutatott számadásokat kellett beírni. Az árvák vagyonának ügyeiről, kiadásaikról és bevételeikről időről időre be kellett számolni, és ide azokat be kellett írni annak érdekében, hogy szükségleteiket nyomon lehessen követni, valamint – ha netán valamilyen kár érné az árvát – ezeket a visszaéléseket vagy hibákat tetten lehessen érni. Bevezette a gondnok vagy idegen gyám esetén, hogy kauciót kellett letennie, hogy az árva vagyona biztonságban legyen. Szabályozta, hogy a szülő halálát követően hogyan kell felvenni a vagyonleltárt adott törvényszék előtt, annak érdekében, hogy az árvát ne érhesse semmilyen anyagi kár. Az uralkodó fenntartotta

13 Werndle 1623.

14 VLA, A.01.03. Nr. 5971, Thöny 1959. Címerbővítése: ÖStA, AVA Adel RAA 453.10

15 Grüll 1969. 246.; Strätz 1990. III 33 § 4.

magának azt a jogot, hogy ezeket a leltárokat és a számadásokat bármikor kikérheti. A hagyatékleltárat az illetékes hatóságnak le kellett adni, és ott azt külön meg kellett őrizni, amely rendelkezés egyben az árvapénztár alapjait vetette meg. Az árvákat a katolikus hitnek megfelelően kellett nevelni, és lehetőség szerint kézművesiparra kellett taníttatni. Az árváknak nyújtott ellátásra és taníttatásra fordított pénzről a helyi törvényszéknek kellett elszámolni. A kiadásokat minden esetben számlákkal kellett igazolni. Szigorúan meghatározta a rendelet, hogy a tőkét hogyan kellett befektetni és legalább 5%-os kamatra kiadni, illetve a biztonságos hitelkihelyezés miatt lehetőség szerint valamelyik egyháznál kellett elhelyezni. Egy meghatározott nagyobb összeg felett csak a helyi tartományi igazgatás engedélyével lehetett rendelkezni, ahogy minden nagyobb befektetésnél, pl. építkezés, a helyi törvényszéktől kellett engedélyt nyerni. Ha a gyám rosszul járt el, azt a helyi törvényszéknek kellett törvény elé idéznie.

A vagyonról történő elszámolásokról külön fejezet intézkedett. Három havonta kellett számadást készíteni, és azt a helyi törvényhatóságnak leadni. A hatóság kérés esetén köteles volt ezeket az elszámolásokat kiadni, valamint ezekről összesítéseket készíteni, minden negyedik héten vagy tizennégy naponta hivatalból bekérni ezeket, az adatokat pedig nem csupán egy rendes árvakönyvben kellett vezetni, hanem a helyi hatóságtól egy esküdtnek ezek felett ellenőrként kellett őrködnie, főként, hogy az elszámolások mindig meglegyenek. Ezeket a számadásokat a vidéki vagyonok esetében a *Landmarschallischen Gericht*, a polgári vagyonok esetében pedig a városokba a kiküldött biztosok vizsgálták felül. Az eredményről jelentést kellett készíteni, és azok alapján javaslatokat tenni, melyet az Alsó-Ausztriai Kormányzaton keresztül az uralkodóhoz kellett benyújtani. Az egyes városok esetében minden egyes joghatóság köteles volt megfelelően kezelni az árvavagyonokat, és előttük kellett elsőfokon eljárni bármilyen sérelem esetén. Gondoskodni kellett arról, hogy az esetleges hiányokat a felülvizsgálat idejére pótolják, ha pedig a felülvizsgáló fennhatóság kiegészítéseket kért, ezeket be kellett nyújtani. Az egyes számadásokról benyújtott jelentésekben kimutatásokat kellett készíteni, a bevételekről és a kiadásokról, az átvett számadásokról nyugtát kellett kiállítani, csak ennek birtokában lehetett a vagyont a gyámnak tovább kezelnie.[16] A számadások felülvizsgálata olyannyira kiemelt területté vált, hogy annak rendezését még három külön rendelet (1688, 1690, 1699) részletezte, melyek az I. Lipót által kiadatott osztrák törvénykönyvbe is bekerültek.[17]

A Habsburg Monarchia számára ez a rendelkezés alapozta meg az árvaügyek és a hagyatéki ügyek intézését. Ettől kezdve csak kisebb változásokat észlelünk

16 Gerhabschaffts-Ordnung 1669. A rendelkezést a 17. században még háromszor (1686, 1688, 1694) kiadták.

17 Edler 1704.

a 18. század végéig, mivel az árvaügy alapvetése maradt, hogyan kell intézni az apa vagy anya nélkül maradt gyermekek gyámságát, a kijelölt gyámok és az árvák pénzét az árvakönyvekbe kellett felvezetni, mely összegek befektetését az értékálló kamatozással védték. Mivel a földesuraknak vagy a városi árvaszéki hivataloknak kellett az árvák örökségét kezelniük, tevékenységük a 18. században bankszerű jelleget öltött, amint azt az árvaszéki és letéti hivatalok könyvei és az árvaszéki nyilvántartások mutatják. A pénzt például a bécsi Stadtbanco-nál helyezték el biztos kamatra, amely bank egyben az állami kiadásokat is finanszírozta. A gyám (*Gerhabe*) mint az árva képviselője a földbirtokos vagy a városi hatóságok felé köteles volt rendszeresen beszámolni, és az egyéni gyámok mellett hamarosan hivatásos és kollektív gyámokról is van tudomásunk. Az árvák ügyének intézése és ellenőrzése így a német fejedelemségekhez hasonlóan a Habsburg Monarchiában is az uralkodó, az állam fennhatósága alá került, amelynek fő területei az egyének kizárása, az ellenőrizhetőség, a központosítás, a bürokratizálódás és az oktatás térnyerése volt.[18]

A magyarországi városok árvaügyi intézkedései – az új várospolitika kezdetei

A magyarországi árvaügy modernizációja ezeken az alapokon nyugodott, de ez a városok esetében egy döntő, és a városi önkormányzatok önállóságára nem is olyan pozitív hatással járó folyamatnak lett a következménye. Ahogy azt a németországi fejedelmeknél is láthattuk, a szociálpolitika kialakulása és szabályozása együtt járt az államigazgatás kiszélesítésével, valamint a fejedelmek, az állam hatalmi koncentrációjával. I. Lipót árvaügyet szabályozó rendelkezését követően igen gyorsan megteremtődött annak lehetősége, hogy e rendelkezések hamarosan a Magyar Királyság városaiban is érvényesüljenek. A központosuló állam számára az ország rendjei közül nem véletlenül éppen a szabad királyi városok jelentették a beavatkozás az első lépcsőfokát a 17. század első negyedétől kezdve. A városok ugyan rendelkeztek rendi jogokkal, de jelentős politikai befolyásuk nem volt. A szabad királyi városok feletti fennhatóság tekintetében az uralkodó már ekkor is jóval közvetlenebb beleszólással rendelkezett. Az uralkodó mintegy földesúrként évente fizetendő földadót (*census*) vetett ki a városokra a 17. század elejétől kezdve újra. Az országgyűléseken megszavazott különleges hadiadót (*taxa*) sem a rendek által meghatározott adókvóta szerint rótták ki, hanem azt a központi pénzügyi szervek állapították meg. Sőt, a kormányzat a 17. század első harmadától kezdve

18 Sachsse – Tennstedt 1980; Jütte 1984; Hatje 2002; Hatje 2006. A Habsburg Monarchiára kiváló összefoglaló tanulmány: Scheutz 2014.

az országgyűlésektől függetlenül akár több évre meg is többszörözhette a kivetés éveinek számát![19]

A 17. század utolsó harmada a magyarországi várospolitika fordulópontját jelenti. A Habsburg uralkodók ellen szervezett rendi felkelés leverését követően (1670–1671) a városok feletti uralkodói/állami ellenőrzés kezdett megvalósulni. Az ekkor bevezetett intézkedések az európai államokban sem voltak már ekkor ismeretlenek, de mintaként az osztrák tartományokban követett ideológia és módszerek szolgáltak, amelyeket először 1672-t követően esetenként, majd 1690 után egységesen minden egyes szabad királyi városban bevezettek. Az osztrák tartományok városaiban a tisztújításokon megjelentek az uralkodó által kinevezett biztosok, eleinte azért, hogy a megválasztott tisztviselőktől kivegyék a hűségesküt (*Eidkommissar*), majd a 17. század első negyedétől hogy befolyásolják a tisztújítást és ellenőrizzék a várost (*Wahlkommissar*).[20] Amíg az uralkodó a 17. század utolsó harmadáig nem avatkozott bele a városok önkormányzatába, ettől kezdve a királyi biztosok – az osztrák *Wahlkommissar*okhoz hasonlóan – mindenhol megjelentek, hogy érvényt szerezzenek az uralkodói akaratnak. Tevékenységük nem csupán a városi vezető elit felekezeti összetételét, hanem a városigazgatás egészét megváltoztatta.[21]

A városok belső igazgatásába történő beavatkozás okai többfélék voltak. Az egyik legtöbbet vizsgált tényező az ellenreformáció volt, aminek a célja az volt, hogy a városok vezetésének nagy részét vagy egészét katolikussá tegyék.[22] E törekvés beleillik a Habsburg kormányzat által a cseh-morva és osztrák örökös tartományokban képviselt valláspolitikába éppúgy, mint a többi európai állam által követett gyakorlatba. Az „egy állam–egy vallás" elve ugyanis a 17. században már elég egyöntetűen elfogadott politikai álláspont volt minden olyan országban, ahol kisebb vagy nagyobb mértékben központosított vagy abszolutista jellegű államigazgatást igyekeztek felépíteni.[23] A választási biztosok feladatai közé tartozott, hogy a városi tisztújítás alkalmával katolikus tisztviselőket kellett hatalomra juttatniuk, de az osztrák tartományok mintájára ezen túl más, a városigazgatással szorosabb kapcsolatban álló területekre is felügyelniük kellett.[24]

A kirendelt biztosoknak az éves tisztújítás alkalmával részletes, szinte mindenre kiterjedő vizsgálatot kellett készíteniük. A magyarországi városokba küldött

19 H. Németh 2008.

20 Gutkas 1972. 234–237.; Brunner 1955; Scheutz 2006a; Scheutz 2006b; Baltzarek 1974.

21 Az utasítást l. ÖStA, FHKA HKA HF Ungarn RN 360. 1693. december fol. 365–372. 1690. december 15. A közigazgatási változásokra l. H. Németh 2018.

22 Szűcs 1963; H. Németh 2009.

23 Hinrichs 1996; Vierhaus 1984. 15–38. A Habsburg Monarchia országaiban végbement változásokról: Bahlcke 1999; Mikulec 1992; Mikulec 2002; Sterneck 2005; Hrdlička 2007; Mikulec 2008; Fejtová 2012.

24 Scheutz 2006b.

királyi biztosoktól kért információk, a változások kiszemelt területei azonosak voltak az osztrák, valamint cseh-morva tartományokban már korábban bevezetett intézkedések területeivel.[25] Egyrészt ellenőrizniük kellett a számadáskönyveket, másrészt meg kellett ismerniük a városok általános állapotát. Jelentéseikben a vallási viszonyok, az egyházak állapotának és a hívek hitéletének jellemzésén túl megtalálható a polgárság általános leírása, a városigazgatás, az épületek állapota, az adóztatás és általában a gazdálkodás minden területe.[26] Az ellenőrzés legerőteljesebb elemei így a városgazdálkodás jobbítását, átláthatóságát szolgáló intézkedések voltak, összességében a gazdálkodás és ennek következtében a városok adófizető-képességének megnövelése volt.[27] Ezeket a célokat mozdították elő a biztosok által a tanácsba delegált új tagok kiválasztásának szempontjai is, mivel az utasításokban kiemelt hangsúlyt kapott a katolikus felekezethez tartozás mellett a jogi és közgazdasági ismeretek megléte is![28] A városi gazdálkodás hatékonyabbá tételét egyszerű elvek indokolták. Az egyre több feladatot vállaló államnak mind nagyobb bevételekre volt szüksége. Hátterében (részben) a kora újkori hadsereg finanszírozásának kérdései álltak, ami épp ekkor vált egyre sürgetőbbé. A 17. század első negyedében elkezdődött nagy, európai háború megkövetelte, hogy az összes európai állam, amely részt vett az összecsapásban, koncentrált és állandó igazgatást építsen ki annak érdekében, hogy az állandóan fenntartott katonaságot ellátni és finanszírozni lehessen. A katonai kiadások a 17. század elejétől a közepéig az előző korszak háromszorosára, majd a 18. század első harmadáig a költségek közel kilencszeresére nőttek,[29] így a fiskális-katonai állam kialakulása az állam financiális erőforrásainak koncentrálásához vezetett. Ennek következményei leginkább azokra a pénzügyi forrásokra hatottak, amelyek már korábban is az uralkodó közvetlenebb fennhatósága alá tartoztak, így elsősorban a városokra is.[30]

A magyarországi városok – az osztrák városokhoz hasonlóan – a 17. század első negyedétől azonban nemhogy mind több bevételt biztosítottak volna az államigazgatásnak, hanem hatalmas adóhátralékokat halmoztak fel. Az európai háború gazdasági következményei miatt a magyarországi városok lakosságának adófizető-képessége a 17. században rohamosan csökkent, az állami adóprés a megnőtt haditerhek miatt viszont egyre erősebbé vált. Amíg a szabad királyi városok a tizenötéves háború fokozott adóztatásának időszakában szinte gond nélkül

25 L. erre Brünn tervezett igazgatási rendeletét: ÖStA, FHKA SUS versch.Vorschläge No. 271. 1663.

26 ÖStA, FHKA HKA HF Ungarn RN 360. 1693. december fol. 365–372. 1690. december 15.

27 Quarthal 1980; Pühringer 2002. 54–60.; Winkelbauer 2003. Bd. 1. 123–173. A magyarországi folyamatokra lásd: H. Németh 2012.

28 Mintaként l. erre: Rügge 2000. 70–108.

29 Hochedlinger 2010. 117–119. Ennek magyarországi vonatkozásaira l. Kenyeres 2016.

30 Bonney 1999; Hart 1993; O' Brien 1993; Cavaciocchi 2008.

ki tudták fizetni a hadiadó összegét, addig a 17. század első évtizedeitől kezdve adóhátralékaik folyamatosan nőttek.[31] A harmincéves háború hatásai tovább rontották a városok fizetőképességét, hiszen az erdélyi fejedelmek támadásai miatt hadikiadásaik jóval magasabbak lettek. A magyarországi kereskedők a háború okozta nehéz értékesítési körülmények miatt a magyar kivitel hagyományos piacain, a német és a kislengyelországi városokban (Krakkó) már nem tudták értékesíteni a magyar mezőgazdasági termékeket.[32] A polgárság adófizetési képessége így rohamosan csökkent.

A helyzet megváltoztatása érdekében tett intézkedések közül a városvezető elit leváltásával kapcsolatosak voltak a leggyorsabban keresztülvihetők. A 17–18. század fordulójától a városvezető elit a paritás elvét használva felerészt katolikusokból, felerészt protestánsokból állt, a katolikus megválasztott tisztviselők szinte kivétel nélkül jogi végzettséggel rendelkeztek, és immáron elképzelhetetlen volt, hogy erős társadalmi kapcsolatok nélkül választhassanak meg valakit. A 18. század elejétől pedig a városok legnagyobb részében csak katolikus városvezetőkkel találkozhatunk annak következményeként, hogy a Rákóczi-szabadságharcot követően szinte mindenhol leváltották a protestáns tisztviselőket. Személyükben kellő társadalmi beágyazottsággal rendelkező polgárok kerültek a városok élére, akik rokonsági körüket tekintve inkább kettős identitással rendelkeztek. Polgári foglalkozásuk és rokoni kapcsolataik egy része miatt a helyi polgársághoz kötődtek, de az állami hivatalokkal, illetve az állami hivatalnokokkal kialakított egyéb rokonsági kapcsolataik az államigazgatáshoz is kapcsolta őket. Így ők tekinthetők a 18. század elejétől hatalomra került új, modern, tisztviselőnek számító városvezető hivatali elit elődjeinek.[33]

Az igazgatási gyakorlatban és a városvezetők személyén keresztül bevezetett rendelkezések fő iránya egyrészt a városok igazgatásának egységesítése, másrészt a városi gazdálkodás szakszerűbbé és átláthatóbbá tétele volt. Ahogy azt Renato Sbara kamarai tanácsos Kassa 1691. évi tisztújításánál megfogalmazta: „nem egyebektől kívánja mindezen dolgokat, hanem hogy őfelsége specialiter in bonum ordinem kívánván az nemes városokat rectigálni, uti antehac conserváltassék ez ő libertassában, és privilégiumiban".[34] A közigazgatási reformok kezdetekor igyekeztek igazodni a helyi gyakorlathoz, de a kormányzati akarat okos, a helyi jellegzetességekhez alkalmazkodó politikája által az évtizedek múlásával mind jobban kikristályosodott, a városok igazgatása egyre inkább alkalmazkodott a Habsburg

31 H. Németh 2008; MNL OL E 554 Fol. Lat. 955. fol. 56–58. Kassa, 1668. augusztus 22., MNL OL E 210 Civitatensia 36. t. Nr. 1–2. Pozsony, 1672. június 28.

32 Zimányi 1976; Gecsényi 1997; Gecsényi 2002. A krakkói piacon történő változásokra l. Vinkler 2014.

33 Vörös 1975; Tóth 1996; H. Németh 2021.

34 AMK H III/2. pur. 30. fol. 141. 1691. április 10.

Monarchia más tartományaiban alkalmazott módszerekhez. Az új tisztségek és a hozzájuk kapcsolódó hatáskörök kétségtelenül világosabbá tették a gazdálkodás irányítását, és a központi pénzügyigazgatás számára mind jobb minőségű és mennyiségű információkkal szolgáltak ahhoz, hogy a városok pénzügyei áttekinthetőbbek legyenek. A 18. század első harmadára egyértelműen kialakultak már azok a keretek, amelyeket a század folyamán még inkább egységesítettek és szakszerűbbé tettek.[35]

Az árvaügy előtérbe kerülése

A fenti folyamat a magyarországi városokban követett árvaügyben is érvényesült. A királyi biztosok utasításaiban az árvák védelme és az árvavagyon felülvizsgálata kiemelt helyet foglalt el, főként, hogy az utasítások többi területéhez képest ez a kérdéskör igen speciálisnak, már-már furcsának tűnik. A városvezetés összetétele, a városok számadásának ellenőrzése, a város lakosságának adóztatási lehetőségei, az egyház és a hitélet jellegzetességei vagy a város védelmi képességeinek felmérése olyan kérdések voltak, amelyek már a 17. század legelején felbukkantak azokban a kiküldött biztosoknak szánt célkitűzésekben, amelyek során a városok megismerésére és ellenőrzésének lehetőségére tettek kísérletet.[36] Az, hogy a gyámügy bekerült az állam felügyeleti körébe, jelzi számunkra, hogy a Habsburg Monarchia a német fejedelemségekben megismert államigazgatási és politikaelméleti alapvetéseket a Magyar Királyságban is alkalmazni kívánta. Elsőként épp a szabad királyi városokban, amelyek az uralkodó számára szélesebb beavatkozási lehetőségeket nyújtott.

A nemesi árvák kapcsán az osztrák tartományokhoz hasonló időszakban, a 17. század közepén született szabályozás. Az 1655. évi XXIV. törvénycikk intézkedett az árva vagyonának védelméről, mégpedig az európai és közelebbről a Habsburg Monarchiában meghonosított rendelkezésekhez hasonló módon. Eszerint a gyámok és a gondnokoltak a gyámolított ingó és ingatlan javait leltár mellett vették át, és azt az árva nagykorúságáig megőrizték, az árva javára gyarapították, valamint a szerzett jövedelmekről számadást adtak. Amennyiben a kiskorú vagyoni érdeke károsodott volna, kártalanítani kellett őket, ennek maximális összege 2000 forint lehetett.[37] Az I. Lipót által kiadott rendelkezés tartalmi elemeit találjuk meg az 1723. évi CV. törvénycikkben is, miszerint a gyámoknak gondoskodni kellett az árvák „tisztességes tudományos taníttatásáról" és „erényben és

35 H. Németh 2018.
36 H. Németh 2004. 1. köt. 480–495.; Felhő 1946.
37 CJH 1655:XXIV., ill. 1649:XXXII. tc.

jó erkölcsben való előrehaladásukról".[38] Mindezekről a gyámoknak fél évente az alispánnak kötelesek voltak jelentést tenni, valamint a vármegyék e jelentéseket a helytartótanácsnak megküldeni, amely kormányszerv ugyanolyan szerepet játszott ezt követően, mint az osztrák tartományokban a *Landesregierung*, amelyeket I. Lipót hasonló ellenőrzési jogokkal ruházott fel. A vármegyék sok esetben állandó bizottságot választottak az árvákra való felügyelet és a gyámok munkájának ellenőrzésére, amely a vármegyegyűléseken számolt be az árvák helyzetéről, neveltetési körülményeikről. A helytartótanács évről évre központilag kidolgozott és táblázatosan összeállított kérdések alapján kért jelentést a vármegyéktől az árvák helyzetére vonatkozóan. A kimutatásokban a gyám nevén és az árvák személyi adatain kívül vagyoni viszonyaikra és neveltetésükre kellett választ adni. Külön be kellett számolni a felterjesztésekben arról, hogy hány olyan árva él a vármegye területén, akinek neveltetéséről közjótékonysági úton kellene gondoskodni. Mindezek végrehajtására a 18. század első felében nem került sor, csak később, Mária Terézia reformtörekvései kapcsán vált hivatalszerűvé e jelentések beküldése. A helytartótanács ügyintézésének 1783-ban történt átszervezésekor az árvaügyekkel kapcsolatos teendők ellátására külön árvai ügyosztályt állítottak fel, melyben a törvényhatóságoknak az árvaügyek terén kifejtett tevékenységét vizsgálták felül. A fenti intézkedések csupán a nemesi árvákra vonatkoztak, mert a jobbágyok árváinak ügyei a földesurak hatáskörébe tartoztak. A jobbágyokkal kapcsolatban csak az úrbéri rendelkezést (1765) követően történtek az egységesítésre törekvő intézkedések.[39]

A magyarországi szabad királyi városokban az árvaügy felügyelete a kora újkor korai évszázadaiban sem volt ismeretlen. A városi polgárság gyámsággal összefüggő előírásait elsősorban a német jogkönyvek, mint a szepesi jog szabályozta. Ennek alapvetése, hogy a gyámolt felett elsődlegesen a hátrahagyott családtagok gyakorolták a gyámsági jogot és nem tesz különbséget az *agnatus* és *cognatus* rokonság között, hanem azt mondja ki, hogy ha valahol vagyonukról gondoskodni még nem képes árvák maradnak, a mindkét részről való legközelebbi rokonoknak kellett az árva vagyonáról gondoskodniuk, ráadásul úgy, hogy saját birtokukkal feleltek azért, hogy kár ne érje a gyámoltat. Ez azonban csak akkor lépett életbe, ha az árvának már nem élt egyik szülője sem, mivel az életben maradt anya az apához hasonlóan törvényes gondnoka volt vagyonának. Ha a túlélő házastárs azonban új házasságra lépett, a meghalt fél legközelebbi rokonainak kellett ezt a feladatot ellátniuk, kivéve, ha egyedül őt és nem elhunyt férjét is illető atyai vagyona van. Ekkor gyermekei fölött a gyámságot akkor is megtartja, ha férjhez megy. A szepesi jog a nagykorúság tekintetében a fiúk és leányok között sem tesz különbséget,

38 CJH 1723: CV. tc.

39 Felhő – Vörös 1961. 190–191.; Degré 1977. 52–84.

hanem 14 éves korában rendelte el őket nagykorúsítani, és egyben a törvénykönyv felruházta a vagyon fölött való rendelkezés jogával is.[40]

A felső-magyarországi városokban a belső tanács végrendeleti végrehajtókat (*Testamentherrn*) nevezett ki, akik általában a városi jegyző és egy tanácsos voltak, az ő feladatuk volt a végrendeletbe foglalt rendelkezések ellenőrzése. Az árvagyámságra a tanácsosok mellett a szószólókat is alkalmazták, akik árvagyámként (*Weisen Herr*) az árvák vagyonával való gazdálkodást ellenőrizték. A szószólók e szerepköre szorosan kapcsolódott ahhoz, hogy a 18. század első negyedéig ők felügyelték a városi gazdálkodást.[41] A végrendeleti végrehajtókat a városi igazgatás már a 16. században is szigorúan ellenőrizte, igaz, sok panasz volt a működésükkel kapcsolatban, amelyet leginkább a kontrol hiánya okozott.[42] Ezt a helyzetet egyes városokban már azzal igyekeztek megoldani, hogy a községből vagy a külső tanácsból rendeltek volna biztosokat a gyámok ellenőrzésére, sőt 1656-ban a kassaiak által a tanács elé terjesztett kérelmek között már az szerepelt, hogy a belső tanácsból ne is delegáljanak tagokat ebbe a bizottságba.[43] Az alsó-magyarországi bányavárosokban szintúgy a 17. század elején történt arra kísérlet, hogy az árvák vagyonát a tanácsból és a községből delegált esküdtek felügyelhessék.[44] Mindez nagyon sokszor akár belső támadási felületet is nyújtott egyes tanácsosok és bírák ellen, ahogy a kassai Keviczky János ellen is vádként merült fel, hogy a rábízott árvavagyont saját céljaira használta fel. De ehhez hasonló esetek történtek a 18. században is, mint 1703-ban, amikor Lukácsik Gergely vagy Váncsay István kassai bírókat vádolták hasonló bűnökkel.[45] A 17. században felmerült gyámügyi kérdések középpontjában mindenesetre az az igény állt, hogy a gyámok és végrendeleti végrehajtók minden esetben kötelesek elszámolni a tanácsnak. 1650-ben maga a már említett Keviczky János nehezményezte, hogy az árvák gondviselői nem adják le számadásaikat, és így gyakran megtörténhet, hogy azt nem kapja meg a város, emiatt elrendelte a tanács, hogy a gyámoknak évente le kell adniuk a számadásaikat.[46]

Az árva- és hagyatéki ügyek állami szabályozásának igénye már igen korán megjelent. Ahogy azt korábban említettük, a magyarországi szabad királyi városok állami-uralkodói rendszeres ellenőrzéséről egészen a 17. század utolsó harmadáig nem beszélhetünk, de bizonyos esetekben és különösen az alsó-magyar-

40 Demkó 1891; Demkó 1897. 112., 115–118., 380., 481.

41 Demkó 1897. 380.; H. Németh 2018. 803–804.

42 CJS II/2. 114. (Kassa, 1581), 123. (Kassa, 1598), 146-152. (Kassa, 1607–1609), 167. (Kassa, 1623.), 203–205. (Kassa, 1637)

43 CJS II/2. 210. (Kassa, 1639), 223–224. (Kassa, 1650), 232–233. (Kassa, 1656)

44 CJS IV/2. 293. (1618–1620)

45 Keviczky: AMK H III/2. mac. 63. fol. 29–30. 1649. július 21. Lukácsi: Schw. No. 12022. 1703. Váncsay: No. 12548. 1726. június 25.

46 AMK H III/2. pur. 22. fol. 29. 1650. március 15.

országi bányavárosokban – mivel az itt lévő bányák az Alsó-ausztriai Kamara fennhatósága alatt álltak – sor kerülhetett rájuk. Az 1578-ban az alsó-magyarországi bányavárosokba kiküldött kamarai biztosoknak kiadott utasítás 19. pontjában az egyházi épületek és intézmények mellett az özvegyek és az árvák helyzetét is meg kellett vizsgálniuk.[47] 1610-ben ugyanezekben a városokban a Pálffy István és Heinrich Christoph Tanrädel biztosok részére kiadott utasításban, amely során Mathias von Bloenstein főkamaragróf beiktatásáról, valamint a bányavárosokban elvégzendő részletes vizsgálatról kellett gondoskodniuk, a bányák ügyei mellett a városokat illető kérdésekben egyedül a városok számadásainak és az árvák vagyonának ellenőrzése jelent meg.[48] A kérdés fontosságát jelzi, hogy az 1604-ben és 1613-ban az összes szabad királyi várost érintő, igen részletes szempontrendszert felvonultató vizsgálat legelején, közvetlenül a városi számadások meglétét és az adófizetési képességet firtató kérdéseket követi, melyben előírták a biztosok számára, hogy az árvák vagyonának kezelését nagy körültekintéssel vizsgálják meg, és a szenátus esetleges visszaéléseire fokozott figyelemmel legyenek.[49]

A 17. századi kezdeteket követően nem csodálkozhatunk, hogy a tisztújítások ellenőrzésénél az árvaügy kiemelt témává vált. Az árvavagyonok kezelésén túl a 17. század utolsó harmadában még erős hangsúlyt kapott a kérdés felekezeti oldala is, mivel ekkor még a szabad királyi városok többségében evangélikus városvezetés és polgárság élt. A Sopron városának 1680-ban küldött parancslevél is erről tudósít, hiszen az uralkodó ekkor elsődlegesen a katolikusok helyzetének javítására helyezte a hangsúlyt: információi szerint az evangélikusok nem akarnak katolikusokat választani a tanácsba, nem hagyják, hogy katolikusok házat vásároljanak, valamint a céhekbe sem engedik őket, és az ispotályon kívül (melyet katolikusok alapítottak) nincs olyan, aki városi tisztségben katolikus lenne. I. Lipót nehezményezte, hogy a soproniak a katolikus árvákat evangélikus gyámokra bízzák, és nem a katolikus egyház hitelvei szerint neveltetik őket.[50] A problémára ekkor még nem találtak megoldást ebben az időszakban, az igen erős evangélikus soproni polgárság részéről kategorikus ellenállásnak lehetünk tanúi, mivel még 1695-ben is arról értesülhetünk a kirendelt királyi biztosok jelentéséből, hogy a katolikus árvák evangélikus polgárokhoz kerültek. A nagyszámú evangélikus polgárral rendelkező városokban ez visszatérő probléma, hiszen az alsó-magyarországi evangélikusság fellegvárának számító Szentgyörgy városában még 1709-ben is hasonló szituációval találkoztak a komisszáriusok.[51]

47 ÖStA, FHKA AHK HF Ungarn VUG RN 2 fol. 565-622. 1578. október 23., fol. 576.
48 ÖStA, FHKA AHK ung.MBW RN 9 fol. 153-221. Bécs, 1610. június 3.
49 H. Németh 2004. 1. köt. 488.
50 MNL OL GYMSML-SL IV.1003. Lad. XXXVIII. et NN Fasc. 1. Nr. 1., Prága, 1680. március 30.
51 MNL OL E 34 pag. 94–102., A 20 1709 No. 7.

Kezdeti kísérletek az árvavagyon védelmére – az új intézményhálózat kiépítése

Az ekkor igen élesen felmerült felekezeti kérdéseken túl az állami intézkedések hátterében mégis leginkább az árvavagyonról való gondoskodás állt. Ahogy azt 1702-ben a Magyar Kamara megfogalmazta: „Az ország törvényei szerint az uralkodó a legfőbb gyámja és patrónusa az ország árváinak, akikről gondoskodnia kell."[52] A kezdeti tapasztalatok arra mutattak rá, hogy az árvák helyzete igen bizonytalan, vagyonuk állapota a gyámok személyes lelkiismeretén múlt,[53] a városi ellenőrzés nem túl hatékony, az osztrák tartományokban használt módszereket nem ismerték. Ezen igyekeztek változtatni oly módon, hogy az árvaügyet már igen korán kiemelten kezelték. Pozsony belső tanácsától már 1677-ben a gubernium egy általános jelentést kért, néhány évre rá pedig a Magyar Kamara több alkalommal is eljárt polgárárvák ügyében, akár olyanokéban is, akiknek a vagyona nem lehetett jelentős. Ugyanez tapasztalható a végrendeletek ügyében, még akkor is, ha városi polgárok közötti ügyekről van szó.[54] A felső-magyarországi városokban hasonló tendenciák érvényesültek, mivel 1676-ban a lőcsei tanácsot utasították az árvavagyon kezeléséről benyújtandó jelentéssel összefüggésben.[55] A városi tanácshoz benyújtott panaszok és a királyi biztosok jelentéseiben megjelenő hiányosságokon túl erre mutat az is, hogy I. Lipót az 1691-ben kirendelt királyi biztosok parancslevelében az árvák helyzetének megismerésére kiemelten utasította a kamarától kiküldötteket. A Pozsony városának Anna Rosina Stainhiblin árva ügyében kiküldött mandátumában hangsúlyozta, hogy pontos információi vannak a városi árvaügyről, és amiatt foglalkozik a pozsonyi árvával.[56] Az 1694. évi nagyszombati tisztújításon a királyi biztos, Simoncsics Horváth János, aki ekkor egyben a királyi jogügyigazgatói tisztet is ellátta, az árvaügy ellenőrzése miatt elrendelte, hogy a jegyző a tanácsülési jegyzőkönyveket pünkösdig mutassa be, hogy Simoncsics a végrendeletekkel és az árvákkal kapcsolatos ügyeket felülvizsgálhassa.[57]

52 ÖStA, FHKA AHK ung.MBW RN 49. 1702. fol. 917–1355. 1702. december 9.

53 MNL OL E 34 pag. 228–239.

54 AMBr Spisy Lad. 35. Nr. 204. Pozsony, 1677. november 27. Ebben a korszakban a kamara többek között Turkovich Márton árvái, Mihály, Mátyás, János és Mariann érdekében ellenőrzi a várost. Lad. 36. Nr. 40/c–d. 1685 májusa. Steirer István kovácsmester végrendeleti ügyében: Lad. 36. Nr. 53/a–c. 1686. Beker János József és Terézia Klaudia árvák ügyében: Lad. 36. Nr. 113/a. Bécs, 1691. december 5.

55 ŠtPr MML X/38. Pozsony, 1676. január 8. Jó Gáspár parancslevele Lőcse városához az árvák ügyében.

56 I. Lipót parancslevele: AMBr Spisy Lad. 35. Nr. 143/k., Bécs, 1691. március 15. Anna Rosina Stainhiblinra vonatkozóan: Lad. 36. Nr. 116/a. Bécs, 1692. március 12.

57 ŠtTr MMTr Magistrátne protokoly II/10. fol. 44–47. 1694. április 12., ill. Statúty mesta a úpravy královskych komisárov (Statuta commissarialia) pag. 1–6. 1694. Ehhez hasonló tendenciákat

A legtöbb problémát az okozta, hogy még a 18. század első éveiben több alkalommal előfordult, hogy az árvavagyon kezelését a korábbi módon végezték, a gazdálkodás ellenőrzésére nem jött létre külön tisztség, és a felső-magyarországi városokban a pénzügyekkel általában megbízott szószóló felügyeleti területe túl nagy volt ahhoz, hogy kellő buzgalommal figyeljen az árvákra, akiknek a vagyona így gyakran jutott idegen kézre.[58] A királyi utasításokban rendszeres problémaként szerepel, hogy a gyámokat nem ellenőrizték rendszeresen. Ennek javítását a kirendelt biztosra bízták, akinek a külső tanácsból kellett maga mellé vennie tanácsosokat, akik az ekkor szokásos számvizsgálatot is el szokták végezni.[59] Selmecbánya városában 1692-ben még igen régimódi állapotokat találtak. Az árvák vagyonára egyedül a rokonság, nem pedig a belső tanács ügyelt, így nagy volt a veszélye annak, hogy a rokonság kezén elillanjon a vagyon. Ennek megakadályozására rendelték el, hogy az árvák vagyonát a belső tanács felügyelje, kötelességükként előírva, hogy a gyámokat és hagyatéki végrehajtókat ellenőrizzék, írják össze az árvák vagyonát, majd, amikor az árvák a törvényes kort elérik, a felvett leltár szerint vehessék át és ellenőrizhessék hagyatékukat. A bányavárosban járt biztos nyomban eljárást is indított a Raiter árvák hagyatéki ügyében, melyet Thobias Snaider kezelt. Az ügy 1696-ban úgy ért véget, hogy Borcsiczky János egykori besztercebányai harmincados becitáltatta Snaidert a tanács elé, és mivel az nem számolt el több éve a vagyonnal, a gyámsági jogokat elvették tőle.[60]

A folyamatos ellenőrzésnek és a királyi biztosok által kiadott utasításoknak meg lett a hatásuk: a legtöbb városban bevezették azokat az intézkedéseket, amelyek az osztrák tartományok városaiban már meghonosodtak, sőt egyes nyugat-magyarországi városokban – nem utolsósorban a szomszéd tartomány gyakorlatának ismeretében – az örökös tartományokban már megismert rendelkezés hatásai is megmutatkoztak. Kismarton esetében már az 1692. évi jelentésben hangsúlyozta Johann Christoph Koller királyi biztos, hogy a gyámok és a végrendeleti végrehajtók kapcsán a városban az I. Lipót által Alsó-Ausztriára kiadott körrendelet él. Jóllehet a gyámok (*tutor*) az árvák szüleinek rokonságából kerültek ki, de az árvák vagyonát kötelesek úgy kezelni, mint a magukét, és 3–4 évente számadást kellett benyújtaniuk, nehogy a kiadások az árvák elszegényedését okozzák. Ha letelt az első öt év, akkor a gyámoknak már évente kellett a számadásokat bemutatniuk. Ha az árva elérte a törvényes kort, az örökséget ki kellett adni, de előbb

figyelhetünk meg egyébként az osztrák örökös tartományok városaiban is. 1703-ban Bécs városának rendelték el, hogy az árvapénztár számadásait különös alapossággal vizsgálják felül. WSLa Handschriften, A 6/2, 152–155. pag. Bécs, 1703. január 5.

58 A szószóló hatásköréhez l. H. Németh 2003. 238.

59 ŠtTr MMTr Spisy Fasc. 280. No. 93. Bécs, 1690. december 15., ŠtTn MMTn Camera regia, 1694. december 17.

60 MNL OL E 34 pag. 1–13., 146–159.

a gyámnak a számadásokat a belső tanácsnak kellett bemutatnia, és a vagyont csak akkor adták ki, ha a számadások megfeleltek a korábban leírt végrendeleteknek, hagyatéki leltárnak vagy birtokosztálynak, amit évről-évre összeírtak. Az árvák vagyonát pénzzé tették, és azt kihelyezték kamatra, így amikor elérték a felnőttkort, mesterségük lett, és elegendő pénzzel el tudták kezdeni azt. A városi tanács rendszeresen ellenőrizte a gyámokat.[61] De melyek voltak azok az intézkedések, amelyek az egyébként mindig szabályosan működött Kismarton esetében a városi közigazgatás résztvevői már ilyen korán és rutinszerűen alkalmaztak? Lényegében ugyanazok, amelyeket Palugyai Gábor kamarai tanácsos az 1697. évi kőszegi tisztújítást követően rendelt el, és amely pontok az I. Lipót által Alsó-Ausztriában bevezetett árvaügyi intézkedéseknek feleltek meg. A városi ügyésznek felül kellett vizsgálnia az árvákkal kapcsolatos összes kötelezvényt, szerződést és minden olyan iratot, ami a vagyonukra vonatkozik. Az iratokat magánál kellett tartania. Az eladott árvavagyont hitelként kellett kihelyezni 6%-os kamatra, amiről pontos számadásokat vezettek. A számadásokban feljegyezték a bevételeket, valamint az ebből a fiatalok nevelésére fordított összeget is. A számadásokból két példányt készítettek, amiből egyet a gondnok, míg a második példányt a városházán őrizték meg, hogy abba a tanácsosok bepillantást nyerhessenek.[62]

A legsúlyosabb problémát a gyámok ellenőrzése jelentette már a korábbi évtizedekben is, a biztosok elsődlegesen ezen kívántak változtatni azzal, hogy árvagondnokokat, majd az osztrák gyakorlatnak megfelelően árvaszámvevőket neveztek ki, hogy a 18. századra az árvavagyonok feletti gondoskodást egy különálló hivatal vezesse. Modorban 1691-ben már árvagondnokok felügyelték a gyámok tevékenységét, ahogy Sopronban, Szakolcán és Kőszegen is hasonló rendszerről értesülhetünk, de volt olyan város, ahol a 17. század utolsó évtizedében is még arról kellett rendelkeznie a kirendelt királyi biztosnak, hogy külön tisztviselő felügyelje az árvák vagyonát. Szentgyörgyön a két kijelölt esküdt közül az egyik a pénzügyeket egyébként is kezelő polgármester volt. Nagyszombat és Selmecbánya városokban került sor az árvagondnokok kijelölésére: egy személy a belső tanácsból érkezett, egyet pedig a külső tanács vagy a község delegált.[63] Az árvák vagyonának ellenőrzését a királyi biztosok az árvaszámvevő (*Pupillen Raithandler*) tisztének bevezetésével látták megoldottnak, de a Rákóczi-szabadságharcot megelőző időszakban csak az újszerzeményi városokban látunk ilyet. Ennek elsődleges oka

61 MNL OL E 34 pag. 26–41. Az 1696. évi jelentésben Joseph Dominik a Thalheim ugyanezekről számolt be: pag. 260–270.

62 MNL OL E 34 pag. 328–344.

63 Modor: MNL OL E 34 pag. 14–25. Sopron: pag. 94–102., 228–239., 240–255., 271–285., 398–414., MNL OL A 20 1702 No. 28. Szakolca: E 34 pag. 306–327. Kőszeg: pag. 184–201., A 20 1712 No. 39. Szentgyörgy: E 34 pag. 345–354. Az árvagondnokokról: E 34 pag. 1–13., ŠtTr MMTr Statúty mesta a úpravy královskych komisárov (Statuta commissarialia), pag. 1–6. (1694)

az volt, hogy ezek a városok a magánjogot illetően, és így a hagyatéki ügyekben, a gyámság és nagykorúság vonatkozásában az osztrák jogot tekintették mérvadónak. Budán például a részletes ellenőrzés és jelentéstétel az árvaszámvevő feladata volt, amely tisztséget a város 1694-ben rendszeresítette. A hivatal első betöltője, Rüdiger Kaspar Keppeler kötelességévé tették, hogy mindenben az osztrák gyámi szabályzat (*Gerhabschafftsordnung*) szerint járjon el.[64] A 18. század első évtizedéig az árvaszámvevő tisztének bevezetése még csak egy-egy esetben sikerült, szerepét ekkor még az árvagondnokok töltötték be.

Ennél sokkal nagyobb eredményt értek el a királyi biztosok az árvakönyvek bevezetése során. Az osztrák örökös tartományok árvaügyének egyik alappillére, az árvakönyvek bevezetése általános érvényű volt, ahol a városok összes árváját, azok vagyonát, annak változásait számon lehetett tartani, és amelyeket a kirendelt választási biztosok vagy a tartományi törvényszékek könnyen ellenőrizni tudtak. A magyarországi gyakorlat ekkor még nem ismerte az árvakönyvet, mivel még a szomszédos tartományokkal szoros kapcsolatot tartó Sopronban sem találkozunk ezzel a nyilvántartással. A soproni község 1685-ben frissítette fel azt a gondolatot, amelyet Leopold Natl polgármester már korábban is felvetett (és feltehetően az árvakönyvhöz hasonló feljegyzéseket készített is), miszerint egy új árvakönyvet vezessen be a tanács annak érdekében, hogy „ily módon az árvák pénze és javai felkutathatók, a megfelelő rendbe visszahozhatók legyenek, és minden egyéb ebből eredő bajok orvosolhatók legyenek. Ezt az üdvös munkát, amely lelkünk üdvösségére kötelességünk, annál könnyebben fogjuk elvégezni, ha az éves felülvizsgálatra, amelyet a városi tanácsnak kell végeznie, elhozzuk, és a számadások helyességét kimutathatjuk". A következő két évben a polgárság ugyanezzel a kéréssel állt elő, és ugyan az árvakönyv bevezetéséről pontos időpontot nem tudunk meghatározni, de 1697-ben Erdődy Kristóf Antal kamaraelnök és Bornemissza János kamarai tanácsos jelentésében már arról számolt be, hogy az árvák helyzetéről, vagyonáról és taníttatásáról az ún. „liber Visenberg"-ből tájékozódhattak.[65] A modori gyakorlat szerint 1691-ben az árvakönyvet a városházán őrizték, amelyet két belső tanácsos vezetett, de hamarosan arról értesülünk, hogy a kötet vezetését elhanyagolhatták, ugyanis az árvák pénzéből a város pillanatnyi szükségleteire felhasznált összegeket nem tüntették fel.[66] Ezekben az években Ruszt, Szakolca, Szentgyörgy és Trencsén esetében biztosan kijelenthetjük, hogy vezettek árvakönyvet, ahogy a 18. század elején Buda városa is.[67] A királyi biztosok

64 Bónis 1962. 285–286., Géra 2020. 140–144.

65 CJS V/2. 302., 305., 333., MNL OL E 34 pag. 271–285.

66 MNL OL E 34 pag. 14–25., 299–305.

67 MNL OL E 34 pag. 286–298., MNL OL A 20 1702 No. 28., E 34 pag. 202–216., 345–364., Géra – Oross – Simon 2015. 280., 342.

konkrét hatását csak Szakolca példájából tudjuk rekonstruálni, ahol tudjuk, hogy Johann Fronck kamarai tanácsos, a tisztújításra kirendelt királyi biztos az árvák ügyében különböző statútumokat hozott, amelyek között a *Waisenbuch* vezetését is előírhatta, mert a kötetet 1692-ben kezdték el használni. Az elrendelt intézkedés azonban még nem válhatott mindennapossá, mert 1702-ben Philipp Jakob de Hirspergh kamarai tanácsos igen hézagosnak ítélte meg a bejegyzések sorozatát.[68] Hasonló sorsa lett a kassai árvakönyvnek is, amely a 17. század végén ugyan létezett, de a szakolcaihoz hasonlóan nagyon hiányosak voltak a bejegyzések.[69]

Az árvakönyv ugyanazt a célt szolgálta, mint az a gyakorlat, amely a királyi biztosok rutineljárásai közé tartozott: az árvák számadásainak felülvizsgálata. Láthattuk, hogy a városi polgárság részéről már régóta megnyilvánult kérés volt, hogy a gyámok átláthatóan gazdálkodjanak az árvák vagyonával. Sok városban évente sor került a számadások ellenőrzésére, de a 16–17. században egységes gyakorlatról nem beszélhetünk. A királyi biztosok megjelenésével ez a helyzet gyökeresen megváltozott, hiszen amikor megjelentek a tisztújításon, sokszor több napot szántak arra, hogy a számadásokat, köztük az árvákét felülvizsgálják. Mivel királyi biztos kiküldésére a 18. század kezdetétől kevesebb alkalommal került sor, a városok számára kiadott biztosi statútumok szerint a revíziót évente kellett elvégezni.[70] A számadások ellenőrizhetőségét csak úgy lehetett biztosítani, hogy azokból két példány készült, amelyből az egyik példányt a gyám, a másikat a városi jegyző őrizte. Ezek a másodpéldányok lényegében az árvakönyvek mellékleteiként funkcionáltak, sok esetben magukat az árvakönyveket helyettesítették. Ezen az alapelven működtek a gyámok már a 17. század végén Sopronban és Szakolcán.[71] Ezt a gyakorlatot a többi városban is igyekeztek bevezetni, így 1697-ben Pozsonyban és Kőszegen.[72] A számadások vezetése a 18. századra már folyamatos gyakorlattá vált.[73] Ennek ellenére még ott is, ahol korábban a biztosok mindent rendben találtak, egyes városokban jelentősebb hiányosságokra bukkanhatunk. Sopronban 1734-ben kellett elrendelnie a kamarának és a kancelláriának, hogy évente készítsenek kimutatásokat az árvákról, amelyben a gondnokokat és gyámokat el kell számoltatniuk az általuk kezelt vagyonról.[74]

68 MNL OL E 34 pag. 306–314., MNL OL A 20 1702 No. 28.

69 CJS II/2. 320–325. (Kassa, 1699.)

70 ŠtTr MMTr Statúty mesta a úpravy královskych komisárov (Statuta commissarialia), pag. 1–6. 1694., MNL OL E 34 pag. 328–344., 381–390.

71 MNL OL A 20 1702 No. 28., E 34 pag. 306–314.

72 MNL OL E 34 pag. 328–344., 365–368.

73 MNL OL E 34 pag. 217–222. (Bazin, 1696), 271–285. (Sopron, 1697), 306–327. (Szakolca, 1697, 1697), 391–397. (Kismarton, 1698), 381–390 (Ruszt, 1698), MNL OL A 20 1709 No. 8. (Szakolca, 1709)

74 MNL OL A 20 1734 No. 4. Pozsony, 1734. július 17. 1698-ban a királyi biztos előtt azt állították a soproniak, hogy nem tudtak arról, hogy a gyámoknak évente kell elszámolniuk. MNL OL E 34 pag. 398–419.

A Rákóczi-szabadságharc a hivatali renden sokat ronthatott, legalábbis, ami az árvák sorsát illette. Miután királyi biztos a bizonytalan közállapotok miatt nem tudott a városokba kimenni, évekre ellenőrzés nélkül maradtak. Az 1714-ben kiadott uralkodói parancslevél szerint az elmúlt években a városi magisztrátusokban a gazdálkodást elhanyagolták, a köz- és magánértékeket nem védték, valamint az özvegyek és árvák vagyonát elherdálták, így nagyon is szükséges a királyi biztosok kiküldése e városok tisztújításaira.[75] A városok igazgatási és gazdálkodási anomáliái leginkább Nagyszombat városában ütköztek ki, ahol 1709-ben egy több hónapig tartó vizsgálatra került sor. Az árvákkal kapcsolatban kiderült, hogy a gyámok gazdálkodása elkeserítően káros volt, ezért a biztos arra kényszerült, hogy évekre visszamenően a gyámi számadásokat Pozsonyba küldesse el felülvizsgálat céljából.[76] Ekkor Mednyánszky Pál még csak egy felületes utasítást adott az árvákra vonatkozóan, és elsődlegesen az elszámolások létét tartotta fontosnak. Három év múlva, immáron túl a szabadságharc dúlásain és a pusztító pestisen, a biztos által kiadott statútum már a gyámok vagyoni felelősségét írta elő a tanácsnak. Szunyogh János György a Magyar Kamara alelnöke ennél sokkal részletesebben írta elő, hogy a számadásokat milyen módon kell vezetni, és hogyan kell azokat őrizni. Itt lényegében a 17. század végén megismert alapelvek érvényesültek. Ennek ellenére az árvák helyzete a városban nem rendeződött végérvényesen, amelyre Jászy Pál kamarai tanácsos 1738-ba kiadott statútumai mutatnak rá. Eszerint az árvavagyon kontrolja még mindig súlyos hiányosságokkal küzdött, a város nem számoltatta el évente a gyámokat és a gyámoltak vagyona azok fiatalkori halála esetén eltűnt.[77]

A szatmári békét követő időszakban a szabadságharc okozta gazdasági visszaesés, valamint a katonai terhek ismételt megnövekedése a városok gazdálkodásában jelentős hiányokat okozott. A bevételek kiesése és a kiadások növekedése szükségszerűen hozta magával a városok eladósodását, hiszen a városok az állami adók kifizetését csak kölcsönök felvételével tudták pótolni. A régi szabad királyi városok ekkorra már jelentős adósságokkal küzdtek, amelyek eredetét egészen a 17. század közepéig lehet követni.[78] A szabadságharc kezdetén megváltakozott városok esetében adósságokkal nem találkozunk, azok növekedését épp ez az időszak okozta.[79] A korszak kezdetén sorra kerültek felszínre a szabad királyi városokban tapasztalt gazdálkodási hiányosságok és visszaélések, amelyeket Buda

75 MNL OL A 20 1714. No. 12. Pozsony, 1714. április 10.

76 MNL OL E 34 pag. 616.

77 ŠtTr MMTr Statúty mesta a úpravy královskych komisárov (Statuta commissarialia), fol. 16–29. 1709. május 21., fol. 30. 1712., fol. 30–36. 1713., fol. 59. 1738.

78 H. Németh 2008.

79 Nagy 1957.

esetében igen részletesen ismerünk.[80] A többi városban is hasonló jelenségekkel szembesültek a kirendelt királyi biztosok, amelyek az árvaügyben is lecsapódtak. Az 1711-ben megszületett királyi parancslevél az igazságszolgáltatás és a gazdálkodás mellett különösen az árvaügyet kezelte kiemelten.[81] A városok közt kiemelkedően pontos számadásokkal rendelkező, az osztrák gyakorlatot már a 17. század végén alkalmazó Kismarton városi tanácsa esetében is azzal szembesültek a királyi biztosok, hogy az árvaszámadások közül több év hiányzott.[82] Más városokban ellenben az árvakönyv teljes hiányát állapíthatták meg. Debrecen és Kőszeg árvagondnokai ugyan a biztosok véleménye szerint helyesen jártak el, mégsem aszerint, ahogy azt a szabadságharcot megelőzően a kirendelt biztosok mindinkább erőltették. A pestis miatt nagy mértékben megnőtt az árvák száma, így gyors és határozott intézkedésekre került sor. Kőszeg esetében több évre visszamenőleg elrendelték az árvaszámadások pótlását, az árvakönyv bevezetését pedig mindenhol kötelezővé tették.[83] Határozatok születtek néha maguktól a biztosoktól, néha a biztosok által sürgetett városoktól, hogy az árva- és hagyatéki ügyekben időszakonként külön törvénynapot rendeltek. Székesfehérvárott a városi ügyész vagy a jegyző a szószólóval, illetve a választott községből egy polgárral alkotott egy bizottságot, ahol ezeket a kérdéseket tárgyalták meg.[84]

Az árvaügy kezelése ettől kezdve visszatért a régi mederbe: a királyi biztosok nyomására a hagyatékok esetében kötelezővé és általánossá vált a vagyon leltárba vétele, valamint elrendelték, hogy értékét folyamatosan őrizzék meg, melyet az osztrák gyakorlathoz hasonlóan a hagyaték eladásával és a pénz megfelelő kamatra történő helyezésével kívántak elérni.[85] Az árvavagyonnal történő visszaéléseket a számadásokon kívül azzal igyekeztek megakadályozni, hogy az árvaatyák részben a tanácsból, részben a községből kerültek ki, így érvényesítve azt a módszert, hogy a belső tanácsot a külső tanács tagjainak ellenőrzése alá vonják.[86] Ebben az időszakban vált általános gyakorlattá, hogy az árvák pénzének kezelésére külön árvapénztárat, a házi- és hadiadókasszától elkülönített lezárható ládát hoztak létre.

80 Nagy 1957; Tuza 1999.

81 MNL OL A 20 1711 No. 23. L. erre még: 1716. No. 29.

82 MNL OL A 20 1710 No. 45.

83 MNL OL A 20 1712 No. 39., 1714 No. 20. Székesfehérvárott ekkor jelent meg az árvakönyv és az árvapénztár használata. Kállay 1988. 176., 181.

84 MNL OL A 20 1714 No. 20., MNL OL A 28 Alba-regalis, 1716. május 20. CJS II/2. 411.

85 A kassai gyakorlatra: AMK Schw. No. 13008. 1710. augusztus 8. A királyi biztosok utasításaira: BFL IV. 1002 ee, 1723. október 2.; GYMSML-SL IV.1003. Lad. 36. Nr. 113/a. Ruszt: MNL OL E 34 pag. 381–390., ŠtTr MMTr Statúty mesta a úpravy královskych komisárov (Statuta commissarialia) fol. 30–36. 1713., Kállay 1988. 181.

86 MNL OL E 23 1721. december 3., 10., BFL IV. 1002 ee 1723. október 2. A külső tanácsra lásd: Nagy 1959; Balázs 1976; Bónis 1975. 166–185.; Kállay 1989. 213–219., 237–239.; H. Németh 2018. 804–805.

Az árvapénzek elkülönítését az tette különösen szükségessé, hogy a városi tanácsok igen gyakran fordultak ahhoz a megoldáshoz, hogy minden ellenőrzés nélkül vettek el az árvák pénzéből a város kiadásaira, amennyiben pénzszűkében voltak. Az 1723. évi budai tisztújításkor a királyi biztos meghagyta, hogy nem engedhető meg többé, hogy az árvák vagyonát a városi pénztárba tegyék be, ahol még csak nem is vezetnek róla semmilyen számadást, és így nem állapítható meg, hogy onnan mennyi tőkét helyeztek ki kamatra, és mennyit használtak fel a város pillanatnyi szükségeire és problémáira.[87] A biztos meghagyta tehát a városnak, hogy az árvatőkéket az árvaszámvevőnek adja át, akinek kötelessége azt biztonságos helyre fektetni, és 6%-os kamatra kihelyezni, hogy az árvák felmerülő költségeit abból fedezni lehessen.[88] Körmöcbányán 1731-ben az árvavagyont még csak nem is a városházán őrizték meg, hanem a gyámok és a bíró maguknál tartották azt, és saját szükségleteikre használták. A város belső békéjét alaposan megtépázó gyakorlatot azzal kívánták megszüntetni, hogy a besztercebányaiakhoz hasonlóan külön ládában őrizték volna az árvák vagyonát, amelyet a városházán tartottak volna bezárva.[89] Az árvapénztár kialakítása és az a gyakorlat, hogy az árvákra vonatkozó iratok őrzését is előírták, egyre inkább az árvaszék kialakulásának irányába mutatott. Mindezek ellenőrzésére ugyanis egy belső tanácsost, vagy ha már létezett a tisztség, az árvaszámvevőt bízták meg. Utóbbi tisztség éppen ekkor, az 1720–30-as években terjedt el a városokban.[90] A városok pénzhiányát jelzi, hogy e rendelkezések ellenére még több mint egy évtizeddel később is állandó probléma volt, hogy a város kiadásait az árvapénztárból fedezték. Georg Wildenfels és Mednyánszky József királyi biztosok a budai tanács nyílt ellenkezésével voltak kénytelen szembesülni, amikor a tanács nem volt hajlandó a biztosnak sem a kulcsokat, sem a számadásokat, sem az árvaszéki pénztárat a rendelkezésére bocsájtani. A Magyar Kamara tanácsosai ezek alapján még inkább fontosnak tartották, hogy külön kamarai parancslevélben, mintegy normaként hirdessék ki a többi szabad királyi város számára is.[91]

Az árvavagyon ellenőrzésén és megőrzésén túl az árvák személyére is nagy figyelem irányult, főként azért, hogy megfelelő vallásban, jó képzést kapjanak

87 L. erre korábbi példákat: MNL OL E 34 pag. 507–513. Kőszeg esetében szinte minden egyes alkalommal erről a gyakorlatról számolt be a biztos. pag. 117–125. (1695), pag. 299–305. (Modor, 1697) Vö. Géra 2020. 143–144.

88 BFL IV. 1002 ee 1723. október 2. L. erre még: MNL OL E 34 pag. 328–344. (Kőszeg, 1697)

89 ÖStA, FHKA AHK ung.MBW RN 11. fol. 1796–1797. Körmöcbánya, 1731. december 14. Besztercebányán már a696-ban találkozunk az árvapénztárral: MNL OL E 34 pag. 126–137.

90 A 17. századi gyakorlatra példák: MNL OL E 34 pag. 286–298. (Ruszt, 1697), pag. 306–314. (Szakolca, 1696), pag. 355–364. (Trencsén, 1696) A 18. században bevezetett intézkedésekre: MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1721. december 3., 10., ill. BFL IV.1202.j No. 5. Kiadása: Bónis 1974. 135–137.; CJS IV/2. 649. (1720, Körmöcbánya)

91 L. erre a budai, nagyszombati és pozsonyi tisztújításokról készített jelentést: MNL OL E 210 Civitatensia, 9. t. 10. sz. Pozsony, 1737. augusztus 7., ill. 26. t. 13. sz. Pozsony, 1737. december 11.

annak érdekében, hogy később tanult mesterként vagy tisztességes polgárasszonyként a város virágzását szolgálják. A politikai érdekeknek leginkább kitett szempont ebben a témakörben a felekezeti kérdés volt, amelyben a központi kormányzat nem volt hajlandó jottányit sem engedni. Azokban a városokban, ahol a 17. század utolsó harmadában is erős evangélikus polgárság maradt, az árvák felekezeti hovatartozása kiemelt téma maradt a királyi biztosok jelentéseiben. A szabad királyi városok közül erős artikuláris helyeknek maradt Sopron, Szentgyörgy vagy Besztercebánya esetében szinte folyamatosnak tekinthető a biztosok panasza arról, hogy a katolikus árvákat evangélikus gyámok kezelték, és evangélikusként nevelték őket.[92] 1711-ben a Magyar Kamara különösen fontosnak találta a biztosok elé tárni, hogy a szabadságharc kevésbé szigorú ellenőrzési időszakában a soproni evangélikusok azt a rendszert vezették be az árvák oktatása terén, hogy a fiúk apjuk, a lányok anyjuk vallását követték. A kamarai tanácsosok felháborodása nem ismert határt: véleményük szerint a két felekezet nem lehet egyanrangú, így nem jogos, hogy e szellemben hozzanak szabályokat. Feltették a kérdést: „Ha a kegyes anya Salamon király előtt nem tudta gyermekét kettévágni, hogy tudná egy uralkodó és apostoli király az örök halál biztos veszélye mellett ugyanilyen osztást tenni?" A katolikus vallás előtérbe helyezése miatt a biztosok megtiltották ezt a gyakorlatot, és minden alkalommal arra szólították fel a városi tanácsokat, hogy a gyámokat az istenfélő katolikusok közül válasszák ki.[93]

A felekezeti kérdésen túl kiemelt területként kezelték az árvák neveltetését is. A gyámoknak és árvagondnokoknak minden esetben be kellett számolniuk az árvák taníttatásáról, és a biztosok komoly figyelmet fordítottak arra, hogy tisztességes polgárokká neveljék őket és járjanak iskolába. A módosabb árvák esetében az oktatás folytatását helyezték előtérbe, míg a szegényebbek esetében a kézművesség megtanulását erőltették.[94] Az osztrák gyakorlat mondatai köszönnek vissza abban a szemléletben, amelyet nem csupán a királyi biztosok jelentéseiben olvashatunk, hanem közvetlenül az árvákkal kapcsolatos egyedi ügyekben is. 1688-ban a selmecbányai bányakamara néhai orvosának árvája, Philipp Hubers nyújtott be kérelmet az Alsó-Ausztriai Kamara részére. Apjának a heidelbergi választófejedelem és az uralkodó részére nyújtott érdemein túl hangsúlyozta: azon van, hogy mindent megtanuljon, ami szükséges lesz majd a mesterségéhez, és jóllehet „a természet által nyújtott tehetségből neki nem jutott elegendő", de szorgosan

92 MNL OL E 34 pag. 94–102., MNL OL A 20 1703 No. 14., 1709 No. 7. Ugyanerről l. GYMSML-SL IV.1003. Lad. XXXVIII. et NN Fasc. 1. Nr. 1. Prága, 1680. március 30., ill. MNL OL E 34 pag. 365–368. (Pozsony, 1697)

93 MNL OL E 34 pag. 514–523., MNL OL A 20 1711 No. 23.

94 MNL OL E 34 pag. 365–368. (Pozsony, 1697), pag. 468–479. (Kismarton, 1698), pag. 514–523. (Besztercebánya, 1699), Géra 2020. 153., 162.

tanul, és ehhez kéri a bányakamara támogatását.[95] A pozitív mellett negatív példák is ezt a gondolkodásmódot bizonyítják. Borsiczky László besztercebányai harmincados szavai is, aki a helyi tisztújításra kirendelt királyi biztosként megfeddte a tanácsot, mivel Ravasz Anna Reginát a gyámja Pozsonyba adta szolgálatra, aki azonban a messzi városba kerülve elzüllött.[96]

A bevezetett intézkedések az árvaügy egységesítését célozták meg azon alapelvek alapján, amelyeket az osztrák tartományokban már a 17. század második felétől éltek. Annak ellenére, hogy a királyi biztosok sorozatos és állhatatos intézkedései előbb-utóbb átalakították a városi igazgatás árvaügyre vonatkozó szerkezetét, egységes igazgatásról egyértelműen még nem beszélhetünk, csupán az egységességre való törekvés nyomait figyelhetjük meg. A szigorú ellenőrzés dacára még a 18. század első harmadának végén is találkozunk olyan régimódi állapotokkal, az árvavagyon ellenőrzésének elhanyagolásával, amely arra mutat, hogy a biztosok akarata csak lassan érvényesült, a helyi érdekek annál inkább. Az 1709-ben Nagyszombatban véghez vitt nagy vizsgálat e témakört érintő részleteit bemutattuk, ahogy a budaiak ellenállását, a városvezetők visszaéléseit is ismerjük. Ehhez hasonló jelenségekre figyelhettek fel Kassán is. Az ott megismert visszaélésekre és hiányosságokra az a vizsgálatsorozat derített fényt, amelyet a Kassa városát évtizedekig a markában tartó Váncsay István bíró ellen indítottak.[97] Noha a többi városhoz hasonlóan a kassai tisztújításokat rendszeresen látogató Szentiványi László kamarai tanácsos 1713-ban több alkalommal is bekérette a teljesen katolikusokból álló tanácstól az árvákra vonatkozó számadásokat, azonban azokat csak később, pótlólag kaphatta meg. Kérdéseire pedig igen sommás választ kapott a tanácstól: eszerint nincs olyan árva és árvavagyon, amely a tanács kezén kívül lenne, mindenről gondoskodnak az árvagyámok, és a számadásokat megfelelő bizottságokba küldöttek révén felülvizsgálták.[98] A Váncsay által elkövetett szabálytalanságok leginkább a számadások hiányából adódtak,[99] így nem csodálkozhatunk, hogy 1730-ban a Szepesi Kamarai Adminisztráció egészen 1710-ig kérette be az árvavagyonok kimutatását annak érdekében, hogy az árvákat a gyámok ne tudják megkárosítani. Jóllehet a számadások ellenőrzése általános gyakorlat volt már a városban, most már a kamarának kellett megparancsolnia, hogy a gyámok évente nyújtsák be elszámolásaikat, a tanács ezekből évről évre készítsen kimutatásokat, illetve állítsák fel az árvaszéket, és annak élére rendeljenek egy alkalmas személyt,

95 ÖStA, FHKA AHK ung.MBW RN 43. fol. 679–684. 1688. augusztus 13.
96 MNL OL E 34 pag. 514–523.
97 Váncsayról: H. Németh 2021. 43–44.
98 AMK Schw. No. 13317. Kassa, 1713. január 14., No. 13318. Kassa, 1713. január 14., No. 13423. 1713. március 17.
99 H. Németh 2020. 114–117.

aki a tanács alá tartozzék. A hivatal vezetésére maga a kamara javasolta Johann Georg Schneidert.[100] Annak ellenére, hogy a tisztújítások alkalmával a választott község felterjesztéseiben több mint fél évszázadig nem találkozunk az árvákkal kapcsolatos panasszal, a község megragadta az alkalmat, és biztos támogatót érezve a háta mögött 1730-ban és 1731-ben is felújította ezt a 17. század első felében több alkalommal felvetődött problémát. 1731-ben szinte megismételték a királyi biztosok által szorgalmazott intézkedéseket követeléseikben: a gyámok évenként adják le számadásaikat, vezessék az árvakönyvet, az árvák neveltetéséről pedig illően gondoskodjanak.[101]

A változások tendenciái: összegzés

Mindezek ellenére összefoglalásként is kijelenthetjük, hogy a 18. század első negyedére a városok árvaügye lényegében egységes alapelveken nyugodott. Az egyes városok sajátos szabályozásai is abba az irányba mutattak, hogy az árvák vagyonának sorsa ellenőrizhető legyen, de a külső tanács vagy a polgárság sürgető intézkedései ellenére hivatalszerű megoldás a 16–17. században nem született. A 17. század végétől folyamatosan kirendelt királyi biztosok tevékenységének hatására azonban a 18. század első harmadára nem csupán az osztrák gyakorlattal közvetlen és permanens kapcsolatban állt Kismarton városában érvényesült az I. Lipót által elsődlegesen az Alsó-Ausztria számára kiadott, és az európai trendekhez nagyon szorosan kapcsolódó szabályzat. Ha felidézzük mindazokat az előírásokat, amelyeket a hagyatékokkal szemben támasztottak az e tárgykörben elméleti műveket alkotó jogászok, mind pedig az 1669-ben kiadott statútumot, a magyarországi városokban bevezetett intézkedések köszönnek vissza. Mária Terézia uralkodásáig a városok mindegyikében egységes rendet kellett követni a hagyaték felvételénél, pontos leltárt kellett vezetni, amelynek tételeit a 17. század végétől mind több városban fellelhető árvakönyvben kellett feltüntetniük. A 17. század végére a gyámok éves számadásai általánossá váltak, és azok felelősségre vonása minden ellenőrzésnél megtörtént. Az árvaüggyel megbízott tisztviselő minden évben elszámolt a tanácsnak, illetve a várospolitika más területein is érvényesülő elveknek megfelelően a belső tanács szigorú ellenőreivé váló külső tanács, illetve község képviselőiből álló bizottságnak. Ennek következtében kettős kontroll alakult ki, és így a belső ellenőrzés alsóbb szinten is érvényesült. A 18. században létrejöttek az árvapénztárak, amelynek élén külön tisztviselő állt. Legkorábbi

100 MNL OL E 23 1730. augusztus 16. Kassa, 1730. augusztus 16., AMK Schw. No. 15923. Kassa, 1730. október 4., No. 16356. Kassa, 1732. február 22.

101 CJS II/2. 411., 414.

felbukkanása éppen azokban a városokban észlelhető, ahol az osztrák gyakorlat alapján alakították ki a városok igazgatását, azaz a Budai Kamarai Adminisztráció által felügyelt, az oszmánok alól felszabadított régi/új szabad királyi városokban. E városokban az osztrák joggyakorlat érvényesülését már Bónis György kimutatta, és a hagyatéki ügyek sem képeztek kivételt.[102] Az árvavagyon kezelése az alsó-ausztriai mintáknak megfelelően történt, miszerint az árvák vagyonát értékesítették, biztonságos befektetésekben, főként az egyházi intézményekhez kiadott tőkepénzként biztosították azok megmaradását, értékállóságát pedig a 6%-os kamat biztosította. Az árvák nevelésében hangsúlyos célként látjuk viszont az államról alkotott gondolatokat: a gyámoknak képzett, a város és az állam számára hasznos polgárokat kellett nevelniük, amely alapelveket a királyi biztosok útmutatásai alapján érvényesítették és ellenőrizték. Az árvák taníttatása és mesterségre nevelése kiemelt alapelvvé vált. Éppen úgy, ahogy a konfesszionalizmus axiómái is erőteljesen érvényesültek a 17–18. századi Magyar Királyság városaiban. Az erős evangélikus városvezetéssel bíró városokban a katolikus hit elterjesztésének érdekében a katolikus árvák áttérítése szigorú büntetéssel járó tetté, a katolikus hitelvek szerinti nevelés az uralkodói parancslevélbe emelt tétellé vált.

Források

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv
FHKA = Finanz- und Hofkammerarchiv
HKA = Hofkammerarchiv
AH = Alte Hofkammer
HF Ungarn = Hoffinanz Ungarn
VUG = Vermischte ungarische Gegenstände
ung.MBW = Ungarisches Münz- und Bergwesen
SUS = Sonderbestände, Sammlungen und Selekte
versch.Vorschläge = Verschiedene Vorschläge und Abhandlungen vorwiegend finanziellen Inhalts
AVA = Allgemeines Verwaltungsarchiv
Adel = Adelsarchiv
RAA = Reichsadelsakten, Allgemein, Allgemeine Reihe
VLA = Voralberger Landesarchiv
A.01.03 = Land, Landesfürst und Reich, Vorarlberger Landstände – Urkunden
AMK = Archív Mesta Košice
Schw = Collectio Schwartzenbachiana (Schw.)

102 Bónis 1962., Géra 2020.

H III/2. mac. = Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor)
H III/2. pur. = Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Veľká mestská kniha (Liber civitatis maior)
ŠtPr = Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči
MML = Magistrat Mesta Levoče
AMBr = Archív Hlavneho Mesta Bratislavy
ŠtTr = Štátny archív v Trnave
MMTr = Magistrat Mesta Trnava
ŠtTn = Štátny archív v Trenčine
MMTn = Magistrat Mesta Trenćín
WStLA = Wiener Stadt- und Landesarchiv
MNL = Magyar Nemzeti Levéltár
OL = Országos Levéltár
A 20 = Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Litterae Camerae Hungaricae
A 28 = Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Litterae civitatum
E 23 = Magyar Kamara regisztratúrája, Litterae camerae Scepusiensis
E 34 = Magyar Kamara regisztratúrája, Protocollum diversarum relationum super restaurationibus lib. reg. civitatum
E 554 = Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok
E 210 = Magyar Kamara Archivuma, Miscellanea
GYMSML-SL IV. 1003. = Győr-Moson-Sopron Vármegyei Levéltár Soproni Levéltára, Sopron Város Tanácsának iratai
BFL IV. 1002 ee = Budapest Főváros Levéltára, Buda város Tanácsának iratai, Tisztújítási iratok
BFL IV.1202.j = Budapest Főváros Levéltára, Pest Város Tanácsának iratai, Hivatali utasítások (Instructiones)

Nyomtatott források

Edler 1704 = Edler, Frantz Anton (Hg.): Codicis Austriaci ordine alphabetico compilati pars... Das ist: Eigentlicher Begriff und Innhalt Aller Unter deß Durchleuchtigisten Ertz-Hauses zu Oesterreich Fürnemblich aber Der Allerglorwürdigisten Regierung Ihro Röm. Kayserl. auch zu Hungarn und Böheimb Königl. Majestät Leopoldi I, Ertz-Hertzogens zu Oesterreich etc. etc. Außgangenen und publicirten... Generalien, Patenten, Ordnungen, Rescripten, Resolutionen... Wie auch In Publicis, Politicis, Civilibus & Criminalibus emanierten Statuten... Zu Gemeinsamen Nutzen mit besondern Fleiß zusammen getragen Und das Erstemahl in Druck gelassen. Wien, 1704.

Gerhabschaffts-Ordnung 1669 = Der Röm: Kayser: auch zu Hungarn/ und Böhaimb/ etc. Königl: Majestät/ Herrn/ Herrn Leopoldi ErtzHertzogens zu Oesterreich/ Unsers allergnädigisten Herrn/ und LandsFürstens/ etc. Newe Gerhabschaffts-Ordnung/ In dero ErtzHertzogthumb Oesterreich unter der Ennß [Mit Urkundt diß Brieffs/ der geben ist in Unserer Statt Wienn/ den 18. Februarii, im Jahr Christi 1669], Wienn, 1669.

Instruction 1659 = Instruction. Wessen sich die Vormundere in diser des heiligen Römischen Reichs Freyen Stadt Regenspurg in Verwaltung Ihrer auffgetragenen Vormundschafften, vermög Eines Edlen, ... Raths den 17. Augusti Anno 1657. verneuerten Vormund Ambts Ordnung zu verhalten. Regensburg, 1659.

Knipschild 1657 = Knipschild, Philipp: Tractatus de civitatum imperialium iuribus et privilegiis., Ulm, 1657.

Seckendorff 1656 = Seckendorff, Veit Ludwig von: Teutscher Fürsten Stat Oder: Gründliche vnd kurtze Beschreibung/ Welcher gestalt Fürstenthümer/ Graff- vnd Herrschafften im H. Römischen Reich Teutscher Nation, welche Landes-Fürstliche vnnd Hohe Obrigkeitliche Regalia haben/ von Rechts- vnnd löblicher Gewonheit wegen beschaffen zu seyn/ Regieret/ mit Ordnungen vnd Satzungen/ Geheimen vnd Iustitz Cantzeleyen/ Consistoriis vnd andern hohen und niedern Gerichts-Instantien, Aemptern vnd Diensten/ verfasset vnd versehen/ auch wie deroselben Cammer- vnd Hoffsachen bestellt zu werden pflegen. Frankfurt (Main), 1656.

Stryk 1737 = Stryk, Johann Samuel: Specimen Usus Moderni Pandectarum ...: In Academia Francofurtana Publicis Disputationibus Exhibitum. Continuatio Quarta Usus Moderni Pandectarum, A Libro XXXIX. usque ad finem. Opus Posthumum. Halle, 1737.

VD 16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD 16) (https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16/ a letöltés időpontja: 2022. november 24.)

VD17 = Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD 17) (http://www.vd17.de/ a letöltés időpontja: 2022. november 24.)

VD18 = Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts (https://kxp.k10plus.de/DB=1.65/ letöltés időpontja: 2022. november 24.)

Werndle 1623 = Werndle, Johann: Pupillen Schilt, daß ist, Gründtliche Außfierung, wie vermyg der Rechten, die Pupillen und Mynderjährigen, auch ihre haab und Gyetter zu schutzen, und deß erlittnen schadenß, so wol vor- als nach ihrer vogtbarkeit widerumb zu Entledigen. Ingolstadt, 1623.

Werndle 1695 = Werndle, Johann: Opus Posthumum, Oder Neu-vermehrter Pupillen-Schild. Worinnen Denen allgemeinen Kayserlichen Rechten nach die Jura und Privilegia der Pupillen und Minderjährigen, nicht allein denen Rechts-Gelehrten, Richteren und Advocaten, sondern auch und fürnemlich allen Eltern, gerhaberen und Vormunderen zu grossen Nutzen und Unterricjt, deutlich und gründlich ausgeführet und deduciret werden. Nürnberg, 1695.

Felhasznált irodalom

Bahlcke 1999 = Bahlcke, Joachim: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

Balázs 1976 = Balázs Péter: A városi hatalom gyakorlásának kérdései Győrött a feudalizmus utolsó évtizedeiben. Arrabona 18. (1976), 223–238.

Baltzarek 19714 = Baltzarek, Franz: Die Stadtordnung des Ferdinands I. und die städtische Autonomie im 16. Jahrhundert. In: Baltzarek, Franz (Hg.): Wien an der Schwelle der Neuzeit. Wien, 1974. 31–43.

Yun-Casalilla – O'Brien – Comin 2012 = Yun-Casalilla, Bartolomé – O'Brien, Patrick K. – Comin, Francisco (Eds.): The Rise of Fiscal States. Cambridge, 2012.

Beik 2005 = Beik, William: The Absolutism of Louis XIV as social collaboration. Past & Present 188. (2005), 195–224.

Birkenmeier 2009 = Birkenmeier, Jochen: Die weltweite Ausstrahlung des Halleschen Waisenhauses. In: Veltmann, Claus – Birkenmeier, Jochen (Hg.): Kinder, Krätze, Karitas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit. Halle, 2009. 101–111.

Bónis 1962 = Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után, 1686–1708. Budapest, 1962. (Budapest várostörténeti monográfiái 23.)

Bónis 1974 = Bónis György (szerk.): Pest-Budai hivatali utasítások a XVIII. században. Budapest, 1974. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 6.)

Bónis 1975 = Bónis György: Városigazgatás, várospolitika. In: Kosáry Domokos (szerk.): Budapest története. A török kiűzetéstől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975. 159–190.

Bonney 1999 = Bonney, Richard (Ed.): The rise of the fiscal state in Europe c. 1200–1815. Oxford, 1999.

Brakensiek 2009 = Brakensiek, Stefan: Akzeptanzorientierte Herrschaft. Überlegungen zur politischen Kultur der Frühen Neuzeit. In: Neuhaus, Helmut (Hg.): Die Frühe Neuzeit als Epoche. München, 2009. 395–406. (Historische Zeitschrift, Beiheft 49.)

O'Brien – Hunt 1993 = O'Brien, Patrick K. – Hunt, Philip A.: The Rise of a Fiscal State in England, 1485–1815. Historical Research 66. (1993), 129–176.

Brunner 1955 = Brunner, Otto: Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 6. (1955), 221–249.

Brückner 1977 = Brückner, Jutta: Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht:. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Wissenschaften im Deutschland der späten 17. und frühen 18. Jahrhundert. München, 1977. (Münchener Studien zur Politik 27.)

Cavaciocchi 2008 = Cavaciocchi, Simonetta (Ed.): La fiscalità nell'economia Europea secc. XIII-XVIII: atti della „Trentanovesima settimana di studi", 22–26 aprile 2007. Firenze, 2008.

CJH = Márkus Dezső (szerk.) 1896–1949: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. … évi törvényczikkek. Budapest, 1896–1949.

CJS = Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus juris statutorum. Budapest, 1885–1904.

Degré 1977 = Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Budapest, 1977. 52–84.

Demkó 1891 = Demkó Kálmán: A szepesi jog: keletkezése, viszonya országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz. Budapest, 1891.

Demkó 1897 = Demkó Kálmán: Lőcse története. Lőcse, 1897.

Ellwein 1993 = Ellwein, Thomas (Hg.): Der Staat als Zufall und als Notwendigkeit. Die jüngere Verwaltungsentwicklung in Deutschland am Beispiel Ostwestfalen-Lippe. Wiesbaden, 1993.

Fasshauer 2009 = Fasshauer, Antje: Die Ausstrahlung des Halleschen Waisenhauses ins Alte Reich. In: Veltmann, Claus – Birkenmeier, Jochen (Hg.): Kinder, Krätze, Karitas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit. Halle, 2009. 88–99.

Fejtová 2012 = Fejtová, Olga: Rekatolizace na Novém Městě Pražském v době pobělohorské. „Já pevně věřím a vyznávám...". Praha, 2012.

Felhő–Vörös 1961 = Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak 3.)

Felhő 1946 = Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. Levéltári Közlemények 24. (1946) 209–267.

Gecsényi 1997 = Gecsényi Lajos: Bécsi kereskedők memoranduma a kelet-nyugati kereskedelemről (1615). In: Kalmár János (szerk.): Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Budapest, 1997. 79–88.

Gecsényi 2002 = Gecsényi Lajos: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002. 175–197.

Géra – Oross – Simon 2015 = Géra Eleonóra Erzsébet – Oross András – Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái, 1699–1703. Budapest, 2015. (Budapest történetének forrásai 10.)

Géra 2020 = Géra Eleonóra Erzsébet: Városi és kamarai árvák a 18. századi Budán. In: Erdélyi Gabrielle (Szerk.): Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940. Budapest, 2020. 139–167. (Magyar családtörténetek: tanulmányok 5.)

Gömmel 1991 = Gömmel, Rainer: Merkantilstaatliche und kommunale Sozialpolitik (vom 17. Jahrhundert bis zur Bismarckzeit). In: Pohl, Hans (Hg.): Staatliche, städtische, betriebliche und kirchliche Sozialpolitik vom Mittelalter bis zur Gegegenwart. Referate der 13. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 28. März bis 1. April 1989 in Heidelberg. Stuttgart, 1991. 89–109. (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte 95.)

Grüll 1969 = Grüll, Georg: Der Bauer im Lande ob der Enns am Ausgang des 16. Jahrhunderts. Abgaben und Leistungen im Lichte der Beschwerden und Verträge von 1597–1598. Wien, 1969. (Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 11.)

Gutkas 1972 = Gutkas, Karl: Das Städtewesen des österreichischen Donauländer und der Steiermark im 14. Jahrhundert. In: Wilhelm Rausch (Hg.): Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen. Linz, 1972. 229–50. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2.)

Hart 1993 = Hart, Marjolein C. 't.: The Making of a Bourgeois State: War, Politics and Finance during the Dutch Revolt. Manchester, 1993.

Hatje 2006 = Hatje, Frank: „Dieser Stadt beste Maur vndt Wälle". Frühneuzeitliche Armenfürsorge und Sozialbeziehungen in der Stadtrepublik. In: Schmidt, Sebastian – Aspelmeier, Jens (Hg.): Norm und Praxis der Armenfürsorge in Spätmittelalter und früher Neuzeit. Stuttgart, 2006 203–217. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 189.)

Hatje 1996 = Hatje, Frank: Kommunalisierung und Kommunalismus: Frühneuzeitliche Armenfürsorge als „Politikum". In: Gilomen, Hans-Jörg – Guex, Sébastien – Studer, Brigitte (Hg.): Von der Barmherzigkeit zur Sozialversicherung – De l'assistance à l'assurance. Zürich, 2002. 73–90.

Hinrichs 1996 = Hinrichs, Ernst: Abschied vom Absolutismus. Eine Antwort auf Nicholas Henshall. In: Asch, Ronald G. – Duchhardt, Heinz (Hg.): Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Köln – Weimar – Wien, 1996. 353–371.

Hochedlinger 2010 = Hochedlinger, Michael: „Onus militare". Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie 1500–1750. In: Rauscher, Peter (Hg.): Kriegsführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreissigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740. Münster, 2010. 81–136.

Holenstein 2009 = Holenstein, André: Empowering Interactions. Looking at State-building from below. In: Blockmans, Wim – Holenstein, André – Mathieu, Jon – Schläppi, Daniel (Hg.): Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900. London, 2009. 1–34.

Hrdlička 2007 = Hrdlička, Josef: Die (Re-)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen. Konfession oder Disziplin? In: Leeb, Rudolf – Pils, Susanne Claudine – Winkelbauer, Thomas (Hg.): Staatsmacht und Seelenheil: Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. München, 2007. 357–366.

Jori 2006 = Jori, Alberto: Hermann Conring (1606–1681). Der Begründer der deutschen Rechtsgeschichte. Tübingen, 2006.

Jütte 1984 = Jütte, Robert: Obrigkeitliche Armenfürsorge in deutschen Reichsstädten der frühen Neuzeit, städtischen Armenwesen in Frankfurt am Main u. Köln. Köln, 1984.

Kállay 1989 = Kállay István: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848. Budapest, 1989. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 9.)

Kállay 1988 = Kállay István: Fehérvár regimentuma, 1688–1849. A város mindennapjai. Székesfehérvár, 1988. (Fejér megyei történeti évkönyv 18.)

Kenyeres 2016 = Kenyeres István: A „Fiscal-Military State" és a Habsburg Monarchia a 16-17. században". In: Horn Ildikó – Lauter Éva – Várkonyi Gábor (szerk.): Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Budapest, 2016. 1. köt. 91–122.

Kroener 1993 = Kroener, Bernhard R.: Bellona und Caritas. Das Königlich-Potsdamische Große Militär-Waisenhaus. Lebensbedingungen der Militärbevölkerung in Preußen im 18. Jahrhundert. In: Kroener, Bernhard R. – Ostertag, Heiger (Hg.): Potsdam. Staat, Armee, Residenz in der preußisch-deutschen Militärgeschichte. Berlin, 1993. 231–252.

Kunkel 1968 = Kunkel, Wolfgang (Hg.): Quellen zur neueren Privatrechtsgeschichte Deutschlands. Bd. 2. Polizei- und Landesordnungen. Köln – Weimar – Wien, 1968.

Meumann 1995 = Meumann, Markus: Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord in der Frühen Neuzeit. Unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft. München, 1995.

Mikulec 2008 = Mikulec, Jiří: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: Bahlcke, Joachim (Hg.): Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Münster – Hamburg – Berlin – London, 2008. 165–186.

Mikulec 1992 = Mikulec, Jiří: Pobělohorská rekatolizace v Českých zemích. Státní pedagogické nakladatelství. Praha, 1992.

Mikulec 2002 = Mikulec, Jiří: Praga w okresie kontrreformacji i wladzy absolutnej (1620–1740). In: Mark Purchla (Ed.): Kraków i Praga dwie stolice Europy Srodkowej. Materialy miedzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2000. Kraków, 2002. 77–87.

Nagy 1959 = Nagy István: A választó polgárság testülete Budán a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából 14. (1959), 139–166.

Nagy 1957 = Nagy István: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. Tanulmányok Budapest múltjából 12. (1957), 51–131.

H. Németh 2003 = H. Németh István: A szabad királyi városok igazgatásának abszolutista vonásaihoz. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Szombathely, 2003. 229–254.

H. Németh 2004 = H. Németh István: Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. Budapest, 2004.

H. Németh 2008 = H. Németh István: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. In: Cavaciocchi, Simonetta (Ed.): La fiscalità nell'economia europea secc. XIII–XVIII – Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Century. Firenze, 2008. 771–780.

H. Németh 2009 = H. Németh István: Európska doktrína alebo uhorská špecialita? Historický Časopis 57. (2009), 641–658.

H. Németh 2012 = H. Németh István: Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest – Győr, 2012. 167–185.

H. Németh 2018 = H. Németh István: Állam és városok – A szakszerűsödés felé vezető első lépések a városi igazgatásban, 1670–1733. Századok 152. (2018), 771–808.

H. Németh 2020 = H. Németh István: Egy változó világ városvezetői. In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás – Jakó Klára (szerk.): Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban. Kolozsvár – Budapest, 2020. 99–121.

H. Németh 2021 = H. Németh István: A rendi társadalom átjárhatósága: polgárok és nemesek a városok élén. Korall 86. (2021), 27–55.

Pühringer 2002 = Pühringer, Andrea: Contributionale, Oeconomicum und Politicum. Die Finanzen der landesfürstlichen Städte Nieder- und Oberösterreichs in der Frühneuzeit. Wien, 2002.

Quarthal 1980 = Quarthal, Franz: Landstände und landständisches Steuerwesen in Schwäbisch-Österreich. Stuttgart, 1980. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 16.)

Reinhard 2009 = Reinhard, Wolfgang: No Statebuilding from Below! A Critical Commentary. In: Blockmans, Wim – Holenstein, André – Mathieu, Jon – Schläppi, Daniel (Hg.): Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900. London, 2009. 299–304.

Reinhard 2005 = Reinhard, Wolfgang: Staatsbildung durch „Aushandeln?". In: Asch, Ronald G. – Freist, Dagmar (Hg.): Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Köln – Weimar – Wien, 2005. 429–438.

Rügge 2000 = Rügge, Nicolas. Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die peußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert. Göttingen, 2000.

Sachsse 1980 = Sachsse, Christoph – Tennstedt, Florian: Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland: vom Spätmittelalter bis zum Ersten Weltkrieg. Stuttgart, 1980.

Scheutz 2006b = Scheutz, Martin: Compromise and Shake Hands. The Town Council, Authority and Urban Stability in Austrian small towns in the Eighteenth-century. Urban History 34. (2006), 51–63.

Scheutz 2006a = Scheutz, Martin: Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff" der Gegenreformation. In: Leeb, Rudolf – Pils, Susanne Claudine – Winkelbauer, Thomas (Hg.): Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Wien, 2006. 309–337. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 47.)

Scheutz 2014 = Scheutz, Martin: Pater Kindergeneral und Janitscharenmusik? Österreichische Waisenhäuser der Frühen Neuzeit im Spannungsfeld von Arbeit, Erziehung und Religion. In: Sieder, Reinhard – Ralser, Michaela (Hg.): Die Kinder des Staates/Children of the State. Wien, 2014. 41–81. (Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 25.)

Schlumbohm 1997 = Schlumbohm, Jürgen: Gesetze, die nicht durchgesetzt werden. Ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates? Geschichte und Gesellschaft 23. (1997), 647–663.

Schnee 2014 = Schnee, Heinrich: Die Hoffinanz und der moderne Staat. Geschichte und System der Hoffaktoren an deutschen Fürstenhöfen im Zeitalter des Absolutismus: Nach archivalischen Quellen. 3. Bd.: Die Institution des Hoffaktorentums in den geistlichen Staaten Norddeutschlands, an kleinen norddeutschen Fürstenhöfen, im System des absoluten Fürstenstaates. Berlin, 2014.

Sterneck 2005 = Sterneck, Tomáš: Obnovování českobudějovické městské rady za třicetileté války. Jihočeský Sborník Historický. 74. (2005), 104–150.

Stolleis 1983 = Stolleis, Michael: Hermann Conring (1606–1681). Beiträge zu Leben und Werk. Berlin, 1983. (Historische Forschungen 23.)

Stolleis 1995 = Stolleis, Michael: Veit Ludwig von Seckendorff. In: Stolleis, Michael (Hg.): Staatsdenker in der Frühen Neuzeit. München, 1995. 148–171.

Sträter 2009 = Sträter, Udo: Das Waisenhaus zu Glaucha vor Halle. In: Veltmann, Claus – Birkenmeier, Jochen (Hg.): Kinder, Krätze, Karitas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit. Halle, 2009. 77–87.

Strätz 1990 = Strätz, Hans-Wolfgang: Landtafel des Erzherzogtums Österreich ob der Enns. Linz, 1990. (Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 17.)

Strauch 2005 = Strauch, Solveig: Veit Ludwig von Seckendorff (1626–1692). Reformationsgeschichtsschreibung – Reformation des Lebens – Selbstbestimmung zwischen lutherischer Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung. Münster, 2005. (Historia profana et ecclesiastica 11.)

Swann 2003 = Swann, Julian: Provincial power and absolute monarchy: the Estates General of Burgundy, 1661–1790. Cambridge, 2003.

Szűcs 1963 = Szűcs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: Székely György – Fügedi Erik: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650. Budapest, 1963. 97–164. (Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae, 53.)

Thöny 1959 = Thöny, Gian P.: Wappenbrief mit Verleihung des Palatinatswappens für Johann Secchi von Fetan durch den kaiserlichen Pfalzgrafen Johann Werndle. Bündner Monatsblatt. Zeitschrift für Bündner Geschichte, Landeskunde und Baukultur 78. (1959:6–7.), 173–176.

Tóth 1996 = Tóth Árpád: Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése. Pest város tisztviselői a reformkorban. Tanulmányok Budapest Múltjából 25. (1996), 27–60.

Tuza 1999 = Tuza Csilla: Buda polgármesterei, 1686–1783. Levéltári Közlemények 70. (1999), 23–38.

Vierhaus 1984 = Vierhaus, Rudolf. Staaten und Stände. Vom Westfälischen bis zum Hubertusburger Frieden 1648–1763. Berlin, 1984.

Vinkler 2014 = Vinkler Bálint: Krakkói borkivitelünk a 16. század végén, 1589–1600. Agrártörténeti szemle 55. (2014), 1–40.

Vörös 1975 = Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság 10. (1975), 1–20.

Willoweit 1995 = Willoweit, Dietmar: Juristische Argumentation in den Werken von Rechtskonsulenten mindermächtiger Stände. Blätter für deutsche Landesgeschichte 131. (1995), 189–202.

Winkelbauer 2003 = Winkelbauer, Thomas: 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Wien, 2003. (Österreichische Geschichte)

Zimányi 1976 = Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. Budapest, 1976. (Értekezések a történettudományok köréből új sorozat 80.)

PONTES
6. (2023) pp. 48–82.
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.02

TANULMÁNYOK

Kulcsár Krisztina

„Von seiner Hochheit allenthalben recommendiret wird”

Kapcsolat és karrier Albert szász-tescheni herceg helytartósága idején[*]

„Von seiner Hochheit allenthalben recommendiret wird”. Relations and career during the first years of Prince Albert of Saxony, Duke of Teschen, lieutenant-governor of Hungary

Based on archival material from the Hungarian Royal Court Chancellery Archive in Budapest, this study examines the extent to which the selection and advancement of officials were influenced by Prince Albert of Saxony (who became Duke of Saxe-Teschen in 1766). He was appointed by Maria Theresa, his future mother-in-law, as the lieutenant-governor of the Kingdom of Hungary in late December 1765. From the official papers, it is possible to ascertain the reasons given for changes in personnel in the Hungarian Royal Lieutenancy Council, the primary government body (of which the Prince was the president) responsible for domestic policy in Hungary. The period under consideration is between 1765 and 1771. The influence of Prince Albert, an outsider in Hungary, was hardly discernable in the early four years. Appointments were invariably decided by the sovereign, Queen Maria Theresa. During this time, Prince Albert's role was mostly limited to proposing individuals for non-salaried, so-called supernumerary posts or honorary councillorships. However, following the introduction of a new, more professinalised administration in 1769, the Hungarian Royal Lieutenancy Council required more

[*] Jelen tanulmány a 2013. november 5-én „A szakszerűsödés jegyében. Hivatalok és hivatalnokok a 18. századi Magyarországon” című konferencián „Személyzeti és hivatali változások a helytartótanácsban Albert szász-tescheni herceg helytartósága idején” címmel elhangzott előadásom alaposan kibővített és átdolgozott változata. Az újabb kutatásokat a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 143017 számú projektje (A magyarországi rendiség politikai kultúrája, 1526–1848 II.) segítségével végeztem. Az idézet Mednyánszky János báró kapcsán: MNL OL, A 39 1770/6149.

experienced and qualified staff. Consequently, Prince Albert had the opportunity to advance his trusted officials who had proven their administrative efficiency. He achieved the promotion of talented secretaries to the rank of councillor, for example, even if it occasially involved unorthodox methods. The sources also show that low-paid, lower-ranking officials received a pay increase, and from 1776, a special bonus. Hence, the files of the Hungarian Royal Court Chancellery clearly demonstrate that Prince Albert had an influential role in proposing candidates for administrative offices.

Keywords: Kingdom of Hungary, administration, professionalisation, Maria Theresa, lieutenant-governor of Hungary, Prince Albert of Saxony, Duke of Teschen

A klasszikus igazgatástörténet, a hivatal- és hatóságtörténet kutatása napjainkra jelentősen módosult: új kutatási irányok és tendenciák jelennek meg, és a történészek újabb forráscsoportokat vonnak be a vizsgálataikba. Egyre inkább előtérbe kerülnek a prozopográfiai, hivatalnoktörténeti vizsgálódások, amelyek egyes jelentősebb személyiségek mellett jól körülhatárolható csoportokra irányulnak, és kvantitatív, sőt kvalitatív kérdéseket is felvetnek.[1]

Jelen tanulmányban a 18. század derekán a Magyar Királyság helytartótanácsi hivatalnoki karában tapasztalható változást nem a számokban kifejezhető módon vagy csoportok révén vizsgálom, hanem egyénekre lebontva annak járok utána, milyen okai voltak a kinevezéseknek, előléptetéseknek, esetleg leváltásoknak. Ehhez elsőként a vizsgálatokhoz használható egykorú, nyomtatásban megjelent vagy kéziratos forrástípusokat veszem sorra, majd egyes személyek konkrét példáján keresztül keresem arra a kérdésre a választ, mennyiben befolyásolta a hivatalnokok személyét és előrejutását az a tény, hogy Mária Terézia 1765 december végétől helytartót nevezett ki a királyság élére.

Nyomtatott források

A prozopográfiai és hivatalnoktörténeti vizsgálatokat tekintve a 18. század kutatója összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben van, mint a 16–17. századot kutatók. A kora újkor első két évszázadával foglalkozó történészek általában jegyzőkönyvekre, egy-egy fennmaradt ügyiratra vannak utalva, ritkább esetekben elszórtan megőrződött hivatali kinevezésekre, feljegyzésekre támaszkodhatnak. A forrásadottságoknak, a forrásbőségnek köszönhetően a 18. századi időszakra vonatkozóan legtöbbször nem kell már keserves munkával, apró adalékokból összegyűjteni a hivatalnokok nevét, pályafutásuk határköveit, vagy a csekély mennyiségű

1 Cserpes – Szijártó 2010; Szijártó 2014; Szijártó 2019; Szijártó 2021.

ránk maradt iratból rekonstruálni egy-egy hivatal struktúráját, működését, feltérképezni alkalmazottjainak karrierjét.[2]

A 18. századi nyomtatásban megjelent források között első helyen kell említenünk az ún. sematizmusokat (tiszti címtárakat) és az udvari kalendáriumokat,[3] amelyek nem ismeretlenek a magyar kutatók előtt, de érthető módon csak a hazai vonatkozásokat vizsgálták. Ezek az összeállítások kezdetben még kéziratos formában, majd később nyomtatva kerültek kiadásra. Elsőként, 1629-ben az „Elenchus congregationum" jelent meg, a pápai udvar kiadványa a központi egyházi hivatalok személyzetét sorolta fel. Az állami (tiszti) címtárak sorát Franciaországban 1644-től nyomtatták „États de la France" néven, majd 1683-ban indult meg az „Almanach Royal" sorozat.[4] A Német-római Birodalmon belül a legkorábbi ismert állami kalendárium (*Amtskalender*) Bécsben jelent meg, 1692-ben „Kaiserlicher Hof- [und Ehren-]kalender" néven (1806-ig folyamatosan kiadták). A korai kötetek azonban még nem igazi sematizmusok, mivel kezdetben csupán az Aranygyapjas-rend lovagjait sorolták fel – a kötetek 1716-tól közöltek rendszeresen hivatali tiszti címjegyzéket. Ezt követte 1701-től 1806-ig egy másik sorozat, „Kaiserlicher, Königlicher und Erzherzoglicher Staats- und Standeskalender" címen. Oldalairól meg lehet tudni, ki milyen posztot töltött be a bécsi központi és udvari hivatalokban, az egyes lovagrendekben, a hadseregben, a tartományi igazgatásban. A Német-római Birodalomban csak a 18. században kerültek kiadásra más tartományok és birodalmi városok hivatali jegyzékei (Szász választófejedelemség: „Jetztlebendes königliches Dresden" 1702; Poroszország: Berliner „Adreßkalender" 1704; Nürnberg: „Verzeichnis der Nürnberger Regenten, Beamten und Bedienten" 1705/1706; Würzburg: „Würzburger Hof- [und Ehren-]kalenders" 1707).[5]

A Magyar Királyságban először még nem önálló kötetként, hanem a népi kalendáriumok mellékleteként láttak napvilágot az ilyen jellegű hivatali összeállítások. A kiadók döntése mellett szólt, hogy a kalendáriumoknak biztos felvevőpiaca volt, így várható volt, hogy elkelnek ezek a kötetek is. Legkorábbinak egy 1730. évi sematizmust tartunk, ez azonban nem vált rendszeres kiadásúvá.[6] A királyságban először Streibig József győri könyvkiadó nyert el privilégiumot egy címtár

2 L. erre legújabban: Fazekas 2021.

3 Bauer 1997–2005.

4 Fallenbüchl 1986. 137.

5 Bauer 1997–2005. 2. 3–6.; Noflatscher 2004. 61.

6 Vö. Fallenbüchl 1977. 305. Itt még nem tudta azonosítani a Schwartner Márton által legkorábbinak tartott magyar sematizmust: Calendarium Soproniense ad annum Christi MDCCXXVII. pro notitia uniuscujusque diei, tam astronomica et politico-juridica quam oeconomica (H.n, é.n. [Sopron, 1727], fol. 92 l.; Streibig József Antal soproni nyomdász kalendáriumában), egyetlen példányát állítólag az MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára őrzi. A Streibignek szóló kalendáriumnyomtatás privilégiumáról: MNL OL, A 1 1727/76.

nyomtatására, ebben egyházi személyek, nemesek és tisztviselők névjegyzékét is megjelentethette. Ezt sokáig még nem önállóan, hanem más kötetbe kötve, a pozsonyi Speiser (Spaiser, Spaiszer) nyomdával társulva az évente kiadott kalendáriumokhoz kötve adta ki. 1738-tól már Speiser Ferenc is külön privilégiumot nyert el a tiszticímtárak kinyomtatására.[7] A 18. században a Magyar Királyságban több különböző sematizmus létezett: 1737-ben indult meg Pozsonyban a „Magyar-Országi státusok titulusival bövitett, uj kalendariom", a győri kalendárium („Calendarium Jauriense") mellékleteként is publikáltak sematizmust, valamint létezett egy nagyszombati kiadvány. A nagyszombati jezsuita nyomdában 1675-től évente jelent meg a „Calendarium Tyrnaviense". Ennek kötetei elég későn, csupán 1758-tól kezdődően tartalmaznak sematizmust („Ecclesiasticae et seculares regni Hungariae dignitates ac honorum tituli pro anno … congesti"). Később a jezsuita rend feloszlatása és az egyetem (így az egyetemi nyomda) budai, majd pesti átköltözése után megváltozott címen jelent meg („Vetus et novum calendarium ad annum a nativitate salvatoris nostri Jesu Christi").

E sematizmusok adatai irányadónak számítanak, és az egyház tisztviselőinek jegyzéke mellett világi hivatalit is tartalmaznak.[8] Ezekből a 18. század első felére vonatkozóan csak hiányosan ismerhetjük meg a legfontosabb kormányszervek hivatalnokait. A legkorábbi, 1738. éviben a Magyar Királyi Udvari Kancellária, a Magyar Királyi Helytartótanács és a Magyar Kamara alkalmazottjainak neve szerepel. A később kiadott kötetek már az alsóbb rendű hivatalnokok (írnokok, járulnokok) neveit, sőt a segédhivatalokok személyzetét is felsorolják. Megtalálhatók bennük a bíróságok, vagyis a Hétszemélyes Tábla, a Királyi Tábla, a kerületi táblák, a Báni Tábla és a Horvát Kerületi Tábla tisztviselőinek névjegyzékei is.

Ezzel az értékes adathalmazzal azonban óvatosan kell bánni. Már Fallenbüchl Zoltán is felhívta arra a figyelmet, hogy a sematizmusokat is tartalmazó kalendáriumok az adatgyűjtés és a nyomdai átfutási idő miatt az adott évet megelőző esztendő személyzeti állapotát mutatják be, vagyis adataik általában a megjelenés előtti év őszének állapotait tükrözik vissza. Az év végi (október és december között) bekövetkezett változásokat tehát értelemszerűen nem tudták figyelembe venni, azokat csak a rákövetkező évi kalendáriumban tüntették fel, így esetenként egész évre hiányos adatokat tartalmaznak.[9] Ezért ezek az adatok nem vehetők teljes mértékben alapul egy vizsgálat során, viszont a kezdeti lépésekben, az évkörök hozzávetőleges megállapításakor segítségünkre lehetnek. A sematizmusok adataiból kiindulva feltárhatjuk a levéltárakban őrzött hivatali kinevezéseket, véleményezéseket, a személyzeti változásokra vonatkozó kiadatlan forrásokat, és így

7 MNL OL, A 1 1738/72.

8 L. legújabban: Sebők 2022. 38–39.

9 Fallenbüchl 1986. 129.; Sebők 2012. 18.; Sebők 2022. 24.

pontosíthatjuk az életrajzi adatsorokat, az eddigi szakirodalom bizonytalan vagy téves megállapításait.

Kéziratos források

A Magyar Királyság esetében a 18. század kezdetétől már rendelkezünk egykorúan összeállított hivatali személyzeti listákkal, ún. *status personalis*okkal, amelyek évről-évre számvetést adnak az adott hivatal alkalmazottairól, néha megjelölve az év közbeni változásokat is. A fizetési listákat is tartalmazó hasonló jegyzékek egyes esetekben szintén rangok és nevek szerint sorolják fel a hivatalviselőket, de találhatunk olyanokat is, amelyek pusztán a beosztásokhoz járó fizetés összegét és az egyéb juttatásokat tüntetik fel. A hivatalviselők nevéről ilyenkor általában nem értesülünk. A 18. század végén már külön kötetek is készültek az egyes kormányhatóságok hivatalnokgárdájáról, mivel a hivatalok maguk is törekedtek arra, hogy a személyzetükre vonatkozó adatokat egybegyűjtsék. Ember Győző máig alapvetőnek számító munkájához például egy olyan összeállítást használt, amelyet a Magyar Királyi Helytartótanács irodaigazgatósága részére állítottak össze a 18. század végén, és folyamatosan vezettek egészen 1848-ig, és amely a segédhivatalokban dolgozókat is felsorolja.[10] Kutatásainak köszönhetően így különösen jól feltártnak tekinthető a Magyar Királyi Helytartótanács tisztviselői kara. Fallenbüchl Zoltán Mária Terézia időszakából a kormányszervek, de különösen a Magyar Kamara hivatalnokainak pályafutását vizsgálta,[11] elsősorban a hivatal saját ügyiratai segítségével. A kormányszervek már működésük kezdetén törekedtek arra, hogy a saját alkalmazottakra vonatkozó iratokat és adatokat egy helyre gyűjtsék. Ezek lettek a kebelbeli ügyek, és ezekből alakultak ki később az ún. kebelbeli ügyosztályok. Az iratok között felvételi kérelmek és folyamodványok, vélemények, előléptetéssel, elbocsátással és nyugdíjazással kapcsolatos ügyek szerepelnek. Az ügyiratok adataiból az egyes személyek előképzettségére, származására, hivatali munkavégzésére, karrierjére is találunk adatokat. Külön kiemelendők az álláskérelmezők beadványai, amelyekben érdemeiket hangsúlyozzák, számot adnak felmenőik és saját képzettségükről és pályafutásukról, sőt gyakran a magas rangú pártfogók ajánlását is mellékelték.[12] Néhány esetben nem a kinevezéskor értesülhetünk az előzményekről, hanem a hivatali pályafutást lezáró nyugdíjkérelem vagy jubiláció alkalmával. Ilyenkor az ügyiratok felsorolhatják a hivatalnok addigi érdemeit,

10 Ember 1940; MNL OL, C 97 1–2. kötet. A kötetek jóval részletesebb, pontos dátumokat közölnek a hivatalnokokról, míg Ember Győző műve csak a keretévszámokat adja meg.

11 Fallenbüchl 1989; Fallenbüchl 1970.

12 Erre l.: Khavanova 2018. 54–61.

elvégzett munkáit. Mivel a jelentősebb posztokra történő kinevezésekről (illetőleg a nyugalmazásról) az egyes központi kormányszervek vagy bíróságok nem dönthettek saját kebelükben, hanem ez a törvényben meghatározott uralkodói jog volt, így az iratok jelentős részét a bécsi székhelyű Magyar Királyi Udvari Kancellária egyes iratsorozataiban kell keresnünk.[13]

Amennyiben ezeket az alapkutatásokat már nem kell elvégezni, és feltártuk a fent ismertetett kéziratos hivatali ügyiratokat, akkor lehetőség nyílik speciális kérdéskörök, társadalmi kapcsolathálók, karrierlehetőségek megvizsgálására, vagy akár karrierutak tipizálására is.[14] Jelen tanulmányom vizsgálati témája az előzőekben leírtak alapján túlmutat a puszta tényanyag összegyűjtésén és statisztikai adatsorok felállításán, sőt némileg pontosítja, továbbá magyarázza is azokat. A gazdagon ránk maradt hivatali iratok segítségével vizsgálati időszaknak Albert szász-tescheni herceg helytartói éveinek (1765–1780) első időszakát választottam. Tanulmányomban azt kívánom megvizsgálni, hogy ezen esztendők alatt milyen okokból, milyen indokok alapján került, kerülhetett sor személyi, személyzeti változásokra a Magyar Királyi Helytartótanácsban, amelynek elnökévé Albert herceget helytartóként kinevezték, és megállapíthatók-e döntő évek, amelyekhez jelentősebb változások köthetők.[15]

Személyi változások 1765-ben

A Magyar Királyi Helytartótanács felállításáról az 1723. évi XCVII. törvénycikk rendelkezett. Szűkszavú paragrafusai megszabták a tanács összetételét: élén a nádor (helytartó) elnökölt, és a 22 tanácsost „a főpapok, mágnások és nemesek rendéből s az ország minden részéből" kell kinevezni. E tanácsosok kinevezése mindenkor uralkodói jogkör volt, de a személyek kiválasztásakor e törvény előírása értelmében tevőleges szerep jutott a Magyar Királyi Udvari Kancelláriának. Ez a kormányszerv terjesztette az uralkodó elé az állásért folyamodók kérvényeit (1723:XCVII. tc. 1. §), valamint más jelöltek nevét is, majd állást foglalt és javaslatot tett a kérdésben – de ez volt az ügymenet más kormányszervek vagy bírósági

13 Ezek az iratok a korai időszakra vonatkozóan több állagba (Originales referadae – A 1 törzsszám, Conceptus referadae – A 34 törzsszám, Conceptus expeditionum – A 35 törzsszám) kerültek, majd 1770-től az Általános iratok sorozatába, évente újrakezdődő sorszámok sorrendjében (Acta generalia – A 39 törzsszám).

14 Papp Gábor: A Helytartótanács köznemesi tanácsosai (1723–1783). Az első eredmények. http://szijarto.web.elte.hu/PG.html (letöltve: 2023. március 2.)

15 Szijártó István korábban 1772–1773-at a „fordulat évének" nevezte (Szijártó 2019. 1199–1200.), újabb kutatási eredményei tükrében ezt módosította. Szijártó 2021. 168–171.

állások esetében is.[16] A jellemzően udvarhű személyeket támogató kancelláriai előterjesztés tehát nagyban befolyásolhatta az uralkodó döntését, akinek azonban nem volt kötelessége elfogadni a kormányszerv előterjesztését. A helytartótanácsban megüresedett alhivatali posztok viszont nem voltak uralkodói kinevezéshez kötve, az irodaigazgatónak joga volt alkalmas jelölteket ajánlania, és ezeket, mint például a lajstromozót, a számvevőt, a kiadót, a futárt maga a helytartótanács nevezte ki többségi szavazás útján a 18. század folyamán.[17]

A kormányszerv működésében kétségkívül alapvető változást jelentett, hogy amikor az 1751-ben nádorrá választott Batthyány Lajos 1765. október 26-án elhunyt, Mária Terézia nem hívott össze nádorválasztó országgyűlést, hanem helytartót jelölt ki Albert szász herceg személyében. A szász választófejedelem 1738-ban született fiának a kinevezésében egyrészt közrejátszott, hogy a Habsburg családba tartozóként ismerték el, mivel anyja, Mária Jozefa I. József császár leánya volt. Másrészt (és legfőképpen) Albert herceg e ranggal érdemessé vált a királynő kedvenc leányának, Mária Krisztina főhercegnőnek a kezére, akivel 1766 áprilisában házasságot kötött, és így biztosítva volt a házaspár rangja és jövedelme.[18] A herceg 1765. december 26-án tette le hivatali esküjét II. József német-római császár, társuralkodó és Mária Terézia magyar királynő előtt, mint a Magyar Királyság „provisorio modo", ideiglenes időre kinevezett helytartója, amíg egy országgyűlés új nádort nem fog választani. A leendő helytartó már esküjében kötelezte magát, hogy minden ügyben a leghasznosabbnak tűnő tanácsot adja, és részrehajlás nélkül a lehető legjobban fog dönteni.[19] Albert ezt megelőzően kezdetben önkéntesként, majd 1760-tól császári-királyi tisztként harcolt a hétéves háborúban. 1763 után Komárom kormányzójának nevezték ki, de a júniusi földrengés pusztításai miatt több hónapig Budán állomásozott. Az államigazgatásról, a magyar viszonyokról és berendezkedésről csupán felszínes ismeretei voltak. Szászországban nem folytatott jogi tanulmányokat, és teljességgel ismeretlen volt előtte a Magyar Királyság jogi helyzete és hivatali működése, a bíráskodás menete,

16 Ember Győző 1940. 25–26. L. még: Khavanova 2018. 265–266., 273.

17 1723:XCVIII. tc. 1 §. Ezen majd csak az 1801. évi utasítás változtatott, az uralkodó döntésére bízta a Helytartótanácsi Számvevőség, a pénztárak igazgatójának és az Országos Főbiztosság kerületi biztosainak, illetve helyetteseinek a kinevezését. A három-három jelölt nevét ugyan a helytartótanács terjesztette fel, de az uralkodó nem volt köteles közülük választani. Felhő – Vörös 1961. 31. Az irodaigazgató jogáról: Ember 1940. 43.

18 ÖStA HHStA Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofkommission in Familienangelegenheiten 1-1. „Verhandlungsakten der zur Regulierung der Familienvermögensangelegenheiten von Kaiser Franz II. aufgestellten Hofkommission und der Staatskanzlei in Betreff des Testaments und der Abhandlung des Nachlasses der Erzherzogin Marie Christine, Gemahlin des Erzherzogs Albrechts von Sachsen-Teschen". fol. 166r–168r.

19 MNL OL, A 1 1765/458; MNL OL, N 13 Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 2.; MNL OL, A 57 47. kötet, 365–367. oldal.

valamint a hivatalos nyelvként használt újkori hivatali latin is. Éppen ezért joggal feltételezhetjük, hogy helytartóságának kezdetekor (is) rendkívüli mértékben támaszkodott megbízható, tapasztalt szakértőkre, akiket a királynő, Mária Terézia választott ki, vagy akiket éppen tanácsadói javasoltak. Ha kikeressük azokat a (helytartótanácsi) személyi változásokat, amelyekre Albert kinevezésének évében (1765-ben) került sor – akár Ember Győző hivataltörténeti művének jegyzékét használva –, több kinevezés esetében feltételezhetjük, hogy a tisztviselők alkalmazása összefüggött az új helytartó személyével. Ha azonban csupán a kinevezés évét tartjuk szem előtt, akkor akár téves következtetéseket is levonhatunk[20] – ezért vizsgálati szempontom esetében a kinevezések pontos dátuma, a kancellária javaslatai és az uralkodói döntés indoklása is rendkívül döntő.

Az egyik ilyen tévedés Niczky Kristóf 1765. évi kinevezéséhez kapcsolódik, amelyet Albert szerepével kötnek össze. Az 1725-ben Sümegen született Niczky tájékozott volt jogi téren, szak- és nyelvtudása, tapasztalata és megbízhatósága miatt 1762. december 9-től áthelyezték a Magyar Kamarától a Magyar Királyi Udvari Kancelláriára.[21] Erről a hivataláról 1765. november 5-én mondott le, és másnaptól kinevezést nyert a Hétszemélyes Táblához.[22] Mivel a királynő valószínűsíthetően csak november 11. táján dönthette el véglegesen leendő veje sorsát, ezért Niczky kinevezésének pontos dátumát ismerve nem feltételezem, hogy az udvarhű jogtudós kinevezésekor már az lett volna az uralkodói szándék, hogy támasza legyen Albertnek a jogi kérdésekben a Királyi Kúrián.[23] Ezt megerősíti a kancellária véleményezése is Niczky kérvényéről, amelyet a Kőrös vármegyei főispáni és a grófi rang elnyerése érdekében nyújtott be. Az indoklásban szorgalmát és családjának régi származását emelték ki, valamint azt, hogy így nem lesz rangkülönbség Niczky és sógora, az 1758-tól grófi rangra emelt Fekete György között.[24] A szakirodalom Szentkláray nyomán még Niczky grófi címét is Albert herceg közbenjárásával indokolja, sőt a helytartó „hű bürokratájának" nevezik.[25] A grófi rangemelés azonban (1765. november 5.) megelőzte a herceg magyarországi időszakát, így téves ez esetben személyes befolyását feltételezni. Az viszont kétségtelen, hogy Niczky a későbbiekben kulcspozíciót töltött be az idegen származású herceg mellett. Ő ismertette meg a tapasztalatlan helytartót a magyar közjogi helyzettel.

20 Amikor például a kinevezés éve egybeesik valamelyik diéta időpontjával, de ezt óvatossággal kell kezelni. Szijártó 2021. 101.

21 MNL OL, A 35 1762. Dez. No. 134. és MNL OL, A 79 Niczky Christophorus. Pályafutásáról: Szentkláray 1886. 9.

22 MNL OL, A 35 1765. Nov. No. 137.

23 Ezt a feltételezést újabban l.: Szijártó 2021. 417.

24 MNL OL, A 1 1765/376. Niczky végül a Verőce vármegyei főispáni címet kapta meg. Fekete grófi címének bejegyzése: MNL OL A 57 45. kötet, 51–55. oldal.

25 Szentkláray 1886. 9. Evans megállapítását idézi: Szijártó 2021. 418.

„Staatskenntniss von Ungarn" címen írt 80 oldalas kisméretű keményfedeles füzete a Magyar Királyság államjogi felépítésébe vezette be a herceget, és rendjeiről, fő hivatalairól és tisztviselőiről, nemzetiségi és felekezeti megoszlásáról és természetesen a törvénykezéséről ad tájékoztatást, de inkább csak alapszinten.[26]

Egy másik, kevésbé ismert tanácsadót viszont Mária Terézia már kifejezetten a leendő helytartó támaszául választott ki. Kempelen Nepomuk János (Pozsony, 1725. november 28. – Bécs, 1804. március 26.) ezredes Albert herceg segítőjeként került a pozsonyi helytartói kancellária irodaigazgatói posztjára, de a helytartótanácsban hasonlóképpen fontos szerepet kapott. Személye alig ismert, nem úgy, mint híres kamarai tanácsos fivére, Kempelen Farkas, aki nevezetes karriert futott be – a szakirodalom időnként összekeveri a két testvért, vagy akár két Kempelen János létezését feltételezi.[27] János katonaként kezdte pályafutását, a Szirmay-gyalogezredben szolgált. 1753 és 1762 között Esterházy Miklós követ mellett találjuk Oroszországban,[28] később Ferdinánd főherceg ezredébe osztották be. Innen került át Pozsonyba 1765-ben, bár tényleges kinevezést a Magyar Királyi Udvari Kancellária alkalmazottai között nyert.[29] (Itt 1792-ig volt állományban, és ekkor állítólag az Udvari Kamara vette át.[30]) Mária Terézia nagy becsben tartotta Kempelent, leveleiben mind leányát, mind vejét arra intette, hogy fogadják meg tanácsait.[31]

Kempelen János rendkívüli módon segítette és támogatta az idegen herceget az új posztján. Míg a korábbi gyakorlat szerint maga a helytartótanács elnöke vette át és küldte tovább irodaigazgatójának a beérkező iratokat, addig az iratok 1766-tól először Kempelenhez futottak be, ő készítette el a jegyzéküket és nyújtotta át a helytartónak – és feltehetően referált róluk, hogy Albert is értesült legyen ezekről.[32] Ő volt az, aki tanácsaival segítette a helytartót a 15 év alatt. A herceg számos más ügyben is segítséget kapott Kempelentől, aki a reformjavaslatok előkészítésében és megfogalmazásában is oroszlánrészt vállalt.[33] Mária Terézia különféle kegyekkel jutalmazta szolgálatait: 1767-ben a Szent István-rend kiskeresztjével tüntették ki, majd 1774-ben (1765-re visszadátumozott) vezérőrnagyi kinevezést kapott. 1772-ben birtokadományban részesült, 1775-ben királyi adományként elnyerte a Fejér vármegyei Pázmánd birtokát (és ezzel előnevet szerzett).[34] 1781-ben

26 OSzKK Quart. Germ. 127. Vö. Kulcsár 2014. 25.
27 Ember 1940. 18.; Szijártó 2021. 413.
28 MNL FML XIII. 13. a. 2. 3. Vegyes iratok. 1755. november; 1758. május 9., 1760. február.
29 MNL OL, A 1 1765/429. Vö. Reininger 2007. 24–26.; Reininger 2011. 27–29.
30 MNL OL, A 79 Kempelen Joan. Nep. Ez utóbbi áthelyezésnek eddig nem találtam nyomát.
31 Wolf 1863. II. 215–220.
32 MNL OL, N 13 Lad. 62. Fasc. 12. Nr. 1.; MNL OL, C 42 Idealia. Nr. 65. 1766. január 2.; vö. Ember 1940. 18–19.
33 MNL OL, P 298 Nr. 2. A. II. 12/2. fol. 8r–v, vö. Kulcsár, 2012; Kulcsár 2019. 1090–1092.
34 MNL OL, A 57 49. kötet, 216–217. oldal; MNL OL, A 57 50. kötet, 192–193. oldal.

ő is csatlakozott a Németalföldre induló főhercegi párhoz, mint magántitkáruk. Kempelen később Sándor Lipót főherceg nádor tanácsadója is volt,[35] és csak 1795-ben nyugdíjazták élemedett korára való tekintettel.[36] Kivételes karrierjét így nem csak tehetségének és szorgalmának, hanem az uralkodóház és kiváltképpen Albert herceg szolgálatában töltött éveknek is köszönheti.

Tanácsosi és titkári kinevezések a Magyar Királyi Helytartótanácsban 1765–1766-ban

Több évből származó helytartótanácsi kinevezési iratot megvizsgálva kijelenthetjük, hogy a tényleges (fizetéssel járó, *actuarii*) hivatali állásokra bekerült alkalmazottak java része elsődlegesen hivatali üresedés (*vacantia*, *Vakanz*) miatt jutott kinevezéshez. A munka elvégzése érdekében ezekre a halálesetek következtében megüresedett tanácsosi vagy titkárhelyekre mihamarabb új alkalmazottakat kellett felvenni, az előre megszabott létszám- és fizetéskeretet azonban nem lehetett túllépni.[37] Éppen ez okból egyes feltételezésekkel szemben úgy vélem, a kinevezések időpontja sokszor véletlenül esik egybe éppen az országgyűlés záróévével, mivel az elhunyt tisztviselőket pótolni kellett. A rendelkezésre álló források alapján megállapítható az elhalálozások és az üresedések pontos időpontja, és így kijelenthető, hogy az 1765. évi alkalmazások Albert herceg helytartói kinevezésével sincsenek összefüggésben. Februárban például két helytartótanácsosi állás üresedett meg, gróf Keglevics József, illetőleg gróf Illésházy József elhunyta miatt, majd júniusban nyugalmazták Domsics Mihály titkárt.[38] Ezeket a posztokat be kellett tölteni, de az álláshelyekre nem belső emberek léptek előbbre, hanem kívülről érkezettek kerültek.[39] Ezzel a gyakorlattal egyre sűrűbben találkozhatunk az 1760-as évek végén – kérdés, milyen befolyása volt ebben (ha egyáltalán) a hercegnek helytartói évei során.

1765-ben ekkor került a kormányszervhez Csiba János mosoni alispán, Sauska Antal a kassai kerületi főbiztosságtól, továbbá Klobusiczky József, aki a kalocsai érsek magántitkári posztját cserélte fel a helytartótanácsival. Kinevezésük pontos

35 L. a főherceg nádornak készített javaslatait: MNL OL, I 50 Fasc. 37.

36 ÖStA HHStA Habsburg-Lothringische Familienarchive, Hausarchiv, Handarchiv Kaiser Franz, 20-2-1. „Akten betreffend die Einrichtung des Hof- und Hausstaates für den Erzherzog Joseph als Locumtenens (Statthalter) in Ungarn, 1795.07.21," fol. 263r.

37 L. erre Pálffy Miklós magyar udvari kancellár felterjesztését a kancellárián bekövetkezett üresedésről: MNL OL, A 1 1759/28. A fizetésekről: MNL OL, A 1 1759/126.

38 MNL OL, C 97 1. kötet, Keglevics Josephus, Illésházy Josephus, Domsics Michael.

39 Egy 1760. december 12-én kelt rendelet a Magyar Kamara számára ugyanakkor előírta, hogy üresedés esetén a külsős jelöltekkel szemben a már hivatali alkalmazottakat részesítsék előnyben. Khavanova 2008. 1265. 64. lábjegyzet; Khavanova 2018. 89. A helytartótanács részére kiadott ilyen rendeletről egyelőre nincs tudomásom, jelen kutatásaim során több ellenpéldával találkoztam.

dátuma és a jelölésükre tett kancelláriai véleményezés alapján bizton állítható: e változások a hivatali üresedések folytán váltak szükségessé, és egyáltalán nem függtek össze Albert herceg személyével. Ez alkalommal tehát (még) csak arról a folyamatról van szó, amelyet Szíjártó István „a bürokraták hatalomátvételének" nevez,[40] vagyis egy újabb olyan hivatalnoki garnitúra kiépítését figyelhetjük meg, amelyik nem csupán az uralkodóház iránti hűségéről, hanem szakértelméről és képességeiről ismert. E hivatalnokok külön feladatai közé még nem tartozott a Szászországból jött herceg munkájának támogatása.

Kinevezésük miként je és kapcsolatrendszerük feltárása meggyőzhet minket arról, hogy mindhármuk esetében a kliensi viszony döntött – a kinevezési iratok tartalma túlmutat azon, hogy csupán feltételezzük az esetleges személyes támogatásokat,[41] és ez megmagyarázza, miért nem belülről választottak új hivatalnokot. Nagyabonyi Csiba János a magyar udvari kancellár, gróf Eszterházy Ferenc javaslatára részesülhetett kinevezésben. Esetében jól kimutatható az évszázadokon át létező patrónusi–kliensi kapcsolat: mint a vármegye főispánja, Eszterházy saját „emberét" kívánta bejuttatni egy biztos, jövedelmező állásba, jelen esetben a Királyi Táblához, miután Pászthory Lászlónak a Hétszemélyes Táblára történő kinevezése következtében megüresedett ott egy ülnöki hely.[42] Az indoklásban a magyar udvari kancellár a személyes ismeretségen túl (Csiba már húsz éve szolgált mosoni alispánként[43]) pártfogoltja udvarhű érdemeire hivatkozott: Csiba az 1764-ben megnyílt országgyűlésen lojalitást mutatott, és már a kezdetektől támogatta az adóemelést – a kancellár ezzel az érvvel kívánta elnyerni a királynő jóindulatát.[44] Ajánlása azonban mégsem volt elégséges, sőt a jelölt kormánypárti beállítottsága sem. Az uralkodónő saját kezű véleményében ugyanis a rátermettséget és a kompetenciát vette figyelembe: Csibát a Királyi Táblához „túl gyengének" vélte, vagyis nem tűnt számára kellően tapasztaltnak és jártasnak az ott tárgyalt jogi ügyletekhez. Mária Terézia javaslata volt az, hogy Csiba „vigaszképpen"[45] nyerjen el egy tanácsosi helyet a helytartótanácsban. Méghozzá nem is akármilyen helyet: ugyan létszámfelettinek vették fel, de évi 1500 forint fizetést és szavazati jogot is kapott.[46]

40 Szijártó 2019. 1201.

41 Szijártó 2021. 531–532.

42 MNL OL, A 1 1765/77. 1765. március 23.

43 1740 és 1748 között állítólag vármegyei jegyző volt, alispáni feladatáról a szakirodalom nem tud: Mihály 1985. 19. A kinevezési irat egyértelműen az alispánságát említi: MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1765. április 9.

44 Téglás 1928. 104. Csiba a paszkvillusok által kifigurázott alak volt az 1764/65. évi országgyűlésen, aki az udvar pártján állt.

45 „wohl aber verdient er bilig eine consolation". MNL OL, A 1 1765/77. Vö. Khavanova 2005. 1109.

46 MNL OL, A 1 1765/77. 1765. március 23.; MNL OL, A 35 1765. Apr. No. 44. 1765. április 9.; MNL OL, A 35 1765. Apr. No. 136. 1765. március 26. A helytartótanács iratai között: MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1765. április 9.

Ez a kinevezés ugyan nem cáfolja azt a feltevést, hogy az udvarhű diétai szereplés elősegíthette az egyének hivatalhoz jutását,[47] de a körülmények a szakértelem fontosságáról is árulkodnak. A tehetséges, kompetens pályázók hiánya az 1750-es évek végén már komoly panaszként állt Pálffy magyar udvari kancellár felterjesztésében,[48] ami szintén azt mutatja, hogy egy-egy hivatali állás elnyeréséhez nem volt elegendő csupán a magas rangú pártfogó szava – a szaktudás és a jártasság elismerését azonban sokszor csak a kinevezési okiratok javaslataiból és az uralkodói döntések indoklásából deríthetjük ki.

Klobusiczky József esetében is egy kliensi-, vagyis támogatott–támogató-üggyel van dolgunk.[49] Magas rangú patrónusa Batthyány József kalocsai érsek volt, aki mellett 1760-tól titkári feladatokat töltött be.[50] A fiatal grófot szintén 1765 nyarán nevezték ki fizetés nélküli (*sine salario*) titkári helyre a helytartótanácsba.[51] Kandidálása nem újkeletű: már 1763-ban pályázott, akkor Csintó Imre megüresedett helyére. Kérvényében jogi tanulmányait és gyakorlatát hangsúlyozta, és az érsek is megbízható és pontos munkaerőként jellemezte.[52] Batthyány két év múlva is melegen támogatta, és ekkor már Bács vármegye törvényszékén (vagyis a köz érdekében) szerzett tapasztalatára is hivatkozott, míg ifjú titkára saját magyar, latin és német nyelvtudására. Klobusiczkyt tehát nem a helytartó javaslatára vették fel, viszont esetében is döntő szerepet játszott patrónusa-ajánlója, Batthyány József.[53]

A pontos dátumok és más ügyiratok figyelembevételével Sauska (János) Antal[54] tanácsosi kinevezéséről és annak indokáról is tiszta képet kaphatunk. Ezek alapján úgy vélem, nem diétai fellépése (mint Baranya vármegye követe) miatt vált 1765-ben helytartótanácsi tanácsossá,[55] sokkal inkább a sorozatos beadványaival ért célt. Sauska az 1730-as évek végén az orosz-osztrák-török háborúban már az eszéki főbiztosi kerület biztosa volt, majd 1754-től a kassaiban töltött be ugyanilyen posztot. Alig egy év múlva azonban már egy jövedelmezőbb helytartótanácsi

47 Szijártó 2010. 251.; Szijártó 2021. 101., 530–531.

48 MNL OL, A 1 1759/90.

49 Khavanova 2014. 1213–1214.

50 Klobusiczky kalocsai időszakáról nem sikerült újabb adatokat fellelnem. Köszönöm Lakatos Andor segítségét (Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár).

51 MNL OL, A 1 1765/204. 1765. június 21.; MNL OL, A 35 1765. Jun. No. 97.; MNL OL, A 35 1765. July No. 100. 1765. június 21.

52 MNL OL, C 42 Fasc. 19. Nr. 170. 1763. február 17. Klobusiczky József kérvénye és gróf Batthyány József kalocsai érsek támogatólevele, 1763. február 10.

53 MNL OL, A 1 1765/204. Batthyány József ajánlása, Kalocsa, 1765. április 28. Hivatali előmenetelében kevésbé játszhatott szerepet, hogy 1766-ban házasságot kötött Timon Klárával, aki ugyan Timon József helytartótanácsosnak volt a leánya, a hivatalnok azonban már 1763-ban elhunyt. Ember 1940. 202.

54 A nevét csak Sauska Antalként írta alá, én is így nevezem.

55 Nem osztom Szijártó István véleményét. Szijártó 2021. 101.

tanácsosi alkalmazásért folyamodott, sikertelenül.[56] Az ehhez hasonló próbálkozások nem csak rá, hanem az egész korszakra jellemzőek, hiszen egy állami hivatali poszt évtizedekig, a nyugalomba vonulásig biztos megélhetési forrásnak számított. Ahogy az előzőekben is bemutattam, az állásfolyamodványok száma általában akkor növekedett meg, amikor egy-egy hivatalnok elhunyta miatt esély mutatkozott egy üresedésben lévő poszt elnyerésére. Az ismételt kérvények arról az elszántságról tanúskodnak, amellyel Sauska (és kortársai is) próbált egy kinevezéshez jutni. Beadványából kiderül, hogy a patrónusi rendszernek döntő szerepe volt: Sauskát az Országos Főbiztosság akkori igazgatója támogatta – ennek egyik jeleként írásban biztosították a jelentkezőt arról, hogy a következő üresedés alkalmával „vigaszképpen" őt fogják választani (*consolation*). Másik eszköz a személyes kapcsolat volt: a kérvényekben több utalást találunk arra, hogy a jelöltek audiencián tették tiszteletüket az uralkodónőnél (esetleg más magas rangú főúrnál) vagy próbáltak meg így állásért, fizetésemelésért, taksaelengedésért folyamodni. Sauska 1759-ben az igazgató támogatást ígérő levelére hivatkozik, hogy így ő nyerhesse el a Török József áthelyezésével megüresedett helytartótanácsi helyet, és a legkülönfélébb érvekkel próbálta megszerezni az áhított állást, alkalmazva a kérelmek szokásos érveit:[57] első sorban az elődök (vagyis apja, Sauska Ferenc) 52 évi szolgálatát említette, de felsorolta saját érdemeit, hangsúlyozván, milyen hasznot hajtott már a kincstár számára az adóbehajtás terén. A kérvényben szót ejtett az ellátásra szoruló testvéreiről is, amellyel a királynő szociális érzékenységére és nagylelkűségére kívánt hatni.[58] Az újabb sikertelen pályázat után Sauska 1762-ben megint próbálkozott.[59] Folyamodványát akkor a Barinay László elhunytával megüresedő álláshely megszerzéséért nyújtotta be, és ekkor is apja érdemeit emelte ki, de szintúgy nem járt sikerrel.[60] Újabb két év múltán a Timon József tanácsos halála utáni üresedés apropóján jelentkezett – ekkor nem kevesebb, mint öt jelölt közül választották ki végül őt, pedig a többi pályázó számos támogatólevelet és bizonyítványt nyújtott be.[61] A kancellária indoklásából kiderül, végeredményben apja érdemei estek nála nagy súllyal a latba: több mint fél évszázados szolgálati ideje és munkája elismerésre méltó volt.[62] Sauska Ferencet kezdetben a kamaránál,

56 MNL OL, C 42 Fasc. 19. Nr. 170. 1756. december 15.

57 Khavanova 2008. 1257–1261.; Khavanova, 2018. 130–142.

58 MNL OL, A 1 1759/90.

59 MNL OL, C 42 Fasc. 19. Nr. 170. 1762. április 29.

60 A szakirodalom a neveket összevissza használja, és így gyakran összemossa az apát a fiával: Fallenbüchl 1992. 314., No. 86.; Ódor 1995. 28.; Szijártó 2021. 98–99. A tévedések nem meglepők, mivel Sauska Ferencnek hat gyermeke volt, és nevüket maguk is több változatban használták. A folyamodványok adatai alapján egyértelműen különbség tehető a két személy között.

61 MNL OL, A 34 1764/218.

62 L. erről fia beszámolóját: MNL OL, C 42 Fasc. 19. Nr. 170. 1762. április 29. Sauska Antal kérvénye. Fallenbüchl 1970. 296. Az apák által szerzett érdemekről, amelyeket a következő generációnál

majd gyakorlati tudása miatt az újonnan kialakított helytartótanácsi számvevőségen alkalmazták számvevőként (miközben kamarai állását is megtartotta, sőt címzetes kamarai tanácsosi rangot kapott).[63] 1730-ban (saját bevallás szerint ekkor már harminc éve állt állami szolgálatban) előléptették helytartótanácsi tanácsossá. Itt 1754. évi jubilálásáig működött, többek között ő volt az 1733. évi céhreform egyik kidolgozója.[64] A hivatalnok apa érdemein kívül a kancellária 1764-ben egyáltalán nem említette meg Sauska Antal diétai szerepvállalását (nem úgy, mint Csiba esetében), csak eszéki, majd kassai kerületi főbiztosi tevékenységét, tehát diétai részvétele nem volt meghatározó.[65] A személyes ismeretség és a szóbeliség mindenképpen döntő lehetett esetében, mivel felmentették a kinevezéskor kötelező taksa lefizetésétől – a királynő ezen határozatát Sauska személyesen jelentette Eszterházy kancellárnak.[66] A kitartó kérvényezés eredményeként a hivatalnok az 1782-ben bekövetkezett haláláig helytartótanácsosi tisztséget viselt. Úgy vélem, az előzőekben bemutatott folyamat bizonyítja, hogy apja és saját hivatali érdemei, nem pedig diétai szereplése befolyásolta a hivatalhoz jutását.

1765-ben a jubilált Domsics Mihály titkár helyére hasonlóképpen nem egy belülről kiválasztott hivatalnok került, hanem egy külsős, szendrői Aszalay József.[67] Aszalay a megalapítástól fogva a magyar nemesi testőrségnél szolgált, az elsőként felvettek között volt Borsod vármegye jelöltjeként. Ezt követően öt éven keresztül szolgált a gárdában (1760. június 1-től 1765. augusztus 30-ig), és mint oly sokan a testőrök közül, ő is polgári hivatalt kívánt vállalni. Feltehetően nála is a személyes ismeretség játszhatott közre, de ekkor még nem beszélhetünk a (leendő) helytartóhoz fűződő kapcsolatról, hanem az uralkodóház többi tagját ismerhette Bécsből.[68] Saját kezű kérvényt nem őriznek a levéltári állagok, talán pályáznia sem kellett – a királynő a Domsics jubilálásával megüresedő helyre már június 1-jén név szerint őt nevezte ki, más jelöltről nincs adat. Esetében gárdistaként tanúsított viselkedését, lelkiismeretességét és jogi ismereteit díjazták.[69] Tényleges kilépésére viszont csak szeptemberben került sor, mivel az udvar júliustól Lipót főherceg esküvője miatt Innsbruckba vonult ki, ahol Aszalay is jelen volt a testőrkülönítmény

elismertek: Khavanova 2005. 1214. Sauska Ferencet 1754-ben jubilálták, és 1756. október 8-án hunyt el. MNL OL, C 97 1. kötet, Sauska Franciscus.

63 Ember 1940. 14.

64 MNL OL, C 42 Fasc. 19. Nr. 170. 1730. április 19.; Tuza 2013. 142., 162., 164.

65 MNL OL, A 1 1765/64. 1764. december 18.

66 MNL OL, A 1 1765/131, MNL OL, A 1 1765/366.

67 Szendrői Aszalay József, született 1740-ben. Arcképe a Nemzeti Portrétárban: https://npg.hu/portreadatbazis/aszalay-jozsef-1406/ (letöltve: 2023. május 19.)

68 Feltételezhető a bécsi ismeretség, bár az uralkodócsalád melletti konkrét testőri beosztásának nem találtam nyomát a gárda levéltárában. HM HIM HL VI. 1. Dienst- und Befehlsprotokoll 1761–1765. passim. Köszönöm Kiss Gábor és Kemény Krisztián segítségét.

69 MNL OL, A 1 1765/201; MNL OL, A 35 1765. Jun. No. 139., MNL OL, A 35 1765. Sept. No. 70.

tagjaként, így kérvényezte, hogy álláshelyét később foglalhassa el, de addig megkaphassa fizetését.[70] (Mivel Mária Terézia Domsicsnak kegydíjként kezdetben a fele, majd később mégis a teljes fizetését meghagyta, Aszalayt először csak fele titkári fizetésért alkalmazták, vagyis ügyeltek arra, hogy a kiadások ne lépjék túl az előírt keretet.[71])

A helytartó herceg tényleges „hivatalba lépésének" dátumát ismerve (1766. január, de eskütételére is csak 1765. december 26-án került sor) mindenképpen érthető, hogy az 1765. év nem hozott, nem hozhatott jelentős változásokat a helytartótanács alkalmazottai körében. Mai szemmel nézve akár meglepő lehet, hogy 1766-ban sem figyelhető meg alapvető változás az alkalmazottak személyében. Ez a tény egyértelműen azt mutatja, hogy a bevált, tehetséges hivatalnokok tudásában megbíztak. Nem volt jellemző, hogy elmozdították volna őket a helyükről (ez nem is volt szokás), illetőleg – napjaink gyakorlatából visszavezetve – azt sem állíthatjuk, hogy tömegesen alkalmaztak volna olyan személyeket, akik az új helytartó (vagy tanácsadói) bizalmas köréhez tartoztak. A személyi változások így egyfelől csak üresedések esetén kerülhettek szóba. Ugyanakkor már az 1723. évi törvény is lehetővé tette létszámfeletti alkalmazottak (*supernumerarii*) felvételét (1723:XCVII. tc. 2. §). Ilyen helyekre eskütételt követően fiatal nemesi származásúak kerülhettek, akik ugyan fizetést nem kaptak (*sine salario*), sőt szavazati joguk sem volt a tanácsüléseken (*sine voto*), de alkalmuk volt tanácsüléseken részt venni, ott a szükséges ismereteket és a hivatali tapasztalatot megszerezni, így a későbbiekben akár egy rendes, tényleges tanácsosi álláshelyre is nagyobb eséllyel pályázhattak.[72] Ez utóbbiak esetében már joggal tehetjük fel a kérdést: vajon a hivatalban levő helytartónak volt-e befolyása a kiválasztásukra?

Ha Ember Győző összeállítását vesszük alapul, akkor megállapíthatjuk, hogy 1766-ban mindössze egy új (köznemesi rangú) tanácsosi kinevezésre került sor Fabiankovics (Fabiankovich) Károly személyében. Hivatali emelkedését könnyen magyarázhatnánk előéletével és családi kapcsolataival. Az ügyiratok vizsgálatakor azonban itt is egy jóval árnyaltabb kép és a 18. századi hivatalnoki érvényesülés küzdelmes története bontakozik ki előttünk. Fabiankovics nem számított újoncnak vagy kívülről jött „külsős"-nek, sőt előbbre jutásához nagymértékben hozzájárult nála is a „családi érdem". Apja, Fabiankovics György 1723-tól titkárként

70 HM HIM HL VI. 1. 1765/31. 1765. június 12.; HM HIM HL VI. 1. Dienst- und Befehlsprotokoll 1765–1769. 1765. szeptember 2-i bejegyzés. Az udvartartás augusztus végén tért vissza Bécsbe. Aszalay újabb kérvénye: MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1765. július 20.

71 HM HIM HL VI. 1. 1765/31; MNL OL, A 35 1765. July No. 115.

72 Ember 1940. 4. Batthyány Lajos ilyen tárgyú kérvényére l. MNL OL, A 1 1759/78. Dessewffy József báró felvételét mint tanácsos gyakornok (*consiliarius auscultatus*) ugyan engedélyezték, az ifjú mégsem lett később helytartótanácsi alkalmazott. MNL OL, C 97 1. kötet, Desőffy B. Stephanus.

kezdte a helytartótanácsban, majd 1732 és 1754 között csaknem haláláig (1754. június 29.), több mint húsz esztendőn át volt helytartótanácsi tanácsos.[73] Hivatali tapasztalatát jól bizonyítja, hogy miután Meskó Ádámnak, az első irodaigazgatónak a halála után sokáig nem töltötték be ezt a posztot, 1741-ben éppen őt nevezték ki erre a feladatra.[74] Fiának pályafutását könnyen betudhatnánk a hivatali nemesség összefonódásának, pedig kinevezésének, majd előléptetésének érdekében korai elhunytuk miatt sem apja, sem apósa nem járhatott közben személyesen. (Károly felesége ugyanis Barinay Anna volt, annak a Barinay Lászlónak a lánya, aki 1754-ben éppen Fabiankovics György irodaigazgatói feladatait vette át.[75]) Apja ekkori nyugdíjazásakor azonban mégsem a fiát tették a helyére, tehát a választáskor nem az apai érdem volt a mérvadó – csak annyiban lehetett karrierjére hatással, hogy két év múlva létszámfeletti titkárként alkalmazták a helytartótanácsban, és bár nem volt szokás, mégis kiutaltak neki 500 forint díjazást.[76]

Ezt követően Fabiankovics – Sauskához hasonlatosan – többször is folyamodványt nyújtott be. Ugyan ő már a kormányszerv alkalmazottja volt, de magasabb fizetést vagy tanácsosi kinevezést kérvényezett magának. Már 1762. április 22-én, alig tíz nappal apósa halála után jelentkezett a megüresedett tanácsosi helyre, a rokoni kapcsolat ellenére ismét sikertelenül.[77] Néhány hónap múlva egy újabb megüresedett álláshelyre pályázott, ezúttal Batthyány Lajos nádor is támogatta – de tényleges előléptetést meglepő módon nem tudott magának kiharcolni. Próbálkozásai, magas rangú támogatója, tovább mind saját, mind apja érdemei eredményeként ekkor csupán egy tiszteletbeli (*honorarius*) tanácsosi rangot nyert el.[78] A tiszteletbeli címek (hasonlatosan a létszámfeletti álláshelyhez) várhatóan ugyan előnyt jelentettek az esetleges újabb üresedés alkalmával, de ez esetében nem sokat használt: kérvényei évekig sikertelenek maradtak, Timon József elhunytakor ugyan szintén pályázott, de ekkor éppen Sauska Antalt részesítették előnyben.[79] Fabiankovics Károly végül 1766-ban nyert tényleges tanácsosi kinevezést. Ez – az ügyiratok tanúsága szerint – csak részben volt rokoni kapcsolatainak és apja érdemeinek köszönhető, a sikerben végül Albert herceg szava lehetett döntő. Fabiankovics 1766-ban ugyanis a herceg áprilisi esküvője okán fordult Alberthez,

73 MNL OL, A 1 1766/140. Apja és a saját hivatali érdemeit a kancellária is megemlíti, majd a királynő nyomatékosítja. Az ügyirat kétségtelenül bizonyítja a Szijártó által még csak feltételezett családi kapcsolatot. Szijártó 2021. 358., 181.

74 Ember 1940. 42.

75 Fallenbüchl 1992. No. 82. Az adatok: MNL OL, C 97 1. kötet. Barinay Ladislaus, Fabiankovics Georgius.

76 MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1756. július 27.

77 Kérvénye: MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1762. április 22.

78 A kinevezésről szóló döntés: MNL OL, A 1 1762/172. Vö. MNL OL, A 57 46. kötet, 128. oldal.

79 MNL OL, A 34 1764/218; MNL OL, A 1 1765/64.

hogy az udvari gyakorlat szerint az ünnepélyes alkalomból részesítsék őt abban a kegyben, hogy tanácsosi kinevezést kap.[80] A lelkes Albert szót emelt érdekében a királynőnél. Az új kinevezés ellen a Magyar Királyi Udvari Kancellária azonban erőteljesen tiltakozott, és a betartandó törvényi előírásra hivatkozott, vagyis arra, hogy a helytartótanácsosok létszáma törvényileg megszabott. A soron kívüli új alkalmazással ezt megszegték volna, hiszen 1766-ban nem volt megüresedett hely és fizetés a helytartótanácsban. Megoldásként ilyenkor jöhetett szóba a többször említett létszámfeletti (vagyis fizetés nélküli) nemes rangú hivatalnokok alkalmazása. Ilyen személy azonban már dolgozott a helytartótanácsnál, az alig korábban kinevezett Csiba János személyében, aki ráadásul teljes fizetésben részesedett.[81] A királynő ez alkalommal nem a törvényi előírást követte, hanem veje kérelmét támogatta, és Fabiankovicsot szavazati és tanácskozási joggal, ugyanakkor a csupán 1000 forintos titkári fizetését megtartva tanácsosnak nevezte ki.[82] (Helyzetén 1767-ben a tanácsosi teljes fizetés megszerzése, majd az Országos Pénztár vezetőjeként kapott fizetésemelés javított 1783. évi elhunytáig.[83])

Új ügyintézési rend – újabb hivatali állások

A kezdeti évek személyi ügyekben tapasztalható – mondhatni – stagnálását követően jóval mélyrehatóbb változások következtek 1769-től. A helytartótanácsban bevezetett alapvető ügyviteli reform a hivatalnoki karon belül is változást vont maga után. Nem tudni, közvetlenül mi vezetett odáig, hogy a királynő vizsgálat révén kívánta feltárni az ügyintézés fennakadásait és a helytartótanács munkájának hiányosságait – vajon Albert herceg jelenléte, vagy (ami inkább valószínűsíthető) sokkal inkább tanácsadóinak éleslátása játszott közre ebben a parancsban? A herceg részéről szakértőnek felkért köznemesi tanácsosok (Balogh László, Herlein Ferenc, Győry Ferenc és Kvassay József) a gondokat a következőkben fogalmazták meg: alkalmatlannak tartották a tanácsosokat; a túl nagyszámú bizottság inkább akadályozta az ügyek intézését (ezekből ekkor már tizenkettő létezett). Mindannyian elégedetlenek voltak az elhúzódó ügymenettel, az akadozó bizottsági munkával és az előadóként a köznemesi tanácsosokra rótt mérhetetlen mennyiségű feladattal. Ezt a véleményt is figyelembe véve Albert herceg saját tervezetében[84] leszögezte, hogy alkalmas, megfelelő tudású és munkabírású tanácsosokat

80 MNL OL, A 1 1766/140.

81 MNL OL, A 34 1766/120.

82 MNL OL, A 1 1766/179; MNL OL, A 34 1766/121; MNL OL C 42 Fasc. 19. No. 170. 1766. március 27.

83 MNL OL, C 97 1. kötet, Fabiankovics Carolus.

84 MNL OL, A 1 1769/33. pag. 40–86.; MNL OL, A 1 1769/34.

kell választani és az alkalmatlanokat nyugdíjazni. A változtatás annál is sürgetőbb volt, mivel az új ügyviteli rend alapja a korábban alkalmazott ún. állandó bizottsági rendszer helyett az előadói rendszer lett, így szükség volt a szakértő és alkalmas tanácsosokra, akik között arányosan kellett elosztani a feladatokat (a főpapokat és az országbárókat kivéve).[85]

Bár Albert tervezetéből több pontot átemeltek a helytartótanács 1769. január 18-i ügyviteli reformjának szövegébe, és a személyi változtatásokról szóló véleményét támogatták, tömeges „elbocsátásról", nyugdíjazásról mégsem beszélhetünk. Az év folyamán mindössze ketten távoztak a kormányszervtől: gróf Aspremont János főnemesi rangú tanácsos, aki mindössze két év után átlépett a Magyar Kamarához.[86] A másikuk Csiba Imre országos főbiztossági biztos volt, ám hivatali idejének záróévével óvatosnak kell bánnunk. Akár a herceg szorgalmazta változással is magyarázhatnánk, bár nem állítható bizonyossággal, hogy alkalmatlansága miatt „kellett" volna távoznia. Csiba saját maga mondott le – hiszen ekkor már 75 éves volt, aki katonaként és civilként is eleget szolgálta a Habsburg Monarchiát. 1748-tól állt létszámfeletti (de fizetésnélküli) tanácsosi alkalmazásban, javadalmazást csak 1749-ben nyert.[87] 1769-ben már rangidős tanácsos volt, de még 1765-ben – feltehetően élemedett kora miatt – sem javasolták, hogy ő legyen a helytartótanács aligazgatója.[88] Amikor lemondott, Mária Terézia különleges kegyként 1500 forint nyugdíjat engedélyezett neki, valamint azt, hogy mint nyugalmazott tanácsos távol maradhasson a tanácsülésektől, de azokon erejéhez mérten, vagy Albert helytartó parancsára jelenjen meg.[89] Hogy ezzel a keggyel mennyiben tudott élni, az ülésjegyzőkönyvek alapján lehet kideríteni – az idős tanácsos mindenesetre 1772. augusztus 12-én elhunyt.[90]

Az elbocsátottak számához képest több a tanácsosi kinevezés 1769-ben és 1770-ben, és ez megnövelte a kormányszerv törvényileg előírt létszámát. A helytartótanács ügyviteli reformjával függ össze, hogy ugyanazon a napon, 1769. január 18-án új tanácsosi kinevezésekre került sor, az ő esetükben már egyértelműen bizonyítható Albert herceg befolyása. Ekkor alkalmazták a Tiszántúli Kerületi Ítélőtábla ülnökét, siklói Andrássy Istvánt, előléptették Hlavács Jánost és az udvari kancelláriától áthelyezték Skerlecz Ferencet.[91] E személyek bekerülési útvonalai jól példázzák a korabeli bejutási lehetőségek széles palettáját:

85 Ember 1940. 22.; Kulcsár 2012. 227.

86 Ember 1940. 191–267.; Fallenbüchl 1992. No. 92.; MNL OL, A 39 1771/5849. A kinevezési ügy: MNL OL, E 21 Másolati könyv 1769. 7 oldal. 1768. december 28.

87 MNL OL, A 1 1748/45.

88 MNL OL, N 12 Lad. 6. Fasc. 18. No. 41.

89 MNL OL, A 1 1769/310; MNL OL, A 39 1771/5849.

90 MNL OL, C 97 1. kötet, Csiba Emericus.

91 MNL OL, A 1 1769/28; MNL OL, A 35 1769. Jan. No. 92.

Andrássy a korszak legszokványosabb módján, a korábban már többször bemutatott módon, beadványa útján került be a hivatalba. Amikor Herlein Ferenc tanácsos 1768. december 4-én elhunyt, az üresedésben levő tanácsosi helyre többen is pályáztak. Andrássy az uralkodóházhoz való hűségén túl a Tiszántúli Kerületi Táblánál eltöltött tíz hivatali esztendejére is hivatkozott.[92] Ugyanekkor, január 18-án lépett elő tanácsossá Hlavács János is.[93] Az ő példája jól mutatja a hivatalon belüli karrierlehetőségeket. Hlavács a belső hivatali ranglétrát bejárva került a számára elérhető legmagasabb, tanácsosi posztra. 1742-ben még járulnokként kezdett (1748-ig), majd a számvevőségnél először számjegyző (1748–1752), majd alszámvevő (1752–1757), végül számvevő (1757–1759) lett. Innen került át a helytartótanács titkári posztjára (1759–1769). Tanácsosi kinevezését (1769–1782) a tíz évnyi szolgálat után érdemeire és tapasztalatára való tekintettel nyerte el.

Skerlecz Ferenc (1732 körül – 1802. október 10.) viszont külsősnek számított. Kiválasztásakor különösen sokat nyomott a latba az a tény, hogy jártas volt az úrbéri ügyekben, mivel a kancellárián számos ilyen témájú kiadmányt fogalmazott meg titkárként.[94] Mivel ezekben az években nagy erőfeszítéssel folyt az úrbérrendezés, addig megszerzett tapasztalata miatt ő azonnal „hadra fogható" volt az úrbéri bizottságban – az egyikben azon négy közül, amelynek fennmaradását az 1769. évi helytartótanácsi ügyviteli reform engedélyezte.[95] A tehetséges hivatalnok megszolgálta a bizalmat, még az év decemberében helytartótanácsi alirodaigazgatónak nevezték ki, és 1775. február 20-án, Balogh László nyugalomba vonulása után elnyerte az irodaigazgatói posztot.[96]

Ez a három kinevezés, illetőleg előléptetés három különféle „bejutást" példáz. Jelen van a belső hivatali rangemelkedés, a kívülről, de más kormányszervtől átkerült szakértő hivatalnok és a teljesen kívülállóként, a vármegyéből vagy alsó fokú hivataltól érkezett (bár „állami szolgálatban" lévő). Három eltérő hivatali út, három azonos beosztás – és azonos támogató. Mindegyik jelölt esetében hangsúlyozandó ugyanis, hogy mindhármuknál a helytartó kérésére és támogatásával történt az előléptetés,[97] Albert befolyásoló szerepe tehát vitathatatlan.

92 MNL OL, A 35 1769. Jan. No. 172. Benne saját kezű beadványa.

93 MNL OL, A 1 1769/28; MNL OL, A 35 1769. Jan. No. 181.

94 MNL OL, A 1 1769/28; MNL OL, A 35 1769. Jan. No. 164.

95 Kulcsár 2012. 228.

96 MNL OL, C 97 1. kötet, Skerlecz Franciscus, Balogh Ladislaus. Az aligazgatói poszt ötlete az igen leterhelt Balogh Lászlótól származik: MNL OL, N 13 Lad. 62. Fasc. 2. No. 45. Skerlecz kinevezésének fogalmazványa: MNL OL, A 35 1769. Dec. No. 76. Pályafutását l.: Héjja 2009. 445–447.; Szijártó 2021. 419–420.

97 MNL OL, A 34 1769/34.

Ahogy az előzőekben is utaltam rá, a külsősök jelentkezése, álláskérelme nem volt szokatlan a korszakban, de mindegyikük esetében közös volt, hogy nemesi származásúnak kellett lenniük. A különféle állami szolgálatban alkalmazottak és a vármegyei tisztviselők mellett egy fontos utánpótlást jelentett az 1760-ban alapított magyar nemesi testőrség állománya. A gárdistáknak csak egy része lépett át a császári-királyi hadseregbe, többen visszatértek vármegyéjükbe, de sokan polgári hivatalban akarták keresni a boldogulásukat,[98] ahogy ezt Aszalay esetében bemutattam. 1770-ben Rimay Mihály, a magyar nemesi testőrség hadnagya folyamodott egy álláshelyért a polgári közigazgatásban, miután hét év elteltével meg kívánt válni a gárdától, és Mária Terézia gondoskodásában bízott. Kérvényében kiemelte képzettségét: Nagyszombatban és Egerben bölcsészeti tanulmányokat folytatott, Pesten jurátusi tapasztalatot szerzett, majd 1764-től a testőrségnél szolgált, ahol elsajátította a német, a francia és az olasz nyelvet.[99] Mivel ekkor nem volt üresedésben lévő állás, a kancellária „feljegyezte" a nevét, vagyis mintegy „várólistára" tette, hogy az első adandó lehetőségnél őt vegyék fel.[100] Majd miután októberben közszájon forgott, hogy üresedés következtében bővíteni kívánják a helytartótanács titkári állományát, Rimay újfent jelentkezett. Támogatója magas rangú főnemes, maga Esterházy Miklós herceg, a gárda kapitánya volt, de ezzel mégsem ért célt. A királynő talán éppen a szakmai kompetenciát – és az egyre bővülő számú hivatalnoki kar létszámát – tartotta szem előtt, amikor nem járult hozzá a titkári kinevezéshez. Erre korábban kevés példa akadt. Mária Terézia javaslata, hogy „jelentkezhet a hercegnél, de nem kívánunk jelenleg titkárt felvenni [a helytartótanácshoz]" azonban mindenképpen a saját és Albert herceg jóindulatát és támogatói szerepét mutatja.[101] Rimay kérvényei jól példázzák, milyen fontos szerepe volt a szóbeliségnek a tárgyalt korszakunkban: személyes jelentkezésekor Albert válasza szertefoszlatta a titkári állásról szőtt álmait[102] – mindezt azonban csak akkor tudjuk nyomon követni, ha a szóbeliség tényét rögzítik az írott forrásokban, mint ez esetben is történt. Az elutasítás következtében Rimay (hetedmagával) az év végén újabb álláshelyre kandidált és a királynő ígéretére apellált, de a megüresedett pécsi kerületi helyettes főbiztos állását más nyerte el.[103] Magaviselete (és feltehetően szépírása miatt) az ígéretből az év végén lett valóság, amikor az 1758-tól bevezetett fogalmazói állásba felvették a helytartótanácshoz. Karrierje mégsem tartott sokáig, még ugyanabban

98 Khavanova 2018. 64.

99 MNL OL, A 39 1770/4878.

100 MNL OL, A 39 1770/5726. Vö. Khavanova 2018. 271.

101 HM HIM HL VI. 1. 1770/641. 1770. november 2. Rimay Hellebronth szerint 1771-től Albert herceg pozsonyi udvartartásához került titkárként. Hellebronth 1940. 319. Ez az adat téves, a kancelláriai iratokból egyértelműen kiderül, hogy a helytartótanácsnál alkalmazták.

102 MNL OL, A 39 1770/6272.

103 MNL OL, A 39 1771/202.

az évben október 22-én egy hosszabb betegség következtében elhunyt, így nem állapíthatjuk meg, megérdemelte-e a támogatást.[104]

Vajon akkor visszhang nélküli maradt a herceg személyzeti reformokat sürgető javaslata? Ezt megcáfolják az 1770-ben és 1771-ben végrehajtott személyi változások és előléptetések, amelyek bizonyíthatóan Albert előterjesztésére történtek, és egyértelműen a tanács munkájának javítását célozták. Ezek egyfelől az üresedések (Csiba és Gosztonyi István jubilálása), másfelől az úrbéri biztosként kiküldött tanácsosok (Sauska, Andrássy, Kvassay) távolléte miatt voltak szükségesek. Az új tanácsosok kinevezése tehát – a helytartó szerint – „egy elkerülhetetlen szükség" volt. Javaslatában mind a jelöltek rátermettségére, mind a kincstár takarékossági érdekeire figyelemmel volt. Elsőként a buzgó és szorgalmas, ám számfelettiként alkalmazott Mednyánszky János bárót javasolta tanácsosnak, de Mária Terézia még egy év próbaidőt rendelt el számára, ami alatt tovább bizonyíthat. Albert Aszalay József titkár személyében egy fáradhatatlan szorgalmú, átlagon felül tehetséges és értelmes hivatalnokot akart tanácsossá kineveztetni. A másik titkár, Klobusiczky esetében nyitott elméjét és kivételes német nyelvtudását dicsérte, valamint az úrbéri ügyekben tanúsított addigi érdemeit. A személyes, napi ismeretségen túl a patronált alakja is megjelenik: az utolsóként javasolt Bacho János a pozsonyi főbiztosi kerületben működött, akit a herceg nem ismert, de adott felettese, Csáky János támogató szavára. Megbízott az igazgató abbéli véleményében is, hogy Bacho a helytartótanácsosi poszt mellett korábbi kerületi főbiztosi munkáját is el tudná látni. Albert mindhármuknál azzal érvelt, hogy már kapnak fizetést a kincstártól, amelyet megtartanának, tehát nem jelentene újabb kiadást. Mednyánszky pedig kész volt fizetés nélkül is tovább szolgálni, egy újabb üresedésig. Számításai szerint így tehát a helytartótanács dolgos, a legfelsőbb szolgálatra kész ügyes személyekkel rendelkezne, mindezt többletkiadás nélkül.[105]

Az uralkodói döntéseket véleményező (és előkészítő) Magyar Királyi Udvari Kancellária azonban nyíltan felszólalt ezen újabb kinevezések ellen, feltételezhetően amiatt is, mert ezek nem a megszokott úton (a hivatali karriert követve) és a törvényi előírást betartva történtek, hanem „protekció" révén, sőt kívülről érkezettek számára nyitottak kaput. Gróf Eszterházy Ferenc kancellár ugyan elismerte, hogy az ügyek megnövekedett száma, a nyugdíjba vonult, illetőleg az úrbéri biztosként távollévő tanácsosok helyettesítése miatt szükséges újabb munkabíró személyek felvétele. Ugyanakkor felhívta arra az uralkodónő figyelmét, hogy a tanácsosok létszáma már túllépte a törvényileg lefektetett 22 főt (24 tényleges és két

104 MNL OL, C 97 1. kötet, Rimay Michael. MNL OL, A 39 1771/5653.

105 MNL OL, A 39 1770/6012. A négy titkár közötti rangvitát, amely a tanácsosi kinevezések miatt esetleg várható lett volna, Albert úgy gondolta megelőzni, hogy a harmadik titkárnak jogi vonalon ígért előrejutást, a negyediknek nyugdíjazást javasolt.

fő számfeletti),[106] sőt a titkárok létszáma is meghaladta az 1720-as években meghatározott három főt. Ha azonban a jelöltek mind tanácsosi kinevezést kapnak, akkor már 28 főre duzzadt volna a kormányszerv tanácsosi állománya.

Eszterházy felterjesztésében a hagyományos kiválasztási kritériumok mellett érvelt, amelyek megvilágítják az egykorúan bevett szokást és eljárást. Egyfelől szorgalmazta a vármegyei ügyintézési tapasztalatot – ezzel a legtöbb újonnan javasolt azonban nem rendelkezett.[107] Másik kifogása a jelöltek ellenében az volt, hogy így figyelmen kívül hagynák a törvényileg előírt elvet. A „paritás elve" szerint a kinevezetteknek ugyanis mintegy egyenlően kellett képviseliük a királyság mind a négy kerületét – így kerülhetett be ellenvetés nélkül Andrássy István a kormányszékhez.[108] Ezt az elvet azonban az 1760-as években egyre inkább figyelmen kívül hagyták, ezért a borsodi Aszalay Józsefet leszámítva túlsúlyba kerültek a pozsonyi állami vagy Pozsony környéki vármegyei hivatalnokok. Ők viszont a tapasztalat szerint legalább 12 évre lefoglalták a tanácsosi helyeket, és a máshonnan származó külsősök elől elvették volna a helyeket. A kiválasztáskor arra is ügyelni kellett, hogy a kívülről érkezettek esetében többé-kevésbé egyenlően legyenek képviselve a különböző hivatalok volt tisztviselői, elkerülendő egyes hivatalok túlsúlyát és túlzott befolyását. A kancellár kiemelte a hivatali összeférhetetlenség veszélyét is, mivel a több beosztás miatt könnyen elhanyagolhatták valamelyik munkakört. Itt Bacho Jánosra utalt, aki a pozsonyi főbiztosi kerületből került volna a helytartótanácshoz, de egyidejűleg megtartotta volna biztosi tisztét is,[109] Csáky János, az Országos Főbiztosság igazgatója jelöltje kiváló adottságait hangsúlyozva azonban melegen protezsálta. Eszterházy viszont nemcsak abban kételkedett, hogy Bacho párhuzamosan el tudja látni mindkét feladatkörét, hanem a korabeli rangviszonyokat szem előtt tartva azt is aggályosnak érzete, hogy az Országos Főbiztosságban alá-fölérendelt viszonyban álló Bachonak és Csákynak a helytartótanács ülésein egyenrangú tanácsosokként kell együttműködniük.

Mindezen ellenérvek ellenére Mária Terézia csaknem teljes mértékben elfogadta veje előterjesztését, így 1770-ben és 1771-ben Albert herceg és a helytartótanács elérte célját: Mednyánszkyn kívül valamennyi proponált személy kinevezést kapott. 1770. december végén Bacho János tanácsossá avanzsált, a néhány évvel korábban titkárnak felvett Aszalay József és Klobusiczky József pedig átkerült tanácsosi rangba. Mindkettőjüket bizonyíthatóan támogatta nem csak a kormányszerv, hanem ahogy láthattuk, maga Albert herceg is kiváltképpen dicsérte őket, sőt végső soron

106 Ember 1940. 36.

107 A helytartótanácsi hivatalnokok számára ugyan kívánatos volt a vármegyei ügyintézési tapasztalat, de vármegyei állást egyidejűleg nem viselhettek. Ember 1940. 26.

108 Hasonlóra való hivatkozás megfigyelhető a kancelláriánál is: MNL OL, A 1 1759/28.

109 MNL OL, A 39 1770/6149.

a Magyar Királyi Udvari Kancellária sem tett ellenvetést, hiszen tudásukat, gyakorlati ismereteiket nem vonta kétségbe.[110] Esetükben a hivatali feladataikat ismerve érthető, hogy őket jelölték ki köznemesi tanácsossá. Mint titkárok ugyanis állandóan részt vettek a tanácsüléseken, de hozzászólási és szavazati joguk nem volt – viszont tapasztalatot, tudást és gyakorlatot szerezhettek.[111] Az előléptetés során tartották magukat a herceg javaslatához, továbbra is csupán titkári fizetést kaptak (1200 forintot), és majd csak mintegy egy év múlva, 1771 novemberében utalták meg nekik a rendes tanácsosi fizetést, a 2000 forintot.[112] Mednyánszky báró végül 1771 decemberétől nyert tanácsosi kinevezést. Ezzel a herceg javaslatai teljes mértékben megvalósultak, saját protezsáltjai kerültek be az általa vezetett kormányszékhez.

Kivételes karrierutak

A létszám megnövelése és a protezsáltak előretörése azonban nem az egyetlen jele a helytartó esetleges befolyásának, Albert jelenléte megfogható a megszokottól eltérő esetek tanulmányozása révén is.

Kivételes esetnek számít Christoffy Ignác László ügye (megh. 1802), aki 44 évig lelkiismeretesen hivatalnokoskodott a helytartótanácsban, miközben végigjárta a teljes hivatali ranglétrát. A bölcsészeti tanulmányokat végzett, négy nyelvben jártas fiatal 1758-ban latin és német nyelvű folyamodványokkal kérelmezte alkalmazását. Ekkor került feltételesen, különleges kegyből járulnoknak (vagyis hivatali segédnek) a pozsonyi kormányszervhez.[113] A helytartótanácshoz ugyan a hivatali felvétel és előléptetés feltétele a nemesség igazolása volt,[114] ám Christoffy ezt nem tudta iratokkal bizonyítani, állítása szerint azok eltűntek, de önmagát szabad jogállásúnak, sőt nemesnek nevezte.[115] Ilyenkor volt hasznos a magas rangú támogató segítsége: munkájára Batthyány Lajos nádor is felfigyelt, és szándékában állt a tényleges nemességet kijárni neki, de ebben halála megakadályozta. Christoffyt Albert herceg is felkarolta, és a hivatalnok kérvényét még az Államtanács előtt is támogatta,[116] aki így többszöri kérelmére végül 1767-ben nemességet nyert.

110 MNL OL, A 39 1770/6149.

111 Ember 1940. 15. Vö. Khavanova 2018. 227–228., aki idézi Eszterházy Ferenc jellemzését a titkárok feladatairól és a kiválasztási kritériumokról.

112 MNL OL, C 97 1. kötet, Aszalay Josephus, Klobusiczky Josephus. MNL OL, A 39 1771/5374.

113 MNL OL, C 20 1758. június 9.

114 Ember 1940. 37.

115 Az mindenképpen elgondolkodtató, hogy ilyen nevű családot az 1720-as, 1730-as évek nemességigazolási eljárásai során egyik vármegyében sem igazoltak. Vö. MNL OL, Acta nobilium (C 30), Acta comitatuum-sorozat.

116 MNL OL, A 35 1767. Mai. No. 16.; ÖStA HHStA KA StR Prot. 1766. Nr. 738. 1766. március 26.

Címerképe hűen tükrözi hivatását, ezen két, keresztbe tett írótoll látható.[117] Karrierjét rangemelése és ez a különleges kegy tovább lendítette: ő volt az újonnan felállított helytartótanácsi iktatóhivatal első segédiktatója, majd 1770 és 1783 között iktatóként működött. A helytartó 1776-ban dicsérettel szólt Christoffyról, aki a megszabott 8-tól 11-ig, illetőleg 2-től 5-ig tartó munkaidőn túl is éjt nappallá téve dolgozott, még hétvégén és ünnepnapokon is, hogy rendben, még beérkezésük napján beiktassa az iratokat.[118] Miután három évig a kiadóhivatalban kiadmányozóként alkalmazták, 1786-ban őt bízták meg a helytartótanácsi irattár (levéltár) vezetésével. Pályafutása végén 1801-ben idős kora és meggyengült egészségi állapota miatt vonult nyugállományba mint helytartótanácsi titkár és irattáros. Megbecsültségét a nyugdíjazásakor keletkezett iratok is bizonyítják. Évtizedes munkáját – József nádor javaslatára – királyi tanácsosi kinevezéssel és teljes fizetésének, az évi 1200 forint jövedelmének megtartásával jutalmazták, vagyis megérdemelte a 34 évvel korábbi rendhagyó nemesítést.[119] A munkában tanúsított szorgalom és buzgóság másokat is nemességhez segített, így Nádasdy Lipót magyar udvari kancellár támogatására Krutten Mátyás kancelláriai járulnok öt hivatalban töltött év után nyert nemességet – a címerpajzsában ülő holló itt is írótollat tart csőrében.[120]

A pártfogók meghatározó szerepe és a hivatali előrejutásért mindenáron küzdő hivatalnok képe a legjobban Subich (Subics) Ferenc példájából tűnik ki. A hivatali iratok nemcsak ezt világítják meg, hanem kinevezéseinek körülményeit is, egyben magyarázatot adnak a megtört hivatali évekre (1761–1764, 1766–1773) Ember Győző adattárában. Subich (1734. december 3.–1786. július 30.[121]) egy igen nagyívű karriert futott be, bár több mellékvágányon át jutott magasra patrónusainak köszönhetően. A 26 éves fiatalt Heves vármegye – név szerint Barkóczy Ferenc püspök-főispán – javaslatára az elsők között vették fel az újonnan alapított magyar nemesi testőrségbe.[122] Miután pártfogóját 1761-ben esztergomi érsekké nevezték ki, Barkóczy már június 6-án kelt kérvényében kikérte a fiatalt a gárdától személyi titkárnak. Az uralkodónő a „legkegyesebben" engedélyezte a szolgálat alóli felmentését, sőt egyben a prímás azon különleges kérését is, hogy Subichnak adják meg a tiszteletbeli helytartótanácsosi titkári címet, anélkül, hogy kinevezési illetéket kellene fizetnie vagy akár ott munkát végezne.[123] Az érsek mellett

117 A nemesítés: MNL OL, A 57 47. kötet, 691–693. oldal.
118 MNL OL, A 39 1776/6358; Ember 1940. 47.
119 MNL OL, A 39 1801/9077; MNL OL, C 84 1801. F. 3. p. 157.
120 MNL OL A 1 1766/265; Khavanova 2018. 120.
121 Hellebronth 1940. 340.; MNL OL, A 39 1786/8788.
122 MNL OL, A 27 Heves vármegye, 1760/128.
123 MNL OL, A 1 1761/251; HM HIM HL VI. 1. 1761/30. A kinevezési okirat másolata: MNL OL, A 1 1766/253.

töltött évekről nem maradt fenn összefüggő levéltári iratanyag,[124] de egyértelmű a kliensi viszony jelentősége. Barkóczy elhunyta (1765. június 18.) után titkárának már újabb pártfogót és újabb állást kellett keresnie. Ekkor a Magyar Királyi Udvari Kancelláriához fordult, hogy újabb alkalmazásáig biztosítsák számára a korábban neki járt 500 forint fizetést. Kérvénye még az Államtanács elé is eljutott, és a királynő elismerve tehetségét és figyelembe véve a kancellária előterjesztését a fiatal nemes „önhibáján kívüli gonosz sorsáról" (feltehetően itt patrónusa elvesztésére utalhattak) kinevezte a Magyar Kamarához, bár csekélyebb, 400 forint fizetéssel.[125] Sorsa újabb fordulatot vett, amikor Eszterházy Ferenc kancellár 1765. december 29-én őt javasolta Albert újonnan felállítandó helytartói titkárságára, 800 forint díjazással. Mellette szólt az is, hogy nem külsőst kellett felvenni, hanem már állami alkalmazásban állt.[126] Az egyelőre nem tisztázható, hogy az új helytartó a saját irodájában alkalmazta-e titkárként (pedig már az esküformulát is elkészítették a nevére[127]), de az tény, hogy kvalitásai miatt a helytartótanácsban április 19-én titkári alkalmazást nyert. (Annak ellenére is így jártak el, hogy a kormányszervnél az előírás szerint csak három titkárt foglalkoztattak.[128]) Subich az állást az 1761. évi tiszteletbeli titkári címéhez utalt előjogokkal együtt kapta meg.[129] Ez viszont a senium-elv[130] miatt már előnyt és rangelsőséget (*praecedentia*) jelentett számára a többi helytartótanácsi titkárral szemben, mivel kinevezésének dátuma korábbi volt az övékénél. A másik három titkár ezt a helyzetet igencsak rossz néven vette: Hatos Ferenc 1742-től állt helytartótanácsi alkalmazásban, és ekkor már például három éve ténylegesen titkárként működött.[131] Aszalay és Klobusiczky ugyan alig néhány hónappal korábban kerültek be a kormányszékhez, de mindhárman jogtalannak érezték Subich kérését,és közös folyamodványt nyújtottak be. Azt kérvényezték, hogy Hatos lehessen a rangidős titkár, és Subichot velük egyező jogok illessék csak meg.[132] Ezt a kancellária is támogatta, azzal érvelve, hogy

124 Barkóczy érsek melletti időszakáról nem sikerült újabb adatra bukkannom. Köszönöm Hegedűs András (Prímási Levéltár) és Horváth István (Egri Érseki Levéltár) segítségét.

125 ÖStA HHStA KA StR Prot. 1765. Nr. 2216; a fogalmazvány, Subich kérvényével: MNL OL, A 34 1765/243; MNL OL, A 1 1765/324. 1765. szeptember 23.; ÖStA FHKA NHK UK Akten 2 Fasc. 1. Subd. 2. 24 ex Octobris 1765. Szeretnék köszönetet mondani Olga Khavanovának, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

126 MNL OL, N 13 Lad. 67. Fasc. 1. No. 4. 1765. december 29.

127 MNL OL, N 13 Lad. 62. Fasc. 1. No. 56. 1766. február 16.

128 MNL OL, A 1 1724/2. 14. oldal.

129 MNL OL, A 34 1766/160; MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1766. április 19.

130 A korszak praecedentia (elsőbbségi rangsor) kérdésére l. Wellmann 1940–1941, különösen 262–270., 279. és Khavanova 2018. 229–230.

131 MNL OL, C 97 1. kötet, Hatos Franciscus.

132 MNL OL, A 34 1766/208. A három titkár saját kezű beadványa: MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1766. április 2.

Subich 1761-ben csupán tiszteletbeli kinevezést kapott, és soha nem tevékenykedett ténylegesen ezen a poszton, csak 1765. október 14-től a Magyar Kamarában. A királynő ekkor hajlott is arra, hogy Subichot ne helyezze a többiek fölé, és erről leiratban értesítette a helytartótanácsot.[133]

A titkár valamiként azonban mégis meggyőzte a helytartót, aki tapasztalatlanságában nem a szabályos módon járt el. Önkényesen visszatartotta Mária Terézia parancslevelét, sőt az okiratot nem a kancellárián keresztül küldte vissza Bécsbe, hanem közvetlenül Mária Teréziához juttatta el kérelmezve, hogy Subichnak mégis járhasson az előrang (és mellesleg máshol kívánta volna alkalmazni, talán éppen amiatt, hogy ne legyen feszültség a titkárok között). Így voltaképpen felülbírálta a királynő döntését, amelyet a kancellária nem hagyhatott szó nélkül. Eszterházy Ferenc magyar udvari kancellár udvarias, de igen határozott hangú előterjesztésében hallatlannak és rendkívül veszélyesnek nevezte, ha bármelyik „akárhogy is nevezendő" kormányszerv elnöke ilyen önkényes cselekedetre szánja el magát. Felhívta Mária Terézia figyelmét arra, hogy ez az uralkodói tekintély és a hivatali rend megsértését jelenti. A királynő azonban bizodalommal volt veje iránt: „minden reflexió helytálló, amelyet a kancellária tett, de a herceg esetében soha nem kell aggódni",[134] és végeredményben jóváhagyta veje szokatlan és ügyetlen lépését, amelyet a tehetségesnek tartott titkár támogatójaként tett. Panaszuk és a kancellár érezhető rosszallása ellenére (aki még Subichnak a kamarához történő visszahelyezését is felvetette) Mária Terézia megerősítette veje döntését és javaslatát, bár „a jövőre nézve következmények nélkül" engedélyezte csak a példa nélküli rangadományt, és a helytartótanácsban tartotta a fiatal nemest.

Subich a későbbi években több fontos posztot tudhatott magáénak,[135] előléptetésében Albert szerepe vitathatatlan: „rangidőssége" ellenére az 1770. évi személyi változásoknál őt ugyan nem léptették elő tanácsossá, de a herceg felismerte különleges tehetségét és vonzódását a jogi ügyletekhez, és már ekkor (Mária Terézia jóváhagyásával) egy ítélőmesteri pozíciót helyezett számára kilátásba.[136] Fekete György országbíró (aki udvari alkancellárként végigkísérte a hivatalnok 1765–1766. évi kinevezésének történetét) 1773-ban például őt javasolta országbírói ítélőmesternek, és Albert herceg ezúttal is melegen támogatta.[137] Munkáját 1783 februárjában királyi tanácsosi címmel honorálták.[138] Tehetségét, tapasztalatát,

133 MNL OL, A 1 1766/235. 1766. május 7. A leirat: MNL OL, A 35 1766. Mai. No. 98.

134 MNL OL, A 1 1766/253. Az általam korábban másként felvázolt történetet az újabban feltárt források tükrében módosítottam. Kulcsár 2019. 1098.

135 Pályafutásának évszámai, ellentmondó adatokkal: Sebők 2017. 58.

136 MNL OL, A 39 1770/6012.

137 Fekete levele: MNL OL, N 13 Lad. 70. Fasc. 7. No. 24. A kancelláriai ügyiratok: MNL OL, 1773/4464, 1773/5270.

138 MNL OL, A 39 1783/1727, 1783/1979.

befolyását és támogatóit jellemzi, hogy amikor az év márciusában Szlávy Pál hétszemélynöki kinevezése miatt megüresedett a királyi jogügyigazgatói poszt, tíz pályázó közül (köztük volt Lányi József aligazgató is) őt választották ki. Subichot ekkor Albert már nem protezsálhatta, mivel 1781-ben Osztrák Németalföldre távozott, de a javaslattevő magyar kancellária (és Eszterházy Ferenc) ez alkalommal Subich mellett tette le a voksát, jogtudása miatt. Ekkor átkerült a Magyar Kamara állományába tanácsosi rangban szavazati és tanácskozási joggal együtt.[139] Jogügyigazgatóként azonban már nem tudott sokáig tevékenykedni, 1786. július 30-án éjjel lakásában megbotlott a lépcsőn és olyan szerencsétlenül esett le, hogy belehalt sérüléseibe.[140] Fiatalkori erőszakos továbbjutási eszközei háttérbe szorulnak későbbi karrierjének tükrében, valamint a műveltségét és tudományszeretetét bizonyító tények ismeretében. Ő másolta le 1776-ban az „Ének Pannónia megvételéről" című verset egy kéziratos kódexből, amelyet Révai Miklós adott ki, és a mű első publikációjának számít.[141] Könyvtára 2538 kötetből, kéziratokból és térképekből állt, amelyet Helischer József esztergomi tanácsos vásárolt meg, és ma a város könyvtárának alapját képezi.[142]

1769-ben egy másik különleges és mindaddig (sőt, azt követően is) példa nélküli esetre lehetünk figyelmesek. A helytartótanács és alhivatalai, továbbá a számvevősége sokáig külön hivatalt képeztek, közös alkalmazottaik nem voltak, munkájukat egymástól függetlenül végezték (bár a hivatali élettel kapcsolatos ügyeikben a helytartótanácsi irodaigazgató volt az illetékes, és ő tehetett javaslatot a jelöltekre). Az év januárjában azonban Albert herceg külön kérésére a számvevőségtől Radkovicz (Radkovics) Ferencet[143] az uralkodónő kinevezte helytartótanácsi tanácsossá, akinek a szavazati jogot is megadták.[144] Radkovicz ekkor már elismert, tapasztalt hivatalnoknak számított: 1752-től a helytartótanács számvevőségén működött, és rendkívüli ismeretekre tett szert a számvitel terén, megbízhatósága közismert volt. 1758-ban például a számvevőségből ő kísérte volna a porosz csapatok betörése esetén a helytartótanácsi levéltárat és hivatalt a Budára menekítéskor.[145] Az 1759-től már számvevőként alkalmazott hivatalnok többször is folyamodott fizetésemelésért, mégis csak a herceg hivatalba lépése után lett ennek eredménye: Mária Terézia 1766. április 1-jével 200 forinttal megnövelte 1000

139 MNL OL, A 39 1783/2220, 1783/2419.
140 MNL OL, A 39 1786/8788.
141 Szabados 2017. 314.
142 Szállási 1994. 73.
143 Radkovicz/Radkovics Ferenc 1724 táján születhetett, mivel 1801. március 7-én hunyt el Pécsett, 77 éves korában. Holub 1936.
144 MNL OL, A 1 1769/36. 1769. január 25.
145 MNL OL, N 12 Lad. 4. Fasc. 7. No. 20.

forintos járandóságát.[146] Munkavégzésével továbbra is elégedettek voltak, sőt a tanácsban egyre nagyobb szükség volt a szakszerű ismeretekre – ezt mutatja 1769. évi előléptetése, amelynek szövegét a Királyi Könyvekbe is bemásolták.[147] Mivel tanácsosi kinevezést minden esetben csakis az uralkodó tehetett, előléptetése így túlmutatott a herceg-helytartó jogosítványain, Albert támogatása azonban döntő volt.

Az addig gyakorlattól eltérően Radkovicz tanácsossága mégsem jelentette azt, hogy megvált volna számvevői feladataitól, hanem egyszerre töltötte be mindkettőt, sőt engedélyezték, hogy csak akkor vegyen részt a tanácsüléseken, amikor ezt a számvevőségi és számadói ügyek megengedik.[148] Albertnek ez a személyzeti változtatási javaslata azt is egyértelműen mutatja, hogy egyre inkább törekedtek a hivatali szakszerűsödésre, és a herceg jelenléte és befolyása akár különleges eseteket is eredményezett. Radkovicz munkáját a későbbiekben is elismerték. 1771-től számvevőségi igazgatónak nevezték ki, és javadalmát 1500 forintra emelték. Radkovicz nyugállományba vonulásáig, 1790-ig látta el feladatait, megbecsültségét az is mutatja, hogy ekkor 2000 forint nyugdíjjal jubilálták.[149] Fennmaradt saját kezű nyugdíjkérelme segítségével „első kézből" állapíthatók meg karrierje állomásai, és személyes adatokat is megtudhatunk belőle, így például azt, hogy filozófiai és jogi tanulmányokat végzett, és két évig volt joggyakornok, mielőtt a helytartótanácsra került. Életkora is meghatározható, mivel beadványát 67 évesen nyújtotta be.[150]

Összefoglalás

Az előzőekben bemutatott szokványos esetek egy részéről, illetőleg mind a három különleges esetről elmondható, hogy valamennyi jelölés, előléptetés a helytartó úgymond kérésére, „javaslatára" született, szerepe, befolyása tehát vitathatatlan. Albert ugyan nem gyakorolhatott kinevezési jogkört, de ajánlása (*recommendatio*) döntő lehetett. A jelöltek esetében egyfelől a magas rangú pártfogó személye volt mérvadó, amelyet korábban már más esetekben is megfigyelhettünk. Másfelől azonban a tehetség, a tapasztalat és a gyakorlati ismeretek kerültek kiemelésre. Nem lehet megfeledkezni a családi érdemről sem, bár az 1770-es évektől a pályázók és a támogatók egyre ritkábban hivatkoztak erre. Ellenpéldát is találunk erre: Albert herceg 1771-ben pártfogoltját, Mednyánszky János bárót (akit 1769-ben még gyakornokként vettek fel) éppen annak apjának érdemeire való hivatkozással

146 MNL OL, N 13 Lad. 62. Fasc. 2. No. 7; MNL OL, A 34 1766/460. 1766. november 22.
147 MNL OL, A 57 48. kötet, 125–126. oldal. A fogalmazványa: MNL OL, A 35 1769. Febr. No. 116.
148 MNL OL, A 39 1771/5849.
149 MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1771. január 28., MNL OL, A 39 1771/397; MNL OL, C 97 1. kötet, Radkovics Franciscus.
150 MNL OL C 84 1790. F. 20. p. 15.

is ajánlotta melegen tanácsosi posztra. Mednyánszky Antal évekig szolgált a Királyi Táblán, később állítólag a Hétszemélyes Táblára került át.[151] A helytartó javaslatára János nevű fia végre elnyerte a szavazati és tanácskozási joggal járó tanácsosi rangot, de továbbra is fizetés nélkül (számfelettiként) alkalmazták – fizetést majd csak 1775-től utaltak ki neki.[152]

Bármennyire fontos pozíciót töltött is be Albert, annyi összefoglalóan megállapítható, hogy befolyása kezdetben kevésbé volt érezhető az egyes állásokra történő kinevezéseknél, ez végső soron a királynőtől függött, ahogy ezt az elvet már helytartói kinevezésekor lefektették.[153] Szerepe így az első években leginkább a számfeletti helyekre történő javaslatok esetében vagy a tiszteletbeli tanácsosi cím odaítélésekor érvényesülhetett – vagyis olyankor, amikor ezek az új posztok nem terhelték meg újabb kiadással a kincstárat. A kezdeti éveket követően azonban észlelhető, hogy a megüresedő álláshelyekre a herceg a már jól bevált, használható és megbízható hivatalnokait protezsálta. A tehetséges és szakértő munkaerőre szükség is volt a bevezetett hivatali reformok és az egyre inkább megjelenő szakszerűsödés miatt. A tanácsosok száma a folyton gyarapodó ügyek miatt megcsappant: 1765-től az úrbéri ügyek és az úrbérrendezés miatt a helyszínre küldött királyi biztos tanácsosok távolléte okozta ezt, majd 1773 után a jezsuita rendtől átvett államosított oktatásügy is újabb feladatokat rótt a helytartótanácsi alkalmazottakra. A munkaerőhiányon és a kompetens hivatalnokok csekély számán némileg segített, amikor 1779-ben feloszlatták a Horvát Királyi Tanácsot, és annak alkalmazottainak egy részét átvette a helytartótanács.[154]

Albert személyének jelentősége másfelől a fizetésemelések kérvényezésekor mutatható ki. A Magyar Királyi Udvari Kancellária ugyan minden módon meg-

151 MNL OL, A 1 1768/366; Sebők 2022. 113–114. Ez utóbbi megállapítás a kinevezési iratok alapján még ellenőrizendő.

152 ÖStA FHKA NHK UK Fasz. 2. Subd. 2. No. 8 ex Februar 1775. fol. 193–194. Hivatali pályafutása: Ember 1940. 200.; MNL OL, C 97 1. kötet, Mednyánszky Joannes; MNL OL, A 39 1770/6149; MNL OL, C 42 Fasc. 19. No. 170. 1771. december 24. 1771/7006. – Az adatok pontosságának jelentőségét jól mutatja, mi történik elírás esetén: a legújabb szakirodalom egy olyan Mednyánszky Antalról beszél, aki a helytartótanácsosi poszt mellett a Hétszemélyes Táblára is bekerült volna főnemesi ülnöknek (1771–1785). Szijártó 2021. 392. Ahogy az előzőekben bemutattam, az előírások miatt egy hivatalnok nem is viselhetett volna egyidőben két hivatalt (egyszerre kellett volna Pozsonyban és Pesten lennie), tehát már ez is cáfolhatta volna a megállapítást. A helytartótanácsban Mednyánszky Jánost alkalmazták, aki nem 1796-ban hunyt el, sőt 1796 és 1818 között a számvevőhivatal igazgatója volt. Udvarhűségét besúgói jelentései is bizonyítják: MNL OL, I 50 Fasc. 26–28. Vö. Domanovszky 1944. 154.

153 ÖStA HHStA KA StR Prot. 1765. Nr. 2656.

154 Így megmagyarázható például Mihálkovich János pályafutása, aki 1767-től, a Horvát Királyi Tanács megalakításától szolgált a hivatalban, majd 1779-ben átkerült a helytartótanácshoz titkárnak, 1794-ben tanácsosi rangot nyert, és 1811-ben nyugalmazták. MNL OL, C 97 1. kötet, Mihalkovics Joannes. Szijártó erről nem tud, vö. Szijártó 2021. 414–415.

próbált ellenállni annak a törekvésnek, hogy újabb és újabb kinevezések révén nagyobb költségeket kelljen kifizetni, de ezen a téren Mária Terézia – ahogy láthattuk – eseti engedményeket tett, bár igyekezett a rendelkezésre álló keretösszeget akár a fizetések felosztása révén megtartani. Albert herceg időről-időre felemelte szavát a fizetés nélkül alkalmazottak érdekében,[155] és többször támogatta vagy maga kérvényezte az alacsonyabb beosztású hivatalnokok fizetésemelését.[156] Ezeket a királynő általában a kincstárra nehezedő újabb hosszútávú költségekre való indoklással utasította el. A herceg 1776-ban már nem elégedett meg csupán a kérvényezéssel, hanem saját hatáskörében megvizsgáltatta, mi módon lehetne a fizetésemelést mégis megvalósítani a kincstár megterhelése nélkül. Tervezetében az elhalálozások miatti üresedésben lévő álláshelyek költségét és alacsonyabb fizetésű tanácsosok alkalmazását javasolta, így fennmaradt volna egy bizonyos összeg, amelyet meg lehetett volna osztani a hivatalnokok között. A fizetésemelést az alacsonyabb beosztásban szolgáló járulnokok számára kérvényezte, akik csupán évi 200 forintot kaptak fizetségül, de további nyolc szorgos, ám kisfizetésű alkalmazott díjazásán is javítani kívánt. A részletes költségterv azonban meghaladta volna azt az összeget, amely a más beosztásban szolgáló tanácsosok fennmaradó fizetéséből összeadódott volna. Így Albert herceg a királynő jóindulatában bízott, sőt azzal is érvelt, hogy a központi kormányszervek beosztottjai nem esnek egyenlő elbírálás alá, mert a hasonló munkakörű kamarai alkalmazottak magasabb fizetést kaptak kézhez. A kancellária néhány részletben cáfolta Albert számításait, de a királynő ezúttal is kedvezően viszonyult veje kérvényéhez, bár egy köztes megoldás mellett döntött. Jóváhagyta a kamarai fizetésekkel egyező díjazásokat, de korlátozta az alsóbb rendű hivatalnokok számát. Az alacsony fizetésűek esetében nem járult hozzá az általános fizetésemeléshez (ez valószínűleg más hivatalnál is emelést, és így végső soron ténylegesen a kincstár kiadásainak emelkedését jelentette volna). Mária Terézia különleges kegyként évente azonban 1000 forintot bocsátott a kincstárból a herceg rendelkezésére, amelyből Albert megjutalmazhatta a szegényebb és szorgos tisztviselőket, de az összeget nem fordíthatta állandó fizetéskiegészítésre.[157] Ez egyrészt mutatja a királynő jóindulatát és a herceg kezdeményezésének támogatását is, másrészt azonban azt a törekvést is, hogy ne váljon általánossá a kifizetés, hanem csak és kizárólag a herceg személyéhez kötődjön, akinek így támogatói és pártfogói szerepe még inkább megerősödött.

Albert herceg 1780. december 28-án lemondott valamennyi magyarországi tisztségéről, és hitvesével együtt átvették Osztrák Németalföld kormányzóságát, ezzel véget ért az az időszak, amelyben valamelyes befolyása és ráhatása volt

155 Például a fizetés nélküli főnemesi tanácsosok érdekében: MNL OL, A 39 1771/5849.
156 MNL OL, N 13 Lad. 62. Fasc. 6. No. 13; MNL OL, A 39 1771/5849, 1776/5989.
157 MNL OL, A 39 1776/6358.

a magyarországi hivatali kinevezésekre és előléptetésekre. A célzott, uralkodói szándékokat, támogatói stratégiákat felvázolni kívánó kutatások újabb, további lehetőségeit ez irányba is lehetne bővíteni: mi történt a feloszlatott helytartói kancelláriájával, annak hivatalnokaival, megfigyelhető-e jelentős személyi változás 1781-ben a helytartótanácsban, vagy csupán az 1783. évi alapvető átalakításkor, esetleg az 1784. évi budai átköltözés alkalmával? Az előzőekben bemutatott esetek alapján úgy vélem, mindezen vizsgálatokat mindenképpen csakis személyre szabottan, egyénenként érdemes végezni, mert az eddigi tapasztalatok is azt mutatják, hogy a személyzeti ügyeket legtöbbször egyedi elbírálással intézték.

Források

HM HIM HL VI. 1. = HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Magyar nemesi testőrség iratai (VI. 1.)

MNL FVL XIII. 13. a. 2. = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára, Kempelen (pázmándi) család levéltára, Családi iratok, Kempelen János iratai (XIII. 13. a. 2.)

MNL OL, A 1 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Originales referadae (A 1)

MNL OL, A 27 = MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Litterae comitatuum (A 27)

MNL OL, A 34 = MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus referadarum (A 34)

MNL OL, A 35 = MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus expeditionum (A 35)

MNL OL, A 39 = MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia (A 39)

MNL OL, A 57 = MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri regii (A 57)

MNL OL, A 79 = MNL OL, Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Index individuorum Cancellariae (A 79)

MNL OL, C 20 = MNL OL, Helytartótanács levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Fasciculi mensium: Litterae (C 20)

MNL OL, C 42 = MNL OL, Helytartótanács levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta miscellanea (C 42)

MNL OL, C 84 = MNL OL, Helytartótanács levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum gremiale (C 84)

MNL OL, C 97 = MNL OL, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Vegyes ügyviteli segédkönyvek (C 97)
MNL OL, E 21 = MNL OL, Magyar kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztratúrája, Benignae resolutiones (E 21)
MNL OL, I 50 = MNL OL, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Hungarica aus der Privatbibliothek S. M. Franz I. (I 50)
MNL OL, N 12 = MNL OL, Regnicolaris levéltár, Archivum palatinale, Archivum palatinale comitis Ludovici Batthyány (N 12)
MNL OL, N 13 = MNL OL, Regnicolaris levéltár, Archivum palatinale, Archivum locumtenentiale Alberti Ducis Saxoniae (N 13)
MNL OL, P 298 = MNL OL, Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg (P 298)
ÖStA FHKA NHK UK = Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Neue Hofkammer, Ungarisches Kamerale
ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv
ÖStA HHStA KA StR Prot. = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Protokolle
OSzKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

Felhasznált irodalom

Bauer 1997–2005 = Bauer, Volker: Repertorium territorialer Amtskalender und Amtshandbücher im alten Reich. Adreß-, Hof-, Staatskalender und Staatshandbücher des 18. Jahrhunderts. 1. Nord- und Mitteldeutschland. Frankfurt am Main, 1997 (Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 103.); 2. Heutiges Bayern und Österreich, Liechtenstein. Frankfurt am Main, 1999 (Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 123.); 3. Der Westen und Südwesten. Frankfurt am Main, 2002 (Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 147.); 4. Periodische Personalverzeichnisse des Alten Reiches und seiner Institutionen. Frankfurt am Main, 2005 (Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 196.).
Cserpes – Szijártó 2010 = Cserpes Tünde – Szijártó M. István: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. Századok 144. (2010), 1225–1261.
Domanovszky 1944 = Domanovszky Sándor: József nádor élete I/1. Budapest, 1944.
Ember 1940 = Ember Győző: A Magyar kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Budapest, 1940.
Fallenbüchl 1970 = Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 41. (1970), 259–336.

Fallenbüchl 1977 = Fallenbüchl Zoltán: A tiszticímtárak története Magyarországon. In: Dányi Dezső (szerk.): Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. Budapest, 1977. 305–324.

Fallenbüchl 1986 = Fallenbüchl Zoltán: Archontológia. In: Kállay István (szerk.): A történelem segédtudományai. Budapest, 1986[2]. 124–140.

Fallenbüchl 1992 = Fallenbüchl Zoltán: Mária Terézia magyar dikaszteriális tanácsosai 1740–1780. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–1985. Budapest, 1992. 282–334.

Fazekas 2021 = Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között. Budapest, 2021.

Felhő – Vörös 1961 = Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.)

Héjja 2009 = Héjja Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848. Gyula, 2009 (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11.)

Hellebronth 1940 = Hellebronth Kálmán: A magyar testőrségek névkönyve, 1760–1918. [Budapest, 1940]

Holub 1936 = Holub József: A pécsi ferencesek hétszáz éves története. Dunántúl, 1936. december 25., 31–32. http://hetedhethatar.hu/hethatar/?p=23405 (letöltve: 2014. augusztus 23.)

Khavanova 2005 = Khavanova, Olga: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni. Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. Századok 139. (2005:5), 1105–1129.

Khavanova 2008 = Khavanova, Olga: A kérelemírás mestersége és hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg Monarchiában. Századok 142. (2008:5), 1249–1266.

Khavanova 2014 = Khavanova Olga: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében. Századok 148. (2014:5), 1209–1228.

Khavanova 2018 = Khavanova Olga: Усердие, честолюбие и карьера. Чиновничество в монархии Габсбургов в эпоху просвещенного абсолютизма [Szorgalom, ambíció és karrierépítés. A késő 18. századi Habsburg Monarchia közigazgatási elitje]. Moszkva, 2018

Kulcsár 2012 = Kulcsár Krisztina: Adalék a helytartótanács 1769. évi reformjához. Albert szász-tescheni herceg első helytartói évei és 1768. évi előterjesztése. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest – Győr, 2012. 223–234.

Kulcsár 2014 = Kulcsár Krisztina: Idegenként a Hétszemélyes Tábla élén. Albert szász-tescheni herceg elnöksége (1766–1781). In: Beliznay Kinga (szerk.): Életutak – életpályák. A Kúria elnökei. (Bibliotheca Curiae) Budapest, 2014. 17–32.

Kulcsár 2019 = Kulcsár Krisztina: A 18. századi helytartó feladatai és politikai mozgástere Albert szász-tescheni herceg példája alapján. Századok 153. (2019:6), 1081–1100.

Mihály 1985 = Mihály Ferenc: „Lecturis benevolis salutem!" In: Bél Mátyás: Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. Mosonmagyaróvár, 1985. 3–31. (Mosonmagyaróvári helytörténeti füzetek 4.)

Noflatscher 2004 = Noflatscher, Heinz: 'Ordonnances de l'hôtel'. Hofstaatsverzeichnisse, Hof- und Staatskalender. In: Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Wien – München, 2004. 59–75. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44.)

Ódor 1995 = Ódor Imre: A „hivatali elit" Baranya vármegyében, 1711–1813. Levéltári Szemle, 45. (1995:2), 21–34.

Papp Gábor: A Helytartótanács köznemesi tanácsosai (1723–1783). Az első eredmények. http://szijarto.web.elte.hu/PG.html (letöltve: 2023. március 2.)

Reininger 2007 = Reininger, Alice: Wolfgang von Kempelen. Eine Biografie. Wien, 2007.

Reininger 2011 = Reininger, Alice: Kempelen Farkas. Wolfgang von Kempelen. Életrajz. Budapest, 2011.

Sebők 2012 = Sebők Richárd: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Budapest, 2012. 15–50.

Sebők 2017 = Sebők Richárd: Az 1722–1792 közötti országgyűléseken részt vevő és részt nem vevő ítélőmesterek prozopográfiai elemzése. Korall 70. (2017), 36–64.

Sebők 2022 = Sebők Richárd: A Királyi Kúria társadalomtörténete 1724–1848. Köznemesi karrierek a késő rendi kori legfelső bíróságon, különös tekintettel az érseki ülnökökre, a királyi ülnökökre és az ítélőmesterekre. Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2022.

Szabados 2017 = Szabados György: Országot egy fehér lóért. A „Pannóniai ének" forrásértékéről. In: Sudár Balázs (szerk.): Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Budapest, 2017. 313–340.

Szállási 1994 = Szállási Árpád: Az orvosi bibliofília és Helischer József esztergomi könyvtára. Esztergom Évlapjai. Annales Strigoniensis 1994. Esztergom, 1994. 71–74.

Szentkláray 1886 = Szentkláray Jenő: Gróf Niczky Kristóf életrajza. Pozsony – Budapest, 1886.
Szijártó 2010 = Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Keszthely, 2010.
Szijártó 2014 = Szijártó M. István: Hivatali karrierek a 18. századi vármegyékben. Századok 148. (2014:5), 1273–1296.
Szijártó 2019 = Szijártó M. István: A „professzionális" hivatalnokok tereziánus nemzedéke és a „bürokraták" hatalomátvétele. Századok 153. (2019:6), 1189–1206.
Szijártó 2021 = Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.
Téglás 1928 = Téglás J. Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928.
Tuza 2013 = Tuza Csilla: Céhszabályozási kísérletek, céhes viszonyok III. Károly uralkodásának idején. Levéltári Közlemények 83. (2013), 131–174.
Wellmann 1940–1941 = Wellmann Imre: Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század-eleji kormányhatóságokban. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941), 250–303.
Wolf 1863 = Wolf, Adam: Marie Christine, Erzherzogin von Oesterreich. I–II. Wien, 1863.

PONTES
6. (2023) pp. 83–121.
TANULMÁNYOK
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.03

Kökényesi Zsolt

Oktatási és érvényesülési stratégiák a Batthyány család grófi ágán a 18. században*

Educational and Career Strategies in the 18th Century on the Count Branch of the Batthyány Family

The focus of this paper is on the count branch of the Batthyány family, in particular Zsigmond (I.) (†1728) and his son Imre (I.) (1707–1774) and their children. Through the examples of two early modern fathers, we can gain an insight into the efforts of the representatives of an old aristocratic family, its side branches, to preserve their family's position within Hungarian aristocratic society. In what follows, I will reconstruct the role of two heads of families in the assertion of their children, and I will focus in particular on the education and career development of their sons. The family's educational strategy was based on both tradition and innovation, for example, for several generations it was common to attend Jesuit grammar schools near the family estates (Kőszeg, Sopron) and then the University of Graz, but they also tried to follow current trends, for example Zsigmond (I.) sent one of his sons to Parma and one to Salzburg to be educated, and Imre (I.) integrated the ever-expanding institutional system of the Theresian period into his schooling strategy. Education was an important prerequisite for the careers of family members, and many of them were able to rise to the ranks of the elite, such as Adam (III) (1703/1704–1782), master of the treasury, Imre (I), incumbent of the Styrian inkolat and judge of the Table of Seven, Ignác (1741–1798), bishop of Transylvania, and József György (1737–1806), vice-president of the Court Chamber.

Keywords: Education, Career Strategies, Count Branch of the Batthyany Family, 18th Century

A társadalmi mobilitás tanulmányozása, egy-egy személy, família vagy meghatározott csoport példáján nyomon követni a társadalmi vagy hatalmi hierarchiarendszerben való feljebb lépés lehetőségeit minden történelmi korszak esetében fontos kutatási kérdés, de a kora újkor esetében különösen kedvelt vizsgálati

* A tanulmány elkészítését az NKFIH PD 132018. számú projektje tette lehetővé.

probléma. A kormányzati változások és a fokozatosan erősödő állami struktúrák (*Staatsbildung*) a 16–18. század folyamán Európa-szerte jól ismert módon jelentős változásokat generáltak a hatalmi elit összetételében,[1] amely folyamatok a Habsburg Monarchiába integrálódó Magyar Királyság vezetőrétege esetében is megfigyelhetőek. A magyar(országi) elitben a 18. század folyamán, kiváltképp a század második felében – az új hivatali és katonai (fő)nemesség megerősödésével – látványos változásokat érzékelhetünk, amellyel a kurrens történeti kutatás is behatóan foglalkozik.[2] A Magyar Királyságban azonban – hasonlóan Nagy Britanniához vagy a Francia Királysághoz – nem történt teljes elitváltás, a régi (vagy a kora újkor első felében felemelkedett) főúri családok számos területen képesek voltak a pozícióikat megőrizni. Ide sorolható mások (Draskovichok, Esterházyak, Károlyiak, Pálffyak) mellett a Batthyány família is, amely család adta gróf Batthyány Lajos (1696–1765) személyében az utolsó nemzeti nádort, illetve a família Batthyány Károly (1697–1772) révén 1763-ban hercegi rangemelésben is részesült.[3]

E dolgozat fókuszában azonban nem a Batthyány família hercegi ága áll, hanem a főág „árnyékában" maradó grófi ág, azon belül is elsősorban Batthyány (I.) Zsigmondról (1673k–1728) és fiáról, (I.) Imréről (1707–1774), illetve az ő gyermekeikről lesz szó.[4] Két kora újkori apa példáján keresztül rálátást nyerhetünk egy régi főnemesi család oldalági képviselőinek azon törekvéseire, hogy miként próbálták meg családjuk pozícióját a magyar főnemesi társadalmon belül megőrizni. A következőkben két családfő gyermekei érvényesülésében játszott szerepét szeretném rekonstruálni, kiváltképp pedig fiaik oktatására és pályakezdésére fogom a hangsúlyt helyezni. A vizsgálat során elsősorban azért az apákra és fiaikra fogok fókuszálni, ugyanis az anyai szándékok és a lányok neveltetése az azonosított és feldolgozott levéltári források alapján nem lehetséges. Előbb (I.) Zsigmondnak és fiainak a pályaívét fogom rövidebben bemutatni, majd részletesebben (I.) Imréről és utódairól lesz szó, így több generáció példáján követhetjük nyomon a család érvényesülési stratégiáját, illetve a folyamatos változásban lévő karrier- és művelődési lehetőségeket.

1 Reinhard 1999. 216–226.

2 Az új főnemességről bővebben l. Szemethy 2020. A 18. századi kormányzati elit formálódásáról pedig: Szijártó 2021. 106–172.

3 Batthyány Lajos nádorválasztásához és Batthyány Károly pályájához l. Nagy 2020. 71–80.; Kökényesi 2017.

4 Batthyány Imre születésének időpontjával kapcsolatban a szakirodalomban az 1701. és 1704. év is több helyen olvasható, de a levéltári adatok (egy 1771. évi igazolás átirata révén) is megerősítik, hogy Imrét 1707-ben Kőszegen keresztelték meg. MNL OL P 1320 O/a fol. 11. A forrást már szintén ismerte a família 19. századi genealógiáját és rövid történetét (megbízható módon) összeállító szerző: Verzeichniss 1896. 32.

A Batthyány család „ismeretlen" grófi ága

A Batthyány família már 1526 előtt is fontos magyar nemesi családnak számított, amelynek tagjai a Jagelló korban is viseltek különféle közhivatalokat, sőt a famíliát az elitbe emelő Batthyány (I.) Ferenc (1496–1566) már 1525-ben horvát báni méltóságot szerzett, amit később egy ideig, I. Ferdinánd uralkodása alatt is képes volt megtartani.[5] A Batthyány család felemelkedése a Habsburgok uralkodása alatt is tovább folytatódott, amely során (I.) Ádám (1610–1659) dunántúli főkapitány 1630-ban magyar grófi rangemelésben részesült.[6] Batthyány (I.) Ádám két fia, (II.) Kristóf (1637–1687) és (I.) Pál (1639–1674), illetve az ő fiaik is megélték a felnőtt kort, így ettől a generációtól kezdve két ágra szakadt a família: Kristóf ága (unokája, Károly révén) tett szert hercegi rangra, Pál fiai pedig a család grófi ágát gyarapították. Batthyány Pál a családi hagyományoknak és a korszak háborús kihívásainak megfelelően katonai pályára lépett, III. Ferdinánd már 1656-ban a szentgróti végvár kapitányának nevezte ki.[7] Batthyány Pálnak és feleségének, Illésházy Katalinnak (†1681) két fia született, (III.) Ferenc (†1717) és (I.) Zsigmond, akik ugyan nem vetekedhettek unokatestvérük, Batthyány (II.) Ádám (1662–1703) horvát bán, majd országbíró sikereivel, azonban mindketten ügyesen próbáltak érvényesülni, közülük Ferenc még az országos főméltóságviselők sorába is bekerült azáltal, hogy 1693-ban magyar királyi főpohárnoki kinevezést kapott.[8]

A jelen vizsgálat számára azonban érdekesebb a fiú utód nélkül elhunyt Ferencnél Zsigmond pályája és gyermekei nevelésében játszott mintaadó szerepe. Batthyány Zsigmond fiatalon elveszítette szüleit, így neveltetéséről előbb nagybátyja, Kristóf, majd idősebb unokatestvére, Ádám kellett gondoskodjon. Zsigmond alsóbb szintű iskoláztatásáról egyelőre nem állnak rendelkezésre adatok, elképzelhető, hogy a família előző generációjához hasonlóan – amelynek oktatási stratégiáját Fazekas István kiváló tanulmányban dolgozta fel – ő is a Batthyány birtokokhoz közeli soproni jezsuita gimnáziumban tanult, amelynek matrikulája azonban csupán 1707-től hozzáférhető.[9] A jezsuita gimnázium látogatása az 1629-ben már katolizált Batthyányak számára kézenfekvő lehetőséget jelentett, ahol az érvényesüléshez szükséges latin és klasszikus műveltséget elsajátíthatták. Batthyány Pál fiatalabbik fia 1686-ban iratkozott be – szintén a családi mintát követve – a grazi jezsuita gimnáziumba, ahol ekkor a grammatikai képzés utolsó évfolyamát,

5 Pályájáról bővebben l. Fazekas 2014.

6 Koltai 2012. 108.

7 Koltai 2012. 477. A família korábbi generációinak műveltségéhez l. Monok 2012. 92–114.

8 Fallenbüchl 1988. 91. Ferenc egyébként katonai karriert épített, amely során az ezredesi rendfokozatig jutott el. Heckenast 2005. 50.

9 Fazekas 1996; MNL GyMSM SL VIII. 52.

a *syntaxis* osztályt kezdte meg.[10] Zsigmond a filozófiai stúdium első évfolyamának a végéig maradt Grazban, a rendelkezésre álló adatok szerint pedig ezt követően (bátyjához, Ferenchez hasonlóan) máshol már nem folytatta a tanulmányait.[11] A két tanév közötti késő nyári, kora őszi hónapokat Zsigmond a családi birtokokon töltötte, 1688. szeptember 19-én írta unokabátyjának Rohoncról: „Én jó tehetségébül el végezven az iden valo oskolabeli dolgomat meg érkeztem Gereczbúl".[12] Egy évvel később, 1689. augusztus 27-én pedig Németújvárról szintén írt Batthyány Ádámnak, amelyben tájékoztatta arról, hogy eljött Grazból és „udvarlására" szívesen felkeresné.[13] A Grazban való tanulmányok több szempontból is előnyösek voltak a Batthyányak számára: egyfelől a helyi egyetem és gimnázium jó hírű jezsuita oktatási központnak számított, ahol a gyermekek magas színvonalon, a birtokaiktól nem túl távol művelődhettek. Másfelől pedig a grazi iskola a belső-ausztriai főnemesi famíliák fontos képzőhelyének számított, ahol a fiatal grófok hasonló rangú diákokkal is kapcsolatba kerülhettek. Zsigmond 1688. április 24-bátyjának, Ferencnek Grazból írt leveléből például megtudhatjuk, hogy a befolyásos Herberstein família tagjaival jó kapcsolatot tudtak a testvérek kialakítani.[14]

Arról egyelőre sajnos kevés információ áll rendelkezésre, hogy Batthyány Zsigmond Grazban megszerzett elméleti ismeretanyagát és kapcsolati tőkéjét érvényesülése során miként kamatoztatta. Annyi bizonyos, hogy még a századforduló előtt I. Lipóttól királyi tanácsosi és kamarási címadományozásban részesült, magas karriert azonban nem tudott befutni.[15] Batthyány a 18. század első harmadában összehívott országgyűlések mindegyikén részt vett, tagja volt a *Systematica Commissió*nak, valamint különösen aktív szerepet játszott az 1722–1723. évi diétán, amely során több bizottság munkájába bekapcsolódott, illetve az 1722. június végén Bécsbe küldött delegációnak is a tagja volt.[16] 1723. április 26-án Szalónakról írt levelében panaszkodott is Zsigmond unokatestvére befolyásos özvegyének, Strattmann Eleonórának (1673–1741), hogy a tíz hónapja tartó országgyűlés mennyi idejét és költségét felemészti.[17] Batthyány Zsigmond fáradozásai az udvar figyelmét is felkeltették, a diétát követően titkos tanácsosi kinevezésben részesült,

10 Andritsch 1987. 99.; Varga 2004. Nr. 760.

11 Fazekas 1996. 106–107.

12 MNL OL P 1314. Nr. 05223.

13 MNL OL P 1314. Nr. 05228.

14 MNL OL P 1314. Nr. 05221. „Herberstain örömöst irt volna kgk [kegyelmednek] de az Baccalauratussagra készül". Valószínűleg gróf Johann Ernst von Herbersteinről (1671–1746) lehet szó, aki 1682-ben iratkozott be Grazba a principista évfolyamra. Andritsch 1987. 80.

15 1700 februárjában már mindkét címével rendelkezett: MNL OL A 57 vol. 25. fol. 269. A szakirodalomban több helyen szereplő téves adat vele kapcsolatban, hogy Vas vármegye főispánja lett volna.

16 Diéta adatbázis; Forgó 2021. 209.

17 MNL OL P 1314 Nr. 67002. Strattmann Eleonóra személyéhez l. Zsámbéky 2006.

ami magas udvari titulusnak számított, a kinevezésről pedig még a *Wienerisches Diarium* is hosszan megemlékezett, méltatva Batthyány országgyűlési szereplését, felmenői szolgálatait, valamint az uralkodóház felé mutatott hűségét, amit még a Rákóczi-mozgalom alatt is megőrzött, annak ellenére, hogy ekkor a kurucok megszállták és feldúlták birtokait.[18] Később Batthyány még az újonnan alapított Hétszemélyes Táblán is főnemesi ülnöki kinevezést kapott az uralkodótól.[19]

Batthyány Zsigmond 1695-ben vette feleségül – a családja számára 1670-ben grófi címet szerző – Georg Sigismund von Gallenberg (1635–1697) lányát, Isabella Rosinát (1670–1731), aki egyúttal gróf Erdődy Miklós (†1693) horvát bán özvegye volt.[20] A házasság létrejöttében feltételezhető, hogy Batthyány (II.) Ádám is szerepet játszhatott, ugyanis Erdődy a horvát báni székben az ő hivatali elődje volt. A házaspárnak nyolc vagy kilenc felnőtt kort megélt gyermeke született, akik között négy fiút azonosíthatunk: (II.) Pál Antalt (1702–1740), (III.) Ádámot (1703/1704–1782), (I.) Imre Ernőt és (II.) Zsigmondot (1712–1777).[21] Batthyány Zsigmond felismerte, hogy az oktatás milyen fontos szerepet játszhat a főnemesi érvényesülés terén, ezért fiai számára igyekezett a lehetőségeihez mérhető legjobb iskoláztatást biztosítani. A fiúk alacsonyabb szintű képzéséről egyelőre egyikük esetében sem áll rendelkezésre információ, gimnáziumi tanulmányaik mindannyiuk esetében a grammatikai évfolyamtól követhetők nyomon matrikula-bejegyzések segítségével, ezt megelőzően valószínűleg otthoni nevelésben részesülhettek. A két középső fiú, Ádám és Imre hosszabb időn keresztül közös oktatásban részesült, előbb 1717–1719 között a kőszegi jezsuita gimnáziumban, majd 1720-tól Grazban tanultak.[22] Ez a gyakorlat jól illeszkedik a család korábbi generációinak oktatási stratégiájába, tehát hogy a gimnáziumi képzést a birtokokhoz közeli jezsuita gimnáziumban biztosítsák, majd magasabb szintű tanulmányokra Grazba

18 WD 1724. 01. 12. Batthyány a Rákóczi-szabadságharcot (vagy legalábbis egy részét) valószínűleg Horvátországban vészelte át, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy 1704-ben és 1709-ben is Horvátországból érkezett Bécsbe. WD 1704. 04. 25.; 1709. 09. 17. A Batthyány család Rákóczi-mozgalom alatti történetéhez l. Schramek 2009.

19 Zsigmond kinevezéséről Imre fia részletes házassági anyakönyvi bejegyzéséből értesülhetünk: AdSzHB Trauungsbuch X. fol. 568. (Az esküvőre később még visszatérünk.) A Hétszemélyes Tábla ülnökeihez l. Sebők 2012.

20 Verzeichniss 1896. 5.; Brunner – Otorepec 1995. 66.

21 A magyar történeti művekben a (III.) Ádám megnevezés alatt, Batthyány Zsigmond fiával és Batthyány Lajos, Ádám Vencel (1722–1787) nevű fiával egyaránt találkozhatunk. A régebbi családtörténeti művek – köztük a kortárs Franz Karl Wißgrill is – viszont egységesen Zsigmond fiát nevezik (III.) Ádámnak, ezért én is ezt tekintem mérvadónak. Wißgrill 1794. 314.; Verzeichniss 1896. 24.; Schober 2014. 106.

22 A matrikula adatok szerint Ádám Kőszegen a *syntaxis*, *poetica* és a *rhetorica* évfolyamán tanult, majd Grazban Imrével együtt újból a *rhetorica* évfolyamra iratkozott be, aki pedig Kőszegen *grammatica*, *syntaxis* és a *poetica* osztályokat végezte el. MNL VML KFL VIII. 52. fol. 85v–93.; Andritsch – Kernbauer 2002. 151.

küldjék a fiúkat művelődni. Új elem viszont az apa és a nagyapa oktatásához képest, hogy a fiúk képzése nem fejeződött be a stájer tartományi székhelyen,[23] hanem tovább folytatódott: Imre 1724-ben a salzburgi egyetem jogi fakultásának hallgatója lett, ami matrikula adatokkal is bizonyítható, Ádámról pedig egy későbbi hivatali kérvényéből lehet tudni, hogy filozófiai stúdiumát követően Linzben tett szert jogi képzettségre.[24] Az apa jól látta, hogy a szatmári béke utáni Magyar Királyságban milyen hivatali karrierlehetőségek kínálkoznak a tanult, jogi képzettséggel is rendelkező (fő)nemesek számára, amely felismerést a családi minták is megerősítettek, (II.) Ádám fia, Lajos – aki korábban szintén a jó hírű és az örökös tartományi egyetemeknél korszerűbbnek számító salzburgi bencés univerzitáson tanult – már igen fiatalon, 1718-tól a Magyar Udvari Kancellárián dolgozott tanácsosként.[25]

Batthyány Zsigmond a középső fiaitól eltérő képzésben részesítette legidősebb és legfiatalabb fiait. Pál Antal igen alapos és több szempontból rendhagyó oktatást kapott: a gimnáziumot az ország katolikus iskoláztatásának a központjában, Nagyszombatban végezte el, majd a filozófiai képzés első évfolyamát Bécsben abszolválta.[26] A szülők az elsőszülött fiukat meglepő módon egyházi pályára szánták, aki a császárvárosban a Pázmáneum szeminaristája lett.[27] Bécsben azonban egyfajta törés következett be az előmenetelében, úgy tűnik, hogy egy időre szakított az egyházi pályával („*post aliquod hebdomadas e collegio in clerica exivit cum scitu superiorum*").[28] Pál Antal filozófiai stúdiumát később – immáron a Seminarium Generale konviktoraként – újra Nagyszombatban folytatta, ahol elvégezte a képzés további két évfolyamát és 1723-ban *magisteri* címet is szerzett.[29] Érdekes

23 A Batthyányak korábbi generációiból többen megfordultak nyugat-európai egyetemeken. Például (I.) Zsigmond nagybátyja, Kristóf is *Kavalierstour*on vett részt: Szelestei Nagy 1988; Fazekas 1996. 102–105

24 Imre salzburgi tanulmányaihoz l. Redlich 1933. 385.; Varga 2004. Nr. 1732. Ádám linzi jogi képzése későbbi (sikertelen) kancelláriai tisztségre való jelentkezéséből derül ki: MNL OL A 1 1733. Nr. 51. fol. 3–4.

25 Redlich 1933. 309. Hursán Szabolcsnak itt szeretném megköszönni, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy Batthyány Lajos salzburgi tanulmányai matrikula adatokkal is igazolhatóak. (Az egyébként rendkívül hasznos magyar adattárból Batthyány neve, feltehetően a *Viennensis* származási helymegadás miatt kimaradt. Varga 2004.) Batthyány kancelláriai kinevezéséhez l. Kökényesi 2021. 174–175. Batthyány Imrével egyébként azonos időben, a vele egykorú unokatestvére, gróf Wolfgang Sigmund von Gallenberg (1707–1773) is a salzburgi egyetemen tanult. Az unokatestvérek együtt is kellett, hogy érkezzenek az érseki városba, ugyanis az univerzitásra mindketten 1724. január 14-én iratkoztak be. Redlich 1933. 385.

26 Batthyány 1715–1718-ig a *grammatica* évfolyamtól a *rhetoricáig* tanult Nagyszombatban. Fazekas et al 2020. Nr. 21519.

27 Pál Antal az 1719. tanévben tanult Bécsben: Fazekas 2003. Nr. 1235.

28 Fazekas 2003. Nr. 1235.

29 Kmety – Szögi – Varga 2021. Nr. 4786.

fordulat Pál taníttatásában, hogy hosszabb vagy rövidebb időre a pármai *Collegium Nobilium*ba került, ami a jezsuita rend fenntartásában működő lovagi akadémia és a közép-európai nemesi elit fontos képzőhelye volt, ahol bő egy évtizeddel korábban már fordult meg egy Batthyány fiú.[30] A nemesi, avagy lovagi akadémiákon (*Ritterakademie*) a diákok olyan tudásanyag (jogi ismeretek, modern idegen nyelvek), valamint készségek (tánc, etikett) birtokába juthattak, amelyek a hagyományos jezsuita gimnáziumokban nem voltak elérhetőek, illetve kizárólag előkelő származású tanulók társaságában pallérozódhattak.[31] Ezen intézményekbe elsősorban a világi pályára szánt fiúkat küldték, ellenben Batthyány Pált ekkor jóideje újra egyházi pályára szánták, ami nagyszombati szemináriumi évei mellett az apa, (I.) Zsigmond 1725. augusztus 18-án Strattmann Eleonórának írt leveléből is világossá válik, illetve a levélből (a számottevő adósságok mellett) arról is értesülhetünk, hogy a fiú szeptemberben tervezte folytatni Rómába tartó utazását.[32] Batthyány Pál feltehetően Rómában teológiai tanulmányokat folytatott, amit egyelőre matrikula adatokkal nem lehet alátámasztani, azonban az egyházi pályára való lépéshez erre mindenképp szükség volt, ugyanis Batthyány később dombói apát, majd 1730-tól győri nagyprépost volt.[33] A rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre a legfiatalabb fiú, ifjabb Zsigmond esetében azonosíthatunk jóval egyszerűbb tanulmányi pályát, ő Sopronban kezdte és fejezte be a gimnáziumot, de a gimnáziumi évek többségét Nagyszombatban töltötte.[34] Az apját fiatalon, 1728-ban elvesztő Zsigmond esetében nem tudunk róla, hogy egyetemi vagy akadémiai stúdiumot folytatott volna, de ebben közel sem lehetünk biztosak, ugyanis az 1740-es évek elején a stájer törvényszéknél (*Schranen-Gericht in Steyer*) dolgozott ülnökként.[35]

Batthyány (I.) Zsigmond fiai közül Ádám és Imre futott be később magasabb világi karriert, ami igazolja, hogy az oktatás számos esetben jó befektetésnek bizonyult. Mindkét fiú számára az apa lehetőséget teremtett arra, hogy tanulmányaikat követően tudásukat gyakorlati tapasztalatokkal is bővítsék. Batthyány

30 Gróf Batthyány József 1710 előtt tanult a pármai akadémián, aki bizonyára (I.) Zsigmond unokaöcse, József (tehát Ferenc fiatalon elhunyt fia) lehet, akinek az anyai nagybátyja, Esterházy Antal (1676–1722) is egykor az iskola tanulója volt. A magyar főurak pármai tanulmányaihoz l. Ugry 2023. 173.; Veress 1941. 388–390. Esterházy Pál nádor fiainak az oktatáshoz, akik közül ketten Pármában is megfordultak l. Viskolcz 2022.

31 A lovagi akadémiákról bővebben l. Conrads 1982.

32 MNL OL P 1314. Nr. 67007.

33 Bedy 1938. 462.

34 Batthyány (II.) Zsigmond Sopronban 1727-ben a *grammatica*, 1731-ben a *rhetorica* évfolyamon tanult, Nagyszombatban pedig 1728–1730 között a *syntaxis*, *poetica* és a *rhetorica* osztályokat végezte el. Az évfolyamismétlés, főleg a *rhetorica* osztályban bevett gyakorlatnak számított. MNL GyMSM SL VIII. 52. (a soproni matrikula nem tartalmaz oldalszámozást); Fazekas et al 2020. Nr. 24389.

35 Instanz-Calender 1741.

(III.) Ádám linzi joggyakorlatát követően a császári udvarba került nemesi apródként (*Edelknabe*), ami egyaránt segítette a fiatal főnemesek művelődését, udvari szocializációját és kapcsolatépítését is.[36] Batthyány hosszabb időn keresztül (1725–1727) szolgált nemesi apródként, amely időszakban tíz különféle tanár és ún. exercitium-mester – köztük Mainard Böcklin jogász, geográfus, Giacomo Marinoni matematikus vagy Eugenius de Caso erődítési mester – foglalkozott a fiatal arisztokratákkal.[37] A nemesi apródok között Dietrichstein, Hardegg vagy Nesselrode fiúkat egyaránt azonosíthatunk, a magyar rendek tagjai közül pedig gróf Keglevich József (1700–1765) koronaőr is ebben az időszakban teljesített szolgálatot.[38] Batthyány Zsigmond az 1723. évi országgyűlés vége felé kezdte el szervezni fia udvari szolgálatát, amihez Strattmann Eleonóra és másodunokatestvére, Batthyány Lajos segítségét is kérte.[39] Az apa minden bizonnyal sikerrel folyamodott befolyásos rokonai közbenjárásáért, kérve őket, hogy ajánlják fiát herceg Adam Franz von Schwarzenberg (1680–1732) főistállómester (*Oberststallmeister*) figyelmébe, akinek a felügyelete alá tartoztak a nemesi apródok. Batthyány Ádám kinevezése mögött pedig az udvar részéről a *Pragmatica Sanctio*t elfogadó országgyűlésen fontos szerepet játszó apa megjutalmazását is joggal feltételezhetjük.

A fiatalabbik testvér, Batthyány Imre ugyan udvari szolgálatot nem végzett, de az osztrák tengermelléken (Friuli régió környékén) tett hosszabb utazása során releváns gyakorlati tapasztalatokra tett szert, illetve elmélyült az osztrák jogban is, amelyről a Belső-Ausztriai Kormányzathoz (*Inner-Österreichische Regierung*) való 1736. évi létszámfeletti tanácsosi kinevezéséből értesülhetünk.[40] Az osztrák tengermellék kereskedelmi és gazdasági potenciáljának a kiaknázása VI. Károly regnálása idején alapvető stratégiai kérdésnek számított, amelyre Batthyány Imre utazása idején különösen nagy figyelem hárult, ugyanis 1731-ben – az ostendei Kelet-indiai Társaság felszámolását követően – ekkor szervezték meg a krajnai (illetve kancelláriája révén trieszti) Kereskedelmi Intendatúrát (*Kommerzialintendanz*), amelynek első elnöke gróf Wolf Weykhard von Gallenberg (†1734) krajnai tartományi elöljáró (*Landeshauptmann*) lett, aki pedig Batthyány Imre nagybátyja

36 Kökényesi 2021. 84–86. A bécsi udvar nemesi apródjairól bővebben l. Hübl 1912.

37 Staats- und Standes-Calender 1726. XXII–XXIII.

38 Kökényesi 2021. 479.; Staats- und Standes-Calender 1726. XXII.

39 MNL OL P 1314. Nr. 67002.

40 Az utazás részleteiről egyelőre nem áll rendelkezésre adat, így biztosan arról sem foglalhatunk állást, hogy Imre esetleg valamiféle *Kavalierstour*on vett e részt, illetve öccse, Zsigmond csatlakozott e hozzá az utazás során. BLA II-2, A/IIb-2. (1736. 09. 13.) A kinevezésért Imrének 413 forint taxát kellett fizetnie. BLA II-2, A/IIb-1. (Fasc. 4. Nr. 13.; 1736. 09. 03.) A Burgenlandi Tartományi Levéltárban a Pinkafői Batthyány Levéltár iratainak a jelzetei nem teljesen átláthatóak és következetesek (a levéltári segédlet is sok hibát tartalmaz), ezért a pontosabb azonosítás érdekében a korábbi és az újabb jelzetet is megadom (amennyiben mindkét adat rendelkezésre áll).

volt.[41] A szüleit immáron elvesztett Batthyányt a belső-ausztriai tapasztalatszerzése során minden bizonnyal az anyai rokonsága kellett, hogy segítse, de ennek bizonyítása további kutatást igényel.

Kiterjedt tanulmányaik és előkelő származásuk ellenére mindkét Batthyány-testvérnek meg kellett küzdenie a hivatali világban való érvényesülésért. (III.) Ádám másodunokatestvére, Lajos példáját követve 1733-ban a Magyar Udvari Kancellárián szeretett volna tanácsosi pozícióba jutni, azonban ami a főágból származó leendő nádor számára lehetséges volt, hogy számottevő hivatali tapasztalat nélkül a legmagasabb rangú magyar kormányszervnél nyerjen kinevezést, a távolabbi, immáron árvaságra jutott rokonnak nem sikerült.[42] Annak ellenére, hogy Batthyány Ádám a báró Száraz György (†1732) után megüresedett tanácsosi pozícióért másodunokatestvéréhez, Lajoshoz is folyamodott támogatásért, aki ekkor még alkancellár volt, de ugyanebben az évben kancellári kinevezést is nyert.[43] Batthyány Ádám vereségét árnyalja, hogy ekkor mások mellett gróf Nádasdy Lipót (1697–1758), leendő kancellár és gróf Csáky Miklós (1698–1757), későbbi esztergomi érsek is pályázott a tanácsosi kinevezésre, amit a főnemesek közül báró Patachich Sándor (1697–1747) tudott megszerezni, aki mellett szólt a leuveni univerzitáson szerzett magas szintű jogi képzettsége és – a hivatali ügymenet szempontjából fontos – horvát származása is.[44] Később Batthyány a Magyar Udvari Kamara tanácsosa (1744–1745), majd alelnöke lett, rövid ideig (1744–1746) koronaőri méltóságot is viselt, 1751-ben a kamaraelnöki tisztség egyik esélyeseként tartották számon (amit végül nem nyert el), 1759-től pedig hosszú időn keresztül, egészen 1782-ig tárnokmesterként, tehát az ország egyik legmagasabb rangú méltóságviselőjeként teljesített szolgálatot.[45]

A kiterjedt jogi végzettséggel rendelkező Batthyány Imre számára – az apai mintát követve – a Hétszemélyes Táblán való teljes jogú (tehát nem létszámfeletti) főúri ülnöki tisztség jelentett áhított pozíciót, amit nagyjából egy évtizedébe került megszerezni. Az árván maradt Imre már 1730 márciusában levelet írt Strattmann Eleonórának, amelyben közbenjárását kérte a gróf Esterházy József (1682–1748)

41 Az intendatúra működéséről bővebben l. Faber 1995. 78–84. A kérdés további gazdasági és politikai vonatkozásaihoz pedig: Kalmár 2005.

42 MNL OL A 1 1733. Nr. 51.

43 MNL OL P 1314 Nr. 58389. (1733. 01. 04.)

44 MNL OL A 1 1733. Nr. 51. fol. 5.

45 Fallenbüchl 1970. 296. Batthyány Ádám 1747. évi titkos tanácsosi kinevezése is megemlíti kamarai alelnöki szolgálatait, amelyeket ő ekkor (a kérvény írásakor) még elláthatott. ÖStA HHStA RK Geheime Räte Kt. 1. fol. 120–122. A gyakori szakirodalmi tévedéssel ellentétben, azonban Batthyány sosem volt alkancellár. Az 1751. évi országgyűlés időszakában Festetics Pál értesülései szerint a Habsburg-kormányzat Batthyány Ádámot kamaraelnöknek szerette volna megtenni, erre azonban nem került sor (ugyanis Grassalkovich megmaradt elnöki székében, nem lett belőle tárnokmester). Nagy 2020. 72.

távozása után üresen maradt tanácsosi hely megszerzéséhez, 1731 áprilisában pedig Batthyány alkancellár segítségéért is folyamodott.[46] Batthyány Imrének azonban csupán Mária Terézia trónra kerülését követően, 1741-ben sikerült a Hétszemélyes Táblára, a Magyar Királyság legmagasabb rangú ítélőszékére teljes jogú tagként bekerülni. A pályázó, aki eddigre már négyéves grazi kormánytanácsosi tapasztalatot tudott felmutatni, a gróf Zichy Ádám (†1741?) halála után üresen maradt pozícióra pályázott eredménnyel, amelyért 1741. június 8-án írt levelében Batthyány Lajos támogatását is kérte.[47] A kinevezést a pályázónak még ebben az évben sikerült megszereznie, az udvari rangot biztosító kamarási aranykulccsal együtt, amelynek elnyerésére már legkésőbb 1737-től törekedett.[48] Batthyány Imre ezt követően egészen a haláláig a Hétszemélyes Tábla főúri ülnöke maradt, 1758-tól királyi étekfogómesterként a zászlós urak sorába emelkedett,[49] 1766-ban pedig Albert szász-tescheni herceg, a Magyar Királyság helytartója megbízta Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni teendőinek ellátásával.[50]

Batthyány (I.) Zsigmond lányainak a képzéséről sajnos egyelőre nem állnak rendelkezésre adatok, ami azt a feltételezést erősíti, hogy a többséghez hasonlóan otthoni nevelésben részesülhettek. A lányok közül Franciska klarissza szerzetesnővér lett, Juliannát gróf Balassa Pál (†1770) leendő helytartótanácsoshoz adták feleségül, Anna Aurórát és Reginát pedig egy-egy Auersperg grófhoz.[51] A fiúk közül egyedül (III.) Ádám vett feleségül magyar főnemesi családból származó grófnőt, Esterházy Ferenc (1683–1754) leendő tárnokmester, Mária Anna (1714–1757) nevű lányát, amely frigy révén a leendő kancellárral, ifjabb Esterházy Ferenccel (1715–1785) is sógori kapcsolatba került. Batthyány Imre és Zsigmond egy-egy stájer grófnőt vettek feleségül, Imre egy Sauer lányt, Zsigmond pedig a Lengheimb család egyik lányát.[52] Batthyány Zsigmond gyermekei ugyan már az apjuk halála után kötöttek házasságot, de a házastársválasztások jól tükrözik a família ezen generációjának erős osztrák és stájer kapcsolatait.

46 MNL OL P 1314 Nr. 59510. (1730. 03. 05.) Esterházy József és Batthyány Imre egyébként később a Sauer-nővérekkel kötött házasság révén egymás sógorai lesznek.

47 Imre ekkor már a Hétszemélyes Tábla létszámfeletti ülnöke volt. MNL OL P 1314 Nr. 59535.

48 Imre a kamarási kinevezés ügyében már 1737. január 27-én, Kőszegen írt levelében kérte Batthyány Lajos segítségét. MNL OL P 1314 Nr. 59526. A kamarási kinevezésre Mária Terézia koronázását követően került sor. Vásárhelyi – Szluha 2005. I. 112.

49 Fallenbüchl 1988. 119.

50 MNL OL A 57. vol. 47. fol. 403–404. Batthyány 1757–1759. között Bihar vármegye főispáni adminisztrátora is volt. Fallenbüchl 1994. 70.

51 Verzeichniss 1896. 7.

52 Batthyány (III.) Ádám lett a família ún. Éleskői ágának, Imre a Pinkafői ágnak, Zsigmond pedig a Zsigmondi, avagy ifjabb grófi ágnak a megalapítója.

Batthyány (I.) Imre fiainak oktatása

Batthyány Imre 1737. január 14-én az irgalmasrend grazi templomának loretti kápolnájában vezette oltár elé gróf Franz Georg von Sauer (1688–1735) belső-ausztriai kormánytanácsos és krajnai tartományi főelőmetélő (*Vorschneider*), valamint Maria Antonia von Khuenburg grófnő lányát, Mária Annát (1720–1764).[53] A szertartást maga a seckaui püspök, a későbbi salzburgi érsek, Jakob Ernst von Liechtenstein-Kastelkorn (1690–1747) celebrálta, a tanú szerepét pedig gróf Erasmus von Sauer mellett a vőlegény hivatali főnöke, gróf Johann Christoph von Wildenstein (1670–1742) belső-ausztriai helytartó töltötte be. Szűk egy hónappal később, február 10-én a grazi Lengheimb házban a fiatalabb testvér, Zsigmond menyegzőjére is sor került.[54] Ebben az időszakban lépett a Batthyány família grófi ágának stájerországi integrációja új szintre, amelyet a grazi esküvők mellett jól mutat Imre 1736. évi belső-ausztriai kormánytanácsosi kinevezése (amelyet a rendelkezésre álló adatok alapján a magyar rendek tagjai közül elsőként kapott meg), illetve ugyanezen év decemberében Imre és Zsigmond stájer inkolátusi címének a megszerzése.[55] Ezt követően a Batthyányak már nemcsak tanulni jártak Grazba, hanem Zsigmond ága tartós jelenlétre rendezkedett be a városban, aminek látványos bizonyítéka volt az előkelő *Herrengasse*n vásárolt palota.[56] Amíg tehát a família fő ága egyre szorosabban integrálódott a bécsi udvarba, a grófi ág Belső-Ausztria centrumában próbált gyökeret ereszteni.

Batthyány Imre viszont – szemben öccsével, Zsigmonddal – úgy tűnik, hogy kevésbé törekedett a tartós grazi berendezkedésre, számára egyfelől a magyarországi karrier (talán a biztosabbnak tűnő érvényesülés jegyében) jóval vonzóbb alternatívát jelentett, másfelől a kezdetben létszámfeletti tanácsos számára a költséges városi tartózkodás komoly anyagi áldozatot is követelt.[57] (I.) Imre szívesen tartózkodott távol a várostól, 1737-ben három hétre való eltávozását engedélyeztette, 1740 tavaszán pedig Bécsbe akart utazni, de ebben az évben már a Belső-Ausztriai Kormányzat kétszer is emlékeztette arra, hogy egy tanácsosnak

53 AdSzHB Trauungsbuch X. fol. 568. Imre feleségével kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a Sauer és nem a Saurau famíliából származott, miként ezt több helyen tévesen szerepel.

54 AdSzHB Trauungsbuch X. fol. 578.

55 StLA Laa. A. III. Kt. 10. H. 334.

56 Hammer-Luza 2014. 178–182.

57 Már 1737-ből ismert egy kérvényfogalmazványa, amelyben az elhunyt Juneburg tanácsos helyét kérvényezte a maga számára, a kérvényben pedig a birtokaitól távol való költséges grazi tartózkodásra is hivatkozott. MNL OL P 1320 O/a fol. 49–50. Később Imre rendes tanácsosi státuszba került, a rangsorban 1740-től gróf Leopold Karl von Herbersteint előzte meg. BLA II-2, A/IIb-8. (Fasc. 4. Nr. 20.; 1740. 02. 10.); Instanz-Calender 1741.

vannak bizonyos kötelezettségei és túl gyakran nem lehet távol maradni a hivatali ülésektől.[58] Batthyány rendszeresen (legalábbis a nyári időszakban mindenképp) a birtokain tartózkodott, amit gyermekei születési helyei is megerősítenek, ugyanis az 1737 és 1741 között született mind az öt gyermekét – József Györgyöt (1737–1806), Antóniát (1738–1774), Mária Annát (1739–1802), Katalin Barbarát (1740–?) és Ignácot (1741–1798) is – a Grazhoz közeli (nagyjából 80 km-re lévő) Németújváron (Güssing) keresztelték meg.[59] A család 1741 után is főként Németújváron lakott, ugyanis Imrének, az első feleségétől született tizenegy további gyermeke közül kilencet – köztük (II.) Imrét (1742–1819), Antalt (1747–1814), Alajost (1748–1818) és Jánost (1752–?) is – helyben keresztelték meg, egyedül a kései születésű és a Sauer rokonságban bevett nevet viselő, Kajetánt (1760–1817) tartották Pinkafőn (Pinkafeld) keresztvíz alá.[60]

Batthyány Imre családja még a kora újkori viszonyok között is igen népesnek számított, miként az sem volt jellemző, hogy a gyermekek közül hat fiú is megélje ne csupán az iskolás-, hanem a felnőttkort is. A következőkben József György, Ignác, (II.) Imre, Antal, Alajos és Kajetán képzését szeretném bemutatni (ugyanis János még kisgyermekként elhunyt). A lányok képzéséről – akik felé ebben a korban és ezen a társadalmi szintén már komoly műveltségbeli elvárásokat támasztottak – sajnos egyelőre nem áll rendelkezésre információ, nem tudjuk, hogy milyen színvonalú otthoni neveltetést kaptak, illetve hogy nyilvános iskolát látogattak-e, esetleg a grazi orsolyitáknál valamilyen oktatásban részesültek-e.[61] További kutatást igényel még Batthyány Imre élete vége felé, 1768-ban az özvegy Eva Kanz-cal, született Reichenhueberrel kötött második házasságából származó János Nepomuk (1769–1826) tanulmányi pályájának a rekonstruálása, akinek az oktatását az 1774-ben elhunyt apa már nem tudta megszervezni.[62]

58 BLA II-2, A/IIb-6. (Fasc. 4. Nr. 18.; 1737. 04. 01.); A/IIb-9. (Fasc. 4.; 1740. 03. 03.); A/IIb-11. (Fasc. 4.; 1740. 06. 14.)

59 József György keresztelőjére 1737. 08. 30-án (fol. 312.), Antóniáéra 1738. 07. 22-én (fol. 325.), Mária Annáéra 1739. 09. 11-én (fol. 348.), Katalin Barbaráéra 1740. 08. 04-én (fol. 363.) és Ignácéra pedig 1741. 06. 30-án (fol. 374.) került sor. AdSG Taufbuch III. (1717–1745).

60 (II.) Imrét 1744. 12. 13-án (fol. 433.), Antalt 1747. 08. 01-én (fol. 27.), Alajost 1748. 10. 10-én (fol. 47.) és Jánost 1752. 03. 04-én (fol. 102.) tartották Németújváron keresztvíz alá. AdSG Taufbuch III. (1717–1745); IV. (1745–1774). Kajetán pinkafői keresztelőjére 1760. 04. 03-án (fol. 72.) került sor. AdSP Taufbuch IV. (1754–1776). Az eredeti matrikula adatok többnyire megerősítik a 19. század végi genealógia adatait (habár a kiadott műben a születési helyek nem minden személynél pontosak): Verzeichniss 1896. 32–40.

61 A 18. századi női műveltségeszmény változásáról (főként a protestánsok a példáján) l. V. László 2020.

62 Verzeichniss 1896. 39–40. A második feleség fennmaradt személyi iratanyagához l. MNL OL P 1320 O/b.

A hat Batthyány-fiú képzésének a rekonstruálásakor elsősorban iskolai matrikulákra, illetve néhány kérvényre és levélre támaszkodhatunk, nevelői instrukciókat vagy részletes számadásokat a fragmentálódott levéltári iratanyagban nem sikerült azonosítani. Ennek megfelelően csupán a fiúk iskolai képzését tudjuk főbb vonalakban nyomon követni, a fiatalkori otthoni neveltetésükre, ami az iskolalátogatási szokásaik alapján úgy tűnik, hogy tíz–tizenkét éves korukig tartott, nincs rálátásunk. A fiúk oktatása már a szülői házban meg kellett hogy kezdődjön, annak érdekében, hogy tizenévesen a gimnáziumot legalább a *principista* évfolyamon el tudják kezdeni. Otthon a fiatal grófoknak minden bizonnyal nevelőjük felügyelete alatt az írás, az olvasás, a számolás, illetve a latin nyelv alapjait volt szükséges elsajátítaniuk. Az életkorban egymáshoz közel lévő testvéreket a szülők lehetőségeikhez mérten igyekeztek együtt iskoláztatni (l. 1–2. táblázat), ami a kora újkorban bevett szokás volt, ugyanis egyszerűsítette az oktatás megszervezését, illetve kevesebb költséggel is járt, mintha két külön városban kellett volna szállásra, szolgálóra és egyéb közös kiadásokra költeni. Az elsőszülött és a legfiatalabb fiú, József György és Kajetán oktatása a testvéreiktől való nagyobb korkülönbség miatt jobban elkülönült egymástól, mint a többiek képzése.

József György a gimnáziumot 1749-ben Grazban kezdte meg, ekkor a grammatika évfolyam tanulója lett.[63] A grazi jezsuita gimnázium és egyetem, mint láthattuk, több generáció óta kitüntetett jelentőségű képzőhelye volt a Batthyány famíliának, a városhoz pedig a szülők is sok szálon kötődtek. Bizonyára ennek, illetve az elsőszülött fiúnak szánt minőségi oktatás igényének volt köszönhető, hogy József Györgyöt már fiatalon és nemcsak a magasabb szintű tanulmányok elvégzésére Grazba küldték tanulni. Néhány évvel később szintén Grazban kezdte meg gimnáziumi tanulmányait Batthyány (II.) Zsigmond mindkét fia, Fülöp (1745–1795) és Miksa (1739–1805) is.[64] Miként az anyai rokonság, a Sauerek körében is, Graz továbbra is kedvelt oktatási desztinációnak számított, például 1748-ban iratkozott be a gimnázium *parvista* osztályába a család bécsi, nemesi ágából származó Joseph is.[65] József György valószínűleg még 1750-ben is Grazban tanulhatott a *syntaxis* évfolyamon (a helyi matrikula ugyanis nem minden évben rögzíti az ismételt beiratkozásokat), majd az 1751. évi tanévtől a kőszegi jezsuita gimnázium *poetica* évfolyamán folytatta tanulmányait. Itt Batthyány minden bizonnyal a *rhetorica* évfolyamot is elvégezhette, befejezve ezáltal a humaniórát

63 Andritsch – Kernbauer 2002. 217.; Varga 2004. Nr. 1300.

64 Fülöp 1753-ban lett parvista, majd később filozófiai stúdiumot folytatott. Andritsch – Kernbauer 2002. 238.; 444.; 449. Miksa 1751-ben szintén grammatistaként kezdte meg a tanulmányait, később pedig ő is a filozófiai kurzus hallgatója lett. Andritsch – Kernbauer 2002. 227., 401., 406.

65 Andritsch – Kernbauer 2002. 215.

(*poetica*, *rhetorica*) és a teljes gimnáziumi képzést.[66] Kőszegen fontos nyugat-magyarországi gimnázium működött, amit a 18. század közepén évente 500–600 diák látogatott, azonban a rangosabb főúri családok körében ebben az időszakban már kevésbé volt kedvelt képzőhely, József Györgynek is báró Babocsay Károly személyében csupán egyetlen főnemesi rangú iskolatársa volt.[67]

Az apa, Batthyány Imre – ugyan fordított sorrendben, de – egykori gimnáziumaiba íratta be elsőszülött fiát is, változtatás viszont, hogy József Györgyöt filozófiai stúdiumra az ország határain belülre, Budára küldte.[68] Ott a jezsuiták már a város visszafoglalását követő évben megkezdték az oktatást, képzésük pedig folyamatosan bővült, 1712-től filozófiai, 1715-től (alacsonyabb szintű) teológiai képzést is biztosítottak.[69] A filozófiai kurzust világi pályára készülő nemesek, illetve a 18. század középső harmadában főnemesek is látogatták. Az akadémiára a Batthyányak közül ugyan József György volt az egyetlen, aki beiratkozott, azonban a rokon bárói Balassa családból 1744-ben már tanult egy fiú, Pál az intézményben.[70] Az apa intézményválasztása mögött két fő szempont húzódhatott meg: egyfelől Batthyány Imre számára Buda kézenfekvő lehetőséget jelentett, ugyanis a Hétszemélyes Tábla bírájaként neki is rendszeresen (legalább a nyári és a téli ülésszakokon) Pesten kellett tartózkodnia,[71] így akár a fiú elszállásolása, felügyelete is biztosítva lehetett. Másfelől a szülőknek eddigre már Kajetánon kívül az összes fiúk megszületett, a népes család fenntartása, iskoláztatása pedig komoly összegeket igényelt. Az apa anyagi lehetőségei pedig nem voltak korlátlanok, az 1767. évi úrbéri összeírás szerint (I.) Imre nagyjából 18.300 hold földbirtokkal rendelkezett, amely tekintélyes vagyonnak számított, azonban mindenre az ebből befolyó jövedelmek sem voltak elegendőek.[72]

Batthyány József György Mária Terézia 1753. évi általános egyetemi reformjának egyik első haszonélvezője volt, amelynek keretében az uralkodónő háromról két évre csökkentette a filozófiai képzést. A filozófiai stúdiumát Batthyány már valószínűleg Bécsben, az 1746-ban újonnan alapított és folyamatos fejlesztés alatt álló Theresianumban fejezte be, ahová a matrikula adatok szerint tanév közben iratkozott át.[73] Az intézményben pedig a fiatal gróf filozófiai és jogi tanulmányokat

66 MNL VML KFL VIII. 52. fol. 202r A matrikulából az 1752–1753. tanév bejegyzései hiányoznak.

67 Babocsay 1751-ben a grammatika évfolyam tanulója volt. MNL VML KFL VIII. 52. fol. 202v

68 Batthyány az 1753. tanévben látogatta a filozófiai kurzus első, 1754-ben pedig a második évfolyamát. Varga 2022. Nr. 3086.

69 Az intézmény történetéhez l. Madzsar 1926.

70 Varga 2022. Nr. 1663. Balassa Pál, akit nem ismer a családtörténet, talán Pál helytartótanácsos fiatalon meghalt fia, (I.) Imre unokaöccse lehet.

71 A hétszemélyes tábla ünnepélyes megnyitó ceremóniáihoz l. P. Szabó 2007.

72 Batthyány Imre birtokai legnagyobb részt Vas vármegyében voltak találhatóak. Fónagy 2013. 768–769.

73 Gemmell-Flischbach 1913. Nr. I/295. Az akadémia történetéhez bővebben l. Guglia 1912.

folytatott.[74] A bécsi nemesi akadémia hamar a Habsburg Monarchia legrangosabb és legjobb tudományos színvonalú oktatási intézményévé vált, ahol József György idején a jogi képzésen már olyan neves személyiségek tanítottak mint Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) kameralista államtudós, Paul Joseph von Riegger (1705–1775) egyházjogász vagy a magyarok közül, gróf Apponyi József (†1787) jezsuita természetjogász.[75] A Theresianum az aktuális és a leendő nemesi elit fontos képzőhelye lett, ahol a Batthyány és a Sauer famíliából is József György volt az első, aki tanulthatott, de később mindkét családból többen megfordultak az intézményben, például Batthyány nádor unokája és a hercegi cím örököse, Lajos József (1753–1806) is.[76]

A család számára két testvér egy intézményben való oktatására a Theresianumban már lehetőség nyílt, ugyanis a tízéves Ignác a császárvárosban kezdhette meg bátyjával párhuzamosan, 1754–1755-ben a gimnáziumi tanulmányait, ugyanis a Theresianum a jezsuita gimnáziumokhoz hasonlóan alsófokú képzést is biztosított.[77] A Theresianum múlt század elején kiadott matrikulája szerint (az eredeti forrás 1945-ben megsemmisült) Ignáchoz hasonlóan 1755-ben József György is abbahagyta a bécsi tanulmányait, azonban József György továbbra is az akadémián kellett, hogy tanuljon, ugyanis 1757. október 16-án Riegger professzor előtt ünnepélyes jogi vizsgát tett, amelyen a fővédnök szerepét az új bécsi érsek, gróf Christoph Anton von Migazzi (1714–1803) töltötte be.[78] A vizsga írott, bővített változata még ugyanebben az évben – a vizsgázó Mária Teréziának címzett rövid dicsőítő beszédével együtt – Bécsben, Trattner nyomdájában kötetként is megjelent.[79] A rendelkezésre álló adatok szerint József György oktatása ezen ünnepélyes vizsgával bizonyosan befejeződött. (I.) Imre tehát nem küldte külföldre művelődni legidősebb fiát (és a többit sem), nem úgy, mint egy generációval korábban az ő apja tette gyermekeivel, ami részben a népes család miatti kiadásokkal, de legfőképpen a megváltozott oktatási szokásokkal magyarázható. Mária Terézia ugyanis az osztrák örökösödési háborút követően mindent megtett annak érdekében,

74 A Theresianum kiadott matrikulája évfolyammegjelöléseket nem tartalmaz, de József György tanulmányi előmenetele és hosszabb bécsi tartózkodása alapján egyértelműnek tűnik, hogy nemcsak a hároméves jogi képzést végezte Bécsben, hanem filozófiai évfolyamot is ismételt a császárvárosban.

75 A Theresianum tudományos színvonalához l. Kökényesi 2012. Az akadémiai diákélethez pedig: Kökényesi 2008.

76 Batthyány (II.) Lajos 1762–1767. között tanult a Theresianumban. Gemmell-Flischbach 1913. Nr. I/437.

77 Gemmell-Flischbach 1913. Nr. I/296.

78 A család és József György reprezentációját erősítette, hogy a vizsgáról még a *Wienerisches Diarium* is beszámolt. WD 1757. 10. 22.

79 Bathyan 1757. József György vizsgájára és a hasonló reprezentatív vizsgakiadványok jelentőségére már Olga Khavanova is felhívta a figyelmet: Khavanova 2006.

hogy a nemesi elit számára a Habsburg Monarchia határain belül is megfelelő oktatási intézmények álljanak rendelkezésre.

A másodszülött fiú, Ignác tanulmányi pályája a császárvárosból való távozást követően új irányt vett, az 1756. tanévben öccsével, Imrével együtt a pesti piarista gimnáziumban folytatta tanulmányait.[80] A jezsuita és a piarista iskolarendszer könnyen átjárható volt, így Ignác zökkenőmentesen folytathatta tanulmányait Pesten a humonióra két évfolyamának elvégzésével, Imre pedig a grammatikai osztályban első nyilvános iskolai élményeire tehetett szert.[81] A 18. század második felében a piarista rend az udvarban és a magyar nemesség körében is egyre több támogatóra tett szert, iskoláik látogatottsága pedig folyamatosan növekedett. A Batthyány család részéről is látványos nyitás volt érzékelhető ekkor a piaristák irányába: 1748–1750 között a leendő nádor két fiát, Tódort (1729–1812) és Fülöpöt piarista házi nevelő tanította, illetve az 1750-es évek közepén (I.) Imre, valamint mindkét testvére, (III.) Ádám és (II.) Zsigmond is fogadott fiai mellé piarista házi tanítót.[82] A piarista rend az idősebbik testvérnek, Ignácnak olyannyira megtetszett, hogy saját maga is igen elhivatott módon a kegyes tanítórendhez akart csatlakozni, azonban az apa ezt nem engedélyezte számára – miként a témát Koltai András tanulmányában már alaposan feldolgozta. [83] Ignác és Imre két éven keresztül tanultak Pesten, majd az apa hazarendelte őket Pinkafőre és 1758-ban Edegger Boldizsár (1726–1780) piarista atya felügyelete alatt otthon taníttatta őket, tehát a szülők piarista rendbe vetett bizalma nem ingott meg.[84] Egyelőre kérdéses, hogy a következő tanévben hol tanultak a fiúk (talán továbbra is otthon más nevelő felügyelete alatt), ugyanis Edegger atyát – az apa részéről ekkor már károsnak vélt piarista befolyás miatt – Nyitrára helyezték át filozófia tanárnak, ami tudományos felkészültségét is tükrözi.[85]

A testvérek az 1760. évi tanévet már Grazban, a família által oly kedvelt jezsuita oktatási központban töltötték, ahová legkésőbb 1759. koraőszén megérkeztek, legalábbis Joseph Edler von Catharin orvos október 17-én az aggódó anyának írt leveléből arról értesülhetünk, hogy a megbetegedett fiúk jó kezelésben részesültek.[86] A szülők ekkor már Ignácot egyházi pályára szántak, aki – immáron jáki

80 Ignác tanulmányairól bővebben l. Koltai 2002.

81 Ignác 1756-ban a *poetica*, 1757-ben a *rhetorica* évfolyam hallgatója volt, öccse pedig előbb a *grammatca*, majd a *syntaxis* osztályba járt. PMKL III.9.a. 1. fol. 273–287.

82 Koltai 2002. 170–171.

83 Koltai 2002.

84 Koltai 2002. 173–174.

85 Léh – Koltai 1998. 98.

86 A filozófiai képzése alatt mindkét fiú „nagyon jó" (*valde bona*) tanulmányi minősítést kapott. Andritsch – Kernbauer 2002. 266.; 268.; 449.; 452. Cathrin a levelében a fiúk nővérére, Izabellára is kitér, aki szintén a doktor kezelése alatt állt (tehát a tizenhatéves lány is ekkor Grazban kellett, hogy tartózkodjon). BLA II-2, B/Ia-172 (Fasc. 8. Nr. 194.)

apátként – a filozófiai stúdium két évfolyamát végezte el Grazban, Imre pedig befejezte a gimnáziumi tanulmányait, illetve egy éven keresztül ő is filozófiai képzésben részesült. Ezt követően a fiúk elkerültek a stájer tartományi székhelyről, Ignácot Nagyszombatba küldték teológiai stúdiumra, Imre formális tanulmányai pedig a rendelkezésre álló adatok szerint befejeződtek, habár a pályakezdésig (amiről később lesz szó) még volt egy szabad éve, amely során valahol (egyelőre ismeretlen helyszínen) akár a filozófiai képzését is befejezhette.[87] Nagyszombat a Batthyányak esetében nem tekinthető tipikus oktatási helyszínnek, ahol a família birtokainak nyugati fekvése – ezáltal Graz és Bécs könnyebb megközelíthetősége – miatt viszonylag kevés családtag fordult meg. Nagyszombatban egyetemi stúdiumot a család tagjai közül csupán az egyházi pályára készülők folytattak, mint Ignác nagybátyja, Pál vagy harmadunokatestvére, József (1727–1799), a leendő esztergomi érsek.[88] Batthyány nádor másodszülött fiával, Józseffel ellentétben Ignác csupán a teológiai képzés egy részét végezte el a magyarországi jezsuita egyetemen, majd a második év befejezése előtt Rómába utazott, ahol famíliájából elsőként a neves Gregoriana egyetem tanulója és a Collegium Germanicum et Hungaricum szeminaristája lett.[89] Ignác 1763. július 10. és 1766. március 31. között tartózkodott Rómában, ahol az egyetemen, illetve azon kívül is – a szeminaristákkal palotákat, pápai és főúri gyűjteményeket látogatva – számos szellemi impulzus kellett, hogy érje őt.[90] A tehetséges kispap abban a megtiszteltetésben részesült, hogy 1765. november 1-jén XIII. Kelement köszönthette beszédével, a pápai városból való távozását megelőzően pedig nyilvános teológiai disputájára és doktorrá avatására is sor került.[91]

Az életkorban egymástól csupán egy év különbségre lévő Antal és Alajos első képzését a családi otthonban kapta meg, amelyről az apa, 1762-ben Mária Teréziának benyújtott kérvényéből értesülhetünk.[92] A kérvényből megtudhatjuk, hogy (I.) Imre a két fiút eddig otthon tartotta, lehetőségeihez mérten jó oktatásban igyekezett őket részesíteni annak érdekében, hogy a jövőben képesek legyenek az

87 Ignác Nagyszombatban előbb a Seminarium Marianum, majd a Seminarium Generale tagja lett. Kmety – Szögi – Varga 2021. Nr. 8289.

88 Kmety – Szögi – Varga 2021. Nr. 4786.; 6842.

89 Veress 1917. 204. Római anyakönyvi bejegyzése szerint Ignác Budán is tanult, a Theresianum előtt feltehetően a budai jezsuita gimnáziumban folytatott tanulmányokat (jó eséllyel József György helyi akadémiai képzésével párhuzamosan), azonban az intézmény matrikulája sajnos megsemmisült.

90 A kispapokat körülvevő római környezetről, illetve az itáliai stúdiumok hatásáról legújabban l. Dóbék 2022.

91 Ignác a nyilvános disputáról a családi pénztár kímélése céljából majdnem lemondott, de erre aztán mégsem kellett, hogy sor kerüljön. Veress 1941. 302–303.

92 MNL OL A 1 1762. Nr. 202. A pályázatban a fiúk nincsenek név szerint megnevezve, de Antalról és Alajosról kell, hogy szó legyen.

udvar és a haza szolgálatába állni. A beadványból az is kiderül, hogy az egyik fiú számára már van előkészített hely a bécsi Theresianumban, a másik számára pedig a Löwenburg-konviktusban, ami császárvárosi piaristáknál működő nemesi akadémia volt.[93] Az apa azonban a fiúk egymás közötti őszinte testvéri szeretetére és egészséges versenyszellemére való tekintettel nem szívesen választotta volna szét őket és azt kérte, hogy mindkét fiát hadd adja majd a következő tanévtől a Theresianumba (ami rangosabb iskolának számított). Az apa terve ekkor nem sikerült, a fiúk végül 1764-ben Nagyszombatban folytatták tanulmányaikat, a kettejük közötti alacsony korkülönbségre való tekintettel azonos osztályban, mindketten a *syntaxis* évfolyam tanulói lettek.[94] Nagyszombat már a 17. században is a katolikus nemesi elit központi jelentőségű képzőhelye volt, ahol ugyan a 18. század közepén csökkent a főnemesek jelenléte, de Mária Terézia reformjainak a hatására az intézmény újra vonzóvá vált még a grófi famíliák számára is, nem véletlen, hogy a Batthyány fivérekkel azonos időben Barkóczy, Esterházy és Pálffy fiúk is látogatták a gimnáziumot.[95]

A testvérek szétválasztására egy évvel később azonban sor került, Antal a bécsi Theresianumban folytatta tanulmányait – idősebb testvéreivel ellentétben – ösztöndíjas tanulóként, ami a családi költségvetés számára számottevő könnyebbséget jelentett.[96] Antal hat tanéven keresztül tanult a császárvárosi akadémián, amely során távolabbi rokonával, Batthyány-Strattmann Lajossal, a leendő herceggel is közelebbi kapcsolatba kerülhetett, illetve a filozófia képzésen két neves magyar természettudós jezsuita páter, Makó Pál (1723–1793) matematikus, fizikus és Mitterpacher Lajos (1734–1818) agrártudós óráit is látogatnia kellett.[97] Alajos viszont maradt továbbra is Nagyszombatban, ahol a hátralévő gimnáziumi képzés egészét elvégezte, valamint a korszerű nemesi konviktusnak is a tagja lett, ahol olyan ismeretek (modern nyelvek, tánctudás) birtokába juthatott, amelyek a nyilvános iskolai képzésnek nem képezték a részét.[98] Batthyány Alajos jó képességű diák volt, akinek 1765-ben a konviktusban tett vizsgája, amely korszerűnek számító geográfiai, történelmi, numizmatikai és heraldikai kérdéseket egyaránt

93 MNL OL A 1 1762. Nr. 202.; Kökényesi 2021. 66–68.

94 Fazekas et al 2020. Nr. 30588.; 30589.

95 A nagyszombati jezsuita gimnázium és egyetem főnemesi tanulóihoz l. Kökényesi 2022.

96 Regium Theresianum 1767; Regium Theresianum 1770; Gemmell-Flischbach 1913. Nr. I/502. Antal ösztöndíja már az apa 1762. évi kérvénye alapján is rendelkezésre kellett, hogy álljon, de Antal ösztöndíjának a felhasználását köszönöm Olga Khavanovának, hogy a saját adatai alapján is megerősítette nekem. A Theresianum tandíja ebben az időszakban 420 forintot tett ki, de a saját nevelő, saját szoba további több száz forintba került. Sőt, 1758 előtt (tehát József György bécsi tanulmányai idején) az akadémia látogatása még költségesebb volt. Kökényesi 2021. 58–59.

97 Kökényesi 2012. 45–52.

98 Fazekas et al. 2020. Nr. 30588.; Kökényesi 2022, 136.

tartalmazott, nyomtatott formában is megjelent, ami a család reprezentációját is erősítette.[99] Egy évvel később, 1767. október 17-én Batthyány Alajos belépett a jezsuita rendbe, az egyházi pályára való lépése elképzelhető, hogy már korábban megfogalmazódott benne vagy szüleiben, ezért is hagyták – a többi testvérrel ellentétben – Nagyszombatban művelődni.[100] Ugyanekkor csatlakozott Nagyszombatban a Jézus Társaságához a família nemesi ágából származó Klobusiczky László (1750–1800) – Klobusiczky Péter (1752–1843) későbbi kalocsai érsek bátyja is – akivel Alajos nemcsak Nagyszombatban tanult végig (1764–1766 között) azonos évfolyamon, hanem a bécsi noviciátusukat (1767–1768) is együtt végezték, illetve ezt követően Leobenben is közösen kezdték meg a jezsuita tanárképzést.[101]

Leobenben Alajos pályájában azonban törés következett be. Kilépett a jezsuita rendből, szakított az egyházi hivatással, ellenben Klobusiczky Péter tovább folytatta szerzetesi tanulmányait, ő néhány évvel később – majd csak a rend feloszlatása miatt – kényszerült pályaváltásra. A családi levelezés sajnos nem szolgáltat többletinformációt a pályaváltás körülményeit illetően, annyi azonban bizonyos, hogy a szülők el kellett, hogy fogadják fiuk döntését (Alajost nem tagadták ki a végrendeletből), aki pedig bizonyára apai döntésre 1769–1770 folyamán az egri jogakadémián (a Foglarianumban) folytatta tanulmányait.[102] A rendhagyó, a családi birtokoktól távoli oktatási helyszínválasztásban több szempont is közrejátszhatott: egyfelől Egerben már régóta, 1740-től folyt (ugyan ekkor még csak alacsonyabb szintű) jogi képzés, 1754-ben gróf Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspökként azonban jelentős reformokat vitt véghez az akadémián, amely az 1767. tanévtől megújult épületben fogadta a hallgatókat.[103] A Foglarianum ezt követően bizonyos főnemesi famíliák számára is vonzó desztinációvá vált, például gróf Esterházy János Károly (1723–1757) helytartótanácsos fia, Kázmér (1749–1802), leendő zólyomi főispán 1769-ben Alajos évfolyamtársa volt (korábban pedig Antallal a Theresianumban tanult egy intézményben).[104] Másfelől a helyszínválasztásban bizonyára az is szerepet játszott, hogy Alajos bátyja, Ignác a helyi székeskáptalan tagja volt, valamint az egri jogakadémián nem tanítottak jezsuiták, ellenben az idősebb testvérek elsődleges képzési helyén a bécsi Theresianumban igen, ahol Alajos számára (a rendből való kilépése miatt) lehet, hogy kellemetlen lett volna jezsuita páterekkel találkozni, illetve a császárvárosi tanulmányok jóval költségesebbek

99 Batthyán 1765.

100 Lukács 1987. I. 70. A szülők Alajos döntését (szemben Ignác szerzetesi hivatásának vágyával) azért is fogadhatták el, mert Alajos későbbi gyermek volt és a jezsuiták között több főnemes (köztük a korábban említett, Theresianumban tanító Apponyi gróf) is szolgált.

101 Lukács 1988. II. 738.

102 Udvardy 1898. 667. (I.) Imre végrendeleteit l. MNL OL P 1320 O/a fol. 12–47.

103 Udvardy 1898. 1–49.

104 Eszterházy 1901. 254.; Udvardy 1898. 667.

is lettek volna. 1770-ben aztán a hasonló korú Antal és Alajos képzése egymással párhuzamos módon véget ért.

Batthyány (I.) Imre és Sauer grófnő legfiatalabb fiának, Kajetánnak az oktatása 1771-ben a testvéreitől eltérően, de nagybátyjához, Zsigmondhoz, illetve a família korábbi generációjának számos tagjához hasonlóan a soproni jezsuita gimnáziumban kezdődött, amely továbbra is kedvelt intézménynek számított a nemesi elit körében, Kajetánnal egy időben Draskovich, Festetics és Széchényi fiúk is tanultak Sopronban.[105] A Jézus Társasága 1773. évi feloszlatása miatt ő azonban már nem tudta a képzését a jezsuita atyák felügyelete alatt befejezni, sőt egyelőre még kérdéses, hogy Kajetán a gimnázium középső három évfolyamát hol végezte el, annyi azonban bizonyos, hogy a retorika osztályt már a váci Theresianumban kezdte meg.[106] Az 1767-ben alapított, a piarista rend kezelésében működő nemesi akadémia új oktatási intézménynek számított, amely a bécsi akadémiák mintájára, az állam szolgálatába lépő nemesek számára kívánt hasznos és kurrens tudásanyagot közvetíteni, mindezt pedig a Magyar Királyságban, ahol korábban még nem működött lovagi akadémia.[107] Kajetán Vácon az 1775. tanévben tanult ösztöndíjas diákként, ahová még bizonyosan apja akaratának megfelelően került, ugyanis (I.) Imre 1774. december 30-án hunyt el (a tanév pedig már az ősz végén megkezdődött).[108] A szüleit elvesztő fiú tanulmányainak felügyeletét ezt követően a családfői szerepbe került József György, Kajetán több mint húsz évvel idősebb bátyja vette át, aki 1775. nyarán pályázott öccse számára a bécsi Theresianumba – immáron a filozófiai képzésre – ösztöndíjas helyre.[109] A váci akadémia a lehetőségeihez mérten színvonalas intézménynek számított, ahol még főnemesek (például Andrássy-, Schmidegg- vagy Vojkffy-fiúk) is megfordultak, azonban jelentőségében nem vetekedhetett a Habsburg Monarchia első számú nemesi akadémiájával. Az 1776. tanévben Kajetán már a császárvárosban tanult, ahol József Györgyhöz és Antalhoz hasonlóan nemcsak filozófiai, hanem jogi stúdiumot is folytatott, amelyen az 1781-ig Bécsben művelődő fiú, már Joseph von Sonnenfels (1732–1817) államtudományos publicista és tanácsadó kurzusait is kellett, hogy látogassa.[110]

105 MNL GyMSM SL VIII. 52. (a soproni matrikula nem tartalmaz oldalszámozást).

106 MNL OL E 150. Irregestra 17. fol. 473r. Szekér Barnabásnak itt szeretném megköszönni, hogy a váci Theresianum diáknévsoraira felhívta a figyelmemet.

107 A váci Theresianumhoz l. Kisparti 1914. Az akadémia elődintézményéhez pedig: Szekér 2022.

108 Verzeichniss 1896. 33. (I.) Imre a Hétszemélyes Tábla ülnökeként való rendszeres pesti tartózkodásai miatt is számos közvetlen információval kellett, hogy a váci akadémiáról rendelkezzen.

109 MNL OL A 39 1775. Nr. 3479.; 3692.; 4607. Az iratokból nem derül ki egyértelműen, hogy Kajetán megkapta-e az ösztöndíjat, de annyi bizonyos, hogy a következő tanévtől a Theresianum tanulója lett.

110 Gemmell-Flischbach 1913. I/833.; Kökényesi 2021. 65–66.

Pályakezdés és karrier

A család grófi ágának történetében új helyzetet jelentett, hogy Batthyány (I.) Zsigmond fiai nemcsak gyermekeik iskoláztatását élték meg, hanem többségük pályakezdését és házasságkötését is. A fejezet keretében Batthyány (I.) Imre példáján szeretném röviden bemutatni, hogy a Magyar Királyságban a 18. század folyamán egy főúri apának milyen lehetőségei voltak gyermekei pályafutásának egyengetésére.

A két legidősebb fiú, József György és Ignác a testvéreiktől több szempontból igen eltérő karriert futottak be és pályájuk is tőlük eltérő módon kezdődött. Az elsőszülött fiú az egyedüli, akit (I.) Imre egyértelmű módon a hivatali pályára szánt, annak ellenére, hogy a tanulmányaival 1757-ben, tehát a hétéves háború kezdetén végző József György számára a katonai karrier is kiváló kitörési lehetőséget jelenthetett volna. (I.) Imre – akinek az apja vagy a testvérei sem katonai karriert építettek – biztosabb lehetőséget látott a hivatali érvényesülés terén, amelyhez a fiú tanulmányai és a saját kapcsolatrendszere is adott volt. Az apa már 1758-ban a fiú keresztapjának, Batthyány Lajosnak a kegyelmébe ajánlotta József Györgyöt és kérte támogatását pályájának egyengetésében.[111] Batthyány nádorhoz (I.) Imre az 1750–1760-as évek fordulója körüli időszakban több levélben is bizalommal fordult segítségért, többek között támogatását kérve a fiú számára a császári kamarási kinevezés megszerzésében, amelyet 1759-ben sikerült is kijárni a számára.[112] Az udvari rangot biztosító kamarási aranykulcsot fiatalon (21 évesen) sikerült József György számára megszerezni, ami fontos családi érdeknek számított. A világi pályát választó fiatalabb testvérek esetében – akik 27–32 éves koruk között lettek kamarások – az apa már nem tudott hasonló módon közbenjárni.[113] 1763. december 28-án szintén a befolyásos rokon, Batthyány Lajos volt az, aki értesítette (I.) Imrét arról, hogy kérésének megfelelően közbenjárt fia érdekében Mária Teréziánál és gróf Rudolph von Chotek (1706–1771) cseh-osztrák főkancellárnál is, a fiút pedig az uralkodónő belső-ausztriai kormánytanácsosnak fogja kinevezni.[114] Ekkor még

111 (I.) Imre 1758-ban – aki ekkor Biharban tartózkodott főispáni adminisztrátori teendői miatt – két levelében is ajánlotta a fiát a befolyásos másodunokatestvérének. MNL OL P 1314. Nr. 59564. (1758. 10. 08.); Nr. 59565. (1758. 02. 23.). A keresztelési anyakönyvből lehet tudni, hogy József György keresztszülei Batthyány Lajos és az ő anyja, Strarttmann Eleonóra voltak. A levelezésben azonban erre nem történik utalás. AdSG Taufbuch III. fol. 312. A többi gyermek esetében a keresztszülői funkciót nem főnemes töltötte be, hanem jellemzően helyi nemesek (számos esetben a Falussy család tagjai).

112 MNL OL P 1314 Nr. 59567. (1759. 11. 22.); Vásárhelyi – Szluha 2005. I. 111.

113 Vásárhelyi – Szluha 2005. I. 111. Az udvari titulusokról bővebben l. Kökényesi 2018.

114 BLA II-2, B/Ia-238. (Fasc. 10. Nr. 261.)

József György – némi fizetéssel és szavazati joggal bíró – létszámfeletti státuszban kezdte meg működését, de apjával ellentétben úgy tűnik, hogy ő hosszabb időre Grazban rendezkedett be, 1772-ben például a helyi Dietrichstein-palotában lakott.[115] A grazi kormánytanácsosi pozíció a famíliában többek számára kézenfekvő első hivatali pozíciónak számított, például később (II.) Zsigmond fia, Fülöp is ott kezdte a pályáját.[116]

Batthyány (I.) Imre másodszülött fiának, Ignácnak a pályája nemcsak azért rendhagyó mert a testvérek közül ő volt az egyedüli, aki a papi hivatást választotta, hanem azért is mert róla tudjuk egyedül, hogy a hivatásához kapcsolódó vágyai egészen mások voltak, mint az apa elképzelései. Ignácban a pesti gimnáziumban folytatott tanulmányai során, legkésőbb 1757-ben megfogalmazódott, hogy piarista szerzetes szeretne lenni, ami azonban nem egyezett a szülői akarattal.[117] Az apa egyértelműen elhatárolódott attól, hogy fiából piarista szerzetes legyen, amiben egyfelől a családi hagyományok is fontos szerepet játszottak, másfelől a magyarországi piarista rendtartományt hiába vezette ebben az időszakban pont egy született főnemes, báró Cörver János (1715–1773), aki Ignác számára is példaképként szolgált,[118] ettől függetlenül a magyar piaristák között ekkor igen kevés főúri származású személyt lehet azonosítani. A szülők és Ignác között a világi papi pályában való megállapodás egyfajta kompromisszum eredménye lehetett, amely mindkét fél számára megfelelőnek bizonyult. Ignác Rómából való hazatérését követően előbb kanonokként, majd nagyprépostként az egri székeskáptalan tagja lett.[119] A másodszülött fiú vállán pedig az egyházi rend felszentelt tagjaként minden bizonnyal jelentősen csökkent az apai nyomás, illetve (I.) Imre fia karrierjére kevesebb befolyást tudott gyakorolni, mint a világi hivatást választókéra. Egerbe való megérkezését követően, Ignác azért még eleget tett fiúi kötelességeinek és 1766. szeptember 21-én levélben tájékoztatta apját arról, hogy rendben megérkezett a városba, amelyet igen szépnek és takarosnak talált, habár az újonnan elkészült minorita templom zöld tetőcserepei nem nyerték el a tetszését.[120] A levélben

115 Instanzkalender 1772. 23. József György magyar hivatali pozíciókat is viselt, 1758-ban a Helytartótanács (feltehetően létszámfeletti) tanácsosa volt. Ember 1940. 200. Fallenbüchl jegyzéke szerint a Magyar Udvari Kamaránál 1766–1782 között szolgált tanácsosként egy bizonyos Batthyány József János, aki talán azonos lehet József Györggyel, ugyanis ő a keresztségben a József Xavér Lajos János Ignác nevet kapta, tehát János is volt, de az általa is aláírásaiban használt György nevet ekkor még nem viselte. Amennyiben valóban József Györgyről lenne szó, akkor a Grazban élő hivatalnok valamiféle távolról végezhető szolgálatot láthatott el. Fallenbüchl 1972. 346.

116 Hammer-Luza 2014. 182.

117 Koltai 2002.

118 Batthyány Ignác 1757–1758. folyamán Cörvernek írt leveleit l. Koltai 2002. 179–189.

119 Biró 1941. 4.

120 „Agriensis civitas bella satis esse, nisi in oculis meis eam deformaret tectum viride quod P.P. Minoritae suo templo imposuerunt." BLA II-2, B/Ia-278. (Fasc. 11. Nr. 302.)

az elhivatott fiatal pap arról is beszámol apjának, hogy nagy erőkkel tanulja a magyar nyelvet, valamint a morálteológiai ismereteit is igyekszik felfrissíteni annak érdekében, hogy minél jobban felkészüljön a prédikálásra és a gyóntatásra.[121]

Batthyány Ignác magyar nyelvtanulásra vonatkozó elszólása sokat elárul a családi nyelvhasználatról. Míg (I.) Zsigmond főként magyarul levelezett, és (I.) Imre ugyan még tudott magyarul, de túlnyomó többségében németül és latinul írt, addig a következő generáció számára a magyar nyelv már kihívást jelentett. A szoros osztrák kapcsolatokkal rendelkező, (I.) Imre és stájer felesége a családi kommunikációra elsődlegesen a német nyelvet használhatták, az apa is főként németül levelezett a gyermekeivel, szemben Batthyány Lajos családjával, ahol az udvarban divatos francia volt a levelezés elsődleges nyelve.[122] A Batthyány-fiúkat a Theresianumban anyanyelvtől függetlenül magyarként (*Hungarus*) tartották számon, de Antal esetében tudjuk, hogy számára az apa 24 forintért külön magyar nyelvtanárt is fizetett.[123]

Az életkorban következő két Batthyány-testvér, (II.) Imre és Antal pályakezdése mutatja a legtöbb hasonlóságot, akiknek a karrierkezdése felett még az apa aktívan tudott őrködni. (I.) Imre mindkét középső fiát tanulmányaik befejeztével katonai szolgálatra adta, amelyek körülményeiről a családi levelezés bőséges információt tartalmaz. Ifjabb Imre 1761. november 21-én kezdett el – Vas vármegye ajánlására (ahol a főispáni székben ekkor váltotta egymást Batthyány Lajos és fia, Ádám Vencel) – az újonnan alapított bécsi Magyar Nemesi Testőrség állományában szolgálni, amely egyfajta átmenetet jelentett a tanulóévek és a hadi szolgálat között.[124] Az udvari szolgálat, különösen fiatal korban jól illeszkedett a Batthyányak hosszú távú családi stratégiájába, miként már (I.) Ádám is a 17. század második harmadában hosszabb időn keresztül kamarásként szolgált az udvarban, vagy

121 „Nunc linguae Hungaricae ediscendae me totum impendo, simul Capita Theologiae Moralis revolvo, ubi vires penitus consolidatas habebo Concionari incipiam et Confessiones excipere." – BLA II-2, B/Ia-278. (Fasc. 11. Nr. 302.)

122 Batthyány Lajos és gyermekei között azonban elvétve van példa magyar nyelvű levélváltásra is. Például 1752. 07. 12-én Pozsonyból Ádám Vencel magyarul írt apjának. MNL OL P 1314 Nr. 57829. Batthyány Lajos műveltségéhez és nyelvhasználatához bővebben l. Biro 2006. 38–39.; Hursán 2019. 164–165.

123 Regium Theresianum 1767; Regium Theresianum 1770. Az apa 24 forintos nyelvtanári tartozásáról Franciscus Xav. Boujartnak (1729–1805), a Theresianum lotaringiai származású prefektusának és francia nyelvtanárának a leveléből értesülhetünk. Lukács 1987. I. 123. (A levél nem kapott külön numerust, valószínűleg más levél melléklete lehetett, a levél az iratanyag BLA II-2 13. *fasciculus*ában található.) Valószínűleg a jezsuita Szegedi Pál (1735–1814), leendő székesfehérvári kanonok, majd cattarói választott püspök lehetett Batthyány magyar nyelvtanára a Theresianumban, akit 1770-ben neveztek ki győri magyar hitszónoknak, előtte pedig két éven keresztül tanított a Theresianumban. Lukács 1988. III. 1651.

124 Hellenbronth 1940. 81.

(I.) Imre bátyja, (III.) Ádám is fiatalon nemesi apródként kezdte a pályáját, miként az 1750-es évek közepén a Batthyány Károly *ayo* felügyelete alatt álló trónörökösi udvarban Batthyány Tódor és (I.) Imre unokaöccse, Balassa József (1733–1756) is kamarási szolgálatot teljesített.[125] A Magyar Nemesi Testőrségben a köztestőri szolgálat az alapítás utáni években még bizonyos – jellemzően a császárvárosba kevésbé integrálódott – főnemesi famíliák (Inczédy, Pejacsevich, Révay) számára is vonzó intézményt jelentett, ahol a fiatal nemesek udvari kapcsolatokat építhettek, művelődhettek és belekóstolhattak a katonai szolgálatba.[126]

A testőrség az apai szándék szerint Batthyány (II.) Imre esetében is fontos művelődési és a későbbi szolgálatra felkészítő szerepet játszott, ami a fiú esetében a kimaradt nemesi akadémián való művelődést is hivatott volt pótolni. Az apa első számú kapcsolattartója a testőrségnél gróf Rhédey János (1713–1768) tábornok, testőrfőhadnagy volt, akinek a leveleiből értesülhetünk (II.) Imre bécsi működéséről. Rhédey 1762. június 9-én Erdélyből való visszatérését követően rögtön tájékoztatta az aggódó apát fia helyzetéről, megtudhatjuk, hogy a fiú a gárdadobostól (*Garde-Paucker*) zenei órákat vett, illetve a táncot és a lovaglást is gyakorolta.[127] Olyan készségeket kellett, tehát (II.) Imrének elsajátítania, amelyek az általa látogatott jezsuita iskolák tananyagából hiányzott, de a nemesi műveltségkánonnak a részét képezte. Ugyanezen törekvés jegyében a fiú a gárdaszolgálata során franciául is tanult, amelyről elsőként Rhédey 1762. augusztus 3-án kelt leveléből értesülhetünk.[128] A testőrfőhadnagy híradásából azt is megtudhatjuk, hogy a fiú előkelő körülmények között töltötte a gárdaszolgálatot, grófhoz méltó ellátásában részesült, naponta háromszor kávézott, gyümölcsöt fogyasztott és vendéglőt látogatott. Minderre, illetve az öltözködési és egyéb kiadásokra természetesen nem lett volna elegendő az a 12 forint 30 krajcár, amit a fiú köztestőrként a gárdában havonta keresett (ennél még a havi étkezése is közel kétszer ekkora költséget tett ki), azonban az apa a fiú járandóságát tekintélyes összeggel, évi 500 forinttal egészítette ki.[129] (II.) Imrének azonban mindezek ellenére (vagy éppen a megkülönböztetett bánásmód miatt) nem ment könnyen a testőrségbe való beilleszkedés. Rhédey 1762 október 12-i híradásából megtudhatjuk, hogy a fiúval komoly magatartásbeli problémák adódtak, tiszteletlenül viselkedett a tisztekkel, amiért kezdetben házi őrizetet kapott, ami nem használt, majd a porkolábnál kellett ülnie, de ez sem volt elég, ugyanis a seborvost is felpofozta, ami után gróf Esterházy Miklós (1711–1764) testőrkapitány javaslatára a katonai erkölcsnek (*more militari*)

125 Koltai 2012. 43–51.; Kökényesi 2021. 106–107.

126 Kökényesi 2021. 149–154.

127 BLA II-2, B/Ia-190. (Fasc. 9. Nr. 214.)

128 BLA II-2, B/Ia-197. (Fasc. 9. Nr. 221.)

129 BLA II-2, B/Ia-197. (Fasc. 9. Nr. 221.) A fiú pénzügyeit Rhédey intézte, aki több alkalommal is tett jelentést (I.) Imrének.

megfelelő büntetésben részesítették.[130] Rhédey véleménye szerint a húszéves fiú fő hibája a fölényesség (*Keckheit*) volt, amin változtatnia kellett, bár ezen talán kevésbé segített, hogy a fiú számára (rosszallás mellett ugyan, de) elnézték azt is, hogy a testőrfőhadnagy által neki szánt lovat elutasítsa és másikat válasszon.[131] A hír hallatára az apa Rhédeytől rendkívül udvariasan elnézést kért és köszönetét fejezte ki neki azért, amiért a fia gondját viseli, egy másik levélben pedig (II.) Imréhez fordult, akit felettébb erélyesen rendre utasított.[132] (I.) Imre közölte fiával, hogy meg kell tanulnia rangjához, családjához méltóan viselkednie, mert ezzel rájuk hoz szégyent, a felettesei parancsának engedelmeskednie kell, különben súlyos következmények lesznek, szóval nem szeretne róla újabb panaszt hallani.[133] A szigorú atyai intés megtette a hatását, Rhédey már a hónap végén pozitív változásokról adott hírt és azt javasolta, hogy ifjabb Imrét még ne helyeztesse át egy ezredbe rendes katonai szolgálatra, ugyanis a fiú még fiatal, és a gárdánál a hadi mesterségről sokat tanulhat.[134]

(I.) Imre megfogadta Rhédey tanácsát, fiát – akivel további viselkedési problémák már nem adódtak – még több mint egy éven keresztül hagyta a gárdában szolgálni, ahonnan ifjabb Imre 1764. január 16-án lépett ki.[135] A fiú regimenthez való áthelyeztetése az apa számára összetett szervezőmunka eredménye volt. (I.) Imre már 1762. őszén érdeklődött unokafivérénél (*Vetter*), Batthyány Károlynál – miként egymást leveleikben kölcsönösen szólították –, hogy szükség esetén a fiát a saját dragonyos ezredébe nem tudná-e átvenni.[136] A befolyásos rokon, aki nemcsak főudvarmester, hanem tábornagy is volt, igen sokat segédkezett előbb ifjabb Imre, majd Antal katonai pályájának az elindításában – (I.) Imre a két fia ügyében nagyjából másféltucat levelet váltott vele –, sőt Batthyány Károly egyik leveléből arról is értesülhetünk, hogy József György grazi tanácsosi kinevezésénél is közreműködött.[137] (II.) Imre példáján látszik – kiváltképp az 1762. őszi krízis esetében – hogy az apa fia érdekében ügyesen tudta a Batthyány família főágának Bécsben élő tagjait Károlyon kívül még Tódor kamarai, majd kancelláriai tanácsost és nővérét, Mária Antóniát (1720–1797), Pármai Izabella főudvarmesternőjét mozgósítani, akiktől valószínűleg nemcsak információkat várt a fiával kapcsolatban,

130 BLA II-2, B/Ia-205. (Fasc. 9. Nr. 229.)
131 BLA II-2, B/Ia-205. (Fasc. 9. Nr. 229.)
132 BLA II-2, B/Ia-207. (Fasc. 9. Nr. 231.)
133 BLA II-2, B/Ia-206. (Fasc. 9. Nr. 230.)
134 BLA II-2, B/Ia-210. (Fasc. 9. Nr. 234.)
135 Hellenbronth 1940. 81.
136 Erről (I.) Imre Rhédeynek 1762. októberében írt levélfogalmazványából értesülhetünk: BLA II-2, B/Ia-207. (Fasc. 9. Nr. 231.)
137 Batthyány Károlynak a József György ügyében tett közbenjárásáról az 1763. 07. 10-i leveléből értesülhetünk. BLA II-2, B/Ia-227. (Fasc. 10. Nr. 251.)

hanem a problémás gyermek okozta károk enyhítésében is számított rájuk.[138] Sőt a (II.) Imre bécsi életének fedezéséhez szükséges összegek egy részét az apa nemcsak egy bizonyos Hermann ágensen keresztül küldte, hanem gróf Szapáry Péter (1711–1796) tábornokon keresztül is, aki szintén közeli kapcsolatba került a családdal, ugyanis második felesége (I.) Imre lánya, Mária Izabella lett, első feleségétől, Haller Juliannától (1719–1759) született lánya, Erzsébet Terézia (1745–1836) pedig később Alajoshoz ment feleségül.[139]

1764-ben aztán (II.) Imre helyhiány miatt mégsem Batthyány Károly regimentjébe, hanem gróf Hadik András (1710–1790) huszárezredébe lett elhelyezve, amiben nemcsak Batthyány Károly játszott fontos szerepet, hanem bátyja, Lajos nádor is. Az apa eredeti célja az lett volna, hogy fiát – aki a testőrségtől alhadnagyként távozott – magasabb rendfokozatban, fizetett állományban tudja egy megbízható ezredben elhelyezni, azonban az uralkodónő, a nádor tájékoztatása szerint a fiú fiatal életkorára és rövid szolgálati idejére való tekintettel először csak a létszámfeletti státuszt tudja jóváhagyni.[140] A kinevezés előkészítésében Batthyány Károly és Hadik András egyaránt fontos szerepet játszott, amelynek köszönhetően ifjabb Imre a Hadik-ezredbe került, ahol négy éven keresztül szolgált alkapitányként (*Kapitänleutnant*). Ez továbbra is egyfajta tanulási folyamat volt (II.) Imre számára, amely során Hadik véleménye szerint jó lehetőségek kínálkoznak a hadtudományban, hadi gazdaságban, illetve a háború művészetében való elmélyülésre.[141] A hadtudományi művek és a hadászat a fiú érdeklődését is felkeltették, amely apjának 1766. július 4-én Nagyszebenből írt levelében is tükröződik, ahol pedig (II.) Imre még Scipio Polybiusnál való képzését is lelkesen felidézte.[142] (II.) Imréről pedig nemcsak Hadik, hanem Kiss ezredes is jó véleménnyel volt, meglátása szerint a fiúnak van tehetsége a katonai hivatáshoz, és öregbítheti majd a család hírnevét.[143] A katonai karrierhez viszont (II.) Imrének minőségi felszerelésre volt szüksége (ami közel ezer forintot tett ki),[144] a ranglétrán való feljebblépéshez, az

138 A családtagok megkérdezéséről Batthyány Imre a fiának 1762. október 26-án írt levélfogalmazványából értesülhetünk. BLA II-2, B/Ia-206. (Fasc. 9. Nr. 230.) Batthyány Tódor is írt még az 1762. év végén (pontos dátum bizonytalanul olvasható ki, de az 1762. október 29-i freibergi csata után) egy levelet (I.) Imrének, amelyben megemlítette, hogy ő maga (akinek pedig Esterházy gárdakapitány a sógora) és a nővére is igyekszik közbenjárni a fiú ügyében. BLA II-2, B/Ia-189. (Fasc. 9. 212.)

139 Donatello – Cseh – Pozsonyi 2007. 180.

140 BLA II-2, B/Ia-238. (Fasc. 10. Nr. 261.)

141 Hadik 1766. 11. 26-án, Nagyszebenről írt levelét l. BLA II-2, B/Ia-281. (Fasc. 11. Nr. 305.)

142 BLA II-2, B/Ia-266. (Fasc. 11. Nr. 290.)

143 Kiss ezredes 1766. 11. 15-én, Nagyszebenben kelt levelének átirata Hadik korábban már idézett levelének mellékletében található meg. II-2, B/Ia-281. (Fasc. 11. Nr. 305.)

144 A felszerelés kérdése több levélben is előkerül, a datálatlan tételes felszerelés összeállítás 933 forintot tett ki. BLA II-2, B/Ia-356. (Fasc. 13. Nr. 386.)

őrmesteri (*Rittmeister*) rendfokozat elnyeréséhez pedig századot (*Esquadron*) kellett számára vásárolni, ami a fiú egyéb kiadásaival együtt természetesen az apát terhelte. Végül 1768-ban hosszabb szervezőmunka eredményeként – amiben Hadik és Batthyány Károly is a katonai ügyekben kevésbé járatos (I.) Imre segítségére volt – 5000 forintért tudta az apa a Kálnoky ezredben Szereday őrmester századát megvásárolni a fia számára.[145]

Ifjabb Imre karrierje elindítása érdekében, amit csak tudott megtett az apa, innentől már a fiúnak kellett boldogulnia, legalábbis a családi levelezésben már kevés szó esik (II.) Imréről. (I.) Imre viszont nem pihenhetett túl sokáig, 1770-ben már nagy erőkkel dolgozott azon, hogy a Theresianumban hamarosan végző fia, Antal is katonai pályára léphessen.[146] Úgy látszik, hogy ifjabb Imre karrierjének költséges és időigényes előkészítése nem szegte (I.) Imre kedvét, és a katonai pályában – amelynek presztízse a hétéves háború időszakában, illetve azt követően is tartósan emelkedett – továbbra is jó karrieresélyeket látott.[147] Antal az 1770. év végén került létszámfeletti alhadnagyként Batthyány Károly dragonyos ezredébe, ami szintén számottevő anyagi befektetést jelentett az apa számára. Batthyány tábornagy részletes és előkelő felszerelési jegyzéket állítatott össze gróf Erdődy Sándor (1726–1793) ezredessel – Batthyány Mária Antónia sógorával – amelynek 1551 forint 30 krajcárt kitevő összegét az apa Joseph Hämerl (1711–1776) jezsuita prokurátor segítségével tudta (hitelben) rendezni.[148] Az apa költségei a létszámfeletti szolgálatban álló fiú felé ezt követően sem szűntek meg – 500 forintot számolt

145 Még további nagyjából 1600 forint kiegészítő költségek (taxa, utazási pénz stb.) is terhelték az apát. Az összeg meghitelezésében pedig Batthyány tábornagy javaslata alapján, az unokaöccse, Batthyány József kalocsai érsek volt az apa segítségére. A sok szervezést igénylő folyamatot a tábornagy röviden már 1767. augusztus 3-án Trautmannsdorfon írt levelében felvázolta (I.) Imre számára. BLA II-2, B/Ia-314. (Fasc. 12. Nr. 340.) A magas kiadás nem érte váratlanul az apát, ugyanis a katonai pálya iránt lelkesedést mutató Imre fia 1766. november 6-án kelt levelében már ismertette De la Motte őrmester – feltehetően gróf Karl Jolly des Aulnois de la Motte (1738–1813), későbbi tábornok – példáján, hogy a századvásárlás nagyjából hétezer forintba kerül. Schmidt-Brentano 2006. BLA II-2, B/Ia-282. (Fasc. 11. Nr. 306.) 53. Itt szeretném köszönetemet kifejezni Lázár Balázs felé, aki számos kérdést segített tisztázni számomra a katonai pályakezdéssel kapcsolatban. A téma tágabb kontextusához, a Magyar Királyság Habsburg Monarchián belüli működéséhez l. Lázár 2016.

146 Batthyány Károly (I.) Imrének 1770. szeptember 3-án írt levele alapján már képet kaphatunk az apa előkészítőmunkájáról. BLA II-2, B/Ia-363. (Fasc.13. Nr. 393.) Antal Theresianumból való kilépéséhez pedig lásd az apa 1770. október 15-i levélfogalmazványát. BLA II-2, B/Ib-117. (Fasc. 15. Nr. 399.) Illetve Theodor Kronstein rektor 1770. október 12-i levelét. BLA II-2, B/Ia-373. (Fasc. 13. Nr. 414.)

147 A hadseregfejlesztéshez és presztízsének emeléséhez l. Hochedlinger 1999.

148 A Batthyány Károly által 1770. október 24-én elküldött felszerelésjegyzéket l. BLA II-2, B/Ia-367. (Fasc. 13. Nr. 401.) Az Udvari Haditanács 1770. december 24-én kelt igazolása Hämerl befizetéséről, illetve Hämerl atya 1771. január 4-én kelt levelét l. BLA II-2, B/Ia-372. (Fasc. 13. Nr. 408.)

az éves kiadásaira – de ezt követően a családi levelezés alapján már nem követhető nyomon sem Antal, sem fiatalabb testvéreinek a pályája.[149]

A gyermekei közül az apa többeket még életében ki tudott házasítani, amelyre részletesen nem térnék ki, csupán egy tendenciára szeretném a figyelmet felhívni. Míg (I.) Imre generációja esetében az osztrák főnemesi családokkal kötött házasságok voltak a jellemzőek, (I.) Zsigmond három világi pályára lépett fia közül kettő stájer grófnőt vezetett oltár elé és a lánytestvéreik házastársai esetében is hasonló arányt figyelhetünk meg. Ellenben (I.) Imre és Sauer grófnő mindegyik fia magyar főnemesi családból (Haller, Illésházy, Majthényi, Sigray, Szapáry) származó hölgyet vett feleségül,[150] illetve a lányok is, akik megélték a felnőttkort és nem grazi orsolyita szerzetesek lettek, magyar (Niczky, Szapáry) férjet kaptak.[151] A házastársak kiválasztása mögött – legalábbis az idősebb gyermekek esetében mindenképp – tudatos szülői koncepciót feltételezhetünk, aminek a motivációját csupán találgathatjuk, de úgy tűnik, hogy (I.) Imre talán felismerte a família stájerországi integrációjának és érvényesülésének a korlátait (ezt az utat átengedte öccsének, Zsigmondnak), ő maga pedig a család magyarországi pozícióinak megőrzésében több lehetőséget látott.

Batthyány (I.) Imre gyermekei közül a legmagasabb karriert az első- és a másodszülött fiúk futották be, akik még bőven a tereziánus korszakban kezdhették meg pályafutásukat. József György a magyar főnemesek közül másodikként lett 1774-ben az Udvari Kamara alelnöke, mellette pedig nógrádi főispán, illetve (apjához hasonlóan) 1787-től királyi étekfogómester volt.[152] Batthyány Ignác 1780-tól erdélyi püspökként szolgált, aki a nevezetes gyulafehérvári könyvtár megalapítása mellett is sokat tett egyházmegyéje kulturális életének fejlesztéséért.[153] A katonai pályára lépett fiúk esetében úgy tűnik, hogy az apa tekintélyes összegű anyagi befektetése közvetlenül nem térült meg, legalábbis a fiúk magasabb tiszti karriert

149 (I.) Imre 1770. november 3-án Batthyány Károlynak írt levélfogalmazványában számolt ezzel az összeggel. BLA II-2, B/Ib-118. (Fasc. 15. Nr. 403.)

150 Pontosabban (II.) Imre erdélyi lányt, Haller Mária Annát (1756–1814), Grassalkovich kamaraelnök unokáját vett feleségül, akinek a családjával elképzelhető, hogy a Hadik huszárezreddel Erdélyben való tartózkodása során ismerkedhetett meg, illetve további kapcsolat a két família között, hogy a menyasszony bátyja, Haller József (1753–1812) Batthyány Antal iskolatársa volt a bécsi Theresianumban. Sőt a Batthyányak a Hallerekkel a Szapáry-féle sógorság révén is kapcsolatba kerülhettek.

151 Verzeichniss 1896. 35–40. Koltai András (I.) Imre lányai között két orsolyita nővért – Antóniát (szerzetesi neve Emerica) és Mária Annát (szerzetesi neve Anna Franciska) – is azonosított. Koltai 2002. 178. Fennmaradt Emericától egy apjának írt, 1767. augusztus 1-jén, Grazban kelt levél, amelyből megtudhatjuk, hogy a lánya tartására az apa évi 60 forintot küld (habár az utóbbi két évben csak 50 forint érkezett meg). BLA II-2, B/Ia-313. (Fasc. 12. Nr. 335.)

152 Kökényesi 2021. 265–267.

153 Bíró 1941.

nem futottak be. Imre pályája további kutatást igényelne, de annyi bizonyos, hogy a tábornoki rendfokozatig nem jutott el és a Mária Teréza Rend lovagja sem lett.[154] Antal – feltehetően az apa halálát követően – szakított a katonai pályával és előbb a Helytartótanács tanácsosaként (1779–1788), majd a horvát királyi tábla ülnökeként szolgált.[155] Alajos szintén apja halála után újra pályát váltott, belépett a Hadik-ezredbe (ahol korábban Imre is szolgált), valamint csatlakozott a szabadkőműves mozgalomhoz is, 1775-ben már a Minerva páholy mesterfokozatú tagja volt, az 1790-es években a radikális reformellenzék emblematikus alakjává és pamfletírójává vált, aki (az egykori jezsuita novícius) az egyház és a rendi társadalom felé is számos kritikát fogalmazott meg.[156] Batthyány Imre és Sauer grófnő legfiatalabb fia, Kajetán, akinek a pályáját apja már egyáltalán nem egyengethette a Magyar Udvari Kamara tanácsosaként (1792–1795) szintén viselt rövidebb ideig fontos kormányzati hivatalt.[157]

Konklúzió

A Batthyány család grófi ága hatékony érvényesülési stratégiájának köszönhetően képes volt a vezető főúri famíliák sorába felküzdeni magát, pozícióját pedig változó mértékben ugyan, de több generáción keresztül megőrizni. A família jelentőségének konzerválása a 18. században, a folyamatosan változó politikai és kulturális struktúrák között különösen nehéz kihívást jelentett, amelyben az új körülményekhez való alkalmazkodás mindenképp fontos szerepet játszott. Az oktatás jelentőségét – ami az alkalmazkodóképességet is nagy mértékben növelte – a család hamar felismerte, nem véletlen, hogy a Batthyányak már a 17. század közepétől rendszeresen egyetemi stúdiumot is biztosítottak fiaik számára. A família oktatási stratégiájában a hagyományok és az újítások egyaránt helyet kaptak, például több generáció esetében közös elem a családi birtokokhoz közeli jezsuita gimnáziumok (Kőszeg, Sopron), majd a grazi egyetem látogatása, de az aktuális trendeket is igyekztek nyomon követni, például (I.) Zsigmond Parmába és Salzburgba is elküldte egy-egy fiát művelődni, (I.) Imre pedig a tereziánus korszak folyamatosan bővülő intézményrendszerét integrálta iskoláztatási stratégiájába.

154 Hirtenfeld 1857; Schmidt-Brentano 2006.

155 Ember 1940. 200.; Wißgrill 1794. 316. Antal horvátországi szolgálatáról csak Wißgrilltől értesülhetünk, aki a szolgálatához nem adott meg időpontot, így az csupán feltételezés, hogy előbb viselt a Helytartótanácsnál hivatalt.

156 Alajos politikafilozófiai nézeteiről bővebben l. Pruzsinszky 2001. 21–78. Alajos kapcsolatai szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Egerben évfolyamtársa volt Laczkovics János (1754–1795), a Martinovics-felkelés vérbe fojtásának ismert áldozata is.

157 Fallenbüchl 1972. 347.

Szintén közös elem mindkét generáció esetében, hogy (I.) Zsigmond és (I.) Imre is igyekezett fiai számára nem csupán filozófiai, hanem jogi képzést is biztosítani, amely lehetőséget nyitott a fiúk hivatali karrierépítésre, de szükség esetén a katonai pályát sem zárta el előlük. Főként (I.) Imre példáján azt is láthattuk, hogy az apa számára a tanulmányokat követően is milyen komoly erőfeszítéseket és anyagi áldozatokat követelt fiai pályának egyengetése, ami nyilvánvaló módon a kortársak között nem számított egyedi jelenségnek, azonban ezzel a gyakorlattal a hazai kutatás eddig viszonylag keveset foglalkozott.

(I.) Zsigmond és utódai érvényesülési stratégiájának alapvető elemét képezte a família főágával való szoros kapcsolat fenntartása, lehetőségeikhez mérten az általuk kialakított oktatási és karrierminták követése, valamint indokolt esetekben, kiváltképp kinevezésekkel és udvari ügyekkel kapcsolatban a tőlük való segítségkérés. A főágtól pedig a kért támogatás számos esetben meg is érkezett, ugyanis egyfelől a hercegi ágnak is érdekében állt a tágabb família pozícióinak erősítése, másfelől a közbenjárás révén a rokonságon belüli státuszukat, kapcsolataikat is képesek voltak erősíteni. A többi főúri família is feltehetően hasonló logika szerint működött, azonban az oldalágak szerepének a vizsgálata számos esetben méltatlanul a kutatás árnyékában marad. A Batthyányak grófi ága több szempontból (kiváltképp a grazi integráció miatt) atipikus családi karrierpályát mutat, azonban érvényesülési stratégiáik a korszakban széles körben bevett eszközöket tartalmaztak. A grófi ág történetét a család 18. századi jelentősége mellett azért is érdemes kutatni, mivel a família ezen ága tudott a mai napig fennmaradni, illetve a család talán két legikonikusabb alakja is a família ezen ágából származott: Batthyány Lajos (1807–1849), az első magyar miniszterelnök, (II.) Zsigmond dédunokája, Boldog Batthyány-Strattmann László (1870–1931) pedig József György dédunokája volt.

Függelék

Az alábbi két táblázat Batthyány (I.) Imre fiainak gimnáziumi, valamint akadémiai és egyetemi tanulmányainak az adatait tartalmazza. A pontos hivatkozások a főszövegben érhetők el. A táblázatban megadott évek az adott tanévet jelölik, tehát az 1763/1764. tanévet a kortárs gyakorlatnak megfelelően 1764-gyel jelöltem (ugyanis a tanév jellemzően csak novemberben kezdődött). A kérdőjeles bejegyzések esetében arra van adat, hogy az adott Batthyány-fiú a megnevezett intézményben tanult, az évfolyamról viszont nem áll rendelkezésre információ, így az a tanulmányi előmenetel alapján következtetés.

Képzési hely	**József György**	**Ignác**	**Imre**	**Antal**	**Alajos**	**Kajetán**
Bécs, Theresianum		1754. GRAM (?) 1755. SYNT (?)		1765. POET (?) 1766 RHET (?)		
Buda, jezsuita gimnázium		1753?				
Graz, jezsuita gimnázium	1749. GRAM 1750. SYNT (?)		1760. RHET			
Kőszeg, jezsuita gimnázium	1751. POET 1752. RHET (?)					
Nagyszombat, jezsuita gimnázium				1764. SYNT	1764. SYNT 1765. POET 1766. RHET	
Pest, piarista gimnázium		1756. POET 1757. RHET	1756. GRAM 1757. SYNT			
Pinkafő, piarista házi nevelő		1758.	1758. POET (?)			
Sopron, jezsuita gimnázium						1771. PRINC
Vác, Theresianum						1775. RHET

1. táblázat: Batthyány (I.) Imre fiainak gimnáziumi tanulmányai

Képzési hely	**József György**	**Ignác**	**Imre**	**Antal**	**Alajos**[158]	**Kajetán**
Bécs, Theresianum	1754. PH 2. (?) 1755. JUR (?) 1756 JUR (?) 1757 JUR			1767. PH. 1. 1768. PH 2. (?) 1769. JUR (?) 1770. JUR		1776. PH 1. 1777. PH 2. (?) 1778–1781. PH/JUR (?)
Buda, jezsuita akadémia	1753. PH 1. 1754. PH 2.					
Eger, püspöki jogakadémia					1769. JUR 1. 1770. JUR 2.	
Graz, jezsuita egyetem		1760. PH 1. 1761. PH 2.	1761. PH 1.			
Nagyszombat, jezsuita egyetem		1762. TH 1. 1763. TH 2.				
Róma, Gregoriana		1764. TH 2. 1765. TH 3. 1766 TH 4.				

2. táblázat: Batthyány (I.) Imre fiainak akadémiai és egyetemi tanulmányai

158 A táblázatban Alajos (félbehagyott) jezsuita rendi képzését nem tüntettem fel: 1767–1768 folyamán Bécsben volt novícius, utána pedig Leobenben kezdte meg a repetensképzést.

Források

AdSG = Archiv der Stadtpfarre Güssing[159]
AdSP = Archiv der Stadtpfarre Pinkafeld
AdSzHB = Archiv der Stadtpfarre zum Heiligen Blut, Graz[160]
Andritsch 1987 = Andritsch, Johann (Hg.): Die Matrikeln der Universität Graz. 1663–1710. Hg.: Johann Andritsch. Graz, 1987. (Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz Bd. 6/3.)
Andritsch – Kernbauer 2002 = Andritsch, Johann (Hg.): Die Matrikeln der Universität Graz. 1711–1765. Aus dem Nachlass Hg. von Alois Kernbauer. Graz, 2002. (Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz Bd. 6/4.)
Bathyan 1757 = Bathyan, Iosephus Comes de: Exercitatio Academica De Concilii-is, Altero Iuris Ecclesiastici Fonte […]. Vindobonae, 1757.
Batthyán 1765 = Materia tentaminis quod in Regio Archiepiscopali nobilium Convictu ex praelectionibus domesticis […]. Tyrnaviae, 1765.
BLA II-2 = Burgenländisches Landesarchiv, Gräfliches Batthyánisches Herrschaftsarchiv Pinkafeld
Fallenbüchl 1988 = Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Budapest, 1988.
Fallenbüchl, 1994 = Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Budapest, 1994.
Fazekas 2003 = Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918, (1951). Budapest, 2003. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 8.)
Fazekas et al 2020 = Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Ternovácz Bálint: A nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diáksága (1616–1773). Anyakönyvi adattár I–III. 2020. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/ [Utolsó elérés: 2023. 03. 31.]
Forgó 2021 = Forgó, András (Hg.): Auf Ihrer Kaiserlichen Majestät allergnädigsten Befehl. Hofrat Johann Georg von Mannagettas Berichte über den ungarischen Landtag, 1722–1723 und 1728–1729. Wien, 2021. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien)
Fónagy 2013 = Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Budapest, 2013. I–II. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)

[159] A németújvári és a pinkafői római katolikus plébánia anyakönyvei a Kismartoni Püspökség online kutatóportálján is elérhetőek: https://matriken.at/de. [Utolsó elérés ideje: 2023. 03. 31.]

[160] A plébánia anyakönyvei az alábbi honlapon megtekinthetőek: https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/graz-seckau/graz-hl-blut/. [Utolsó elérés ideje: 2023. 03. 31.]

Gemmell-Flischbach 1913 = Album der K. K. Theresianischen Akademie (1746–1913). Zusammengestellt von: Max Freiherr von Gemmell-Flischbach. Wien, 1913.

Hirtenfeld 1857 = Hirtenfeld, Jaromir: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Wien, 1857.

Instanz-Calender 1741 = Allerneuester Inner-Oesterreichischer Instanz-Calender […]. Wien, 1741.

Instanzkalender 1772 = Kayserl. Königl. Innerösterreichischer Instanzkalender. Graz, 1772.

Kmety – Szögi – Varga 2021 = Kmety Adrien – Szögi László – Varga Júlia: A nagyszombati egyetem bölcsész és teológus növendékei, 1635–1777. Esztergom – Budapest, 2021. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, Strigonium antiquum I–II.)

Léh – Koltai 1998 = Léh István – Koltai András (szerk.): Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum. A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997. Budapest, 1998. (METEM Könyvek 21.)

Lukács 1987–1988 = Lukács, Ladislaus: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Roma, 1987–1988. I–III.

MNL GyMSM SL VIII. 52 = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Pannonhalmi Szt. Benedek Rend Soproni Szt. Asztrik Gimnáziuma iratai, 1707–1948. Nomina studiosorum gymnasii Societatis Jesu Soproniensis, (1707–1773)

MNL OL A 1 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, Originales referadae

MNL OL A 39 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, Acta generalia (A 39)

MNL OL A 57 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii (A 57)

MNL OL E 150 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kamara Archívuma, Acta ecclesiastica

MNL OL P 1314 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Batthyány család körmendi levéltára, A Batthyány család missilisei (P 1314)

MNL OL P 1320 O/a = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Batthyány család körmendi levéltára, Batthyány családtagok, Imre iratai

MNL OL P 1320 O/b = I Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Batthyány család körmendi levéltára, Imréné, Reichenhuber Éva iratai (O/b)

MNL VML KFL VIII. 52. = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára, Kőszegi jezsuita gimnázium matrikulája

ÖStA HHStA RK = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichskanzlei

PMKL III.9.a. 1. = Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Pesti gimnázium levéltára, első korszak (1717–1950), anyakönyvek[161]

Redlich 1933 = Redlich, Virgil (Hg.): Die Matrikel der Universität Salzburg. Salzburg, 1933. (Salzburger Abhandlungen und Texte aus Wissenschaft und Kunst 5.)

Regium Theresianum 1767 = Regium Theresianum Collegium Nobibilium. Viennae, 1767.

Regium Theresianum 1770 = Regium Theresianum Collegium Nobibilium. Viennae, 1770.

Staats- und Standes-Calender 1726 = Kayserlich- und Königlicher wie auch Erz-Herzoglicher, dann dero Hauptund Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes-Calender […]. Wien, 1726.

StLA Laa. A. = Steiermärkisches Landesarchiv, Landschaftliches Archiv

Szelestei Nagy 1988 = Szelestei Nagy László: Batthyány Kristóf európai utazása, 1657–1658. Szeged, 1988. (Peregrinatio Hungarorum 2.)

Varga 2004 = Varga Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789. Budapest, 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.)

Varga 2022 = Varga Júlia: A budai és pesti felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1713–1784. Budapest, 2022.

Veress 1917 = Veress Endre: A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Budapest, 1917. (Fontes Rerum Hungaricum 2.)

Veress 1941 = Veress, Andreas: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864. Budapest, 1941. (Monumenta Hungariae Italica 3.)

Verzeichniss 1896 = Verzeichniss der in dem Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie v. Batthyány vorkommenden Familienmitglieder sammt biographischen Daten. Wien, 1896.

Wißgrill 1794 = Wißgrill, Franz Karl: Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten. Wien, 1794. I.

WD = Wienerisches Diarium

[161] A gimnázium matrikulája online is hozzáférhető: https://matricula.hu/startpiarista. [Utolsó elérés ideje: 2023. 03. 31.]

Felhasznált irodalom

Bedy 1938 = Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győr egyházmegye múltjából 3.)

Biro 2006 = Biro Doina: Hatalom és kötelesség között – a Batthyány család asszonyai és lányai a századok folyamán. In: Nagy Zoltán (szerk.): A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. Körmend, 2006. 37–44.

Bíró 1941 = Bíró Vencel: Gr. Batthyány Ignác, 1741-1798 Emlékezés születésének kétszázéves évfordulóján. Kolozsvár, 1941. (Erdélyi tudományos füzetek 127.)

Brunner – Otorepec 1995 = Brunner, Walter – Otorepec, Bozo: Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs 44/45 (1995), 61– 208.

Conrads 1982 = Conrads, Norbert: Ritterakademien der Frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und17. Jahrhundert, Göttingen, 1982. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 21.)

Diéta adatbázis = Diéta kutatócsoport adatbázisa: http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html. [Utolsó letöltés időpontja: 2023. 03. 31.]

Donatello – Cseh – Pozsonyi 2007 = Donatello, Claude André – Cseh Géza – Pozsonyi József: A muraszombati, szécsiszigeti és szapári Szapáry család története. Debrecen, 2007. (Régi magyar családok 6.)

Dóbék 2022 = Dóbék Ágnes: Oktatás és nevelés a Collegium Germanicum et Hungaricumban és a Collegium Romanumban. Adalékok a római tanulmányok magyarországi hatásának 18. századi történetéhez In: Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban, Budapest, 2022. 113–132. (Humaniórák)

Ember 1940 = Ember Győző: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Budapest, 1940.

Eszterházy 1901 = Gróf Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Kézirat gyanánt kiadja Herczeg Esterházy Miklós. Budapest, 1901.

Faber 1995 = Faber, Eva: Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780. Graz, 1995. (Schriftenreihe des Historischen Instituts 5; Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 20.)

Fallenbüchl 1970 = Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 41. (1970), 259–336.

Fallenbüchl 1972 = Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig, 1780–1848. Levéltári Közlemények 43. (1972), 327–395.

Fazekas 1996 = Fazekas István: Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: Péter Katalin (szerk.): Gyermek a kora újkori Magyarországon. Budapest, 1996. 91–114.

Fazekas 2014 = Fazekas, István: Franz I. Batthyány und seine Frau Katharina Schwetkovich. Der Aufstieg der Familie Batthyány im 16. Jahrhundert. In: Kropf, Rudolf (Hg.): Die Familie Batthyány: ein österreichisch-ungarisches Magnatengeschlecht vom Ende des Mittelalters bis zur Gegenwart: Tagungsband der 25.–27. Schlaininger Gespräche vom 25.–29. September 2005, 24.–28. September 2006 und 17.–20. September 2007. Eisenstadt, 2014. I. 15–38.

Guglia 1912 = Guglia, Eugen: Das Theresianum in Wien: Vergangenheit und Gegenwart. Wien, 1912.

Hammer-Luza 2014 = Hammer-Luza, Elke: Sigmund, Theodor und Vinzenz von Batthyány. Drei Mitglieder der ungarischen Adelsfamilie im 18. und 19. Jahrhundert und ihre Beziehungen zur Steiermark. In: Kropf 2014. 85–152.

Heckenast 2005 = Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Szerk. Mészáros Kálmán. Budapest, 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.)

Hellenbronth 1940 = Tisza-Beői Hellenbronth Kálmán (szerk.): A magyar testőrségek névkönyve 1760–1918. Budapest, [1940].

Hochedlinger 1999 = Hochedlinger, Michael: Mars ennobled. The Ascent of the Military and the Creation of a Military Nobility in Mid-Eighteenth-Century Austria. German History 17. (1999), 141–176.

Hursán 2019 = Hursán Szabolcs: Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra, valamint a Theologici szak anyagára. Magyar Könyvszemle 135. (2019), 138–172.

Hübl 1912 = Hübl, Albert: Die k. u. k. Edelknaben am Wiener Hof. Wien, Leipzig, 1912.

Kalmár 2005 = Kalmár János: Spanyol gazdasági örökség a Habsburg Monarchiában a 18. század elején. Studia Caroliensia 6. (2005), 4. sz. 105–111.

Khavanova 2006 = Khavanova, Olga: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. Századok 140. (2006), 1503–1518.

Khavanova 2008 = Khavanova, Olga: Egy magyar úrfi a bécsi Tereziánumban. Dessewffy István szellemi világa és mindennapi gondjai. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): Redite ad cor. Tanulmányok Sahin- Tóth Péter emlékére. Budapest, 2008. 387–394.

Kisparti 1914 = Kisparti János: A váci Theresianum története. Vác, 1914. (Váci könyvek 8.)

Koltai 2002 = Koltai András: Batthyány Ignác piarista hivatása. In: Bazsányi Sándor et al. (szerk.): Útjaidon. Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára. Budapest, 2002. 168–189.

Koltai 2012 = Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr, 2012. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14.)

Kökényesi 2012 = Kökényesi Zsolt: A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján. A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században. Világtörténet 34. (2012:1–2),. 35–68.

Kökényesi 2017 = Kökényesi Zsolt: Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia sorában. In: Móricz Péter (szerk.): Batthyány Lajos nádor. Körmend, 2017. 163–183.

Kökényesi 2018 = Kökényesi Zsolt: A kamarási címtől a Szent István Rend nagykeresztjéig: A bécsi udvar kitüntetési stratégiája Mária Terézia korában. In: Gerő András – Nagy Beatrix (szerk.): Mária Terézia a magyarok királynője (1740–1780). Budapest, 2018. 73–116.

Kökényesi 2021 = Kökényesi Zsolt: Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765). Budapest, 2021. (Humaniórák)

Kökényesi 2022 = Kökényesi Zsolt: Arisztokrata diákok a „Magyar Országi Athenásban". A nagyszombati gimnázium és egyetem főnemesi tanulói (1616–1773). Gerundium 13. (2022), 3–4. sz. 100–114.

Lázár 2016 = Lázár Balázs: A magyar királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1815). In: Hermann, Róbert (szerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919. Budapest, 2016. 41–114.

Madzsar 1926 = Madzsar Imre: A budai jezsuita akadémia története. Magyar Pedagógia 35. (1926), 1–12.

Monok 2012 = Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Budapest, 2012. (Kulturális Örökség)

Nagy 2020 = Nagy János: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen. Budapest, 2020. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából; Acta Historica Societatis De Alexandro Mika Nominatae Series III. 1.)

P. Szabó 2007 = P. Szabó Béla: A hétszemélyes tábla ülésszakának megnyitásával kapcsolatos ceremónia a 18. század második felében. Jogtörténeti Szemle (2007), különszám, 198–204.

Pruzsinszky 2001 = Pruzsinszky Sándor: Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig. Budapest, 2001.

Reinhard 1999 = Reinhard, Wolfgang: Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1999.

Schmidt-Brentano 2006 = Schmidt-Brentano, Antonio: Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815). Wien, 2006.

Schober 2014 = Schober, Franz Josef: Zur Genealogie und zu den Besitzverhältnissen der Familie Batthyány vom 17. bis 20. Jahrhundert. In: Kropf 2014. 85–152.

Schramek László Péter: A Batthyányak a Rákóczi-szabadságharcban. (Családtörténeti vázlat). Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009:2), 357–391.

Sebők Richárd: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): Politikai elit és politikai kultúra a 18. századi végi Magyarországon. Budapest, 2012. 15–50.

Szekér 2022 = Szekér Barnabás: Szekér Barnabás: *Deo et Regno*. Az első váci nemesi kollégium megalapítása és szervezete. In: Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban, Budapest, 2022. 31–60. (Humaniórák)

Szemethy 2020 = Szemethy Tamás: Katonabárók és hivatalnok grófok. Új arisztokraták a 18. századi Magyarországon. Budapest, 2020.

Szijártó 2021 = Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.

Udvardy 1898 = Udvardy László: Az egri érseki jogliceum története 1740–1896. Eger, 1898.

Ugry 2023 = Ugry Bálint: A Magyar Királyság főrendjeinek *Kavalierstour*jai a 17. században. Ph. D. disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2023.

V. László 2020 = V. László Zsófia: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825). Budapest, 2020.

Vásárhelyi – Szluha 2005 = Vásárhelyi Miklós – Szluha Márton (szerk.): Magyar császári és királyi kamarások ősfái 1740–1918. Budapest, 2005. I–III.

Viskolcz 2022 = Noémi Viskolcz, Papi szemináriumok és Ritterakadémiák. Esterházy Pál gyermekeinek iskolába járása (1665–1705). Kökényesi Zsolt (szerk.): Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban, Budapest, 2022. 149–180. (Humaniórák)

Zsámbéky 2006 = Zsámbéky Mónika: A Batthyány hercegek ősanyja, Strattmann Eleonóra: egy regényes életút vázlata. Vasi szemle 60. (2006), 713–722.

PONTES
6. (2023) pp. 122–143.
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.04 TANULMÁNYOK

Gőzsy Zoltán

A katolikus papi hivatás és normatív elvárások a 18. század második és a 19. század első felében*

The Catholic priestly vocation and normative expectations in the second half of the 18th century and the first half of the 19th century

In the 18th century, the academic quality of the education of priests steadily increased, and in the last decades of the century the practical application of the acquired knowledge became more and more important. The optimisation of theory and practice led to a strong professionalisation of the vocation of preists. The basic concept of this paper is that by the early 19th century, the Catholic clergy, through its internal development and the expectations of secular power, had a vocational identity, the formulation of which was shaped by everyday challenges and feedback.

Keywords: vocation, professionalisation, seminary, clergy, institutional homogenisation

A papi hivatás professzionalizációjával – annak folyamatával, idejével, módjával – kapcsolatban több szempontot érdemes vizsgálni, célszerű a kérdéskört folyamatában, több oldalról megközelíteni. A hivatás (*vocatio*) eredendően összekapcsolódik a papsággal. E tisztség viselői magukra már a kezdetektől elhivatott, hivatástudattal bíró, majd folyamatosan felkészült és a feladatukra alkalmas személyként tekintettek, részben hitük, az Istentől kapott felhatalmazás, részben a megszerzett (és mások által nem bírt) kompetenciák miatt. Ugyanakkor természetesen vannak olyan jelentősebb egyháztörténeti események, fordulópontok,

* A tanulmány az NKFI K 143017 sz. „A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II." c. kutatási projekt támogatásával készült.

olyan kiemelhető tendenciák, amelyek artikuláltabban jelenítik meg a papság hivatalához szükséges elvárásokat, amelyek erőteljesebben emelik ki az *officium*hoz szükséges kritériumokat. Ezek közé sorolhatjuk a 15–16. századi reformtörekvéseket, a Trienti Zsinat papképzéssel kapcsolatos rendelkezéseit, majd annak érdemi megvalósítását, továbbá a 18. század közepétől XIV. Benedek pápa hivatásrendi irányvonalakat kijelölő és professzionalizációt generáló innovációit.

Jelen tanulmány alapkoncepciója, hogy a 19. század elejére a katolikus papság – belső fejlődése és a világi hatalom elvárásai révén – egyfajta hivatásrendi identitással bírt, amelynek megfogalmazása a mindennapi kihívások, illetve visszajelzések, interakciók során alakult.[1] Ezen identitás alappillérei a képzés révén nyert kiválóság, a széleskörű kompetenciák, a rájuk bízott feladatok mennyisége és jelentősége, illetve a funkciókhoz társított felelősség. Ennek hatására a korban nélkülözhetetlenné váltak és fontosnak is érezték magukat. Az állam olyan szférákban számított rájuk, ahol közvetve érvényesíthette a lakosság feletti hatalmát és élhetett befolyásával. A hivatásbeli identitásnak ugyancsak alappillérét képezte a 18. század végén és a 19. század első felében a papi munka megbecsültségéért és presztízséért vívott mindennapi küzdelem, továbbá a klérus kollektív és homogén reprezentációja.[2]

Az 1822-es nemzeti zsinat a „papi hivatásról"

Az 1822-es évre nemzeti zsinatot hívtak össze, amelyet komoly előkészítő munka előzött meg. Az 1821 őszén megtartott egyházmegyei zsinatok egyértelműen kijelölték, hogy a nemzeti szinódus központi témája az erkölcsi romlás megállítása legyen.[3] Az előzetes egyházmegyei tanácskozásokon az alsópapságnak az a narratívája jelent meg, hogy a legfőbb probléma a társadalom morális deficitje, és az erkölcsi javuláshoz az ifjúság megfelelő szellemiségű nevelésére,[4] az iskolák számának növelésére, illetve jól képzett és fizetett tanítók alkalmazására van szükség.[5] A nemzeti zsinat a társadalom minden rétegében tapasztalható morális romlás fő okának a felvilágosult, liberális és egyházellenes, korszellemből fakadó elvallástalanodást tartotta. A püspökök a probléma közvetlen okát az oktatás és a nevelés elégtelenségében, valamint az egyház szabadságának és tekintélyének csorbulásában (azaz a jozefinista egyházpolitikai gyakorlatban) látták.[6]

1 Vö. Magos, 2017. 145; Gőzsy, 2021. 193.

2 Vö. Hughes, 1964. 35; Magos, 2017. 145; Gőzsy, 2021. 158; 172.

3 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 129. A zsinati bizottság az erkölcsi romlás 12 okát különböztette meg: 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 132–136.

4 A pécsi püspökség papjai a zsinati előkészületek során fogalmazták meg: „*studiosa juventus restauretur in moralitate*." PEL 1821. 304.

5 Hermann, 1973. 401.

6 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 129.

A zsinati határozatokból egy igen komplex, ugyanakkor koherens plébánosi kép bontakozik ki. A szövegekben egyértelműen tetten érhető a papság mint hivatás (*vocatio*) kihangsúlyozása. Ez a hivatás meghíváson alapul és elhivatottságot feltételez. A szemináriumi neveléssel kapcsolatban kidolgozott zsinati cikkely kiemeli, hogy mivel a papság hivatás, fontos a fiatalokban az elhivatottság felfedezése és megerősítése.[7] Mivel ez a hivatás szentség is, és egy egész életre szól, a zsinat kifejezetten szorgalmazta a papság képzésének erősítését. A zsinat értelmezése szerint szükséges a képzést, az önképzést, a fejlődést, a kontrollt a szentelés előtti és az azutáni időszakra is kiterjeszteni. Előírták, hogy a püspökök különös gonddal járjanak el a felveendő klerikusok kiválogatásában. A kiválasztás során mind a képességeket és a tudást, mind az erkölcsi feddhetetlenséget figyelembe kellett venniük. Emiatt megszabta a zsinat az iskolaigazgatóknak, hogy a felvenni tervezettek erkölcseiről adjanak tájékoztatást a püspököknek. A felvételizőknek a plébánosuktól is kellett tanúsítványt kérniük, amelyben még a szülőkről is kellett nyilatkozni. Annyira lényegesnek gondolták az alkalmasság kérdését, hogy minden részletnek jelentőséget tulajdonítottak, hiszen a jelölt meghatározó hivatalt fog betölteni és azt maximális felelősséggel kell viselnie. („*A klerikusok felvétele során egyetlen részlet sem oly apró és csekély, hogy fölöslegesnek tűnhetne, minthogy az egyszer elkövetett hibát később csak nehezen lehet kijavítani.*")[8]

Ezt az elhivatottságot már a papi szemináriumi felvételi előtt is figyelni és monitorozni kell. A Trienti Zsinathoz kapcsolódva javasolták az uralkodónak, hogy támogassa, a fiúkat legalább tizenkét éves korukban vegyék fel a szemináriumba, mivel ekkor még „*taníthatók* és nem érintették meg őket a bűnök.[9] A szemináriumba felvett növendékek egyéves „újoncidőt" (*tyrocinium*) töltöttek, hogy egyházi lelkületben képezzék (*in spiritu ecclesiastico … formentur*), szocializálják őket. Ebben az egy évben a többi növendéktől elkülönítve éltek. A cél az volt, hogy ezalatt a lelki vezető (*spitirualis*) gondviselése révén megtisztuljanak a korábbról hozott rossz befolyásoktól, az „*erény azon erősségére*" jussanak, amelynek alapján képesek méltón megélni a hivatásukat (*vocatione sua haud unquam digne poterunt ambulare*).[10] A *digne* adverbium itt értelmezhető a *méltón* jelentés mellett *ki-*, *megérdemelt* értelemben is, míg az *ambulo* igét jelen esetben egyfajta *beavatási útnak, bevezető, ráhangoló*, ugyanakkor *megtisztulási sétá-*

7 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 151.

8 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 548–549.

9 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 549. Concilium Tridentinum. Sessio XXIII. Decretum de reformatione. Cap. XVIII.

10 A spiritualis munkakörére olyan egyházi személyek alkalmazását várták el, akik hosszú szolgálatuk alatt tapasztalatot szereztek a lelkipásztorkodásban és más egyházi feladatokban, akik „*tudással, szelídséggel és komolysággal, okossággal, erkölcsi feddhetetlenséggel ékesek*". 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 549.

nak fordíthatjuk. Ebben az egy évben kell kiderülnie annak, hogy alkalmatlan-e a jelölt a szemináriumra, ezáltal a papi pályára (pl. közönyös, téves nézetei vannak, nem tűri a fegyelmet, a hierarchiát), a problémás személyeket pedig el kell bocsájtani. Ezekkel az intézkedésekkel a szemináriumi növendékek olyan közösségét igyekeztek biztosítani, akik a tanulmányaik idején képesek és készek a képzésre fókuszálni, és amit lényegesnek tartottak, „*erényben, s jámborságban és a szentek tudományában*" kiemelkedni.[11]

Hasonló tendenciát látunk a szemináriumi tanulmányok és a felszentelés utáni időszakkal kapcsolatban. Célként fogalmazódott meg, hogy az elsajátított elméleti tudást a szemináriumi évek után is gyarapítsák, és azt minél intenzívebben kezeljék a mindennapokban. A zsinat elvárta a püspököktől, hogy egyházmegyéikben vezessék be a papi továbbképzőket (*presbyteria*), amelyekben a már végzett növendékek egy szakavatott vezető segítségével gyakorolják a szemináriumban tanultak praktikus alkalmazását.[12]

De a zsinat nemcsak intézményi keretek között jelölte ki a folyamatos fejlődés kívánalmát, hanem az egyes lelkipásztoroknak is permanens önfejlesztést írt elő: „*A szeminárium elhagyása után semmiképpen se dobják el könyveiket, hanem próbáljanak a jó szerzők állandó olvasásával* (…) *napról napra gyarapodni, s legyenek meggyőződve róla, hogy bármennyire tanultak is, a tudomány csúcsaira még nem jutottak el.*"[13] Az egyéni előrehaladáshoz és így a szakmai fejlődéshez hozzátartozik, hogy kérjék ki az idősebb és tapasztaltabb paptársaik véleményét.

A papi feladat igen feszes és felelősségteljes, ezért a zsinat folyamatos és intenzív jelenlétet várt el tőlük. Több rendelkezés vonatkozik a plébánosi teljesítmény ellenőrzésére. A szemináriumból frissen kikerült, és káplánként tevékenykedőktől elvárták, hogy írásba foglalt beszédeiket, valahányszor a plébános úgy kívánja, kötelezően mutassák meg neki.[14] Szintén a papok fejlődését elősegítendő írták elő, hogy a püspökök vezessenek be az egyházmegyéikben négyhavonta megtartott kerületi gyűléseket (*congregationes districtuales*) az esperes elnökletével. Itt közösen meg kellett vitatniuk a püspök által korábban megadott kérdéseket, amiket hazavittek, otthon kidolgoztak, majd írásba foglalva átadtak az esperesnek, aki pedig a püspöknek továbbította. Ezzel az „*igen üdvös*" elfoglaltsággal az volt a cél, hogy okosabbá (*doctiores*) és Isten igéjének hirdetésében felkészültebbé (*instructiores*) váljanak, a klerikusok között dicséretes és tisztes versengést ébresszen, valamint elvonja őket a semmittevéstől (*ab otio*) és az ezzel járó bűnöktől.[15]

11 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 550.
12 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 551.
13 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 554.
14 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 557.
15 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 557.

A plébánosok hivatalviselése abban a tekintetben is eltért más tevékenységek művelőitől, hogy esetükben a feljebbvalóik (történetesen az 1822-es zsinaton jelen lévő egyházi vezetők), mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben a munkájuk optimalizálására törekedtek, ráadásul úgy, hogy mindezeket lelkesedéssel és szorgalommal végezzék (*fervore ac sedulitate*). A plébános nem tud lazítani, a nap huszonnégy órájában felelősen és kontrolláltan kell megnyilvánulnia, ugyanis csak így felelhet meg hivatásának és a példamutatás kritériumának.[16] Ez utóbbi kötelessége és az Isteni meghívás olyan imperatívuszként áll a plébános felett, ami lehetetlenné teszi a hivatás amatőr művelését, ugyanakkor kötelezővé teszi a folyamatos tökéletesítést, a feladat megszakítás nélküli művelését. Elvárás volt, hogy szent hivatásuk (*vocatio sancta*) révén ne csak szóval, hanem magával a tevékenységükkel és példájukkal is törekedjenek a hívek épülésére (*non tantum verbo, sed etiam opere ipso et exemplo fideles aedificare studeant*).[17]

Folyamatos kontrollt írt elő a zsinat a püspök és az esperes részéről, akiknek érdemben nyomon kellett kísérniük a klerikusok teljesítményét. A hatékony teljesítményértékelésnek akkor van értelme, ha jutalmazza a jó, és szankcionálja a rossz produktumot. A zsinat is igyekezett motiválni a jól teljesítő papokat, a „*méltóbb és hasznosabb*"[18] „*munkásokra*" (*digniores ac utiliores … operarios*) a püspökök – mintegy munkájuk jutalmaként – jobb papi állásokat bízhattak (*praemia laborum meliora conferant sacerdotia*). Indoklásként kifejtették, hogy ha a klérus visszásságot tapasztalna a jutalmak és javadalmak elosztásában, az megtörhetné az erényt.[19]

A zsinat igyekezett összekapcsolni az aktuális kihívásokat, feladatköröket és felelősséget az ősi fegyelemmel (*prisca disciplina*). Ez a kettősség – vagyis a tradicionális és az új integrációja – adta a papi hivatás gerincét. A papi szolgálatnak (*ministerium*) méltósággal (*dignitas*) kell járnia, így biztosítható, hogy a közösség, illetve a hivatás révén megszólítottak (vulgáris értelemben az ügyfelek) elégedettek legyenek és a hivatást betöltő kompetenciáját, szerepvállalását elfogadják.

Ignatius Bärenkopf a „papi hivatásról" (1803)

A papi funkcióval kapcsolatos diskurzus már a 19. század elején is megfogalmazta a hivatás fontosabb kritériumait. A megfelelő plébánosi működés egyik alappillére volt, hogy elméleti és gyakorlati szempontból is magas színvonalat vártak el a lelki-

16 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 559.
17 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 560.
18 A *dignus* itt is értelmezhető *érdemes* jelentéssel.
19 1822. évi magyar nemzeti zsinat, 2018. 560.

pásztortól. Ignatius Bärenkopf, a budai központi szeminárium rektora az 1803-ban Nagyszombatban megjelent *Methodus recte gubernandi parochiam et dirigendi animas in sancti tribunali* című művében a Szentírásra alapozva, onnan vett idézetekkel megerősítve foglalta össze a plébánosság legfőbb ismérveit. Bärenkopf elsősorban a példamutató életvitelben és tevékenységben, valamint a belső és a külső rend megteremtésében, a szabályok betartásában látja papi hivatás alapjait.

A példás hivatást és az ehhez kapcsolódó életvitelt a szerző univerzálisan értelmezi: a papnak minden pillanatban a híveit kell szolgálnia.[20] Bármilyen szabad ideje adódik, azt teljesen a nyáj szükségleteinek kell szentelnie.[21] Az esetleges hibák és mulasztások ellen csak úgy védekezhet, ha szüntelenül vigyáz magára, mindenben óvatos, azt teszi, amire figyelmeztetve van és amit előírnak számára.[22] Bärenkopf leírásából szinte világít a minőségi munkavégzés mellett a mennyiségi maximalizálás igénye. Minden idő különösen nagy érték a plébános számára, minden egyes pillanatot gondosan össze kell gyűjtenie.[23] A leírásban olyan univerzális jelzők sorjáznak, amelyek elméletileg egy másodpercnyi nem oda figyelést, lazítást, *otium*-ot sem tesznek lehetővé a plébános számára. Olyan elkötelezettséget, fegyelmezettséget feltételez és ír elő a katolikus papságnak, amely csak hivatásként, illetve tényleges hivatástudattal végezhető. A *negotium* optimalizálását elengedhetetlennek tartotta a rektor, véleménye szerint éppen a tudatos tervezés hiánya, a végig nem gondolt papi tevékenység okozott problémát az eddigi gyakorlatban: „*hány funkciót végeztek a szent szolgálatban vagy nem a megfelelő helyen és időben, vagy rosszul és nem megfelelően!*"[24] Bärenkopfot erősen foglalkoztatták a papi funkcióban elkövetett hibák, mulasztások, ezeket erős mondatokban fogalmazta meg.[25]

A plébánostól olyan napirend, napi rutin kialakítását várták, amelyben a feladatok ellátása mellett a folyamatos készülésre, önfejlesztésre is időt kellett találnia. Délelőttjeit a Szentírás olvasásával, a teológia és az egyháztörténet tanulmányozásával, valamint a prédikációk és a katekizmusok készítésével kellett töltenie. Ahhoz, hogy „*gyümölcsöt arathasson*" beszédeiből és katekizmusaiból, illetve hogy azok hasznosak legyenek a nyájának, időt kellett szánnia az olvasásra és

20 „*quidquid praeterea temporis habet, id omne consecrat necessitatibus gregis.*" Bärenkopf, 1803. 148.

21 Ha ez nem így történne, az biztosan kitudódna. („*Bármit is tesz, még a saját otthonában is, legyen az jó vagy rossz, minden kiderül, bármit látnak vagy hallanak a hívek, azt megosztják másokkal*" – *Quidquid egeris, etsi in secreto domus tuae, sive bonum id sit, sive malum, id omne scietur, quod viderint, quod audierint, id communicabunt ceteris.*" Uo.

22 Uo.

23 „*tempus omne magno illi in pretio est, colligit sollicite momenta singula,*" Uo.

24 „*quot functiones in ministerio sacro aut non suo loco, et tempore, aut male et indebite factae!*" Bärenkopf, 1803. 147.

25 „*quot vero apud pastorem hujusmodi in officio omissiones!*" Bärenkopf, 1803. 147.

a tanulásra.[26] Egy jó és buzgó pásztornak egyfajta *rendet* (*ordo*) kell maga elé kitűznie és követnie, aminek magában kell foglalnia minden olyan tevékenységet, amelyek naponta, vagy hetente, havonta, illetve évenként ismétlődnek.[27] Aki ezt a *rendet*, illetve az ezt biztosító *szabályokat* (*regulas*) hűségesen követi, a saját *rendtartását* (*regularitas*) építi, a híveit a saját kiválóságára tudja serkenti, amit „*szóval tanít, sajátjával ajánl, és példával erősít*".[28] Bärenkopf még magasabb szintre emeli a szabálykövetés és a preventív tevékenység jelentőségét, amikor rögzíti, hogy „*a rend és cselekedeteik szabályozása mindenkinek szükséges a megfelelő megszentelődéshez.*"[29] Ennek az optimális hivatalviselésnek kifejti az ellentétpárját is, a szabályok, előírások nélküli tevékenységet, amely nem felel meg a státusza, a hivatása által támasztott követelménynek.[30]

Bärenkopf kötetének belső borítóján két rajz látható, amely a jó és a rossz pásztort ábrázolja János evangéliumának 10. fejezete alapján. Vázlatosan érdemes egy pillanatra beletekinteni e szentírási hely részleteibe, ugyanis ez egyértelművé teszi a papi hivatal szűk, ugyanakkor egyértelmű szabályait, megfogalmazza a különbséget azok között, akik ezt a feladatot hivatásként végzik, és azok között, akik csak névleg; bemutatja a különbséget a pásztor és a bérért fogadott (*mercennarius*) személy eljárása, hozzáállása között. A papi hivatás elköteleződést, sőt azonosulást feltételez a rábízottak irányába, ami analóg az Atya és a Fiú kapcsolatával, vagyis a papnak eggyé kell válnia a nyájával, akikért a lelkét, az életét adja. A viszony közvetlenségét feltételezi, hogy a pap és a nyáj ismeri (megismerte) egymást.[31]

---

26 „*ut fructum capias e sacris sermonibus tuis et cathecesibus, sisque gregi tuo utilis, oportet, ut tibi vaces, ut legas, ut studeas.*" Bärenkopf, 1803. 149.

27 „*Ordo, quem, bonus zelosusque Parochus sibi praefigere, et praefixum sequi debet, complectatur actiones omnes, alias quidem, quae diebus singulis recurrunt, aut recurrere possunt, alias quae singulis hebdomadis, aut mensibus, aut annis propriae sunt.*" Bärenkopf, 1803. 148.

28 „*At vero curator animarum, qui certum ordinem, certas regulas actionibus suis praestituit, et fideliter sequitur, ipsa regularitate sua aedificat, et ad virtutem excitat parochianos suos; quod ore docet, proprio commendat, et firmat exemplo.*" Bärenkopf, 1803. 147.

29 „*Ordo igitur, et regulatio actionum suarum cuique necessaria est ad propriam sancificationem.*" Bärenkopf, 1803. 146.

30 Mindenki számára „*ismeretes, hogy az a pap, aki saját akarata szerint él, szabályozás, előírás nélkül, amit tettében követni tud, egyáltalán nem tud megfelelni a hivatása által támasztott követelményeknek*", kötelezettségeinek „*Notum est, sacerdotem, qui vivit pro arbitrio suo, et sine regula, sine praefixo, quem in actionibus suis sequatur, ordine, obligationibus status sui non admodum satisfacere.*" Uo.

31 „1. *Bizony, bizony, mondom néktek: aki nem az ajtón megy be a juhok aklába, hanem másfelől hatol be, az tolvaj és rabló;* 2. *de aki az ajtón megy be, az a juhok pásztora.* 3. *Ennek ajtót nyit az ajtóőr, és a juhok hallgatnak a hangjára, a maga juhait pedig nevükön szólítja és kivezeti. Amikor a maga juhait mind kivezeti, előttük jár, és a juhok követik, mert ismerik a hangját.* 5. *Jézus kijelenti számukra, hogy:* „Én vagyok a jó pásztor. A jó pásztor életét adja a juhokért" (animam suam dat

A „papi hivatás" alkotóelemei

Bärenkopf nagy összefoglalója egy szakma megfelelő művelésének katalógusa. Számba vette a hibákat, és egyértelműen kijelölte a helyes eljárásokat. A kötet átolvasása után egy olyan hivatást láthatunk, amit csupán megfelelő felkészültséggel, megfelelő kompetenciákkal, kellő hivatástudattal lehet végezni. A komplex és sokrétű feladatokat csak tervezéssel, a szakma szabályainak betartásával lehet teljesíteni.

Bár már a kezdetektől fogva meghatározottak a papi hivatás ismérvei, a 19. század közepére a funkciók bővülését és ehhez kapcsolódva a készségek fejlesztését, majd fejlődését láthatjuk, egyfajta professzionalizációt tapasztalhatunk. Ez utóbbi fogalomhoz számos definíciót köthetünk,[32] melyek közül Harold Wilensky amerikai szociológus meghatározását emelném ki, aki a képzettséget és az értékrendet tartja a professzionalizációs modell legfőbb alkotóelemének. Ezzel bár szűkre szabta a fogalom definícióját, mégis megfelelően körülhatárolta azt.[33] A papi hivatás hosszabb, szabályozott képzésben megszerzett, rendszerezett tudáson alapul, amit a plébános az elvárt szakmai normák betartásával abszolvál.

Wilensky az ajánlott és elsajátított értékrendet az ideális szolgáltatás (*service ideal*) meghatározással is illeti, aminek az a lényege, hogy a hivatás végzője nem egyszerűen kompetens és jó minőségű munkát végez, hanem minden vonatkozásban megrendelője érdekeit tartja szem előtt, nem pedig a saját hasznát.[34]

A papi hivatás más megközelítésben is igazolható. Talcott Parsons amerikai szociológus a hivatást magas társadalmi státuszú, megbecsült, szakértelmet igénylő, széles körű autonómiával rendelkező foglalkozásnak írja le, amely kulcsfontosságú, nélkülözhetetlen társadalmi funkciót lát el. Megközelítése szerint a hivatás elvégzése minden esetben tudományos alapokon és az elsajátított diszciplináris elemek gyakorlati alkalmazásán nyugszik, ami a szakterületükhöz tartozó kérdésekben kompetenciafölényt (vagy kompetencia-monopóliumot) biztosít számukra.[35] A papi hivatásnál egyértelműen tetten érhető az a megközelítés is, hogy egyfajta

pro ovibus). 12. *Aki béres (*mercennarius*) és nem pásztor, akinek a juhok nem tulajdonai (*non sunt oves propriae*), látja a farkast jönni, elhagyja a juhokat, és elfut, a farkas pedig elragadja és elszéleszti őket.* 13. *A béres azért fut el, mert csak béres, és nem törődik a juhokkal.* 14. *Én vagyok a jó pásztor, én ismerem az enyéimet, és az enyéim ismernek engem (*cognosco meas et cognoscunt me meae*),* 15. *ahogyan az Atya ismer engem, én is úgy ismerem az Atyát: és én életemet adom a juhokért.*" (Jn 10, 1–15.)

32 A hivatások történeti szempontú elemzéseinek historiográfiája magyarul: Magos, 2017.

33 Vári, 2010. 152–153.

34 Vári, 2010, 152.

35 Parsons, 1954. 48; Magos, 2017. 139—140.

szolgálati etika határozza meg a „kliensekhez" fűződő viszonyt. A klerikus tevékenysége szolgálat a hívek lelki üdvéért, munkája során mindig az előírtak szerint a kliens érdekeit tartja szem előtt, ebben az értelemben tehát altruista módon cselekszik. Ez az altruizmus – véli Parsons – nem az egyéni motivációk, hanem az intézményesült viszonyok,[36] illetve a funkcióhoz kapcsolt tradíciók következménye.

A 19. század első felében a papság esetében a hivatás alapja a szolgálat eszménye vagy a szolgálat ideálja. A korabeli szövegekben tetten érhető a hivatások morális felsőbbrendűségébe vetett hit,[37] az a tudat, hogy a társadalom erkölcsi viszonyai – és ebből következően a megfelelő társadalmi szokások – a klérustól függenek. Az 1822-es zsinat épp ezt a küldetés- és felelősségtudatos, elhivatott narratívát mutatja számunkra. Ahhoz, hogy ezt az állapotot rekonstruálhassuk és dekódolhassuk, érdemes számba venni a 18. század második felének és a 19. század első évtizedeinek azokat az egyházi innovációit, aktusait, illetve egyháztörténeti tendenciáit, amelyek eredményeképpen az egyházi hivatalviselők hivatásként tekintettek munkájukra, amelyet alapos és sokrétű felkészültségük, széleskörű ismereteik alapján tudnak végezni.

A 18. század egyházi vezetőinek elkötelezettsége a minőségfejlesztés mellett

a.) Az egyéni képességek fejlesztése

A XIII. Benedek (1724–1730) és XII. Kelemen (1730–1740) célkitűzéseit folytatta és emelte magasabb szintre XIV. Benedek (1740–1758) pápa, aki meghirdetett és papírra vetett egy programot, amelyben olyan univerzális lelkipásztor ideáját állította a középpontba, aki egyszerre a közösség spirituális vezetője (végzi a lelkigondozását), egyszerre annak érdemi irányítója és egyszerre művelt, sőt tudós ember. E három megnevezett kompetenciát magas szinten műveli és ezáltal követendő mintává tud válni. Az 1740-ben kelt *Ubi primum* kezdetű enciklikájának egyik legfontosabb üzenete a személyes felelősség. Szigorú álláspontot fogalmazott meg a papsággal kapcsolatban: jobb, ha kevesebb, de kipróbált, alkalmas és hasznos szolgálója van, mint több olyan, akik az egyház építésében nem akarnak erősek lenni.[38]

36 Magos, 2017. 140.

37 Magos, 2017. 143.

38 „*Melius enim profecto est pauciores habere ministros, sed probos, sed idoneos, atque utiles, quam plures, qui in aedificationem Corporis Christi, quod est Ecclesia, nequicquam sint valituri*." XIV. Benedek, 1746. 5.

Szigorú kritériumainak teljesüléséhez szükséges, hogy minden egyházmegyében legyen papképző szeminárium, ahol pedig már van, ott azt bővítsék, fejlesszék. Elvárás volt a tehetséggondozás, illetve a szemináriumba felvett hallgatók teljesítményének és alkalmasságának folyamatos mérése.[39] XIV. Benedek dinamikusan értelmezte a papi hivatásra való felkészülést, a fejlődés és a fejlesztés evidenciájával. Az *Ubi primum*ban fogalmazta meg, hogy a jó és szorgalmas „munkás" (*operarius*) nem születik, hanem azzá válik, és hogy azzá váljon, az a püspökök felelőssége, az ő leleményességükön múlik.[40]

XIV. Benedek egyik legfőbb elvárása, hogy a pap jó vezetője és jó gazdája legyen a közösségének, míg egy másik fontos attitűd a fejlesztés, az optimalizálás hangsúlyozása, a javításba, korrekcióba vetett hit. Ez utóbbi érvényes az egyházi struktúrára is, amihez elengedhetetlen az egyházi vezető irányító, illetve motiváló szerepe.[41]

A papok kompetenciái között hangsúlyos szerepet kap az aktivitás, a szorgalom. Ennek csupán két elemét emelném ki. Egyrészt az érdemi irányítás, a kormányzás (*gubernatio*) elképzelhetetlen a mindennapi aktív tevékenység nélkül, másrészt a szorgalmas pap olyan példa, aki kiérdemli a hívek megbecsülését. Az enciklika szerint a hit és a cselekedet normáit csak úgy és akkor értik meg vagy fogadják el a hívek, ha a lelkipásztoruk a hivatalában nem tétlen (*segnis*), lusta (*remissus*), dologtalan (*deses*), hanem kitartó, állhatatos (*assiduus*), tevékeny, iparkodó (*industrius, sedulus*), szorgalmas (*diligens*) és éber (*vigilans*).

Ahogy a trienti program központi eleme volt, XIV. Benedek is nagy hangsúlyt fektetett az egyház tanító funkciójára, és a strukturális reformok mellett a tartalmi kérdésekben is megfogalmazta elvárásait. Az egyház tanító tevékenységét a pápa az 1742. február 7-én kiadott *Etsi minime* kezdetű enciklikájával szabályozta. Ennek 5. fejezetében jelzi, hogy a Trienti Zsinat két kiemelt feladatot ró a plébánosra: a prédikálást és a katekézist („*Parochorum munus duplex: praedicandi et cathecizandi*").[42] Az enciklika pontosan rámutat arra az adottságra, amellyel az egyház rendelkezett: papjai révén kapcsolatban áll szinte a társadalom egészével, ráadásul különböző vallási cselekményeivel (prédikáció, tanítás, gyóntatás) minden korosztály, illetve minden rendű és rangú ember számára üzenetet közvetít.[43]

39 XIV. Benedek, 1746. 5.

40 „„*boni namque, et strenui operarii non nascuntur, sed fiunt; ut autem fiant, ad Episcoporum solertiam industriamque maxime pertinet*" XIV. Benedek, 1746. 5.

41 Gőzsy, 2019. 241.

42 XIV. Benedek, 1746. 111.

43 XIV. Benedek, 1746. 113.

b.) A korporatív és kooperatív jelleg erősítése

XIV. Benedek az *Ubi primum*-ban azt is kifejti, hogy a péteri örökséggel az irányítás feladatát megkapta, amivel kapcsolatban mind a püspökök, mind a lelkipásztorok, mind a hívek felé felelősséggel tartozik. Ez a rendszerszintű gondolkodás vezette rá arra, hogy korporatívan, hálózatban, „csapatként" gondolkodjon a klérusról, amely csak akkor tud eredményesen teljesíteni, ha azt egyénileg is elhivatott személyiségek alkotják. Ezért arra buzdította püspökeit, hogy gondos válogatással olyan klerikusokat vegyenek fel, akiktől méltán várhatják, hogy munkájuk lelki hasznot (*spiritualem utilitatem*) hoz az egyháznak.[44] Az intézményi homogenitást erősítették az egységesen megfogalmazott elvárások, amit a szemináriumi fejlesztéseknek köszönhetően a képzés során egyre bővülő oktatási palettán ismerhetett meg a papság. Ugyancsak az intézményi identitást és a korporativitást erősítették XIV. Benedek buzdító tartalmú és célú enciklikái, amelyekben a papság összetartását, összetartozását, egymás segítését, kiegészítését szorgalmazta.

c.) Intézményi homogenizáció

A hivatástudatot erősítette a szervezeti profil tisztulása. A 18. század közepétől erőteljesen tetten érhető a katolikus egyházon belül az intézményi homogenizáció. Ennek több összetevője volt: elsősorban az egyházmegyei papság mennyiségi gyarapodása és minőségi fejlődése, másrészt – ezzel párhuzamosan – a szerzetesrendek szerepének csökkentése a plébániai munkában. A plébánosi idők meghosszabbodásával együtt a papi funkció és pozíció egyre inkább hivatásként nyert értelmet. A 19. század elejére a lokális társadalom legfontosabb intézőjeként és irányítójaként lépett fel, ezáltal a papság a társadalomszervezés kulcsfigurájává vált.[45]

d.) Meghívás és hivatás

A rendre és a rendszabályok követésére épülő hivatástudat áll Franz Neumayr jezsuita teológus 1745-ben megjelentetett könyvének középpontjában.[46] A kötet

44 „*cum accurato delectu ii Clericali militiae adscribantur, a quibus merito possit expectari, ut … eorum opera Ecclesiis vestris spiritualem afferat utilitatem*." XIV. Benedek, 1746. 4.

45 A pécsi egyházmegyében a 18. század első felében 6,1 év, a 18. század második felében 11,08 év volt a plébánosi működés átlagos hossza, a 19. század első felében a pécsi egyházmegyében átlagban 17,1 évet töltöttek a papok egy-egy plébánián. Gőzsy, 2021. 193.

46 Neumayr-ről bővebben: Veldt, 1992.

a papság szent hivatását és a papságra való meghívás kegyelmét tárgyalja.[47] Neumayr a kiválasztásból vezeti le a meghívást és a hivatást („*Ego elegi vos*").[48] A szerző arra a felvetésére, hogy Krisztus mire választ ki (*ad quam elegit*), a méltóság fogalmát jelöli ki, ami „*minden emberinél nagyobb*" (*dignitas est, omni humana major*).[49] Jézus választása és hívása egyben szeretetének *záloga*, *biztosítéka* („*igitur qui vocavit me, Jesus dilexit me, et vocatio ipsa amoris erga me singularis est pignus*")[50] Ugyanakkor a papi hivatáshoz a meghívás (*vocatio*),[51] a hajlam (*inclinatio*) mellett az egyén elhatározása (*deliberatio*) is szükséges.[52]

XIV. Benedek pápa magyarországi hatása

a.) Buzdító levelek

XIV. Benedek mintájára az egyházmegyei vezetők is küldtek buzdító és vigasztaló leveleket papságuk felé. Ez azért releváns témánk szempontjából, mert a papi hivatást végzőknek nyújtott szakmai útmutatást, hivatalbeli segítséget. Ennek érzékeltetésére olyan püspöki levelet citálnék, amely XIV. Benedek első, hortatív karakterrel bíró enciklikájának hatására született. Berényi Zsigmond pécsi püspök 1742-ben írt körlevele az egyházmegyei papságot testvéri közösségként értelmezte, amelyet a hit, az elhivatás tett testvérekké, illetve bajtársakká. E társaság tagjainak imádkozniuk kell egymásért, és miként az Úr meghagyta, hordozniuk kell egymás terhét.[53] Berényi pontosan kijelölte azon egyházi személyek körét, akiknek segítségre van szüksége, megnevezte azokat, akik e támogatást megvalósítják és megszabta a közös metszetet. Utóbbi azt jelenti, hogy munkájuk, (el)hivatásuk testvérekké tette a papokat (*laborantes fides et vocatio fecit esse germanos,*).[54]

47 „*Vocatio ad sacerdotium est magna gratia*" Neumayr a kiválasztásából vezeti le a meghívást („*Ego elegi vos*") Neumayr, 1745. 7.

48 Jn 15,16-ot alapul véve: „*Nem ti választottatok engem, hanem én választottalak titeket, és én rendeltelek titeket, hogy ti elmenjetek és gyümölcsöt teremjetek, és a ti gyümölcsötök megmaradjon; hogy akármit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek.*"

49 Ez a kiválasztás a jóindulatú szeretet cselekedete (*electio est actus benevoli amoris*), Neumayr, 1745. 7.

50 Neumayr, 1745. 7.

51 A *vocatio*-val szinonim fogalomként megjelenik az *invitatio* és az *inspiratio* is. Neumyr, 1745. 36, 39.

52 Neumayr, 1745. 36–45.

53 PEL 1742. 96.

54 „*Agite itaque viri fratres, et quos in vinea domini Sabaoth laborantes fides et vocatio fecit esse germanos, invicem fovete, usque in finem vinculo charitatis fovete, favete sublevate cadentes, et sibi auxiliari nequeuntes e numero vestrum deposita mole corporis, militare quidem cessantes,*

b.) A szemináriumi oktatás fejlődése

A hazai papképzés jelentős fejlődésen ment keresztül a 18. század második felében. Ennek okai között elsőként a püspökök pozitív hozzáállását, iskolateremtő, -fejlesztő attitűdjét kell kiemelnünk. Bővült a képzési paletta, nőtt a hallgatói létszám, erősödött a kiválasztási rendszer. Ennek az előrehaladásnak köszönhetően fokozatosan rögzült az a hármas kompetencia-rendszer, ami kiemelt szerepet biztosított a katolikus klérus tagjainak: 1.) tanult, sőt tudós pap, 2.) hiteles lelkipásztor, aki 3.) képes akár egyházi, vallási, akár erkölcsi, morális, akár világi szempontból fontos, hasznos tartalmakat érdemben és értően közvetíteni. Így vált alkalmassá, felkészültté a papság arra a kiemelt szerepre, amelyre Mária Terézia, II. József, II. Lipót és I. Ferenc is szánta: az állami szektor mindenkor aktuális elképzeléseinek, céljainak leghatékonyabb mediátorává, az aktuális társadalompolitika lokális végrehajtójává.

A szemináriumi képzés fejlődésének köszönhetően vertikális és horizontális értelemben előrelépést láthatunk: mind diszciplináris, mind interdiszciplináris tekintetben emelkedtek az elvárások és a jártasságok is. Az interdiszciplináris kritériumokat jól példázza Colloredo salzburgi érsek 1782-es körlevele, amelyben kifejti a szükséges ismeretek komplex rendszerét: „*Hogy a maga részéről a lelkipásztor az általánosan elterjedt felvilágosodásban derék módon képes legyen közreműködni, a szellemi kultúra jó alapjának kell nála megvetettnek lenni. Éppen ezért nagyon is kívánatos, sőt majdhogynem szükségszerű, hogy a lelkipásztor, az állapotához különös módon is hozzátartozó ismeretek mellett, a pszichológiában, a természetjogban és a filozófiai etikában, a történelemtudományban és a széptudományokban, a mezőgazdaságban, az egészségtanban, különösen is a dietétikában, a tartományi törvényekben és szokásokban, a fizikában, és jelesül egy olyan országban, mely oly csodálatosan gazdag az alig ismert és használt őstermékekben, – a természetrajzban, stb. éppoly alapos ismeretekkel rendelkezzen.*”[55]

A szemináriumi képzésen belül a püspökök által támogatott diszciplináris attitűdnek köszönhetően a 18. század végétől egyre fajsúlyosabb szerepet kaptak a katolikus papok a tudományos életben.[56] Ezt a jelenséget csak egy konkrét pécsi példával illusztrálnám. Igen élénk historiográfiai tevékenységet és historikus

quotidianae tamen fragilitatis naevo saucios ad bravium capessendum aeternae hereditatis portum adire prohibitos.” PEL 1742. 96.

55 Közli: Takács, 2021. 22; 34. Vö. Forgó, 2022. 764–765.

56 Jól példázza ezt Ugrai Jánosnak a reformkori akadémikusok foglalkozását prezentáló széleskörű kutatása. Ugrai „különös *együttállás*”-ként aposztrofálja vizsgálatát, illetve annak a papságra vonatkozó részét, ám a fentiekből is látszik, hogy hosszú folyamat és szisztematikus fejlődés eredménye a katolikus papságnak a tudományos életben vitt és vállalt szerepe. Ugrai, 2022. 7; 13–16.

diskurzust tapasztalhatunk Pécsen az 1760-as évektől, amely országos, sőt nemzetközi szinten is működött. Koller József a pécsi egyházmegye tudós papja már Klimo György püspök életében elkészült nagy történetírói vállalkozása, a Pécsi püspökség története (*Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*) első részeivel, valamint a bevezető kötetével (*Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum*).[57] Kollerék élénk történeti, antikváriusi tematikájú levelezést folytattak Giovanni Garampival,[58] valamint többek között Pray Györggyel, Schönvisner Istvánnal, Cornides Dániellel, Dobai Székely Sámuellel.[59] A történettudománnyal foglalkozó közeg és az intenzív interakciók több kutatást és publikációt is generáltak.[60] A hazai egyházmegyei szemináriumok a történetírás, az egyháztörténet-írás, a történeti kutatások gyűjtő- és gyújtópontjaiként szolgáltak, ugyanakkor jelentős mértékben erősítették a történettudomány iránti affinitást. Annyiban voltak gyűjtőpontok a papképző intézetek, hogy lehetővé tették az oktatási kereteiken belül (kiváló, európai kapcsolatokkal és tapasztalatokkal rendelkező professzoraik, tehetséggondozási tevékenységük, könyvtári gyűjteményeik révén) a 18. század első fele európai és hazai, jezsuita és protestáns történeti munkáinak használatát, mintaként való követését. Biztosították a részvételt a tudományos diskurzusban, a *historia litteraria*-ban, megismertetve hallgatóikat recens kutatásokkal, releváns egyháztörténeti forrásokkal.[61] Gyújtópont pedig annyiban, hogy a szeminárium professzori közege megrendelőként elvárta, valamint stimulálta, fejlesztette a kutatómunkát, és az oktatásban biztosította az egyháztörténeti munkák disszeminációját.[62]

Egy további adalékkal érzékeltetném a tehetséggondozás és a tanulási idő optimalizálását. Klimo György pécsi püspök nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a szeminaristái rendszeres írásos gyakorlatot végezzenek. A hallgatóktól egyrészt elvárta, hogy a szünidőben írjanak két levelet,[63] emellett évente egy alkalommal

57 A püspök hiába sürgette megjelenésüket, ezek csak jóval később láttak napvilágot (a Prolegomena 1804-ben, a hét kötetes mű teljes sorozata 1782 és 1812 között).

58 Fejérdy – Soós 2011.

59 Hencz 2015; Szelestei Nagy, 2003.

60 Szalágyi János *De Statu Ecclesiae Pannonicae* c. opusza hét kötetben jelent meg. Az első két könyv 1777-ben jelent meg, a következő négy 1778-, 1780-, 1781- és 1784-ben, az utolsó posthumus kötetként 1800-ban. Szalágyi 1777–1800. A munkáról bővebben: Krisztián – Timár 1981. Szalágyi művei kapcsán élénk történeti vita indult meg a szlávok korai történetéről. Ehhez kapcsolódott Papanek György, a pécsi egyházmegye papja az 1780-ban megjelent *De regno, regibusque Slavorum* c. és az 1783-ban megjelent *Geographica Descriptio Comitatus Baranyensis* c. munkájával. Gőzsy, 2022.a.

61 Szelestei Nagy, 2003.

62 Gőzsy, 2022a. 56. A tudományokban, illetve az irodalomban az egyháziak szerepéről, jelentőségéről, illetve a laicizálódás, szekularizáció kérdéséről vö. Szilágyi, 2009.

63 „*quod mandare gratiose dignabitur, ut unus quisque nostrum bis vacationum diebus aliquam ad Excellentiam Vestram mitteret epistolam*" Josephus Wex levele Klimonak, Pécs, 1763. október 2. PEL 1763. 99. 326.

iskolaidőben (egy, a tanulmányokat lezáró vizsgát követő napok valamelyikén) ugyancsak levélírásra kötelezte őket. Ezek egyfajta fogalmazási- és stílusgyakorlatot jelentettek, amelyhez a püspök Cicero és Plinius levelezését adta meg követendő mintaként. A hallgatók írásai folyamatos visszajelzésként is szolgálták. A püspök ezekből értesülhetett a hallgatók általános gondolatairól, érzéseiről, mindennapjairól, emellett pedig az oktatás folyásáról, a vizsgákról. Klimo alapkoncepciója szerint ez egyfajta gyakorlást, tréninget jelentett, amelynek gyakoribbá tétele nagyban javíthatja a felkészültséget. A püspök ezzel a tevékenységgel a szabadidőt (*otium*) igyekezett hasznos tevékenységgel (*negotium*) megtölteni.

A papképzés fejlődése számos kézzelfogható eredményt hozott a klérus működésében, amelyek az 1780-as évektől értek be. Egyrészt meghosszabbodott az egy helyben töltött plébánosi idő, másrészt domináns többségbe kerültek a plébániákon a helyi szemináriumban végzett növendékek. A pécsi egyházmegyében például az 1777 és 1800 közötti időszakban hivatalban lévő plébánosok 82%-a végzett Pécsen (akár teljesen, akár részben).[64] A kibővült választási potenciál lehetőséget biztosított arra, hogy a plébániáján rosszul teljesítő, problematikusan viselkedő, híveivel szembekerülő papot eljárás alá vonják, visszahívják, vizsgára, önvizsgálatra kényszerítsék. A püspöki, esperesi kontroll, a konzisztórium vizsgálatai erősítették az informális, illetve formális hivatásetikát, mely azt a célt szolgálta, hogy megelőzze a hivatást űzők által elkövetett visszaéléseket, és amelynek megsértése szankciókat von maga után.[65]

A szemináriumból kikerülő papok egy része nem kapott azonnal plébánosi megbízást, hanem kápláni státuszban kezdte meg munkáját. Általánossá vált a kápláni tevékenység, ráadásul ez a státusz időben kitolódott, a pécsi egyházmegyében például a 19. század első felében átlagban több mint kilenc évnyi tevékenységet jelentett. Bár folyamatosan jöttek létre újabb plébániák, az egyházmegyei szemináriumok ezt meghaladó mennyiségben neveltek ki papokat, így óhatatlanul egyre több klerikusnak kellett a plébánosi pozícióra káplánként várakoznia. A papi pálya minőségét, megélését alapvetően szabta (és változtatta) meg ez, a lelkipásztori felkészülés mellett várakozást, beosztottságot eredményező állapot. A káplánság egyben intenzív papi gyakorlatot is jelentett, a pasztorálteológia révén prezentált praxis konkrét megélését, ami ugyancsak erősítette a szolgálat professzionalizálódását.

A papképzés megerősödésével mennyiségi és minőségi tekintetben is javult a klérus állapota. A püspök nagyobb körültekintéssel és nagyobb előismerettel tudott a papi dispositiokról dönteni. A szemináriumban érvényesített nyelvi elvárásoknak, a nyelvi kompetenciák evidenciává válásának, illetve az univerzálisan

64 Vö. Gőzsy, 2019. és Gőzsy, 2021.

65 Magos, 2017. 142.

értelmezett elveknek köszönhetően olyan papi karakter jelent meg a 18. század utolsó évtizedeire, amely már szupranacionális jelleggel működött, és így kevéssé volt jelentősége a nemzetiségi hovatartozásnak. A 18. század második felére kinevelt plébánosok alkalmassá váltak arra, hogy településtípustól és a lokális közösség jellegétől függetlenül tudják ellátni feladatukat, hogy az egyház és a politikum által elvárt és általánosan értelmezett szokásokat átadják, meghonosítsák. A plébánosok kooperatív viszonyt alakítottak ki a hívekkel, ugyanakkor fokozatosan átvették a lokális hitélet irányítását.[66]

Világi elvárások

Különösen nagy jelentőséggel bírt a szeminárium fejlesztése a „felvilágosult abszolutizmus" névvel illetett időszakban, amikor a normakommunikáció új rendje jelentkezett: a morális tartalmak, illetve a hatalom iránti engedelmesség mellett olyan értékek kaptak egyre növekvő jelentőséget, mint a fejlődés, az előrelépés, illetve a polgári kötelességek (adózás, iskoláztatás stb.), valamint a megfelelő, tudatos életvitel. Ennek propagálása is a klérus feladata volt. Olyan életvezetési tanácsokat integrált az egyház a prédikációkba és egyéb megnyilvánulásaiba, amelyek a hívek felé az aktív keresztényi gondolkodásmódot sugározták, és egyben a hasznos, jól gazdálkodó, adót fizető állampolgárok kinevelését tették lehetővé.[67]

A gyarapodó funkciók, a növekvő egyházi és állami elvárások, összekapcsolódva a papképzés portfóliójának kitágulásával bővítették és befolyásolták a szemináriumokban végzettek felkészültségét, ezzel együtt öntudatát, alakította identitásukat. A képességeik és a feladataik összenőttek. A szeminárium felkészítette őket a papi hivatásra, amely révén a híveket, illetve a világi társadalmat kellett egyaránt nevelniük, fejleszteniük. Egyre inkább kiemelt feladattá vált a felvilágosító, irányt mutató, instruáló, műveltető feladat, amit a klérus mind az istentiszteleteken, mind az oktatásban felvállalt. Ez óhatatlanul eredményezte a felvilágosító identitását, amely nélkül nem érthetjük meg a katolikus felvilágosodás jelenségének belső dinamikáját, belülről építkező fejlődését.[68]

A jozefinista egyházpolitika tovább erősítette a katolikus egyház instrumentalizációját, és egyre erőteljesebben az állam érdekeinek, a hasznosság elvének lokális kommunikátoraként tekintett az alsópapságra. Ennek biztosítására centralizálta és tette közvetlen államüggyé II. József a papképzést. A császár olyan katolikus

66 Ezt a helyzetet, a végzettségben, kompetenciákban való generális hasonlóságot mutatja be Timothy Tackett a 18. század második felének francia papságát tárgyaló könyvében. Tackett, 1977.

67 Katus, 2012. 81.

68 Gőzsy, 2022b.

papi réteget akart képeztetni, amely az ő elképzelései szerint tudja előmozdítani a társadalmi és a gazdasági fejlődést. Franz Stephan Rautenstrauch a központi szemináriumokkal foglalkozó tervezetében azt emelte ki, hogy leginkább a „*vallás szolgálóinak*" képzésére van szükség, illetve „*néptanítókéra*" (*Volkslehrer*) és „*népvezetőkére*" (*Volksführer*).[69]

Az új plébánosi ideálhoz az is hozzátartozott, hogy társadalmilag hasznos alapítványokat hozzanak létre saját vagyonukból („*ex proprio impendebat*").[70] Kiváló példája a jozefinista pap-típusnak a 18–19. század fordulójáról Michael Winkler, aki a különböző működési helyein koncepciózus módon és jelentős mértékben támogatta a plébániákat, társadalmilag, szociálisan jelentős alapítványokat hozott létre, szegényházakat, kórházakat, iskolákat alapított.[71] Winkler büszke volt a saját szerepére, szervezőként, instruktorként és nevelőként egyaránt. A gyóntatásnál és a prédikációkban is magáévá tette a jozefinista értékeket, szigorú és elvhű volt, és igen gyakran szorítkozott praktikus szempontokra.[72] A jozefinista karakterjegyek, attitűdök közé számított a megfelelő gazdálkodás, a bevételek növelése, a plébániához tartozó földek megfelelő kezelése.

Már a 18. század első évtizedeiben rögzült Magyarországon a világi és az egyházi szféra együttműködése a lokális közösségek szervezésében. Az egyház az állam segítségével volt képes végrehajtani célkitűzéseit, míg az állam elsősorban a hiányzó alsófokú bürokráciájaként használta a plébánosokat, rajta keresztül tudta elérni az alattvalóit.[73] De nem csupán az állam érdeke volt a klérus igénybevétele, a vármegye, valamint az uradalmak szempontjából is kulcsfontosságú volt a helyi egyházi struktúra megfelelő használata. Az állam támaszkodott a papi hivatás viselőire, amikor törekvéseit végre kellett hajtani, de a hivatás viselői is számíthattak az állam különböző szintjeinek támogatására saját céljaik elérésében.[74] Ez a kölcsönös egymásrautaltság folyamatosan erősödött a 19. század közepéig.

Pasztorálteológia

A papi hivatás professzionalizációjában nagy jelentőséggel bírt a pasztorális teológia beemelése a szemináriumi képzésbe. A pasztorális teológiát a bécsi egyetemen

69 Szembeállítja ezt a típust a „haszontalan" remetével és a pusztán magát szemlélődésnek szentelő szerzetessel (*In den Generalseminarien ist es nicht um Bildung nutzloser Einsiedler, oder, dem bloß beschaulichen Leben sich widmender Mönche*). Rautenstrauch, 1784. 11-12. Pranzl, 2008. 40.

70 Brüsztle, IV. 201.

71 Gőzsy, 2011. 37–38.

72 Galambos, 1987.

73 Reinhard, 1997. 47.

74 Magos, 2017. 154.

a Franz Stephan Rautenstrauch által kidolgozott új teológiai tanterv alapján vezették be, ami német nyelvterületen követendő mintává vált. Rautenstrauch tervezete új tantárgyak megjelenését eredményezte a teológiai oktatásban. A 18. század utolsó harmadára igény támadt a plébániai gyakorlat fókuszba állítására. Az új teológiai tantárgy, amely eleinte a praktikus teológia nevet kapta, a lelkipásztorkodás olyan gyakorlati területeinek tárgyalását vette át, melyeket korábban az erkölcsteológiához soroltak. A tárgy oktatásával a plébániai gyakorlat fejlesztését és optimalizálását célozták meg, ám Rautenstrauch a világi hatalom elvárásai mentén fogalmazta meg a tartalmat, a politikum érdekeit igyekezett érvényesíteni, elsősorban társadalomfejlesztő attitűdöt társított hozzá, és a hasznosság elvét igyekezett érvényesíteni.[75]

Ettől eltérően értelmezte ezt a tematikát Johann Michael Sailer a 18. század végén és a 19. század első harmadában írt munkáiban. Oktatóként ő is a gyakorlat-orientált képzést preferálta, ám a pasztorálteológia körüli vitákban tisztán teológiai alapon akart megnyilvánulni, ami alapvető különbség volt azokkal szemben, akik az alsópapsággal kapcsolatban elsősorban a világi szempontokat, a népnevelői feladatokat igyekeztek érvényesíteni. Sailer komplexen tekintett a papi hivatalra: alapként megtartotta a 18. század második felének tudományos vívmányait, és ezt egészítette ki a spirituális és a gyakorlati részekkel. A lelkipásztorok képzését három szegmensre osztotta: 1.) teológiai és tudományos képzés (egyetemi szinten), 2.) spirituális képzés a szemináriumban, 3.) gyakorlati képzés egy arra alkalmas plébánián.[76] Ez a koncepció is mutatja a papi hivatás tartalmi és funkcionális bővülését, illetve az elvárásokhoz való alkalmazkodást. A hivatáshoz mind elméleti, mind gyakorlati tekintetben magas színvonal vált szükségessé.

Sailer koncepciója ráadásul tovább erősítette a papságra nehezedő felelősséget. Érzékelve a korszakban tapasztalható elvallástalanodási tendenciákat egyfajta „újraegyesítést" kívánt megvalósítani a hívek és Krisztus között. Ez a feladat közvetlenül az egyházra és a papságra hárul, amely kettős mozzanatban tudja ezt művelni és végrehajtani: egyrészt már önmagában megjeleníti ezt az egységet, másrészt pedig a történelemben folyamatosan jelen lévő szolgálata által eszközli. Az újraegyesítés mint praxis az egyház és a hívek kapcsolatában értelmezhető, ami tovább növeli a saileri rendszerben a papképzés és azon belül a pasztorálteológia jelentőségét. Meggyőződése szerint a papságnak alaposabb és szerteágazóbb ismeretekre kell szert tennie: „*a 19. század klerikusainak az igazi tudományokban korát meghaladó tudással kell rendelkeznie, részben azért, hogy megőrizze önmagát és státuszát a megvetéstől, részben pedig azért, hogy képes legyen bevezetni a vallás életét a hamis tudástól kihalt lelkekbe.*"[77]

75 Gőzsy, 2021. 164.
76 Takács, 2016. 248.
77 Takács, 2016. 247.

Konklúzió

Az itt vázlatosan említett szempontok kijelölik számunkra azt az utat és a főbb csomópontokat, amelyek mentén bővültek a papi hivatáshoz kapcsolódó elvárások, feladatok. Láthatjuk, hogyan rétegződtek a képzési szintek, és ennek következtében hogyan és miben gyarapodtak a papi kompetenciák. A 18. században folyamatosan erősödött a papképzés tudományos színvonala, majd a század utolsó harmadában egyre nagyobb szerepet kapott a megszerzett ismeretek praktikus alkalmazása. Az elmélet és a gyakorlat optimalizálása eredményezte a papi hivatás professzionalizálódását.

A papság karaktere a 19. század első felében valójában a 18. században kialakult két irányzat (a trienti alapokon szerveződő, strukturált, hierarchikus rendszerben működő aktív lelkigondozó szerep, valamint a jozefinista, híveket instruáló, tanító-nevelő, társadalomfejlesztő attitűd) szintéziseként jött létre.[78]

A munka társadalmi hasznosságának és morális vetületeinek hangsúlyozása minden foglalkozásra jellemző.[79] Döntő tényezőnek tartom, hogy nem kizárólag a külső feltételek és követelmények változtak, hanem a belső késztetés, a hivatástudat is erősödött. A folyamatos külső kihívások életre hívták azt a meggyőződést, hogy a papság feladata, sőt erkölcsi kötelessége a társadalom normális mederben tartása, a hagyományok (megfelelő és helyes szemléletű) fenntartása. Ez a hivatástudat intézményi és egyéni identitássá vált.

Források

PEL 1742. 96. = Pécsi Egyházmegyei Levéltár. Iratanyag. I.1.a.1. 1742. 96. Adhortatio parochorum ad faciendum statutum commune de celebrandis pro defunctis sacerdotibus tribus sacris.

PEL 1763. 99. = Pécsi Egyházmegyei Levéltár. Iratanyag. I. 1.a.1. 1763. év. 99. Litterae privatae in diversis negotiis.

78 Gőzsy, 2021. 193.

79 Vö. Magos, 2017. 145.

Felhasznált irodalom

1822. évi magyar nemzeti zsinat, 1822. = Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat története. Összeállította, a bevezető tanulmányt írta és a forrásokat jegyzetelte: Fejérdy András. A zsinati dekrétumokat fordította: Rihmer Zoltán. Budapest, 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Egyháztörténeti Források 15.)

Bärenkopf 1803. = Bärenkopf, Ignatius: Methodus recte gubernandi parochiam et dirigendi animas in S. Tribunali poenitentiae. Tyrnaviae, 1803.

XIV. Benedek 1746. = Sanctissimi Domini Nostri Benedicti Papae XIV. Bullarium. Tom. I. In quo continentur constitutiones, epistolae etc. Editae ab initio pontificatus usque ad annum MDCCXLVI. Roma, 1746.

Brüsztle I–IV. 1874–1880. = Brüsztle, Josephus: Recensio universi cleri dioecesis Quinqueecclesiensis I–IV. Pécs, 1874–1880.

Fejérdy – Soós 2011. = Fejérdy András – Soós István: Klimo György és Giuseppe Garampi. In: Pohánka Éva – Szilágyi Mariann (szerk.): Klimo György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. A 2010. október 14-én, Pécsett, Klimo György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai. Pécs, 2011. 125–141.

Forgó 2022. = Forgó András: Katolikus felvilágosodás? A katolikus egyházi értelmiség válaszkeresése a felvilágosodás korának kihívásaira. Vigilia 87 (2022:9), 761–767.

Galambos 1987. = Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre. Zusammengestellt, aus dem Lateinischen übersetzt und eingeleitet von Franz Galambos. München, 1987. (Studia Hungarica, Schriften des Ungarischen Instituts München 34.)

Gőzsy 2011. = Gőzsy Zoltán: Adalékok a 18. századi Somogy megyei egészségügy strukturális fejlődéséhez. Orvosi ellátás, ispotályos ház, gyógyszertár. In: Bősze Sándor (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 41. (2011). Kaposvár, 2011. 37–38.

Gőzsy 2016. = Gőzsy Zoltán: Exemplo praelucere. XIV. Benedek pápa egyházigazgatási programja és magyarországi hatásai. In: Slachta Krisztina - Bánkuti Gábor - Vonyó József (szerk): Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére. Pécs, 2016. 81–97.

Gőzsy 2019. = Gőzsy Zoltán: Alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében. In: Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Pécs, 2019. 211–258.

Gőzsy 2021. = Gőzsy Zoltán: A katolikus alsópapság a 19. század első felében. In: Csibi Norbert – Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): Katolikus egyházi társadalom a 19. században. Pécs, 2021. 149–198.

Gőzsy 2022a. = Gőzsy Zoltán: Az egyháztörténet-tanítás és az egyháztörténet-írás szerepe és kölcsönhatása a 18. század második felében. In: Fazekas Csaba – Rada János (szerk.): Az egyháztörténet-írás története Magyarországon. Miskolc, 2022. 56–67.

Gőzsy 2022b. = Gőzsy Zoltán: A katolikus felvilágosodás és a papképzés kapcsolata. Vigilia 87 (2022) 767–774.

Hencz, 2015. = Hencz Enikő: Történeti adatgyűjtés egy 18. századi levelezésben (Dobai Székely Sámuel levelezése). In: Szelestei N. László (szerk.): Magyarországi tudósok levelezése: Tanulmányok. Budapest, 2015, 95–104.

Hermann 1973. = Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.

Hughes 1964. = Hughes, Everett Cherrington: Men and Their Work. London, 1964.

Katus 2012. = Katus László: A modern Magyarország születése Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2012.

Koller 1782–1812. = Koller, Josephus: Historia Episcopatus Quinque-Ecclesiarum. I–VII. Pest–Pozsony. 1782–1812.

Krisztián – Timár 1981. = Krisztián Béla – Timár György: Adatok a magyar-szlovák művelődéstörténeti kapcsolatokhoz (Papanek György). In: Szita László (szerk.): Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. 1980. Pécs, 1981. 425–445.

Magos 2017. = Magos Gergely: Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája. Aetas 32 (2017:2) 138–157.

Neumayr 1745. = Gratia vocationis sacerdotalis ex apostoli consilio resuscitata … auctore Franciscus Neumayr Soc. Jesu. [München] 1745.

Papanek 1780. = Papanek, Georgius: De regno, regibusque Slavorum atque cum prisci civilis, et ecclesiastici, tum hujus aevi statu gentis Slavae. Quinque-Ecclesiis, 1780.

Papanek 1783. = Papanek, Georgius: Geographica Descriptio Comitatus Baranyensis. Quinque-Ecclesiis, 1783.

Parsons 1954. = Parsons, Talcott: The Professions and Social Structure. In: Parsons, Talcott: Essays in Sociological Theory. Revised Edition. Glencoe, 1954. 34–49.

Pranzl 2008. = Pranzl, Rudolf: Das Verhältnis von Staat und Kirche/Religion im Theresianisch-josephinischen Zeitalter. Gegrffliche Vorbemerkungen. In: Reinalter, Helmut (Hg.): Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus. Böhlau Verlag. 2008. 17–55.

Rautenstrauch 1784. = Rautenstrauch, Franz Stephan: Entwurf zur Einrichtung der Generalseminarien in den k. k. Erblanden. Wien, 1784.

Reinhard 1997. = Reinhard, Wolfgang, Sozialdisziplinierung – Konfessionalisierung – Modernisierung. Ein historiographischer Diskurs. In: Nada Boškova Leimburger (Hg.): Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungtendenzen und Forschungserträge, 1997. 39–57.

Szalágyi 1780. = Salagius Stephanus: Columna Romana miliaria ad Budam nuper reperta dissertatio. Quinque-Ecclesiis, 1780.

Szelestei Nagy 2003. = Szelestei Nagy László: Koller József és a historia litteraria. In: Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): A Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) válogatott előadásai. Tanulmányok Pécs Történetéből 13. Pécs, 2003. 77–88.

Szilágyi 2009. = Szilágyi Márton: Vallás, felvilágosodás, irodalom. Korunk 20 (2009:10), 12–20.

Tackett 1977. = Tackett, Timothy Priest and Parish in Eighteenth-Century France. Princeton, 1977.

Takács 2016. = Takács Gábor: Johann Michael Sailer. A centrum unitatis újrafelfedezője. A centrumból élő erkölcs- és lelkipásztori teológia. Pécs, 2016.

Takács 2021. = Takács Gábor: „… sem gloria, sem credo…" Egyházmodernizáció és a felvilágosodás. Egyházreformeri célkitűzések a felvilágosodás korában. Pécs, 2021.

Ugrai 2022. = Ugrai János: Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárokra. Korall 23. (2022:90) 5–26.

Vári 2010. = Vári András: Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? Korall 11. (2010:42), 151–178.

Veldt 1992 = P. Th. Van der Veldt SJ: Franz Neumayr (1697–1765) Leben und Werk eines spätbarocken geistlichen Autors. Amsterdam – Maarsen. 1992.

Wilensky 2010. = Harold L. Wilensky: Minden szakma hivatás? Korall 11. (2010:42) 19–53.

PONTES
6. (2023) pp. 144–166.
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.05 TANULMÁNYOK

Pintér Tamás – Kovács Dániel László

A vármegyei tisztikarok és karrierutak kutatásának historiográfiája, forrás- és módszertani lehetőségei

Tapasztalatok a Dél-Dunántúlról: Baranya és Somogy példája, 1790–1848[*]

Historiography, Sources and Methodological Possibilities to the Research of the County Officeholders. Experiences from South Transdanubian Region through the Examples of Baranya and Somogy Counties between 1790 and 1848

The research of the county officers of the 18–19th centuries is a popular topic in Hungarian historical research; however, significant differences can be detected between certain counties and the methodologies used to analyze them. In the course of our work, we briefly introduce the authors and their works, whose methods can serve as examples, and point out what additions should be given to them. In the second half of the work, we present the administration of the selected counties (Baranya and Somogy), the structure of the county officers, and the changes that occurred in them in the period between 1790 and 1848. We also present the traditional archival sources for the history of the two counties, as well as the possibilities provided by digital data mining in addition to the literature and published databases. After all this, we present a general methodology that can serve as a guide for future works dealing with the middle-level public administration.

Keywords: Historiography, Sources, Methodology, County Officeholders, South Transdanubian Region, 18–19th Centuries

[*] A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Az elmúlt évtizedekben érezhetően felélénkültek az 1848 előtti vármegyei tisztikarokkal foglalkozó kutatások. Már az ezredforduló környékén egyfajta felfutásról beszélhetünk, amikor is sorra kerültek kiadásra a mezo-szintű törvényhatóságokra fókuszáló munkák, archontológiák. A teljesség igénye nélkül, ekkor jelentek meg feldolgozások Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Somogy, Vas, Veszprém, Zala és Zemplén vármegyék kapcsán,[1] melyeket később Békés, Heves és Pest is követte.[2] Az alapvetően tisztújításokat és diétai követválasztásokat előtérbe helyező munkák után friss irányt képviseltek az egyéniségekre, karrierutakra koncentráló megközelítések, melyek közül elsősorban Szijártó István publikációi emelhetők ki.[3] A hivatalnoki pályák vizsgálatánál is kiterjedtebb vállalkozás volt Héjja Julianna békési tisztikar-monográfiája, amely egy rendkívül gazdag prozopográfiai adatbázist adott közre.[4] A törvényhatóságok összehasonlításában kiemelendő Pap József doktori értekezése: a reformkortól a kiegyezésig tartó kutatása valódi országos áttekintésre a munka mérete miatt nem vállalkozhatott, de a vizsgált 6 vármegye párhuzamos elemzése mindenképpen elismerésre méltó.[5] Sebők Richárd volt az, aki elsőként kombinálta Szijártó megközelítését – és somogyi eredményeit – Héjja békési prozopográfiai adatgyűjtésével. Ugyan példamutató összehasonlítást végzett, azonban a két, részletesen feldolgozott vármegye komparatív vizsgálatától makroszintű eredmények nem elvárhatóak.[6] Sáfrány Tímea Csongrádban primer kutatásai elvégzésekor szintén a Szijártó és Héjja által lefektetett metodológiai módszerek mellett foglalt állást, növelve a feldolgozott törvényhatóságok számát, vizsgálatai e tanulmány írásának pillanatában még folyamatban vannak.[7]

Tanulmányunk célja, hogy a felsorolt szerzők nyomán a vármegyei tisztviselők kutatásához felhasználható forrás- és módszertani lehetőségeket mutassunk be

1 A teljesség igénye nélkül Baranya: Ódor 1986; Ódor 1995. Fejér: Farkas 2000a; Farkas 2000b; Farkas 2001. Győr: Dominkovits 1991; Dominkovits 2000. Komárom: Dominkovits 1995; Szigeti 2000. Somogy: Polgár 2002; Polgár 2004. Vas: Dominkovits 1993; Tilcsik 2000a; Tilcsik 2000b. Veszprém: Hudi 1993. Zala: Molnár 2000. Zemplén: Erdmann 1989.

2 Heves: Bán 2011. Békés: Héjja 2009. Pest: Dombovári 2011; Schramek 2016.

3 Szijártó 2010; Szijártó 2014; Szijártó 2017.

4 Héjja 2009. A vármegyei tisztikarok archontológiai és prozopográfiai kutatásáról általánosságban: Héjja 2013.

5 Pap 2001. A disszertáció eredményeiből megjelent monográfia: Pap 2003. Pap munkája hiánypótló, az összehasonlító módszertan miatt azonban nem volt lehetősége mélyebb kutatásra. Ennek következtében, egyes vármegyék adatait speciálisan vizsgálva hiányosságokat is érzékelhetünk. Mindezek mellett a használt terminológia is félreértésekhez vezethet. Pap három vizsgálati csoportba osztotta a hivatalnokokat: vezetők, középvezetők, és beosztottak. Tagadhatatlan, hogy például a megyei főorvos a vármegyei szellemi elit kiemelkedő tagja, ugyanakkor nem rendelkezett akkora politikai befolyással, mint egy főszolgabíró, vagy akár a vármegyei levéltárnok – ebből kifolyólag mindkét hivatalt a „vármegye vezetői" közé sorolni megkérdőjelezhető.

6 Sebők 2012.

7 Sáfrány 2020; Sáfrány 2022.

a digitalizáció és az adatbázisok korában. A munka első harmadában egy általános érvényű gyűjtést adunk közre, amelyben a hagyományos levéltári forráscsoportok mellett a különféle szakirodalmi adatbázisok és a digitális adatgyűjtés lehetőségeit kívánjuk ismertetni a készülő tisztviselői adattáraink összeállításához. Ezekben a regiszterekben biográfiai, genealógiai, felekezeti, iskolázottsági és birtokosi adatokat rögzítünk, ezek segítségével állapítunk meg tisztikar egészére vagy egyes hivatalcsoportokra és személyiségekre jellemző általánosságokat. A tanulmány második és harmadik részében a szerzőpáros által vizsgált két vármegyében tapasztalt forrás- és metodológia adottságokra reflektálunk, illetve kísérletet teszünk a vármegyék, valamint kutatóik egyediségeinek bemutatására. A két vármegye ismertetése során törekedtünk az ismétlések elkerülésére, ebből kifolyólag tudatosan két külön nézőpontból közelítettünk somogyi és baranyai vizsgálatainkhoz, az azonosságok helyett az eltérésekre fektettünk kiemelt hangsúlyt. Zárásként konklúziót fogalmazunk meg a vármegyei hivatalviselők általános vizsgálatának lehetséges útjaival kapcsolatban.

A vármegyei tisztikar kutatásának forrásai, digitalizáció és adatbázisok

A vármegyei tisztikar kutatásának hagyományos forráscsoportját az adminisztráció során keletkezett iratanyagok jelentik. Az elsődleges bázist a vármegyei jegyzőkönyvek, illetve a közgyűlési iratok képezik, melyek közül kiemelendők a hivatalszerzések szempontjából kulcsfontosságú tisztújító székek (*restauratió*k) leírásai. További megkerülhetetlen kútfők a tematikus alapon összegyűjtött egyéb adminisztrációs fondok. Mivel a hivatalviselés egészen az 1844. évi V. törvénycikkig a nemesség kiváltságos joga volt, a tisztviselők vizsgálatához elengedhetetlen a vármegyében élő nemesi családok iratainak tanulmányozása, melyek a családok életéhez és mindennapjaihoz is hasznos információkkal szolgáltathatnak. Az *acta nobilitariá*kon túl felhasználhatóak még a nemesi összeírások, az úrbéres, az árvaszéki, az inszurrekciós iratok, a vagyon- és hagyatéki leltárak, illetve egyéb inventáriumok is. A millennium idején készült megyemonográfiák jó alapját képezhetik a kutatásoknak,[8] kronologikus feldolgozásaik alapvető áttekintéseket tudnak adni a fontosabb helyi események, személyek kapcsán. Ugyancsak jól használható a családtörténetek rekonstruálásához a Hellebronth Kálmán által közreadott nemesi testőrség névkönyve,[9] mely gyakran túlmutat a testőrök életútjain, a szülők mellett több esetben a nagyszülők, vagy az egyéb ősök története is bemutatásra került. A család-, vagy egyéni élettörténetek vizsgálata során nem szabad

8 Például a Borovszky Samu nevével fémjelzett *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat.
9 Hellebronth 1898.

elfeledkeznünk arról sem, hogy a vizsgált korszakban nem számít ritka esetnek a vezetéknév megváltoztatása. Több alkalommal találkozhatunk azzal, hogy a szakirodalmi szövegekből egyszerűen eltűnik az adott hivatalnok, s helyén egy „új név" tűnik fel, mindez bárminemű lemondási és kinevezési irat hiányában. Az ilyen esetekben mindenképpen indokolt azon lehetőség szem előtt tartása, hogy valójában nem személy-, hanem csupán névcserével van dolgunk. A névváltások vizsgálatához segítséget nyújthat Szentiványi Zoltán gyűjtése.[10]

Amennyiben egyéni életút feltárására teszünk kísérletet, abban elsődleges segítséget nyújthat az adott tisztviselő nyugdíjazása előtt készített ún. minősítvényi táblázat vizsgálata. A hivatalnok méltóságai mellett gyakran családi adatait is feljegyezték, a különböző tisztségek javadalmazásának megadása pedig az adott személy anyagi lehetőségeinek feltérképezésére adhat módot. Forrásadottság szempontjából kedvezőtlen tényező, hogy a minősítvényi rendszer elterjedése csak a polgári adminisztráció időszakában zajlott le. Csupán olyan személyekről szolgáltathat releváns információkat, akik a szabadságharcot követően is hivatalt vállaltak, illetve később innen vonultak nyugállományba. Szintén az egyének szerepének kontextualizálásában tudnak segítséget nyújtani a magánlevelezések és a titkosrendőri jelentések, amelyek az állami és a helyi adminisztráció által meg nem őrzött, tudatosan vagy tudattalanul „elhallgatott" információkról, összefüggésekről, történésekről számolhatnak be. Az egyéni életutak tökéletes összegzését tudják adni a gyászjelentések, mivel az elhunyt biográfiai adatai között gyakran a hivatali előéletet is feltüntették. Számos gyászjelentés már online formában is elérhető az Országos Széchényi Könyvtár digitális archívumában,[11] azonban a gyakori névegyezések miatt a körültekintő használat mindenképpen indokolt.

A vármegyei hivatalviselők kutatását napjainkban már számos adatbázis segítheti. Bár Pálmány Béla országgyűlési almanachjai[12] és a Szijártó István által vezetett *Diaeta* munkacsoport prozopográfiai gyűjtése[13] alapvetően diétai szereplők feldolgozására vállalkoztak, egyértelmű, hogy az országos és a helyi szereplők, hivatalviselők esetében számos esetben van átfedés. Az országgyűlési résztvevőkön túl a *Diaeta* munkacsoport nemcsak a kiadásra került vármegyei archontológiák összefésülésének feladatát vállalta magára, hanem a 18. századi magyar rendiségre vonatkozó fontosabb szakirodalmakban felbukkanó személyek névmutatózását is.

10 Szentiványi 1893.

11 Gyászjelentések. In: Pannon Digitális Egyesített Archívum (PANDEA) az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött dokumentumok digitális tárhelye. (hozzáférés: https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648, 2023. február 10.)

12 Pálmány 2011; Pálmány 2019.

13 *Diaeta* munkacsoport. A 18. századi magyar országgyűlések történetét kutató csoport honlapja. Adatbázis. Utolsó frissítés: 2010. (hozzáférés: http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html, 2023. február 10.)

Specifikusabb, nem teljes élet- vagy hivatalnoki pályákra vonatkozó adatgyűjtésekre számos példát találhatunk. A Szögi László nevével is fémjelzett *Felsőoktatástörténeti Kiadványok*, illetve a kisebb egyházi vállalkozások (jezsuiták, reformátusok) hallgatónévsoraiból könnyen rekonstruálhatóak már a legtöbb vármegyei tisztviselő felsőfokú tanulmányai. A Fónagy Zoltán által közreadott 1767-es úrbéres tabellák[14] ugyan kívül esnek a vizsgált korszak kezdetét jelentő 1790-es időhatáron, azonban mégis tökéletes kiindulási alapként szolgálhat ez a pillanatkép, ha a hivatalnokok későbbi birtokváltozásait primer források (például összeírások, peres ügyek) segítségével vizsgáljuk. Népességnyilvántartási szempontból relevánsak az 1790 és 1848 közötti korszakot gyakorlatilag keretbe fogó II. József-féle, illetve az 1850-es és 1857-es népszámlálások, ezek közül a jozefinista cenzus birtokos névsorai külön kiemelendőek a periódus elejéről. Hasonlóan releváns birtokosi adatokat közölt Johann Matthias Korabinsky, Vályi András, Joannes Lipszky és Fényes Elek statisztikáikban,[15] de a különféle egyházi plébánia- és lélekösszeírások, valamint az egyes törvényhatóságokról készült vármegyeleírások szintén felhasználhatóak.

A hagyományosnak mondott szakirodalmi és levéltári forráskutatás mellett napjainkban már megkerülhetetlen a különféle online felületek használata, hiszen a digitális adatbányászat nem csak a fellelhető adatok mennyiségét, de új forráscsoportok becsatornázását is lehetővé teszi. Hangsúlyozandó azonban, hogy az online forrásgyűjtés, bár minden esetben hasznára válhat a vármegye- és tisztikarkutatásoknak, azonban a vármegyei levéltárak forráscsoportjainak bősége és a kútfők digitális elérhetőségének mértéke egyelőre nem teszi lehetővé, hogy kizárólag online forrásbázisra alapozzuk kutatásunkat.

A prozopográfiai adatbázis készítése esetén a hivatalnokokra vonatkozó anyakönyvek felkutatása kulcsfontosságú lehet mind az életkori és rokoni adatok megállapításához, de ugyancsak hasznos forrásai a kapcsolati hálózatok felderítésének is. Az egyházmegyei levéltárak iratanyagához való könnyebb hozzáférést segíti a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete által működtetett *matricula.hu* portál, amely a sematizmusok mellett az egyházközségek egyéb iratait, köztük az anyakönyveket is elérhetővé teszi. Anyakönyvkutatás további két másik online portálon, az *adatbazisokonline.mnl.gov.hu*, illetve a *familysearch.org* honlapokon is folytatható, a különféle keresőmotorok használata azonban kritikus hozzáállást igényel.[16]

14 Mária Terézia úrbértabellái. Közreadta: Fónagy Zoltán. (hozzáférés: https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/, 2023. február 10.)

15 Korabinsky 1786; Vályi 1796–1799; Lipszky 1806. térképei és mellékletei; Fényes 1836–1840.

16 Hasznos lehet továbbá a magyarországi németségre fókuszáló *meta.genealogy.net*, illetve az evangélikus vallású személyek azonosításában az *oskereso.hu* honlap adatbázisa.

A családtörténetek online kutatását segíthetik a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület oldala, a *macse.hu* adattárai és a *geni.com* weblapon közreadott genealógiák. A nemes családok eredetének és történeteinek vizsgálatához nyújtanak komoly segítséget a nemesleveleket is tartalmazó Királyi Könyvek (*Libri Regii*), amelyek a *hungaricana.hu* portálon is hozzáférhetőek.[17] A már korábban említett gyászjelentések használatához kiváló kiegészítést biztosít a *findmygrave.com* oldal adatbázisa.

Egy átfogó prozopográfiai kutatás igénye esetén a fentebb sorolt primer és szakirodalmi forrásbázis mellett a korabeli sajtót is vizsgálat alá kell vonnunk. A sajtótermékek kritikus felhasználása egyrészről objektív adatok gyűjtésére is alkalmas, másrészről az 1790–1848 közötti, még a dualizmus alatt is életben lévő (esetenként még aktívan politizáló) hivatalnokokról szóló publicisztikák, legyenek bármennyire is elfogultak, olyan információkat tartalmazhatnak a személyekről, amelyeket egyéb forrástípusokból nehezen rekonstruálhatnánk. A korabeli sajtótermékekhez való hozzáférést jelentősen megkönnyítheti az Arcanum Digitális Tudománytára, amely a vizsgált korszakra vonatkozó legfontosabb országos periodikák (például a *Pesti Hírlap*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Pester Lloyd*) mellett több esetben a helyi sajtó kiadványait is elérhetővé teszi.

Mielőtt a címben is meghatározott Baranya és Somogy vármegye tisztikarkutatásainak specifikus megközelítéseit és forráslehetőségeit tárgyalnánk, fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az általunk korábban megfogalmazott, általános módszertani leírás és a felsorolt levéltári, szakirodalmi és online kútfők mellett minden vármegye egyéni forráscsoportokkal is rendelkezik, ebből kifolyólag a dolgozatunkban ismertetett módszerek és javaslatok közel sem elegendőek egy átfogó vármegye- vagy tisztikarkutatás elvégzéséhez, esetleg egyéb, akár prozopográfiai adattár elkészítéséhez, annak csupán alapjait fektethetik le.

Az 1790–1848 közötti Baranya vármegye tisztikarkutatásáról

A felvilágosult abszolutizmus és az 1848–49-es szabadságharc közötti Baranya vármegye, illetve Pécs városának történetéről kijelenthető, hogy a területre fókuszáló kutatások között is meglehetősen alul reprezentált. Az 1790–1848 közötti vármegye tisztikarának és hivatalviselőinek kutatása kapcsán ugyancsak van még hiányossága történetírásunknak. A vizsgált korszak egyes aspektusai átfogó kutatások alá estek, azonban a Baranya vármegyei tisztikar összetételének vizsgálatára viszonylag kevés munka vállalkozott.

17 A nemesi címerlevelek hozzáférhetőek továbbá az Országos Levéltár és a vármegyei levéltárak közös adatbázisában is, az *adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis* honlapon érhetőek el.

A baranyai hivatalnokok, a személyek és személyiségek vizsgálatának első hulláma a dualizmus alatt kezdett kibontakozni, és az idők szelleméhez igazodó vármegyemonográfiák[18] mellett elsődlegesen a főispánokra koncentrált. Ez tisztán érzékelhető a *Századok* hasábjain megjelent különféle főispán-archontológiák esetén: e trendbe illeszkedett Hatos Gusztáv munkája, ami Baranya vármegye főispánjait sorolta fel 1082 és 1848 között. Ezt több esetben kiegészítette (1688–1950), illetve a felsorolt főispánok esetében rövid életrajzokat (mondhatni prozopográfiai adattárat is) közölt Nagy Imre Gábor főlevéltáros 2007-ben.[19] E két szerző mellett az egyes baranyai főispánok személyeihez kötött biografikus munkák is rendelkezésünkre állnak.[20]

A tisztviselői karrierutakra fókuszáló munkákkal kapcsolatban már kevesebb példával találkozhatunk. Ezek között elsőképpen említendők Ódor Imre vármegyei elittel foglalkozó dolgozatai, melyek között található a vármegyei tisztikar – eddigi – egyetlen archontológiája is, (1705) 1713 és 1813 között sorolva fel a vármegye hivatalviselőit.[21] Sajnálatos azonban, hogy ezen archontológia több hibát, kihagyást, bizonyos esetekben akár évtizedes tévedéseket tartalmaz, felhasználása során kiemelt forráskritika indokolt, ahogy erre már Szijártó István is felhívta a figyelmet.[22] Ebből kifolyólag javasolt, hogy igénybevétele esetén inkább egyfajta útmutatóként, mintsem a konkrét kutatás bázisaként kerüljön használatra.

Ha specifikusan egy vármegyei hivatal működését és az azt betöltő személyek életútjait kívánjuk vizsgálni, úgy Föglein Antal munkáit kell említenünk, aki a vármegyei levéltár működéséről szóló tanulmányaiban érintette, röviden bemutatta a vármegyei levéltárnokok és segédek személyeit.[23] Egyéb átfogó, hivatalközpontú tanulmány közlésére eddig nem került sor.

18 Várady 1896–1897.

19 Hatos 1870; Nagy 2007.

20 Majláth György életéhez: Peres 2020. Batthyány Kázmér életéhez: Füzes 1990; Ódor – Rozs 2006.

21 Az első archontológiát l. Ódor 1995. 31–34., és ugyanezen archontológia második publikálása: Ódor 1997. 95–115. Egy másik archontontológia (1777–1810), mely átvette a korábbi téves adatokat: Ódor 1986. V. függelék

22 Szijártó 2021. 83. 94. jegyzet; A teljesség igénye nélkül, az Ódor-archontológia által vizsgált csupán utolsó 20 évének néhány tévedése: Ódor archontológiájában Sauska Ferenc 1786–1790 a vármegye első alispánja, valójában 1788-ban elhunyt. Ódor szerint 1785 és 1790 között nem töltötték be a másodalispáni posztot, és Kajdacsy Antal 1790-től volt alispán. Valójában Kajdacsy már 1787-ben kinevezést nyert: Angyal 1913. 71; Az aljegyzők esetén Ódornál Szily Gáspár (1790–1803) neve szerepel. A források szerint Szily 1795-ben nyert kinevezést és 1802-ig töltötte be a tisztet: BaVL IV. 1. a. 1060/1795. és 507/1802; Ódornál Lauro Ferenc 1780–1803 között viselte az alszolgabírói hivatalt, holott a vármegyei jegyzőkönyvek is megemlékeztek 1791-es haláláról: BaVL IV. 1. a. 1036/1791; Ódor felsorolása szerint Kauffmann Ferenc 1790-től 1800-ig aladószedő volt. Ezzel szemben 1790-től az adószedők Jeszenszky Emánuel és Rácz József voltak, Kauffmann a főszámvevői hivatalt nyerte el 1790-ben, s valójában már 1791-ben lemondott: BaVL IV. 1. a. 167/1790. és 1037/1791.

23 Föglein 1927; Föglein 1960.

Mielőtt rátérnénk a Baranya vármegye tisztikarának kutatásához alkalmazandó módszertani felvetésekre és a használható forrásbázis bemutatására, érdemes lehet tárgyalni a baranyai tisztikar berendezkedését, hivatalait, a vármegye statisztikai adatait és közigazgatási rendszerét.

Az 1790 és 1848 között eltelt majd' hat évtized alatt a vármegye közigazgatási területe alapvetően változatlan maradt, más vármegyékhez hasonló járási struktúra átalakítása (új járás létrehozása, korábbi járás kettéosztása) egyáltalán nem következett be. Az 1790-ben visszanyert autonómia visszatért az 1775-ben kialakított berendezkedéshez,[24] miszerint a vármegye hat járásra oszlott: pécsi, mohácsi, siklósi, szentlőrinci, baranyavári és hegyháti.

A szűken vett közigazgatási elitet, a tisztikart adó hivatalok között is kevés változást érzékelhetünk. Az 1790. április 7-én felállt tisztikar hivatalnoki struktúrája megegyezett az 1785 előtti berendezkedéssel: a vármegye élén továbbra is a király által kinevezett főispán állt, őt követte a tekintetes karok és rendek által választott alispán és helyettese, az 1773 óta rendszeresített[25] hivatallal bíró másodalispán. A tisztikar további központi hivatalnokait jelentették a fő-, az első al- és a másodaljegyzők, a fő- és aladószedő, a fő- vagy első tiszti-, és az al- vagy második tiszti ügyész, valamint a fő- és az alszámvevők. Új központi hivatalt jelentett az 1802. április 4-én rendszeresített levéltárnoki pozíció,[26] majd az 1810. április 12-én felállított levéltári segéd hivatala.[27] Ezen hivatalok betöltése permanensnek mondható, egyedül a számvevők esetén találkozunk kivétellel: miután Majer Ignác 1792. január 16-án főszámvevői hivatalra nyert kinevezést,[28] az alszámvevői hivatal egészen 1848. május 4-ig betöltetlen maradt.[29] Minden járásban egy fő- és egy alszolgabíró, valamint két esküdt teljesített szolgálatot.

Az ilyen típusú berendezkedés minden jel szerint kielégítő volt a közigazgatási feladatok ellátására, hiszen módosítás nélkül maradt meg egészen 1848. május 5-ig, amikor is a „*tetemesen megszaporodott teendők*"[30] ellátására hivatkozva jelentős létszámnövelést éreztek indokoltnak. Így 56 év elteltével ismét betöltötték

24 Angyal 1911. 138.

25 Angyal 1911. 137.

26 BaVL IV. 1. a. 507/1802.

27 BaVL IV. 1. a. 787/1810; A levéltári segéd (levéltári adjunktus) pozíciójával kapcsolatban úgy tűnik, hogy ezt eleinte maga a vármegye és a főispán sem érezte feltétlenül szükséges hivatalnak: Sey József 1810 áprilisától az ugyanazon év szeptemberi tisztújításig töltötte be a hivatalt, ekkor a tisztújításon is betöltetlenül hagyták a pozíciót. Bár a vármegyei főjegyző már 1811-ben kérelmezte a főispántól, hogy nevezzen ki új levéltári segédet, erre végül csak az 1813. május 20-án tartott tisztújításon került sor. BaVL IV. 1. a. 926/1811. és 1017/1813.

28 BaVL IV. 1. a. 50/1792.

29 BaVL IV. 101. a. 228/1848.

30 BaVL IV. 101. a. 229/1848

az alszámvevői hivatalt,[31] és a vármegyei bizottmánnyal egyetértésben Batthyány Kázmér főispán a járási hivatalnokok számát egy új alszolgabíróval és egy esküdttel növelte.[32] Még ugyanezen a napon határoztak egy új aljegyzői hivatal létrehozásáról,[33] június 12-én egy második altiszti ügyész,[34] majd szeptember 12-én egy második alszámvevő kinevezéséről.[35] Ezzel a szűken vett vármegyei tisztikar létszáma alig egy év alatt az eddig rendszeresített 36 főről[36] 52-re duzzadt.[37] 1790–1848 között ebben a 36, illetve 52 hivatalban összesen 185 fő teljesített szolgálatot.

Hasonlóan minden magyarországi vármegyéhez, a baranyai tisztikarkutatásának is elsődleges forrásbázisát jelentik a vármegyei jegyzőkönyvek, illetve a közgyűlési iratok, melyekből kiemelendők a hivatalszerzések szempontjából kulcsfontosságú tisztújító székek[38] leírásai. Említendő, hogy a baranyai jegyzőkönyvek alapján alapos kivonatokat készített Angyal Pál,[39] melyek használata minden baranyai tisztikarvizsgálat esetén ajánlott.

31 BaVL IV. 101. a. 228/1848.

32 BaVL IV. 101. a. 229/1848; Az új hivatalok létrehozásához a belügyminisztérium engedélyére volt szükség. Ebből kifolyólag Batthyány főispán olyan megoldást választott, amely számos vármegyében bevett gyakorlatnak számított, de a vizsgált korszak alatt Baranyában nem volt rá precedens: specifikusan, a járásokat meghatározva nevezett ki tiszteletbeli fő- és alszolgabírákat, valamint esküdteket. A belügyminisztérium végül május 21-én hozzájárult az új hivatalok felállításához. Az engedélyeztetést a közgyűlés június 12-én hirdette ki, tehát jogi értelemben ettől kezdve kellene számítanunk a tisztikar bővítését. BaVL IV. 101. a. 1320/1848.

33 BaVL IV. 101. a. 240/1848.

34 BaVL IV. 101. a. 1320/1848.

35 BaVL IV. 101. a. 1865/1848.

36 Az alszámvevői hivatal, mint korábban említettük, 1792 óta betöltetlen volt, azonban sosem került megszüntetésre. Ebből kifolyólag jogilag 37 főnek kellett volna alkotnia a tisztikart.

37 A megnövelt létszámok tekintetében már a kortársak is érzékelték, hogy nincs szükség ennyi tisztviselőre. A növekvő háborús veszélyhelyzetet észlelve, a vármegye 1848. június 12-i határozata szerint, „*mostani körülmények között minden járásban egy szolgabíró s egy esküdt elegendőnek találtatván*", a tisztviselők jelentős részét a honvédelmi vonalra rendelték. BaVL IV. 101. a. 1324/1848. Ez az ideiglenes létszámcsökkentés azonban már veszélyeztette az alapvető feladatok folyamatos ellátását, így egy hónap múlva, augusztus 21-én korrekciót eszközöltek. Ettől kezdve „*járásonként négy tisztviselő a mostani körülményekben, bár megfeszített erővel is elegendő a hivatalos munkák teljesítésére*", gyakorlatilag visszatértek az 1848. május 5-i létszámbővítés előtti állapothoz: BaVL IV. 101. a. 1442/1848; Összehasonlításképp, az 1850-ben felállt új közigazgatási rendszer a vármegye irányításának ellátására 23 fős tisztikar kinevezését érezte indokoltnak: Szita 1985. 56–57.

38 A vizsgált korszakban Baranya vármegyében tartott hivatalos tisztújítások időpontjai: 1790. április 7–9., 1794. április 28., 1803. június 13., 1810. szeptember 12., 1813. május 20., 1832. május 7., 1836. augusztus 1., 1839. május 21., 1842. szeptember 14., 1845. július 7. és 1848. január 18.

39 A tanulmányok a *Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítőjében* kerültek publikálásra. L. Hernádi 2002.

A Baranya Vármegyei Levéltárban őrzött nemesi családok és nemesi községek iratai[40] alapján készítette el munkáját Andretzky József,[41] azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy bár e munka rendkívül részletes és lényegre törő, a levéltári anyagok átnézését nem helyettesítheti.[42] A nemesi iratokhoz hasonló prioritással kezelendőek a nemesi lajstromok, melyek a megyei birtokosok, armalisták, honorációrok összeírásával pillanatképet adhatnak az aktuális családi viszonyokról, és a vármegyei nemesség állapotáról.[43]

A nemesi iratok és lajstromok mellett a Baranya Vármegyei Levéltár anyagai között több olyan család egyéni iratanyaga is fennmaradt, melyeknek tagjai intenzíven részt vettek a vármegyei tisztikar munkájában.[44] Ezen családokkal (például Mihálovich, Jeszenszky, Perczel, vagy Szily) kapcsolatban a szakirodalom is bővebb kínálattal rendelkezik.[45]

A vármegye hivatalnokai 1847-ben alapították meg a Baranyamegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái nyugdíjintézetét, melynek iratai[46] kulcsfontosságú forrásbázisnak bizonyulnak a tisztikar elemzéséhez. Az iratcsoport a nyugdíjazást, illetve a rendszeres nyugdíjkifizetéseket igazoló nyugták, valamint az intézmény közgyűléseinek jegyzőkönyve mellett a legtöbb esetben tartalmazza az adott hivatalnok egy-egy családtagjától származó kérelmező levelet, melyekben részletes leírásokat találhatunk a hivatalnokok egész életpályájáról és a család anyagi helyzetéről.

Ugyancsak a családok materiális viszonyainak feltérképezéséhez tudjuk hasznosítani Madas József adatgyűjteményét, ami a Pécs belvárosi, és a budai külváros telkeit rendezi egyetlen adattárba, s amely a Debreceni Egyetem munkatársainak jóvoltából immáron online formában is kutatható.[47]

A mindennapi élet feltérképezését és a hivatalnokok személyiségének jobb megértését segíthetik a vármegye különféle bizottságainak fondjai, melyek a veszélyhelyzetben (például a kolera-járvány idején) tanúsított magatartások mellett az „átlagos hétköznapok" eseményeinek, a hivatali hatalommal való visszaélések eseteinek és a korrupció megvizsgálására is lehetőséget nyújt.

40 BaVL IV. 1. h. Nemesi családok és nemesi községek iratai (1695–1912)

41 Andretzky 1909.

42 A nemesi családok iratai több esetben családfavázlattal, illetve a nemeslevelek másolataival jóval több információt nyújthatnak, mint amelyek Andretzkynél szerepelnek.

43 BaVL IV. 1. g. Nemesi felkelési és egyéb nemesi jellegű iratok (1725–1847)

44 A teljesség igénye nélkül: BaVL XIII. 2. Jeszenszky család iratai (1735–1930); BaVL XIII. 4. Petrovszky család iratai (1727–1836); BaVL XIII. 5. Sauska és Mirbach család iratai (1805–1950); BaVL XIII. 14. Angyal család iratai (1875–2000).

45 A teljesség igénye nélkül, néhány, az említett családokra vonatkozó munka: Szaszkó 1977; Dobos 2001; Nagy 2014; Borsy 2014.

46 BaVL X. 103. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének iratai (1847–1912).

47 Madas József: *Pécs telkei, házai és utcái.* Adatbázis. https://mnytud.arts.unideb.hu/madas/adatbazis.php, 2023. február 27.

Paradox módon, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a tisztviselők után maradt iratok[48] kevésbé fontos forráscsoportnak tekinthetők a tisztikar vizsgálata során. Ennek legfőbb oka, hogy a fondok iratai jelentős részben a hivatali munka folyamatára, és nem a hivatalnok személyére vonatkoznak. Ez természetesen közel sem jelenti azt, hogy a hivatalnokok vizsgálata esetén figyelmen kívül hagyandók, hiszen a munkafolyamat alatt is találkozhatunk személyes hangvételű levelezésekkel, melyek kiváló forrásai lehetnek a tisztviselők közötti kapcsolati hálózatok megismerésének.

A levéltári és szakirodalmi forrásgyűjtés után érdemes említést tenni az online forrásfelhasználás lehetőségeiről is. Nagymérvű és több szemszögből is példaadó vállalkozásnak tekinthető a Csorba Győző Könyvtár által elindított „*Baranyai Neves Személyek*" online adatbázis,[49] amely több ezer baranyai kötődésű személyről, köztük a vizsgált korszak tisztviselőinek valamennyiéről tartalmaz forrással megjelölt adatokat.

A dualizmus korszaka alatt működött sajtótermékek ugyancsak hasznos információkat adhatnak az 1848 előtti hivatalnokok utóéletéhez, családi és vagyoni helyzetéhez. A korszak legnagyobb baranyai lapjainak átnézése (például a *Pécsi Lapok*, a *Pécsi Napló*, a *Pécsi Figyelő*, a *Mohács és Vidéke*, a *Siklós és Vidéke*) akár tisztviselőspecifikus kutatás szempontjából is ajánlott, e mellett lehetőséget nyújt az utókor ítéletének és kommentárjainak vizsgálatára is.

Mindent összegezve, az 1790–1848 közötti Baranya vármegyei tisztikar esetén kijelenthető, hogy a kutató segítségére szolgálhatnak a már megjelent szakirodalmi gyűjtések, azonban a nemesi társadalom, a kapcsolati hálózatok, a hivatalviselések, de főképp a megjelent archontológiák – tehát épp célkitűzésünkben megfogalmazott, általunk kívánatosnak tartott kutatások – kapcsán jelentős forráskritika, több esetben revízió is indokolt. Bár a baranyai adatok feldolgozottsága jelentős mértékben elmarad Somogy, Zala vagy Heves vármegyék részletes elemzéseitől, a forrásadottságok tekintetében látható, hogy kiváló alapot szolgáltathatnak egy vármegyei archontológiai és prozopográfiai adattár közreadásához. Ezek elkészítése során elsődleges feladatként kell meghatároznunk a korábban elterjedt, ugyanakkor téves adatok kiigazítását, e mellett azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk a kínálkozó alkalmat, hogy az újonnan közreadott munkának meg kell felelnie a jövőben készülő, hasonló vármegyekutatásokkal való komparatisztika elvárásának is.

48 BaVL IV.19. Vármegye tisztviselői után maradt iratok (1768–1850). A fond Sauska Keresztély szolgabíró, később alispán, Gál Ferdinánd alispán, Rihmer János tiszti főügyész, Kajdacsy (III.) Antal esküdt, majd szolgabíró, Barthos Eduárd szolgabíró és Petrás Alajos ügyvéd, majd levéltárnok után maradt közigazgatási iratokat tartalmazza.

49 Hozzáférés: https://baranyaidigitar.hu/neves, 2023. február 10.

Az 1790–1848 közötti Somogy vármegye tisztikarkutatásáról

Somogy vármegye belső közigazgatási felosztása a korszak elején stabilizálódott, 1790-ben a már létező kanizsai, szigetvári, kaposvári és igali járás mellett létrehozták a babócsai körzetet. 1800-ban a kanizsai járás (amely félrevezető módon a Zalában fekvő Kanizsa nevét viselte) felvette valódi székhelye, Marcali nevét. 1843-tól indult meg egy újabb körzet kialakítása, az ún. központi járásé, amelynek még 1846-ban is csak főszolgabírája volt, valódi járási apparátussal nem rendelkezett.[50] 1790-ben összesen 54 fizetett hivatalnokból állt a vármegyei tisztikar. Öt évtizeddel később, 1846-ban ez a szám nem sokkal több, 58 fő[51] volt – igaz a fizetés nélküli, ún. tiszteletbeli hivatalnokok száma látványosan megnövekedett.[52] A korszak során összesen 14 alkalommal tartottak restaurációt Somogyban,[53] amelyből világosan látszik, hogy a törvényben meghatározott háromévenkénti tisztújítás gyakorlata kis jóindulattal az 1820-as, a valóságban csak az 1840-es évektől érvényesült. Ennek ellenére Somogy a „demokratikusabb" vármegyékhez sorolható a megtartott építőszékek tekintetében, a dél-dunántúli régióban Zala hasonló számot tud felmutatni (15),[54] míg Baranya már érezhetően kevesebbet (11 alkalom).[55]

A somogyi hivatalviselők kutatását Nagy Lajos vármegyei levéltáros alapozta meg a dualista időszak levéltárrendezései idején. Közgyűlési iratok, jegyzőkönyvek feldolgozásával mindent átfogni szándékozó kéziratos segédletet készített, összeállította a törvényhatóság főispánjainak, alispánjainak, főjegyzőinek, főszolgabíróinak, illetve főügyészeinek archontológiáját, sőt az egyes tisztújítások időpontját és

50 SVL IV. 1. b. 1232/1843; Pap 2001. II. 391–394. A vármegye részletes közigazgatási adataihoz kútfők: Adatok forrása: Dányi – Dávid 1960. 138–169; Hajdu 1982. 487; Lipszky 1806. térképe és melléklete; Thirring 1938. 18.

51 A teljes vármegyei tisztikarról tudósít egy 1790-es fizetési lista: SVL IV. 1. b. 3/1790. máj. 19. 1 első és 1 másod, 1 fő- és 2 aljegyző, 1 fő- és 5 járási adószedő, 1 számvevő, 1 fő- és 1 alügyész, 5 fő és 10 alszolgabíró, 10 esküdt, 10 biztos, 3 írnok, 1 várnagy, illetve a listán nem szereplő 1 főispán, azaz összesen 54 fő. Ezzel szemben 1840-es években már létezett egy központi járás nélküli főszolgabírói titulus, a biztosok száma 5-re csökkent, míg az esküdteké 15-re emelkedett, állandósult a levéltárosi hivatal, az alügyészek száma 2-re, az írnokoké 5-re nőtt, míg a várnagy már a segődöttek felsorolásánál szerepelt, így kiadva az 58 fős létszámot. Palugyay 1848. 181.; Pap 2001. II. 393.

52 Az 1846-os tisztújításon a korszakban rekordnak számító 5 tiszteletbeli aljegyzőt, 5 tiszteletbeli alügyészt, valamint 7 tiszteletbeli esküdtet találunk hivatalban. Pap 2001. II. 393.

53 Somogy vármegye tisztújításai a vizsgált időszakban: SVL IV. 1. b. 1790. május 4., 1795. szeptember 21., 1800. május 20., 1806. augusztus 11., 1808. augusztus 8., 1813. augusztus 13., 1817. október 8., 1824. május 3., 1828. június 30., 1833. október 30., 1836. november 30., 1840. január 23., 1843. május 5. és 1846. április 30.

54 Molnár 2000. 79.

55 L. a korábbi fejezetet.

jegyzőkönyvi fellelhetőségének helyét is felsorolta.[56] Későbbi korok kutatói bátran használták Nagy listáit,[57] a levéltáros munkája pedig kérdés nélkül dicséretre méltó, azonban annak hiányosságaira, hibáira is szükséges rávilágítunk. Egyrészt ezen névsorokból csupán a közigazgatás csúcsa rekonstruálható, rajtuk keresztül a főszolgabírói szint alá egyáltalán nem láthatunk. Másrészt ugyan sok helyen rögzített két restauráció között történt változásokat, erre azért mégsem került sor minden esetben. A listák tehát félrevezetőek lehetnek, hamisan azt a látszatot kelthetik, mintha mindenre kiterjedtek volna. Jó példa erre a másodalispáni szék betöltésének 1808 és 1813 közötti esete. A levéltáros archontológiája szerint ebben az öt évben Záborszky Mihály viselt hivatalt a két tisztújítás között, azonban a források tanúsága szerint ez nem így történt. Záborszky 1809 májusában lemondott hivataláról, helyére a korábbi másodalispánt, Illés Ferencet nevezték ki, ő viszont hosszú betegeskedés után 1812 júniusában elhunyt. A megüresedett hivatalt végül Kovács Antal foglalta el, az 1813-as restauráció idején már őt találjuk a másodalispáni székben.[58]

A somogyi hivatalviselők kutatásához alapműnek számít a Csánki Dezső-féle 1914-es vármegye monográfia. A kötet keretében Reiszig Ede részletes kronológiai összefoglalót alkotott,[59] Baranyai Béla pedig hasonlóan alapos családtörténeti áttekintéseket adott közre.[60] Ugyan mindkét szerző példaértékű primer kutatásokat végzett, azonban a monográfia szintézis jellege miatt nem térhettek ki mindenre. Reiszig elsősorban a tisztújításokra fókuszált, az időközben történt változásokkal nem igazán foglalkozott. Vizsgálódása a kor igényei szerint nagyrészt a hierarchia csúcsára, a fő- és alispánokra korlátozódott, róluk kezdetleges archontológiát közölt.[61]

Baranyai családtörténeti részei hasonló módon behatárolásra kerültek a monográfia szintetizáló jellege miatt, de Reisziggel szemben ő mélyebb fúrásokat tudott végezni. Felrajzolt genealógiái a mai kor történészei számára is bátran használhatóak, igaz rendkívül hiányosak, főleg évszámok tekintetében.[62] Baranyai archontológiai adatai egyértelműen problémásak, egyes helyeken láthatóan Nagy/

56 Nagy 1870. A segédlet tartalmát ismertette: Kanyar 1956.

57 A *Diaeta* kutatócsoport a 2010-es évek elején digitális adatbázis formájában is közreadta a segédlet 1715 és 1800 közötti – nagyrészt közgyűlési jegyzőkönyvekből ellenőrzött – adatait.

58 Illés 1812; SVL IV. 1. b. 358/1809, 1430/1813.

59 Kutatás szempontjából vonatkozó köztörténeti részek: Csánki 1914. 496–521.

60 Családtörténeti gyűjtemény: Csánki 1914. 594–634.

61 Reiszig például tisztában van vele, hogy gróf Teleki László 1811-ben főispáni helytartóként került Somogy élére, később azonban ebben a minőségben történő beiktatását főispáni felavatásként értelmezi és Telekit később főispánként szerepelteti. A gróf valójában végig „csupán" királyi adminisztrátor maradt. Csánki 1914. 239., 508–509., 560.

62 Baranyai szintén listás kimutatásban közölte az egyes nemesi családok nemességének vármegyei kihirdetését, első nemesi összeírásban szereplését, ezzel segítve az adott famíliák időbeli kötődésének behatárolását.

Reiszig tisztújításról-tisztújításra ugráló évszámait vette át, máshol a nemesi iratok között fellelhető, nem kortársként keletkező dokumentumokból rekonstruálta a családtagok hivatalviselői pályáit, az adatokat nem ellenőrizte a közgyűlési jegyzőkönyvekben. Alapvetően ez a megközelítés sem lenne hibás, de érezhető, hogy ezzel a módszerrel csak egy szűrt eredményt kaphatunk. Mind Reiszig, mind Baranyai számára értékes forráskiadást jelentett Melhárd Gyula munkássága, aki az 1661 és 1812 közötti országgyűlések somogyi követutasításait, illetve egyéb diétához kapcsolódó dokumentumait közreadta, valamint összeállította az említett periódus diétai követeinek archontológiáját.[63]

Az ezredfordulón Pap József átfogóbb szinten fogott bele a vármegyei tisztikarok kutatásába a reformkor végétől a kiegyezésig, vizsgálataiba pedig az 1840 és 1848 közötti Somogy is beleesett. A szerző doktori disszertációja második kötetében közölte a vármegye hivatalnokainak táblás kimutatásait,[64] azonban makroszintű megközelítése miatt értelem szerint nem lépett túl a tisztújítások, illetve a pillanatképek közlésén. Ettől függetlenül munkássága nagy előrelépést jelentett, hiszen a főszolgabírói szint alatt „rejtve maradt" tisztségeket – elődeitől eltérően – bevonta a vizsgálatokba.

A vármegye közigazgatástörténetének igazi lendületet adott Szijártó István és Polgár Tamás munkássága. Szijártó az 1990-es évek elejétől számtalan munkájában[65] foglalkozott a 18. századi Somoggyal, sőt gyakran a klasszikus kronológiai határokon is túlszaladt az 1790 utáni kedvező forrásadottságok miatt. Bár megközelítése klasszikus értelemben nem archontológiai, a hivatalviselő elit megragadását célzó törekvései mindenképpen példaértékűek, egyedi eseteken, életutakon, csoporttörténeteken keresztül mutatott rá nemcsak helyi, hanem országos jelenségekre is, ehhez pedig rendkívül szerteágazó forrásbázist használt. Nemcsak a méltóságokat elnyerőket, hanem az arra kandidált személyeket is bevonta vizsgálataiba: 1800-ig bezárólag közölte a megválasztott hivatalviselők és az adott méltóságokra kandidáltak névsorát, sőt még a restauráción név szerint megjelenteket is.[66]

Szijártótól eltérően Polgár a somogyi tisztikart, a tisztújítások keretrendszerét adó statútumokat és a hivatalnokok tanulmányait kutatta és egészítette ki hiányos archontológiai ismereteinket, megkezdte a korábbi méltóságviselő listák vakfoltjainak felderítését, folytatta a Szijártó által „félbehagyott" munkát az 1800-as időhatárt követően.[67]

63 Melhárd 1906.

64 Pap 2001. II. 391–395.

65 A teljesség igénye nélkül: Szijártó 1992; Szijártó 1998; Szijártó 2005; Szijártó 2006; Szijártó 2010; Szijártó 2014; Szijártó 2017; Szijártó 2021.

66 Diaeta 2010.

67 Polgár 2002; Polgár 2004; Polgár 2007, illetve a szerző jelenleg még csak kézirat formájában létező hivatalviselői listái.

Somogyban tehát Nagy Lajos, Szijártó István és Polgár Tamás révén megtörténtek a tisztújításokat érintő alapkutatások, egy részletes archontológia kidolgozása azonban még folyamatban van. Valódi hiányosságot az eddig elkészült munkák nem teljes körű merítése jelent. Ahogy akadémiai értekezésében Szijártó is rámutatott, az alszolgabírói szint alatti hivatalok figyelmen kívül hagyása igenis befolyásolhatja az egész tisztikar elemzése során kapott eredményeket,[68] sőt akár segítheti is egy hamis kép kialakulását a korszak közigazgatásáról, könnyen a kisnemesség alulreprezentáltságát sejtetheti.

Az eddigi somogyi vizsgálatok alapvetően a tisztikarkutatások hagyományos forrásaira (közgyűlési jegyzőkönyvekre, nemesi iratokra) korlátozódtak, így a tanulmány bevezetőjében felsorolt, a digitalizáció korában elérhető nagyszámú új dokumentum kiaknázása a későbbi munkák feladata lesz. Ígéretesnek tűnnek Polgár Tamás hallgatónévsorok alapján végzett elemzései, amelyekben a vármegyei hivatalviselők iskolázottságának feldolgozására vállalkozott, míg az ügyvédbojtárok joggyakorlatának helyszíne, a patvaristák és patrónusaik kapcsolatainak felkutatása hasonlóan fontos irány lehet a korábban nem látható személyi összefonódások felderítésében. A digitális formában is fellelhető egyházi anyakönyvek, valamint a számos vármegyéből elérhető nemesi iratok segítségével könnyen rekonstruálhatóak a másod- és harmadvonalbéli hivatalnokok élet- és családtörténetei is. Rokoni kapcsolati hálók nemcsak az arisztokrácia és a köznemesi elit tekintetében állíthatóak fel, hanem a közép- és kisnemesség körében is. A különféle online családtörténeti adatbázisokból gyakran – ellenőrzés után – egész vérvonalak emelhetőek át tisztikarra vonatkozó vizsgálatainkba. A somogyi hivatalviselők rokoni kapcsolatain túl a vármegye birtokviszonyai is könnyen kutathatóvá váltak az elmúlt években kiadott forrásoknak köszönhetően. Fónagy Zoltán úrbéres tábláin kívül Kaposi Zoltán az 1806-os vármegyei birtokösszeírás adatait közlő publikációja is rendkívül értékes pillanatképet szolgáltat a vizsgált korszak földesurairól, egy-egy tisztviselő anyagi helyzetének meghatározásához a kiküldetési lajstromok és az adószedői iratok is rendelkezésre állnak.

Részletes, a tisztikar egészére kiterjedő archontológia nélkül is számos lehetőségünk van a hivatalviselők vizsgálatára Somogyban, elsősorban a már feltárt tisztújításoknak köszönhetően.[69] Az archontológia nélküli kutatások egyik iránymutató lehetősége a hivatalra jelöltek névsorának megvizsgálása, ezen keresztül részletes képet kaphatunk a helyi közélet szereplőinek presztízsviszonyairól. Szijártó István nyomán tudjuk, hogy a kandidáció sokkal reprezentatívabb (és nagyobb adatfelvétellel járó) fokmérő a tényleges megválasztásnál, hiszen maga a jelölés már előfeltételezi, hogy az adott személyt alkalmasnak találták, ha más

68 Szijártó 2017. 67–74.

69 Diaeta 2010; Pap 2001. II. 391–395.; illetve Polgár kéziratos adatgyűjtései.

nem is, a főispán bizonyosan.[70] Ez az alkalmasság pedig akár független is lehet korábbi hivatali előzményektől. Példaként az 1800-as somogyi tisztújítás[71] említhető, amely idejére a törvényhatóság mindkét alispáni széke megüresedett.[72] A felszabadult tisztségekre összesen 13 személyt terjesztett fel a főispán, a jelöltek közül azonban mindössze ketten voltak a tisztikar fizetett tagjai – a többiek nem viseltek előzetes hivatalt táblabírói címükön kívül.[73] Egyértelmű, hogy az alispánságra jelölés a helyi közélet presztízsviszonyainak legmagasabb fokmérője, a kandidálás közmegbecsülést és aktív közéleti előéletet mutat, amely – ebben az esetben – látványosan nem egyenlő a klasszikus archontológiai módszertan által vizsgált hivatali tevékenységgel. Hiába tartoztak tehát a kandidált személyek érezhetően a helyi politika első vonalához, minden bizonnyal presztízskérdésből nem viseltek alacsonyabb méltóságot a tisztikarban. Ettől függetlenül hiba lenne őket nem bevonni vármegyei kutatásainkba, hiszen ugyanolyan, ha nem még inkább integráns szereplőkről van szó, mint hivatalt viselő társaik esetében.

Hasonlóképpen segíthet látókörünk kitágításában, ha a tisztújításokon jelenlévőkre is kiterjesztjük vizsgálatainkat. A hivatalnokválasztó építőszékeken általában a vármegye összes politikailag aktív alakja tiszteletét tette, neveiket – szigorú sorrendben, a társadalmi hierarchiát követve[74] – sorolták fel a jegyzőkönyvek. Árulkodó, hogy ezekben a listákban nem is a megválasztott magisztrátusok szerepeltek a legelőkelőbb helyen, hanem a helyi közügyekbe belefolyó főrendek, országos méltóságot viselő köznemesek, illetve a főispán által megtiszteltetésből kinevezett táblabírók, akik ugyan fizetett[75] vármegyei hivatalt nem viseltek, viszont mégis egyértelműen ők alkották az elit első vonalát. Hiba lenne feltételezni, hogy a „tekintetes" urak csupán jelenlétükkel emelték a tisztújítások fényét, valójában igenis részt vettek a közügyek intézésében, ha nem is napi szinten, de a fontosabb eseményeknél, döntéseknél képviseltették magukat, véleményt formáltak.

70 Szijártó 2006 121–127.; Szijártó 2010. 445–446.; Szijártó 2017. 46.

71 SVL IV. 1. b. 618/1800.

72 Alsószilvágyi Gaál László első alispán leköszönt, gyulai Gaál Kristóf korábban elhunyt.

73 A korszakban a táblabíráknak továbbra is van szerepe a jogszolgáltatásban, azonban ezért a munkáért csak napidíjat fizetett a házipénztár, a titulus önmagában egy főispán által adományozott megtisztelő cím.

74 A jegyzőkönyvekben először mindig a közgyűlést vezető elnök neve szerepel, majd a főpapok, főurak, országos méltóságot viselő köznemesek, táblabírók, egyéb „neves" helyi földesurak következnek, utánuk kapnak helyet a vármegyei magisztrátusok, míg a sort az uradalmi képviselők zárják. A rendi világ hierarchizáltságát jól mutatja, hogy még egy adott tisztséget viselők között is előre meghatározott sorrend uralkodik. Somogyban a főszolgabírák listáját gyakran a legrégebb óta hivatalban lévő kezdi, majd a második leghosszabb ideje regnáló következik és így tovább.

75 A már korábbi lábjegyzetben említett módon csak napidíjat kaptak a jogszolgáltatás munkájában eseti részvételért.

A tisztújításokon jelenlévők – további kutatásba bevonható – csoportját képezik az uradalmi képviselők, ügyészek. Fontos megjegyezni, hogy e réteg vármegye igazgatásban betöltött szerepével eddig kevés munka foglalkozott, pedig – a Somogyban tapasztaltak alapján – a kiterjesztés több mint indokolt lenne. Vály János nevével például minden somogyi restauráción találkozhatunk egészen haláláig. Státuszát jól jelzi, hogy a herceg Esterházyak fiskálisaként általában vele kezdődött az uradalmi személyek felsorolása, míg elvitathatatlan érdemeket a kaposvári gimnázium 1806 és 1812 közötti megszervezésével szerzett. Az iskolaalapítás feladatával maga a törvényhatóság bízta meg.[76] Hasonló módon bábáskodott a csurgói gimnázium korai éveinél Szekér Benedek és Csépán István, előbbi a Széchényiek, utóbbi a Festeticsek uradalmi ügyészeként.[77] Összeségében kijelenthető, hogy a tisztikaron kívül is több szereplő formálta a vármegyei közéletet, mint azt kizárólag a klasszikus archontológiai módszerek láttatják, láttathatják, a kutatókör kibővítése számos új lehetőséget rejt magában, a hivatalviselők körét nem lehet teljes egészében megfeleltetni a vármegyei elit fogalmával.

Összegzés

Ahogy tanulmányunkban Somogy és Baranya vármegye példája mutatja, a rendi Magyarország vármegyéi között jelentős eltérések figyelhetőek meg a korabeli működésrendet, és még inkább a későbbi szakirodalmi feldolgozottságot illetően. Ahogy Somogy vármegye esetében is látszik, a tisztikarkutatások akár archontológia közreadása nélkül is eredményesek lehetnek, míg Baranyában éppen a publikált archontológia téves adatai vezethetik tévútra a kutatókat. Láthatjuk továbbá azt is, hogy alapkutatások hiányában a komparatisztikus módszertan is veszélyeket rejthet magában. A vármegyék tehát mind egyéni, speciális vizsgálatot igényelnek, ez azonban nem jelenti, hogy ne lenne a későbbiekben módunk és célunk összehasonlítani őket.

Dolgozatunk egyik legfőbb következtetésének tekintjük, hogy az 1848 előtti korszak mélyebb megértéséhez szükségünk van a vármegyei szint részletesebb kutatására, ehhez pedig elengedhetetlen a tisztviselők behatóbb tanulmányozása. A korábban ismertetett vármegyei hivatalnokkutatások ellenére ugyanakkor továbbra is komoly hiányosságokkal kell szembenéznünk. Ahhoz azonban, hogy a különféle régiókat, vagy akár az egész országot érintő, releváns és helytálló eredményeket tudjunk közreadni, nélkülözhetetlen egy általános érvényű, egységes metódus alkalmazása.

76 Vály szerepéhez l. Csánki 1914. 289.

77 A csurgói gimnázium történetét feldolgozták: Bódi 1943; Vida 1895.

E módszertan kidolgozásához már a korábban említett szerzők munkái kiváló alapot és követendő példát biztosítanak: amennyiben ötvözni tudjuk a Szijártó által elvégzett karrierutak vizsgálatát (kiegészítve a teljes vármegyei tisztikari apparátussal) és Héjja archontológia-prozopográfia formátumát (kiegészítve a sikeres vagy sikertelen kandidációkkal, a restaurációkon való jelenlétekkel és a családi adatokkal), úgy lehetőséget kaphatunk egy komparatisztikára is alkalmas formátum létrehozására. Ehhez azonban nélkülözhetetlen az alapkutatások elvégzése, melyek legalább egy archontológiát, optimális esetben akár egy prozopográfiai adattárat is eredményezhetnek. E vágyvezéreltnek is nevezhető elgondolás talán kivitelezhetetlennek tűnhet, ugyanakkor bizakodásra adhat okot, hogy a korábban említett vármegyekutatások eredményei adaptálhatóak lennének egy ilyen vármegye-adattárba, valamint e tanulmány két szerzőjének baranyai és somogyi, továbbá Sáfrány Tímea csongrádi és Szabó Zsolt máramarosi kutatásai révén a közeljövőben több vármegye esetén is előrelépés várható.

Források

BaVL IV. 1. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL BaVL) IV.1. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai (1695-1869), a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1698-1847)

BaVL IV. 101. a. = MNL BaVL IV.101. Baranya Vármegye Bizottmányának iratai (-1848), a. Jegyzőkönyv (1848)

SVL IV. 1. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (MNL SVL), IV. 1. Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlése és Albizottsága iratai, b. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek

Illés 1812 = Látrányi római katolikus halotti anyakönyvek. Illés Ferenc halotti bejegyzése, 1812. június 4.

Lipszky 1806 = Lipszky János: Mappa generalis Hungariae partiumque adnexarum. [H. n. [Pest], 1806. (hozzáférés: http://maps.hungaricana.hu/MOL-Terkeptar/4530/, 2023. február 10.)

Felhasznált irodalom

Andretzky 1909 = Andretzky József: Baranyavármegye nemesei. Pécs, 1909.

Angyal 1911 = Angyal Pál: Baranya vármegye 1769. április 26–tól 1777. november 7–ig. Pécs-baranya-megyei Múzeum Egyesület értesítője 4. (1911), 136–148.

Angyal 1913 = Angyal Pál: Baranyavármegye 1787–től 1790. február 25–éig. Pécs-baranya-megyei Múzeum Egyesület értesítője 6. (1913), 71–78.

Bán 2011 = Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000. Szerk. Bán Péter. Eger 2011.

Bódi 1943 = Bódi Ferenc: A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története. Kaposvár, 1943.

Hernádi 2002 = A pécsi múzeumi értesítők és évkönyv repertóriuma 1908–1998. Összeállította: Hernádi László Mihály. Budapest – Pécs, 2002.

Borsy 2007 = Borsy Judit: A Pécsváradi közalapítványi kerület tisztviselői, alkalmazottai a 19. század első felében. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): Baranyai Történelmi Közlemények 2. Pécs, 2007. 161–221.

Borsy 2014 = Borsy Judit: Az orahoviczai és görcsönyi Mihalovich család Baranya vármegyében (1782–1860). In: Kult László – Ódor Imre (szerk.): Rangos famíliák, jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon – Baranyai Történelmi Közlemények 6. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs, 2014. 105–136.

Csánki 1914 = Csánki Dezső (szerk.): Somogy vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai.) Budapest, 1914.

Dányi–Dávid 1960 = Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Budapest, 1960.

Dobos 2001 = Dobos Gyula: A Perczelek. Szekszárd, 2001.

Dombovári 2011 = Dombovári Ádám: Vármegyei tisztújítások és országgyűlési követválasztások Pest megyében, 1818–1845. Múltunk 56. (2011:1), 169–204.

Dominkovits 1991 = Dominkovits Péter: Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848. Levéltári Szemle 41. (1991:1), 3–18.

Dominkovits 1993 = Dominkovits Péter: Egy Vas megyei tisztségviselő a XIX. század első feléből. Adatok Kisfaludy János életútjához, szempontok a vármegyei tisztikar analitikus elemzéséhez. Vasi Szemle 47. (1993:1), 81–90.

Dominkovits 1995 = Dominkovits Péter: Adatok Komárom vármegye nemesi társadalmához és annak térbeli kapcsolataihoz (XVIII–XIX. században). Limes 8. (1995:1–2), 113–124.

Dominkovits 2000 = Dominkovits Péter: Győr vármegye tisztújításai, 1816–1845. Comitatus Önkormányzati Szemle 10. (2000:9), 63–72.

Erdmann Gyula: Lónyay Gábor és a zempléni ellenzék 1830–1840. Bölcsészdoktori értekezés. Miskolc, 1989.

Farkas 2000a = Farkas Gábor: A nemesi Fejér vármegye alispánjai, 1692–1849. Turul 73. (2000:3–4), 118–124.

Farkas 2000b = Farkas Gábor: Fejér vármegyei történeti archontológia I. In: Fitz Jenő – Török Gyula (szerk.): Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 29. Székesfehérvár 2000. 137–157.

Farkas 2001 = Farkas Gábor: Fejér vármegyei történeti archontológia II. In: Fitz Jenő – Török Gyula (szerk.): Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 29. Székesfehérvár 2001. 77–99.

Fényes 1836–1840 = Fényes Elek: Magyar országnak, ‚s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I–VI. kötet. Pest, 1836–1840.

Föglein 1927 = Föglein Antal: Baranya vármegye levéltára. Levéltári Közlemények 5. (1927:1–4.) 215–244.

Föglein 1960 = Föglein Antal: A vármegyei levéltárak a XIX. század első felében. Levéltári Közlemények 31. (1960), 175–204.

Füzes 1990 = Füzes Miklós: Batthyány Kázmér. Budapest – Pécs, 1990.

Hajdu 1982 = Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest, 1982.

Hatos 1870 = Hatos Gusztáv: Baranya vármegye főispánjai. Századok 4. (1870), 371–387.

Héjja 2009 = Héjja Julianna Erika: Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája, 1715–1848. Gyula, 2009.

Héjja 2013 = Héjja Julianna Erika: Vármegyei archontológiai kutatások a 18. századtól 1950–ig. In: Kollega Tarsoly István et al. (szerk.): Genealógia 2. Budapest, 2013. 59–79.

Hellebronth 1898 = Hellebronth Kálmán: A magyar testőrségek névkönyve 1760–1918. Bécs, 1898.

Hudi 1993 = Hudi József: Curialista nemesek Veszprém vármegye tisztikarában a 18. században. Comitatus Önkormányzati Szemle 3. (1993:7–8), 138–143.

Kanyar 1956 = Kanyar József: Nagy Lajos: Levéltári kis tükör. Levéltári Híradó 6. (1956:2–3), 36–38.

Korabinsky 1786 = Korabinsky, Johann Matthias: Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786.

Melhárd 1906 = Melhárd Gyula: Somogyvármegye a rendi országgyűléseken I. 1661–1812. Veszprém, 1906.

Molnár 2000 = Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája 1138–2000. Zalaegerszeg 2000.

Nagy 1870 = Nagy Lajos: Levéltári kis tükör. Kaposvár, 1870.

Nagy 2007 = Nagy Imre Gábor: Baranya vármegye főispánjai (1688–1950). In.: Nagy Imre Gábor (szerk.): A Pécsi Székeskáptalan pecséthasználata (1700–1845). Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2006–2007. (2007), 81–160.

Nagy 2014 = Nagy Imre Gábor: A nagyszigeti Szily család Baranya vármegyében. In: Kult László – Ódor Imre (szerk.): Rangos famíliák, jeles személyek

a 18–20. századi Dél-Dunántúlon – Baranyai Történelmi Közlemények 6. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs, 2014. 181–214.
Ódor – Rozs 2006 = Ódor Imre – Rozs András (szerk.): Gróf Batthyány Kázmér (1807–1854) emlékezete. Pécs, 2006.
Ódor 1986 = Ódor Imre: Baranya megye nemesi társadalma a francia háborúk korában. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1985–1986. Pécs. 133–168.
Ódor 1995 = Ódor Imre: A „hivatali elit" Baranya vármegyében, 1711–1813. Levéltári Szemle 45. (1995:2), 21–34.
Ódor 1997 = Ódor Imre: A „politikai elit" a 18. századi Baranyában. Baranya. Történelmi közlemények 9–10. (1996–1997). 95–115.
Pálmány 2011 = Pálmány Béla: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848. I–II. Budapest, 2011.
Pálmány 2019 = Pálmány Béla: A magyar rendi országgyűlések történeti almanachja 1790–1812. I–II. Budapest, 2019.
Palugyay 1848 = Palugyay Imre: Megye-rendszer hajdan és most 4. Megye statistika. Pest, 1848.
Pap 2001 = Pap József: Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig. I–II. kötet. (Ph.D.disszertáció). Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2001.
Peres 2020 = Peres Zsuzsanna: Ifj. Mailáth György országbíró életpályája (1818–1883). Bírósági Szemle 1. (2020:1), 47–56.
Polgár 2002 = Polgár Tamás: Somogyi diákok a Győri Jogakadémián. In: Récsei Balázs (szerk.) Somogy megye múltjából 33. Kaposvár, 2002. 121–136.
Polgár 2004 = Polgár Tamás: Tisztújítási statútumok és az 1824. évi tisztújítás Somogy vármegyében. In: Bősze Sándor (szerk.): Somogy megye múltjából 34–35. Kaposvár, 2004. 39–62.
Polgár 2007 = Polgár Tamás: Somogyi diákok a Pécsi Püspöki Joglíceumon 1831–1848 (1850). In: Bősze Sándor (szerk.): Somogy megye múltjából 38. Kaposvár, 2007. 81–100.
Sáfrány 2020 = Sáfrány Tímea: Csongrád vármegye nemességének és tisztviselőinek társadalomtörténeti vizsgálata 1825 és 1848 között (Historiográfia, módszertan és források). In: Szuromi Rita (szerk.): Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai. Eger, 2020. 229–254.
Sáfrány 2022 = Sáfrány Tímea: Tisztújítások és tisztviselői karrierutak a reformkori Csongrád vármegyében. Századok 156. (2022), 531–562.
Schramek 2016 = Schramek László (szerk.): Pest megye archontológiája a kezdetektől 2016-ig. Budapest, 2016.
Sebők 2012 = Sebők Richárd: Hivatalviselési stratégiák Békés megyében 1715–1848 között. In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére. Budapest, 2012. 312–320.

Szaszkó 1977 = Szaszkó István: A Jeszenszky család jelentősége, különös tekintettel a baranyai ágra. MTA PAB-VEAB Értesítője. A Dunántúl településtörténete 1767–1848. II/2. (1977), 207–212.

Szentiványi 1895 = Szentiványi Zoltán: Századunk névváltoztatásai 1800–1893. Budapest, 1895.

Szigeti 2000 = Szigeti István: Az 1844-es Komárom megyei tisztújítás. Limes 13. (2000:1), 83–105.

Szijártó 1992 = Szijártó M. István: Rokonok és mérföldek. A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században. In: Szili Ferenc (szerk.): Somogy megye múltjából 23. Kaposvár, 1992. 29–46.

Szijártó 1998 = Szijártó M. István: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. Aetas 13. (1998:2–3), 107–142.

Szijártó 2005 = Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792, Budapest, 2005.

Szijártó 2006 = Szijártó M. István: Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Budapest, 2006.

Szijártó 2010 = Szijártó M. István: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében In: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Veszprém, 2010. 445–466.

Szijártó 2014 = Szijártó M. István: Hivatali karrierek a 18. századi vármegyékben. Századok 148. (2014), 1273–1296.

Szijártó 2017 = Szijártó M. István: Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2017.

Szijártó 2021 = Szijártó M. István: A diéta II. A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Budapest, 2021.

Szita 1985 = Szita János: Baranya megye közigazgatása a neoabszolutizmus idején II. rész. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1983–1984. Pécs, 1985. 43–73.

Thirring 1938 = Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938.

Tilcsik 2000a = Tilcsik György: Tisztújítások és országgyűlési követválasztások Vas megyében a reformkorban. In: Tilcsik György (szerk.): Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely, 2000. 19–38. (Vas megyei levéltári füzetek 9.)

Tilcsik 2000b = Tilcsik György: A nemesi megye szervezete a XIX. század első felében. In: Tilcsik György (szerk.): Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely, 2000. 161–175. (Vas megyei levéltári füzetek 9.)

Vályi 1796–99 = Vályi András: Magyar Országnak leírása. I–III. kötet. Buda, 1796–1799.

Várady 1896–1897 = Várady Ferenc (szerk.): Baranya multja és jelenje I–II. kötet. Pécs, 1896–1897.
Vida 1895 = Csurgói Államilag Segélyezett Ev. Ref. Főgimnázium (XXXI.) XIII. évi Értesítője Az 1894–95. Tanévről. Közli: Vida Károly. Csurgó, 1895.

PONTES
6. (2023) pp. 167–184.
TANULMÁNYOK
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.06

Szilágyi Adrienn

„jutalmát adom fáradtságuknak”

A hivatali életpálya végén: nyugdíjak a 19. századi Károlyi nagybirtokokon

„I will reward them for their Efforts” – At the End of a Career: Pensions on the Large Estates of Károlyi in the 19th Century

The focus of this study is on the retirement of officers of large estates and pension regulations. The pensions have increasingly become part of the career path and employer commitment. At the same time, pensions provided an economic incentive for officers to stay in office, on the other hand, ensured their loyalty to the landlords and their lifelong service. The social side of these measures is also evident, as they imply the provision of care for officers in case of illness or old age. In fact, the insurance also extended to the families of officers, as financial support was available to their surviving widows and orphans, even as the provisions became tighter and more restrictive. I based my analysis on the pension regulations issued by the Károlyi family at different times, and then analysed the evolution of pension payments on the basis of the family's joint treasury statements. It is clear that the maintenance and payment of pensions was, if not the largest, then a significant investment for the estate government. In later years, the landlords tightened the scope of eligibility precisely on the basis of the size of this expense, until by the second half of the 19th century the landlord had created a pension fund, obliging officers to contribute. Further afield, the employment relationship between large landowners and officers was now a regulated model between worker and employer, established and maintained by the estate government under private law.

Keywords: estate government, pension regulation, Károlyi family, 19th Century

A birtokkormányzat történetének egyik legjobban kidolgozott része a nagybirtokok személyi állományhoz kapcsolódik, hiszen a hivatali működéshez köthető különböző levéltári forrásokon keresztül könnyen kutatható. Bár nem tartozott

a kormányzat szakfeladatai közé a tiszti állomány kiépítése és fejlesztése, saját működési feltételeinek biztosítása érdekében kiemelt területet jelentett a hivatali életpálya vagy az ahhoz szükséges pénzügyi juttatások rendszerének kidolgozása.[1] Korábbi kutatásaimban már vizsgáltam a nagybirtokok szolgálatában állók fizetését, illetve az ahhoz kapcsolódó további anyagi természetű járandóságokat.[2] Ebben a tanulmányban viszont nem a fizetések kerülnek a középpontba, hanem a tisztek öregkori napjainak megélhetését biztosító nyugdíjak nagysága és az annak szabályozását lefektető, a nagybirtokokon egyre inkább terjedő tiszti nyugdíjszabályzatok. Ezek nemcsak abból a szempontból érdekesek, hogy a nyugdíjak a hivatali életpályák, hanem az „*úri kegyként*" kibocsátott nyugdíjszabályzatok révén a munkaadói kötelezettségvállalás részéve váltak.[3]

Következésképp a nagybirtokosok és a tisztek munkaviszonya immár a munkavállaló és a munkadó közötti szabályozott modellben történt, amelyet a birtokkormányzat a magánjog keretei között alakított ki és tartott fenn. A birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvény csak 1900-ban született meg (27. törvénycikk). Az ekkor életre hívott állami szabályozás meghatározta a gazdatiszt fogalmát, lefektette a két fél közötti jogviszony alapjait, azaz egyértelműen elmozdulás következett be a tisztek fél évszázada tartó elismerésének és önrendelkezésének ügyében. Mindez persze az állam ellenőrző funkciójának megerősödését is jelzi, legalábbis a kvalifikált gazdatisztek felett. A törvény azonban az egyik legfontosabb és legrégebbi követelést, a nyugdíjak kérdését végül egyáltalán nem érintette,[4] azaz a nyugdíjak szabályozása még ezt követően is a korábbi magánjogi keretek között maradt. Persze nem csupán a megléte, hanem a nyugdíjak szerepe is lényeges, az, hogy a tiszteknek milyen gazdasági motivációt jelentett, hogyan szolgálta a hivatali pályán való maradásukat, a hivatali ranglétrán való feljebb kapaszkodásukat, vagy a másik oldalról nézve, miként biztosította a nagybirtokosok felé való lojalitásukat, az élethosszig tartó szolgálatukat. Mindezen felül ezen intézkedések szociális oldala is megmutatkozik, hiszen ez egyben az uradalmi gondoskodást feltételezi a tisztek betegsége és öregsége esetén. Sőt, a biztosítás a tisztek családjára is kiterjedt, hiszen az anyagi támogatás – még a szigorodó és egyre inkább korlátozó rendelkezések mellett is – vonatkozott a hátramaradt özvegyeikre és árváikra.

1 Kállay 1980. 98.

2 Kállay 1980. 116., 119. Kállay szerint a tisztviselők készpénzből és konvenciókból álló fizetése a középbirtokos nemesség felső rétegének a jövedelmét is elérhette. Lásd még Szilágyi 2015. 149–168., Szilágyi 2016. 239–240.

3 A kutatás természetesen nem előzmények nélküli. A nyugdíjak és annak szabályozását érintően lásd még: Kállay 1980. 44., 96–99., Oláh 1965. 506–516.

4 Kiss 2022. 278–279.

A továbbiakban röviden tárgyalom a nagybirtokok bürokratizálódási folyamatát és azon belül a tiszti rendszabályok alapvetéseit, főként a nagybirtokosok rendelkezésein keresztül érvényesítendő kizárólagosságokat és kedvezményeket. Majd a Károlyi család tagjai által jegyzett és különböző időpontokban kiadott tiszti szabályzatokon keresztül ismertetem a nyugdíjazás szabályozásának főbb pontjait. Végül a família közös birtokkormányzatának pénztári kimutatásai alapján tekintem át, hogy a nyugdíjak kifizetése ténylegesen mekkora igazgatási költséget rótt a nagybirtokosokra.

Bürokratizálódás: a kliensi rétegtől az alkalmazott agrárértelmiségi csoportig

A közép-európai nagybirtokrendszerek bürokratizálódásának lényege és célja többes volt: egyrészt biztosította annak működését, másrészt maximalizálta a gazdálkodás jövedelmezőségét, eredményességét, harmadrészt pedig racionalizálta az erőforrásokat. A nagybirtokosoknak persze nem a semmiből kellett a modern gazdasági bürokráciát kitalálniuk, hiszen az uradalmi utasításokat és rendszabályokat már meglévő elemek adaptálásával állíthatták össze. Az adminisztráció kiépítéséhez a birtokosok rendelkezésére álltak egyfelől a késő középkorban kialakult kereskedelmi ügyletek nyilvántartási és számviteli technikái, amelyek vagy az egyházi nagybirtokokon alkalmazott olasz tisztviselők közvetítésével, vagy a nemzetközi kereskedelmi központokban működő hazai kereskedőpolgárságon keresztül jutottak a nagybirtokokra. Másrészt kiindulópontot jelentettek a 16. századi váruradalmakban felhalmozódott szervezési tapasztalatok is, továbbá nem elhanyagolhatók a hadsereg ellátása, utánpótlása kapcsán szerzett ismeretek sem. Ebben a században tehát még nem, de a 17. század első felére már kialakult a nagybirtok igazgatásának egy bizonyos kánonja, amely a reformkorig alig változott. Ez tartalmazta a különböző számadások vezetésének kötelezettségét és ellenőrzését, az ehhez kapcsolódó leltárak elkészítését, annak bizonylatokkal történő alátámasztását, a kiadások és a bevételek vezetését. A szabályzatok arra is kitértek, hogy az esetleges hiányokért a tisztek saját vagyonukkal feleltek.[5]

A 18. századra újabb változás érhető tetten az uradalmi szervezet formálódásában, amely során a nagybirtokosok a familiárisok lazább, rugalmasabb, sokfelé ágazó testületét egy szilárdabb hivatalnoki apparátussá gyúrták. Ezt a rendszert már nem (csak) a hűség és a bizalom fűzte össze, hanem a szerződés és a számadás kötelezettsége is.[6] Az igazgatási alapok lefektetése, az uradalmi instrukciók

5 Vári 1990. 7–8.

6 Wellmann 1937. 684.

alkalmazása persze nemcsak egy szabályozott hivatalnoki szervezet kialakítását jelentette, hanem a normává formálódó hatalomgyakorlás egyik módját is. Azaz a mindennapi életben az uralmat elsődlegesen az igazgatás képezte, melynek legtisztább típusa maga a bürokratikus igazgatási testület volt. Ez utóbbi hivatalnokokból állt, akik személyükben szabadok voltak, de rögzített hivatali hierarchiában helyezkedtek el, szakképzettségük alapján választották ki őket, munkájukért fizetést kaptak, valamint foglalkozásuk kijelölte hivatali előmenetelüket.[7] Ilyen értelemben a nagybirtok – az első igazgatási instrukciók megszületésétől – bürokratikus uralmi formának is tekinthető. Ettől a pillanattól fogva ugyanis már sokkal nehezebb volt valamely uradalmi tisztviselő mások feletti uralmát vagy urával szembeni alávetettségét bármi másból, mint az írott rendelkezésekből eredeztetni. Ez tehát nem csupán szabályozottságot hozott az uradalmi szervezet életébe, hanem egyben az esetleges önállósodás gátja is lett. Valójában ezen a ponton kapcsolódott össze az igazgatás kiépítése és a bürokratikus hatalomgyakorlás lehetősége. Bár a nagybirtokok bürokratizálódása a 17–19. századokon áthúzódó folyamat volt, amelyet a szervezeti megoldások, az ellenőrzési technikák, a tiszti személyzet összeválogatása és érdekérvényesítése, valamint a külső keretfeltételek – törvények és megyei rendszabályok alkalmazása – alakítottak,[8] ám a nagybirtokok igazgatási, vagy más szóval hatalomtechnikai eszköztára lényegében változatlan maradt.

Ez a rövid áttekintés is jól érzékelteti, hogy az úr–szolga viszonyon alapuló hivatali szervezet miként jutott el a rendszabályokra és utasításokra építkező szakapparátusig. Egyúttal az is világos, hogy a tisztek kötelezettsége és illetékessége jogszokásként, törvényi szabályozás nélkül alakult ki. A magánjog keretében formált szerződésekben és szabályzatokban a szolgálat immár körülhatárolt, tárgyiasult lett, nem a szolgálatteljesítő egész életét, hanem csak a kompetenciáján belüli, szabályok szerint zajló tevékenységi körét érintette. Alávetettsége sem az úr személyének, hanem a szervezet szabályrendjének szólt. Ezzel a gazdatisztek uradalmon belüli szerepe és funkciója is megváltozott: a kliensi rétegből egy alkalmazott agrárértelmiségi csoport vált.[9] Ezek a rendszabályok a tisztek kötelezettségeit, a szolgálati ügyek elvégzésének ügymenetét, lényegében munkavégzésük jogi kereteit tartalmazták. Mindez persze nemcsak a nagybirtokosok, hanem a gazdatisztek számára is fontos cél volt, hiszen az általában szóbeli egyezségen alapuló megállapodásokat az írásos szabályozás váltotta fel, amely a jogok és

7 Weber 1967. 73–74.

8 Vári 1990. 11–13.

9 Vári 2002. 61–62., 69. A tisztek alkalmazásának másik sajátossága nem az egyéni életük kockázataira hatott, hanem az egész csoport kollektív társadalmi helyzetét, a rendi társadalomban elfoglalt pozícióját befolyásolta. A szolgálati ügyekben ugyanis egyazon joghatóság, az úriszék bíráskodása elé került a nemesi és a közrendű születésű tiszt is. Tehát a gazdatisztek sajátos foglalkozási csoportként alkottak átmenetet a rendi társadalomszerkezetben.

a kötelezettségek mellett az alkalmazottak védelmét biztosító garanciákat is rögzítette. Sőt, munkavállalói szempontból olyan alapvető kérdéseket is beemelt, mint a munkakör pontos meghatározása, a felmondási idő és ennek feltételeinek tisztázása, a betegségi és rokkantsági járandóságok biztosítása, valamint a nyugdíjazás kérdése.[10] Számunkra ez utóbbi a lényeges, hiszen a nyugdíjjogosultság – egységes jogi keretszabályozás hiányában – változó gyakorlat mellett működött, a földesúr által kidolgozott szabályok szerint létesített nyugdíjintézetek keretében.[11]

A tiszti rendszabályok és nyugdíjszabályzatok legfontosabb pontjait a Károlyi családban fennmaradt szabályzatokon keresztül tekintem át. A Károlyiak ugyanis igen nagy gondot fordítottak gazdaságuk fellendítésére, amely két részre oszlott: egyfelől a feltételek megteremtésére, másfelől a gazdasági ágak fejlesztésére. Az első részből fakadóan egyedülálló módon megbecsülték uradalmi tisztjeiket és azt is tudták, hogy ez a fejlődés kulcsa. Ennek megfelelően hűséges embereket kerestek, igyekeztek megtartani és eredményes munkájuk elvégzésében inspirálni őket. Nagy jelentősége volt annak, hogy a Károlyi testvérek – István, György és Lajos – apjuk, Károlyi József (1768–1803) örökölt nyugdíjaztatási rendszerét megtartották és továbbfejlesztették, hiszen abban a tisztek a jövőjüket látták biztosítottnak.[12] Mindez persze annak felismerése is volt, hogy a tiszti réteget motiválni szükséges, és önmagában a hasznosulást előíró utasítások nem elegendőek. A figyelmük tehát egyre inkább az uradalmi tisztek felé fordult, és úgy gondolták, ha az ő helyzetük rendezett, akkor a nekik alárendelteké is, ami egyértelmű hatással bír a munka végeredményére. Ennek a felismerése tehát kulcsfontosságúnak bizonyult a szervezet működtetésében.[13]

„*hogy az ördög heverve ne találjon titeket*"[14] – Tilalmak és kedvezmények a szabályzatokban

A Károlyi család birtokai az ország egyik legnagyobb méretű és egyben az egyik legszórtabban elhelyezkedő birtokkomplexumát képezték, ebből adódóan a legnagyobb szervezetséget is mutatták. Igazgatási gyakorlatuk a 18. század közepétől szilárdult meg és fejlődött tovább.[15] A következőkben a Károlyi család fennmaradt

10 Kiss 2022. 274.

11 Vári 2002. 68.

12 A közös birtokkormányzat létrehozásáról és működéséről lásd Szilágyi 2020. 1141–1164.

13 Buda 1997. 27–28., 117–118.

14 Idézi Vári 1990. 21. 62. lábjegyzet: „[...] *hogy pedig az ördög heverve ne találjon benneteket, heverésztekben divertáljatok ott a környéken és vigyázzatok s keressetek mésznek és faragni és malomkőnek való követ.*"

15 Vári 2004. 539–541., Kállay 1980. 20., 22–24.

tiszti rendszabályai alapján ismertetem az egyes családtagok által különböző időpontokban jegyzett szabályzatok főbb közös vonásait.[16] A rendszabályok alkotása, a „*heverés elleni küzdelem*" a Károlyi nemzedék tagjainak vissza-visszatérő törekvése maradt, hiszen ezzel kívánták elérni, hogy a drágán tartott gazdatiszti apparátust minél hatékonyabban használják fel.

Mindez tehát azt jelentette, hogy a tisztek minden idejüket és tehetségüket a földesúr érdekeinek előmozdítására voltak kötelesek fordítani. Ennek eredményeképp csak az adott nagybirtokosnál szolgálhattak, a másoknál vállalt munkavállalás tiltott volt. Ebben kivételt képeztek azon ügyészek, mérnökök, orvosok, akik rendszeres fizetés hiányában éves honorárium mellett teljesítették a nagybirtok körüli teendőiket. Emellett nemcsak a másoknál való szolgálat nem volt megengedett, hanem a hivatali visszaélések és a gyanúsítások elkerülése végett saját jószágaikat is maguknak kellett kezelniük. Továbbá másoktól bérelni és azon gazdálkodást folytatni szintén nem volt engedélyezett számukra. Ezzel egybevágóan a számadás alá eső cikkekkel való kereskedés is tiltott volt. Ha a terményeikből megtakarított felesleget mégis értékesíteni kívánták, akkor azt minden esetben az intézkedő tiszt tudomása mellett tehették meg, aki külön adminisztrálta azt. A nagybirtokos tehát a legszigorúbban tiltotta, hogy birtokainak bármilyen jellegű vagyonát és készletét kölcsönnel terheljék a tisztek. Ezenfelül a rendszabályok kitértek a szabadság napjainak számára is. A tiszteknek a hierarchiában elfoglalt helyük szerint határozta meg a földbirtokos a távolmaradás hosszát, amelyet természetesen előzetesen engedélyeztetni kellett.

A földesúr még ezen túlmenően is jó néhány területen fenntartotta magának a kizárólagos cselekvés jogát. Többek között ilyen volt a házasság engedélyezése és tiltása. „*Az általam kiadandó házassági engedély engedélyezési jogát azért*

16 P 416. Károlyi Gyula (1871–1947) 4. csomó. Tiszti rendszabályok és nyugdíjrendszer a Károlyi uradalmakban (1829–1902). Ez a csomó a következő szabályzatokat tartalmazza: Nyugdíj rendszabályok. Pest, 1829. március 14. Károlyi György. Tiszti rendszabályok, melyek az összes birtokaimban lévő tisztviselőimnek egymás közti viszonyait, függőségét és kötelességeit körvonalazzák. Pest, 1869. december 31. Károlyi György. Rendszabályok. A nagykárolyi kerület erdészeteinek a mezőgazdászattól való elkülönülés tárgyában. Pest, 1871. november 26. Károlyi Gyula. Nyugdíjrendszer. Budapest, 1879. december 1. Károlyi Tibor. Összes birtokaiban megállapított tiszti és számviteli rendszabályok. Eger, 1879. Károlyi Gyula. Gazdászati rendszabályok. Tiszti rendszabályok. Budapest, 1880. február 21. Károlyi Tibor. Összes birtokain megállapított tiszti nyugdíjrendszabály. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula. Károlyi Sándor 1872. januári 1-jén kiadott birtokigazgatási utasítását – Tiszti rendszabályok melyek összes birtokaimban lévő tisztviselőknek egymás közötti viszonyait, függését és kötelességeit körvonalazzák címűt – Fehér György közli. A rendszabály az Országos Széchenyi Könyvtár kisnyomtatványai között található. (OSZK kisnyomtatványok D 1391. [1–16.]) Fehér 2019. 68–71. Ez a szabályzat válthatta fel a korábbi, a Károlyi testvérek 1827-es osztályegyezsége alapján született birtokigazgatási rendszert, és ez a tiszti utasítás szolgált alapul az elkövetkező évtizedekben, de legkésőbb Károlyi 1906-ban bekövetkezett haláláig. Lásd még Kállay 1980. 60.

tartom fenn magamnak, hogy tisztviselőim családi viszonyaiban az erkölcsös életet előmozdítsam és a magamra vállalt anyagi teher (nyugdíj) elfogadásánál ellenőrzési jogomat érvényesítsem. A fenti elvekkel nem ellenkező házassági kérvényeket kifogás alá nem veszem."[17] – írta Károlyi Gyula 1881-ben megfogalmazott szabályzatában. Persze az erkölcsös magaviselet nemcsak a tisztekre, hanem azok özvegyeire is vonatkozott, azaz a nyugdíjak megítélésének ugyanúgy előfeltétele volt az ő erkölcsös és példás magánéletük is.[18] Gondolhatnánk, hogy a földesúr azért tartotta fenn magának a házassági engedély megadásának jogát, hogy tisztviselői családi viszonyaiban az erkölcsös életet előmozdítsa. Bizonyosan erről is szó lehetett leginkább azonban mégis azért tette, mert a magára vállalt anyagi teher – jelesen a nyugdíj – elfogadásánál ellenőrzési jogát kívánta érvényesíteni. Ennek következtében az ezen elvekkel ellenkező házassági és özvegyi kérvények elutasításra kerültek. Tehát a birtokos végeredményben ellenőrizte tisztjei magánéletét és tisztes magaviseletet várt el tőlük.[19] Összeségében a nagybirtokos megkívánta tisztviselőitől, hogy feladatukat és kötelességeiket kellő hűség mellett végezzék, javait gyarapítsák, és ezzel együtt több területen fenntartotta az engedélyezés és a tiltás jogát.

A korlátozó rendszabályok mellett viszont arról sem szabad megfeledkezni, hogy annak, hogy valaki helyet kapjon a birtokkormányzatban, előzetes feltétele volt a szakmai képzettség. Ennek költségei és fáradtságai viszont a tiszti állásra aspirálókra hárult. A hivatalba bekerült tisztek – harmóniában a munkaadók elvárásaival – már segítséget kaptak önképzési törekvéseikben, hiszen használhatták a földesúr könyvtárát, vagy épp külön nekik rendeltek könyveket. Bár a szakmai képzés lehetőségei ténylegesen szűknek mondhatók, a tiszti állomány a kor mércéjével műveltnek számított. Ám az ismeretszerzéshez a legfontosabb lehetőséget a munkaadó azáltal nyújtotta, hogy a nagybirtokokon főként a hierarchia alsóbb szintjén lévő személyzetet, de kisebb mértékben a tiszteket is tudatosan váltogatta az álláshelyek között. Ez egyrészt azt segítette, hogy a fiatal tisztjelöltek különböző táji adottságokat és gazdálkodási rendszereket ismerjenek meg, azaz ilyen értelemben ez a képzés eszköze volt. Másrészt viszont azt is szolgálta, hogy a két–háromévente áthelyezett tisztek helyi kapcsolathálói szétszakadjanak, és új emberek kerüljenek be az összeszokott apparátusi körbe. A rotáció azonban nemcsak a különböző ismeretek megszerzését jelentette, hanem egyben „szocializálta"

17 MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12-én Károlyi Gyula által kiadott szabályzat 25 §-a.

18 MNL OL P 416. 4. cs. Pest, 1829. március 14. Károlyi György V. pont „Továbbá csak a jó erkölcsű, példás életet élő, tisztességes magaviseletű özvegy kaphat pensiót."

19 Kállay 1980. 101. Esterházy Miklós udvari rendtartásában például az első helyen szerepelt a tisztek naponkénti miselátogatása. Az Esterházy hercegi bizottság még azt is megtiltotta, hogy tisztviselői az uradalmat elhagyják. A tatai és a gesztesi uradalom is nagy gondot fordított a magánélet ellenőrzésére.

is a tiszteket a csoportlojalitások hálójában, de sok esetben még így sem nem tudta betölteni az ellenőrzés vagy a visszaélés megakadályozásának lehetőségét.[20] A képzéstámogatás nem csupán a saját oktatásukat szolgálhatta, hanem az utódaik neveltetését is: a több gyermekkel rendelkező, városon kívül lakó tisztek például minden iskolai esztendőre kaphattak támogatást.

Ezek ismeretében a nagybirtokok tisztjei joggal támaszthattak igényt arra, hogy a korlátozásokkal elősegített és megkívánt hűségért, a saját költségükön megszerzett képzettségükért cserébe a földesúr támogassa életpályájukat, segítséget nyújtson idős korukban és betegségükben, valamint támogatásban részesüljenek családjukkal együtt. Természetesen a hűség legfőbb biztosítéka a fizetés volt, amelynek és egyéb járandóságoknak a nagyságát beosztásuk, szakképzettségük és a nagybirtokban elfoglalt helyük határozta meg. Persze arra is bőven lehet példát találni, hogy a szolgálattevők nagyobb teljesítményét, vagy a szokásosnál jobb minőségű terméket produkáló igyekezetét a rendes járandóságokon felül is díjazta a nagybirtokos. Továbbá több esetben az is kimutatható volt, hogy a hasonló munkakört betöltő megyei tiszteknél magasabb fizetést kaptak a nagybirtokos szolgálatában állók.[21] Az esetleges magasabb fizetések és egyéb jutalmak mellett azonban további gazdasági motivációt jelenthetett a nyugdíjbiztosítás. Épp ezért nagy versengés lehetett – a tilalmak mellett, vagy azok ellenére is – a nagybirtokkormányzat állásaiért.

„*Ők javamra és hasznomra híven szorgalmatoskodjanak, és jutalmát adom fáradtságuknak*"

A tisztek nyugdíjjogosultságának valamilyen jogi keretszabályozása egyre inkább terjedőben volt és állandósult a tisztek és a földesurak között.[22] Ez rögzítette az uradalmi gondoskodást, miszerint a földesúr öregség, betegség és elhalálozás esetén is biztosítja tisztjeinek és családjaiknak a megélhetést. A nagybirtokosok azonban a biztosítás mellett a jutalmazást és az ösztönzést is látták a nyugdíjak kiosztásában, amelyért cserébe a tiszteknek kitartónak, szorgalmasnak és legfőbbképpen hűségeseknek kellett maradniuk. Károlyi György 1829-ben így fogalmazta meg ezt nyugdíjszabályzatának utolsó pontjában: „*Erről biztosítom és meg*

20 Vári 2022. 66. A tisztek körében általános volt a latintudás, amit középiskolában szereztek meg. A Károlyi-birtokokon 1814 és 1818 között szolgáló azon 161 tiszt közül, akinek megmaradtak a személyi adatai, 150 biztosan tudott latinul, és mindössze négyen voltak, akik nem.

21 Szilágyi 2016. 239–240., Kállay 1980. 102. Az uradalmi tisztek lényegében az uralkodó osztály középső vagy alsó rétegéhez tartozhattak.

22 Kállay 1980. 119. A tiszti nyugdíj első említése 1755-ben fordul elő az Esterházy hercegi hitbizományi szabályzatában.

is nyugtatom tisztviselőimet. Nem várok hálát cserébe érte, de én is meg kívánom tőlük, amivel tartoznak. Ők javamra és hasznomra híven szorgalmatoskodjanak, én jutalmát adom fáradtságuknak. Hiszem, hogy ennél szebb, nagyobb és folyamatosabb ösztönt tisztviselőimre nézve nem is adhatnék."[23] Évtizedekkel később Károlyi Gyula hasonlóan nyugtázta, illetve vezette fel az 1881. évben kiadott tiszti nyugdíjrendszabályt: „*Jószágaim és vagyonom kezelésével megbízott tisztviselőim csak úgy fogják tevékenységüket hivataluk pontos betöltésére szentelni, ismereteiket, tapasztalataikat jövedelmeim és egyéb érdekeim képviselésére fordítani, ha nyugodt lélekkel nézhetnek a jövőjük felé, miszerint agg korukban vagy testi vagy lelki fogyatkozásuk esetén az élet anyagi gondjaitól ők vagy családjuk mentesítve van. Ez okból és édesatyámnak dicséretes példáját követve elhatároztam, hogy tisztviselőim részére nyugdíjat biztosítok* […]".[24] Ez a javadalmazás viszont kiadást jelentett a földesurak számára, épp ezért igyekeztek azt minél szigorúbb szabályok közé szorítani és a jogosultak körét szűkíteni. Mielőtt azonban feltennénk a kérdést, hogy ez mekkora terhet is rótt az uradalmi pénztárakra, az alábbiakban Károlyi György 1829-ben, Károlyi István 1835-ben és Károlyi Gyula 1881-ben kiadott nyugdíjszabályzatának főbb pontjait mutatom be.

Károly György 1829-ben kiadott nyugdíjszabályzata szerint három esetben jöhetett szóba a nyugdíj: 1. ha a tisztviselő negyvenévnyi szolgálatát letöltötte és az egészsége megromlott,[25] 2. ha betegség vagy valamilyen természeti csapás miatt további szolgálatra alkalmatlanná vált, 3. ha saját maga vétkén kívül esett ki hivatalából. Az első esetben tehát a tisztek maguk kérhették nyugdíjazásukat, a második és a harmadik helyzetben viszont saját akaratuk nem merült fel. Továbbá miután ilyenformán nem töltötték ki szolgálati idejüket, így nem részesülhettek a teljes nyugdíjösszegben sem. A nyugdíjukat értelemszerűen ugyanis annak függvényben számították ki, hogy mennyi időt töltöttek a nagybirtok szolgálatában. Ha a tisztviselő szolgálati ideje alatt elhunyt, akkor az özvegye azon nyugdíjosztályba esett, amelybe elhalálozása előtt a férje tartozott. Következésképp a hátramaradt házastársak oly módon és mértékben részesültek nyugdíjban, ahogy az az elhunyt tisztviselőnek járt volna. Ezenfelül külön kitételként szerepeltették a rendszabályban, hogy csak „jó erkölcsű, példás életet élő, tiszteséges magaviseletű" özvegy kaphatott nyugdíjat. Amennyiben a tiszt özvegye is meghalt és árvákat hagyott hátra, akkor a nagybirtokos róluk is gondoskodott. Külön pont volt érvényben arra az esetre, ha már a nyugdíjban részesült tisztviselő hunyt el. Ilyenkor az özvegy a korábban megítélt nyugdíjnak már csak a felét kapta meg ugyanazon

23 MNL OL P 416. 4. cs. Pest, 1829. március 14. Gróf Károlyi György. VIII. pont.

24 MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula. Tiszti Nyugdíjrendszabály bevezetője.

25 Oláh 1965. 443. A bélyei uradalomban szintén 40 évi szolgálat után járt teljes nyugdíj.

feltételek mellett. A szabályzat továbbá azt is kikötötte, hogy a nyugdíjban részesülő tisztek nem házasodhattak újra. Ha az adott tiszt mégis megnősült, akkor annak özvegye már nem számíthatott ezen pénzügyi támogatásra. Az özvegyekre hasonló korlátozás vonatkozott, hiszen ugyanúgy addig volt jogosultak erre a járandóságra, ameddig új házasságot nem kötöttek. Az előre nem látható helyzetekre a földesúr fenntartotta a döntés jogát. Végezetül két fontos szabályt kell kiemelni. Az egyik, hogy a nyugdíjat minden esetben az a birtokrész viselte, ahol utoljára szolgált az adott tisztviselő. A másik, hogy a szolgálati idő utáni „jutalom" csak a kötelességük és hűségük megtartása esetén lépett életbe, azaz bármilyen vétség bebizonyosodásánál sem penzióra, sem egyéb jutalomra nem számíthatott a tiszt.

Károlyi István Nyugpénzi Szabályzata (1835) hasonlóképp leszögezte azt, hogy a kedvezményezettek a tisztek, azok özvegyei és árvái. Azt is körülírta, hogy tiszt alatt a gazdászoktól a főtisztig terjedő kategóriákat értette, akik munkájukból adódóan döntési és irányítási jogkörrel rendelkeztek. Az ennél alacsonyabb szintű kategóriákra, általában a végrehajtó munkát végzőkre tehát nem alkalmazta a szabályzatot – ők mindösszesen kegyelemkenyeret vagy végkielégítést nyerhettek. A juttatás elnyeréséhez ugyanúgy negyven évig kellett szolgálni, kivételes esetekben azonban harmincöt év is elegendő lehetett. Az özvegyek akkor részesülhettek nyugdíjban, ha a tisztek házasságukat Károlyi István engedélyével kötötték meg. De a szolgálati időszak előtti házasságkötéseket is elismerte a nagybirtokos, ha azt törvényesen – valamelyik egyház előtt – tették. A nyugdíj megállapítása szintén a szolgálati idő alapján történt. A férfiakkal szemben az özvegyeknek akkor is járt nyugdíj, ha férjük csupán tizenöt évnyi szolgálat után hunyt el. Sőt, az özvegyek temetési segélyt is kaphattak. Az árvák közül a fiúk 18 éves korukig a kétszeresét kapták annak, ami a lányoknak 16 éves korukig járt. Az árvák kiváló tanulmányok esetén előnyt élvezhettek az uradalmi alkalmazást illetően. A jogosultság elvesztésének okai között szerepelt a hűtlenség, a károkozás, a törvény elleni vétség, az önkéntes távozás, azaz a már elnyert penziót is el lehetett veszíteni. Károlyi István szabályzatában lefektetett pontokat így foglalta össze: „*Tisztjeimet, jövendőbeli sorsukra nézve, tökélletesen megnyugtatni kívánván: mindenki kezibe szándékom adni e Biztositványt* […] *Kölcsönös viszonyuknak alapját, az egyes Tisztviselőnek biztosságát, ezennel, rendíthetetlenül felépítvén, úgy reménylem: Tisztségem háladatosságát, s a mi ebből természetesen következik: javaimra lelkes csüggedetlen közre munkálódását, tökélletesen megérdemlettem, tüskés pályának egy biztos jövendő nyugpontot állapítván. Úri kötelezettségemnek eleget tettem. Segítse Isten Tisztségemet: az ez által reá viszonylag háromlott kötlességeinek, minden alacsony szenvedélyeknek elmellőzésével, tiszta, és emelkedett lélekkel való, tellyesítésére.*"[26]

26 Buda 1997. 119–121.

Az 1882-ben érvénybe lépett rendszabály az évtizedekkel korábbi nyugdíjszabályzatokhoz hasonlóképp határozta meg a jogosultak körét, valamint kiemelte az alkalmazás kizárólagosságát, amely láthatóan a tiszti rendszabályok általános jellemzője volt. Azaz továbbra is csak azok a tisztviselők részesülhettek nyugdíjban, akik a földesúr jószágainak és egyéb vagyonának a kezelésében részt vettek, rendszeres fizetéssel bírtak, és kizárólag az adott nagybirtok szolgálatában álltak. Ennek megfelelően – megegyezően a korábbi szabályozások pontjaival – nem tarthattak igényt nyugdíjra az uradalmi ügyészek, az orvosok és az egyéb uradalmi szolgálatban alkalmazott személyek, hiszen a kizárólagosság ezekben az esetekben nem állt fenn. A nyugdíj kiszabását a következő élethelyzetekben állapították meg: 1. ha a szolgálatban lévő tisztviselő állandó betegsége, testi vagy szellemi fogyatékossága miatt a hivatalos teendői sikeres teljesítésére képtelenné vált, 2. ha a tisztviselő alkalmazásának megszűntetését a földesúr érdekeiből következően szükségesnek látta, 3. ha a tisztviselő negyvenévi szolgálatát letöltötte. A nyugdíját elveszítette az a tisztviselő, aki az állomásáról önként lemondott, szolgálatában hűtlenséget követett el, a földesúr javaiban szándékosan kárt okozott, akit a magyar büntető törvények szerint szabadságvesztésre ítéltek, vagy csődbe jutott. Láthatóan e későbbi szabályozás további korlátozásokat vezetett be, amelyek révén a tisztviselők eleshettek a végső jutalomtól.

A nyugdíj összegét egyfelől a szolgálati évekhez, másfelől az egyes hivatali állomások teljes nyugdíjösszegéhez szabva állapították meg.[27] Pontosítás és szűkítés ennél a pontnál is felfedezhető: a nyugdíjra ugyanis csak a tízévnyi letöltött szolgálati idő jogosított, rövidebb szolgálat esetén szóba sem jött ez a juttatás. Tíz év után a megállapított összegnek annyi negyvened része illette meg az egyént, amennyi időt a nagybirtok szolgálatban töltött. Az előző szabályozásokkal megegyezően tehát itt is negyvenévnyi szolgálat után járt a teljes nyugdíj. A szolgálati idő számításánál új elemként jelent meg a közös hadseregben vagy a honvédségnél töltött idő. Alapvetően ezt nem vették figyelembe a nyugdíj megállapításánál, illetve csak azon kivételt képező esetekben, amikor az adott tisztek hat hétnél nem hosszabb időt töltöttek hadgyakorlatban. Mindenesetre a negyvenévnyi szolgálati idő tartotta magát a század eleji és végi nyugdíjszabályzatban is, amely azt jelentette, hogy ha valaki 18–20 éves korában a nagybirtok szolgálatába állt, akkor 58–60 éves kora körül – a fenti feltételeknek megfelelve – válhatott jogosulttá a teljes nyugdíjösszegre. Az átlagéletkort tekintve vélhetően csak kevesek élvezhették öreg napjaikban a nagybirtok szolgálata után járó jutalmat.

27 MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula. 7. §. Teljes nyugdíjösszegek a következők voltak: jószágigazgató 2400, tiszttartó, kerületi számvevő, erdőmester 1200, számtartó 1000, kasznár, parádi üveggyárnok 900, ispán 800, pagonyerdész 500, fényi főerdész 900, írnok 300, erdészsegéd 200 Forint.

A szabályozás a továbbiakban a nyugdíjképes tisztviselők özvegyeinek jogosultságával foglalkozott, ugyanis számukra a következő helyzetekben járt a penzió: 1. ha elhunyt férjükkel törvényes házasok voltak, 2. ha házassági egybekelésük földesúri jóváhagyás mellett ment végbe, 3. ha az özvegy férjét el nem hagyta. A házasság engedélyezési joga tehát ezen a ponton ismét előkerült. Az összeg megállapításánál újfent korlátozó pontok olvashatók, hiszen az özvegyek a férjeik számára megállapított teljes nyugdíj felét kaphatták meg. Kivéve akkor, ha az elhunyt házastárs maga is kevesebb nyugdíjban részesült, mint az egész nyugdíjösszeg fele. Ha a tisztviselő a szolgálati idő alatt halt meg, akkor a hitvestársuk halálától számított egynegyed év múlva – halálozási negyed jogcímen – az elhunyt évi fizetésének egynegyedét kaphatta meg a hátramaradt házastárs. Ez azt is jelentette, hogy az az özvegy, akinek a férje a nyugdíj alatt halt meg, halálozási negyedre nem tarthatott igényt. A megözvegyült feleségek nyugdíjban úgyszintén csak addig részesülhettek, amíg elhunyt férjük nevét viselték. Ha újból megházasodtak – a korábbi szabályozás rendelkezése szerint – a nyugdíjukat elveszítették. A szülők nélkül maradt kiskorú árvák segélyben való részesüléséről egyfelől a földesúr saját maga rendelkezett, másfelől azon kiskorú árváknak, akiknek az apja szolgálati idő alatt halt meg, halálozási negyed volt kiadható.

A szabályzatban új elemként jelent meg a nyugdíjalap, vagy ha úgy tetszik a tisztek magánnyugdíjpénztára.[28] Károlyi Gyula a következő indoklással támasztotta alá a nyugdíjhoz való hozzájárulás beszedését: „*Minthogy a tisztviselőim részére biztosított nyugdíjjal magamra és örököseimre jelentős terhet róttam, méltányosnak találom, hogy ehhez a teherhez tisztviselőim is járuljanak hozzá.*"[29] Ennek megfelelően minden tisztviselő 1882. január 1-jétől két egymást követő évben a teljes nyugdíjösszeg 10%-át, utána pedig 5%-át volt köteles évente befizetni. Ezen kötelezettség alól az uradalmi írnokokat és erdészsegédeket oldotta fel tízévnyi szolgálatuk betöltéséig, és majd csak ez idő után kellett a teljes nyugdíjösszeg 5%-át befizetniük. Azok a tisztviselők, akik e szabályzat életbe lépése után rangban és fizetésben előléptek, azoknak egy évig, a fizetéstöbblet után 25%-ot kellett fizetniük. Ezek a befizetések negyedévente utólagosan voltak teljesítendők, méghozzá úgy, hogy a megbízottak a tisztviselők negyedéves fizetéséből a megállapított összeget levonták és a budapesti főpénztár jegyzékébe felvezették. A tisztviselők valódi fizetését tulajdonképpen a levonás után fennmaradt összeg képezte. Ezen hozzájárulás a következő esetekben szűnt meg: 1. ha a tisztviselő munkavégzése korlátozottá vált vagy elhunyt, 2. ha végkielégítéssel elbocsátották, 3. ha szolgálati kötelékéből kivált, 4. ha a földesúr vagy annak örökösei nem kívántak nyugdíjat

28 Mérey 1962. 94. A Festetics család külön uradalmi nyugdíjalapot tartott fenn. Mérey Klára közlése szerint az alapból 1814 és 1826 között 6%-os kamatra összesen 4000 Ft-ot adtak kölcsön.

29 MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula 18. §.

megítélni az adott tisztviselőnek. A teljesített befizetések visszakövetelésére senkinek és semmilyen körülmények között nem adott jogot a szabályozás. A rendszabályban foglaltakat – hogy annak a földesúr a tisztviselői részéről is érvényt szerezzen– a tisztek aláírásukkal fogadták el. Ezáltal pedig kötelezőnek tekintették magukra, így azt meg nem támadhatták.

A különböző időpontokban megfogalmazott nyugdíjszabályzatok világosan rámutatnak arra, hogy a nagybirtokosok miként próbálták a jogosultak körét (tisztek, azok özvegyei és árvái), a szolgálati időhöz kötött nyugdíjak összegét minél pontosabban leírni és egyben szigorítani. A nyugdíj amennyire a jutalmazás eszköze, olyannyira a kiadási oldal egyik legfőbb tétele is volt. Ez utóbbit – bármennyire is a gazdasági motiváció részeként fogalmazta meg – már a tisztek fizetéséből levonva és hozzájárulásukkal kívánta fenntartani a nagybirtokos. Hogy ténylegesen mekkora költséget jelentett a nyugdíjösszegek kifizetése, és valójában kik és milyen arányban részesültek benne, ahhoz a továbbiakban a Károlyi család közös pénztárának kimutatását, kifejezetten a nyugdíjösszegekre vonatkozóan foglalom össze.[30]

A szabályzatokon túl – a nyugdíjösszegek a pénztár kiadási oldalán

A nyugdíjösszegek teljesebb és pontosabb feltérképezéséhez több vizsgálat elvégzése lenne szükséges, hiszen ehhez érdemes az adott nagybirtok tiszti létszámát, az érvényben lévő fizetések és nyugdíjak rendszabását áttekinteni, valamint az egyedi tiszti életutakon keresztül a szabályzatokban foglaltakat és az érvényesülő gyakorlatokat is összevetni. Az alábbiakban tett megállapítások mindössze csak egy példát jelentenek a nyugdíjak kifizetése kapcsán felmerülő kérdésekre. Ehhez pedig a Károlyi család közös birtokkormányzatának pénztári kimutatását használtam.[31] Ez alapján elemeztem, hogy a pénztár számára ténylegesen mekkora kiadást jelentett a nyugdíjak kifizetése, illetve valójában kik és milyen nyugdíjösszegben részesültek.

Az 1. táblázatban összegeztem az 1837. és az 1844. évben készült pénztári kimutatás bevételeit és kiadásait, valamint a kiadási oldalon összesítettem, hogy a nyugdíjak és a fizetések mekkora összeget tettek ki. Ezek alapján az látható, hogy 1837. és az 1844. esztendőkben 20–30% körül mozgott a fizetésekre és a nyugdíjakra fordított összegek aránya a költségeken belül. Továbbá az is megfigyelhető, hogy a két tétel közül a nyugdíjak felé billent el a mérleg, azaz a fizetés és a nyugdíj egymáshoz viszonyított arányát tekintve az utóbbi körülbelül a kétharmadát tette

30 A Károlyi közös pénztárról lásd bővebben: Szilágyi 2022. 725–743.

31 MNL OL P 408. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Közös kormány.

ki. Következésképp, ha a fizetések és a nyugdíjak nem is a legnagyobb kiadási tételeket jelentették, azonban mindenképp egy számottevő összegnek tekinthető a költségek között.[32] Ennek ismeretében pontosan érthető a nagybirtokos azon álláspontja, hogy a pénztárak kiadásai között figyelemmel kellett lenni erre a költségtételre.

1837. évi pénztári kimutatás		
	Forint	%
Bevétel	245 505	
Kiadás	345 376	
Maradvány	99 871	
Nyugdíjak	50 971	14,8%
Fizetések	23 002	6,7%
Összesen		21,4%

1844. évi pénztári kimutatás		
	Forint	%
Bevétel	196 727	
Kiadás	195 669	
Maradvány	1 057	
Nyugdíjak	37 866	19,4%
Fizetések	21 542	11,0%
Összesen		30,4%

1. táblázat: A Károlyi család közös pénztárának 1837. és 1844. évi kimutatása

A 2. táblázatban már azt vizsgáltam a két időmetszetben, hogy a nyugdíjkifizetések alapján milyen további következtetések vonhatók le. Ebben az összegző táblázatban tehát az 1837. és az 1844. esztendőre kibontottam, hogy a nyugdíjak hogyan oszlanak meg a birtokrészek között. Miután jelen elemzésben a Károlyi család közös birtokkormányzatának pénztári kimutatásairól van szó, ezért értelemszerűen ezen hivatali struktúrának a sajátosságairól kapunk képet.[33]

Közös nyugdíjak 1837. évre						
	Birtokrészek	Összesen készpénzben (Ft)	Készpénz összesen (Ft)	%	Termények készpénzben (Ft)	%
1	Bécsben lakók	5 447	5 447	100%		
2	Pesten és Budán	12 473	12 473	100%		
3	Surány-Megyeri	1 515	989	65%	526	35%
4	Tóthi	3 046	650	21%	2 396	79%
5	Poroszlói	1 030	400	39%	630	61%
6	Radványi	48			48	100%
7	Alföldi	7 054	1 779	25%	5 275	75%
8	Nagykárolyi	20 355	10 780	53%	9 575	47%
	Összesen	**50 968**	**32 518**	**64%**	**18 450**	**36%**

32 Hasonló arányok figyelhetők meg a Harruckern-örökösök közös családi kasszájának kiadásait tekintve is. Összehasonlításként lásd: Szilágyi 2018. 163–170.

33 A Károlyi közös birtokkormányzat felépítéséről és működéséről lásd: Szilágyi 2020. 1141–1164.

Közös nyugdíjak 1844. évre						
	Birtokrészek	**Összesen készpénzben (Ft)**	**Készpénz összesen (Ft)**	**%**	**Termények készpénzben (Ft)**	**%**
1	Bécsben lakók	4 560	4 560	100%		
2	Pesten és Budán	9 433	9 433	100%		
3	Surány-Megyeri	840	637	76%	203	24%
4	Tóthi	1 224	400	33%	824	67%
5	Poroszlói	914	400	44%	514	56%
6	Radványi	36			36	100%
7	Alföldi	4 206	4 206		n. a.	
8	Nagykárolyi	16 651	10 077	61%	6 574	39%
	Összesen	**37 864**	**29 713**	**78%**	**8 151**	**27%**

2. táblázat: A közös pénztár által kifizetett nyugdíjak az 1837. és 1844. évre

Ennek megfelelően a közös birtokkormányzathoz tartozó tisztek nyugdíját adminisztrálták itt, azaz a Bécsben, Pesten és Budán lakóknak, valamint a surány-megyeri, tóthi, poroszlói, radványi, alföldi és nagykárolyi birtokrészek egykori tisztségviselőinek nyugdíjjárandóságait. A közös birtokrészek mellett Bécs, Pest és Buda mindenképp magyarázatra szorul, azonban mindegyik adott és az apparátus felépítéséből levezethető. Bécsben az úgynevezett ágensek dolgoztak, akik egészen különleges feladatot láttak el. A nagybirtokkormányzatnak ugyanis szüksége volt bécsi, pozsonyi, budai információkra, amelyek a gazdálkodás menetét is befolyásolhatták. Ebből a célból Bécsben ügynököket tartottak a Károlyiak is, akikről idős korukban is gondoskodtak. Pesten és Budán a központi hivatali szervek – mint a joghatóság, a főpénztár vagy a levéltár – helyezkedtek el, tulajdonképp itt működtek a birtokkormányzat legfőbb és legnagyobb hatáskörrel felruházott intézményei. Ez egyébként a kifizetett nyugdíjösszegekben is megmutatkozik, hiszen a legnagyobb fizetéssel bíró tisztségek is ide kötődtek. Bécs, Pest és Buda után viszont egyértelműen a legkiterjedtebb és egyben a legnagyobb nyugdíjösszeg kifizetések a nagykárolyi birtokrészhez kapcsolhatók. A nyugdíjak regionális eloszlása mellett azt is érdemes volt összesíteni, hogy ezen juttatásokat milyen arányban adták készpénzben, illetve terményekben. Ez utóbbi átszámítását a hivatal végezte el, tehát annak értékét könnyen lehetett úgyszintén forintban kifejezni, és így az egymáshoz viszonyított arányukat megállapítani. E szerint 1837-ben a nyugdíjak – összesítve és forintban kifejezve – 64%-át készpénzben, 36%-át termények formájában kapták meg a nyugdíjazottak. Ugyanez az arány 1844-ben 78% és 27% volt, azaz ezek alapján úgy tűnhet, hogy a nyugdíjakat főként készpénzben folyósították. Az összesítés azonban egy fontos sajátosságot eltakar, méghozzá azt, hogy ez a megoszlás birtokrészenként változó volt. Sőt, több uradalomnál terményekben rendezték

a nyugdíjakat és leginkább csak a központi hivatalok nyugdíjösszegei miatt regisztrálható a készpénzek felé elbillenő arány. Ez egyrészt az apparátus földrajzi helyzetéből adódott, másrészt – ehhez szorosan kapcsolódva – a hivatali szervezet adottsága volt. A központi hivatalokhoz kötődő nyugdíjasok (Bécsben, Pesten és Budán élők) ugyanis érthető módon csak készpénzben kapták meg a járandóságukat. A többi uradalomnál vélhetően a birtokrész bevételeit, a kisebb fizetések mellett nyugdíjba vonuló tisztek fizetéseit, valamint az adott év terményeinek árát figyelembe véve sokkal nagyobb szórást mutat az, hogy a készpénzt és a terményeket milyen arányban adták ki, illetve a terményeket milyen értékben számították át.[34] Az átszámításoknál egyértelműen látható, hogy egy-egy terméknek nem ugyanaz volt a szorzója, amely bizonyosan a terméshozamok és a piac alakulásával állt összefüggésben. Külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy az adott évben és az adott uradalomnál mi volt az átszámítás szorzója, valamint éppen melyik termény bírt a legnagyobb értékkel. Úgyhogy ez esetben csak annyi állapítható meg, hogy a széna, a szalma, a sertés, a tűzifa, valamint a föld jelentette a legnagyobb értéket a termények között. Az összesítésekből továbbá azt is ki lehet olvasni, hogy melyek azok a főbb természetbeni járandóságok, amelyek mennyiségben és a készpénzben történő átszámítást követően bázisát képezték a nyugdíjaknak. E szerint a búza, a széna, a tűzifa és az óbor voltak a legjellemzőbb tételek.

Végül a 3. táblázatban azt tanulmányoztam, hogy ebben a két időpontban kik és milyen arányban részesültek nyugdíjban. Az összegzés szerint 1837-ben 126, 1844-ben pedig 90 fő kapott nyugdíjat. Ahogyan a nyugdíjak fizetésénél, úgy a nyugdíjban részesülők számában is három terület emelkedik ki: kisebb részben Bécs, Pest és Buda, nagyobb részben pedig a nagykárolyi uradalom, hiszen a jogosultak majd fele ebből a nagybirtokrészből került ki. Az, hogy a későbbi időpontban kevesebben kaptak nyugdíjat, illetve ebből következően kevesebb pénzt osztottak ki egyfelől adódhatott a jogosultak körének szűkítéséből, másfelől az ügyintézés átszervezéséből. Az elemzés további részéhez érdemes volt a nyugdíjban részesülők körét tovább bontani, így nőkhöz, férfiakhoz, árvákhoz és patronáltakhoz kapcsoltam a készpénzben kapott nyugdíjjárandóságokat. E szerint mindkét időpontban több nő kapott nyugdíjat, mint férfi, valamint csak néhány esetben fizettek árváknak és patronáltaknak. Az utóbbi ugyancsak kivételesnek számított, hiszen a Bécsben élő irgalmas barátoknak küldtek kisebb összeget. Annak ellenére viszont, hogy több nő kapott nyugdíjat,– kisebb összegeket lehetett regisztrálni melléjük. Ez egyfelől fakadhatott abból, hogy a nők fiatalabb korban kötöttek házasságot, ezért esélyesebb volt, hogy túléljék a szinte teljes élettartamukat

34 Oláh 1965. 447. Oláh a naturáliák növekvő arányát – az 1840-es években – a termelő ágazatokból nyugdíjba kerültek nagyobb számával és körülményeivel – saját gazdaság, állattartás – magyarázza.

1837.		Nők	Összeg (Ft)	Férfiak	Összeg (Ft)	Árvák	Összeg (Ft)	Patronáltak	Összeg (Ft)	Összesen	Készpénz (Ft)	Teljes összeg (Ft)
1.	Bécsben lakók	5	947	6	4 391	1	85	2	24	14	5 447	5 447
2.	Pesten lakók	6	2 225	10	8 662	2	1 550			18	12 437	12 437
3.	Surány-Megyer	6	609	3	380					9	989	1 515
4.	Tóth	0	0	2	650					2	650	3 046
5.	Poroszló	0	0	2	400					2	400	1 031
6.	Radványi	0	0	1	0					1	0	48
7.	Alföldi	16	1 439	9	340	1	0			26	1 779	7 058
8. Nagykárolyi	Nagykároly	22	6 938	6	1 100	1	0			29	8 038	15 345
	Király-Daróczi	2	40	2	250					4	290	736
	Muzsalyi	3	1 065	0		1	25			4	1 090	1 456
	Misztótfalusi	4	295	4	300					8	595	1 045
	Gyarmati	3	110	3	500					6	610	1 384
	Erdődi	3	157	0						3	157	386
Összesen		**70**	**13 825**	**48**	**16 973**	**6**	**1 660**	**2**	**24**	**126**	**32 482**	**50 934**
%		**55,6%**	**42,6%**	**38,1%**	**52,3%**	**4,8%**	**5,1%**	**1,6%**	**7,4%**		**63,8%**	
1844.		**Nők**	**Összeg (Ft)**	**Férfiak**	**Összeg (Ft)**	**Árvák**	**Összeg (Ft)**	**Patronáltak**	**Összeg (Ft)**	**Összesen**	**Készpénz (Ft)**	**Teljes összeg (Ft)**
1.	Bécsben lakók	4	487	3	4 049			1	24	8	4 560	4 560
2.	Pesten lakók	6	2 416	6	5 767	1	1250			13	9 433	9 433
3.	Surány-Megyer	3	287	1	350					4	637	840
4.	Tóth	0		1	400					1	400	1 224
5.	Poroszló	1	100	1	300					2	400	914
6.	Radványi	0		1	36					1	0	36
7.	Alföldi	15	3 847	5	359					20	4 206	n.a.
8. Nagykárolyi	Nagykároly	22	6 203	2	20	1	32			25	6 255	9 952
	Király-Daróczi	2	811	1	250					3	1 061	2 708
	Muzsalyi	3	1 065	1	300					4	1 365	2 221
	Misztótfalusi	2	175	1	11					3	186	341
	Gyarmati	2	175	1	880					3	1 055	1 071
	Erdődi	3	157	0	0					3	157	357
Összesen		**63**	**15 723**	**24**	**12 722**	**2**	**1282**	**1**	**24**	**90**	**29 715**	**33 657**
%		**70,0%**	**52,9%**	**26,7%**	**42,8%**	**2,2%**	**4,3%**	**1,1%**	**0,1%**		**88,3%**	

3. táblázat A közös nyugdíjban részesülők 1837-ben és 1844-ben

szolgálatban töltő férjüket. Másfelől a szabályzatból is adódott, hiszen alacsonyabb összegekre voltak jogosultak a házastárs nélkül maradt feleségek. Sőt, az özvegyek nagyon gyakran nem is kaptak készpénzt, csak terményben utalták ki a penziójukat. Hogy mekkora volt az átlagnyugdíj? Az övegyeké átlagban 200 Ft, a férfiaké pedig 350 Ft körül mozgott. A legnagyobb nyugdíjakban egyébként – nem meglepően és a fentiekből is adódóan – a központi hivatalok egykori dolgozói részesültek, úgymint például Such Antal ágens 3.750, Posta Ferenc főfiskális 1.600, Wezerle János központi számvevő 750 Ft. Persze a nyugdíjak értékét akkor lehetne igazán megbecsülni, ha tudnánk, hogy az tulajdonképp mire is volt elegendő. De ennek érzékeltetéséhez mindösszesen azokat a szorzókat emelném be, amelyeket a termények átszámításánál használtak: 1 pozsonyi mérő búza 2–3, főzelék 4, szemes kukorica 2, cső kukorica 14–40, 1 öl széna 70–85, hízott sertés 20–25, szalma 18, 1 öl tűzifa 9–10, 1 icce óbor 14 krajcár. Bár nem merészkednék addig, hogy egy tisztviselői háztartás vásárlói kosarát megbecsüljem, de az némileg érzékelhető a szorzók alapján, hogy az átlagnyugdíjak nem voltak magasak.

Összegzés

A nagybirtokok hatékony működtetésének és a tisztviselők gazdasági motivációjának eléréséhez életre hívott nyugdíjszabályzatokban érdemes látni a nagybirtokosok gondoskodását, a tiszti életpályák biztosítását, valamint a magánjogon belül egyre körültekintőbb és szigorodó szabályok formálódását. Ennek köszönhetően a nyugdíj a munkadó és a munkavállaló közötti szabályozott munkaviszony állandó és fontos elemévé vált. Világosan látszik az is, hogy a birtokkormányzat számára, ha nem is a legnagyobb, de meghatározó mértékű ráfordítást, vagy ha úgy tetszik befektetést jelentett a penziók fenntartása, hiszen az a tisztek hivatali szervezetben való benntartását, élethosszig tartó szolgálatát és lojalitásának megőrzését szolgálta. A későbbiekben azonban a nagybirtokosok a költségtétel nagyságára hivatkozva egyre inkább szűkítették a jogosultak körét, mígnem a 19. század második felére a nagybirtokos – hozzájárulásra kötelezve a tiszteket – nyugdíjalapot hozott létre és immár közösen biztosították a tiszti életpálya jutalmát jelentő nyugdíjösszegeket.

Források

MNL OL P 416. Károlyi Gyula (1871–1947) 4. csomó Tiszti rendszabályok és nyugdíjrendszer a Károlyi uradalmakban (1829–1902).
MNL OL P 408. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Közös kormány.

Felhasznált irodalom

Buda 1997 = Buda Attila: Gróf Károlyi István élete. Újpest, 1997.

Fehér 2019 = Fehér György: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906. Budapest, 2019.

Kállay 1980 = Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 5.)

Kiss 2022 = Kiss Zsuzsanna: Gazdatisztek egy átalakuló társadalomban. In: Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.): A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Budapest, 2022. 267–281.

Mérey 1962 = Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár, 1962.

Oláh 1965 = A sárospataki és regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében. Agrártörténelmi Szemle 7. (1965:4), 506–516.

Szilágyi 2015 = Harruckern-örökösök közös vagyona mint az uradalmi és a megyei alkalmazottak illetményföldjei. Agrártörténelmi Szemle 56. (2015), 149–168.

Szilágyi 2016 = Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Budapest, 2018.

Szilágyi 2020 = A Károlyi család közös kormánya (1827–1877): Ügyviteli hálózat Hódmezővásárhelyen. Századok. 154. (2020), 1141–1164.

Szilágyi 2022 = Adósok és hitelezők. A Károlyi család közös kasszája a 19. századi kimutatásokban. Történelmi Szemle 64. (2022), 725–743.

Vári 1990 = Vári András: A nagybirtok bürokratizálódása. Történelmi Szemle 32. (1990), 7–8.

Vári 2002 = Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében. Szociológiai Szemle 12. (2002:2), 59–76.

Vári 2004 = Vári András: Az uralom az uradalomban. Nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasztok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években. Századok 105. (2004:3), 539–600.

Weber 1967 = Weber, Max: Gazdaság és társdadalom. Budapest, 1967. 73–74.

Wellmann 1937 = Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 664–714.

PONTES
6. (2023) pp. 186–208.
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.07

TANULMÁNYOK

Dobszay Tamás

Önkormányzatból hivatal?

*Szapáry Gyula szerepe a megyerendszer etatista modernizációjában**

Office from municipal autonomy? The Role of Gyula Szapáry in the Etatist Modernisation of the Hungarian County System

The study examines the chief steps of Hungarian public administration's modernisation during the period of dualism, and the role of Gyula Szapáry as a government official, Minister of the Interior and later Prime Minister in the aforementioned process. He had to regulate a disobedient county, as the county under his authority managed to make a stance against the dualist compromise. In consequence of this former experience and his personal views, Szapáry supported and represented the government's efforts to modernise the counties on conservative social foundations and with a step towards centralisation. As Minister of the Interior he initiated the redefinition of county boundaries, with a crude enforcement of bureaucratic rationalization and without the respect for traditions. As Prime Minster, he attempted to nationalise the municipal-system by transforming the elected county deputy officers into an appointed bureaucracy. His efforts were so much opposed by public opinion, that he could not push his government bills through.

Keywords: Office, Hungarian county-system, municipal autonomy, virilism, social conservativism, centralisation and bureaucratisatism in local and regional administration, rational arrondissement

* Jelen tanulmány az idén megjelent többszerzős Szapáry-biográfia egyes általam írt fejezeteinek tematikusan ide illeszkedő részeire épít, azokat egységes szerkezetben, a virilizmus vonatkozásában némi kiegészítéssel, és az igazgatástörténeti megállapítások kihangsúlyozásával közli. Vö. Dobszay – Estók 2023.

Szapáry Gyula belügyminiszter és kormányfő személye megkerülhetetlen a magyar közigazgatás történetének vizsgálatakor. Noha a kortársak és az utókor sem tartotta sokra teljesítményét, fontos reformoknak volt ihletője és részese, továbbá két olyan kezdeményezés is fűződik kétszeri belügyminiszteri működéséhez, amelyet kifejezetten a nevével összekapcsolva szokás emlegetni. S noha az ellenszegülő magyar politikai életben utóbbiakat nem sikerült keresztülvinnie, mindkettő korszakos jelentőségű a közigazgatás történetében.

1. Érdekelt elitek és szükséges központosítás

A hazai területi igazgatási rendszer oly sokat emlegetett elemének, a megyerendszernek a polgári átalakításában Szapáry Gyula későbbi miniszterelnöknek és belügyminiszternek látszólag jelentéktelen szerepe volt. Az 1848. évi kezdetekkor még iskoláit járta, az 1869–1870-ben újra felvett folyamat idején pedig éppen csak bekerült a belügyminisztérium állományába – egyelőre csak beosztott hivatalnokként – egy olyan időpontban, amikor a vonatkozó javaslat kidolgozásában a minisztérium már előre haladt. Mivel ezt megelőzően a főispán-helyettesi tiszt elnyerésekor képviselői mandátumát visszaadta,[1] így a törvény megtárgyalásában is csak a főrendek körében vehetett részt. Ennek ellenére végül is egy csekély közvetlen, de jóval fontosabb közvetett szerep mégiscsak jutott neki a „megyetörvény" elfogadtatásában. E szabályozás az önkormányzati testület összetételét a népképviselet alapján, de annak következetes érvényesítése rovására szabályozta, továbbá az autonómiát a kormányhatalom javára némileg korlátozó módon bevezette a kivételes főispáni hatalmat. A miniszter Szapáryra bízta, hogy a kormány álláspontját a vita főrendi szakaszában kifejtse.[2] Hasonló módon vett részt a fővárosok egyesítésének folyamatában; a javaslat előadójaként annak vitájában a megyerendezésre is visszautalt, annak elveit ismételte, világította meg.[3] Szapáry láthatóan teljességgel azonosult az unokabátyja, Andrássy Gyula vezette kormány igazgatáspolitikájával, ám a megyerendezés során nem annyira személyesen neki, hanem inkább a vele történteknek volt szerepe a vonatkozó törvény létrejöttében.

1 Képviselőházi Napló 1865–1868. IV. k. 169., CXX. ülés (1867. ápr. 10.)

2 A belügyminiszter megbízza a kormány álláspontjának képviseletével a Főrendi házi tárgyalás során: MNL OL K Belügyminisztériumi levéltár mutatókönyv, 1870: 1820. sz., 1879. sz. és MNL OL K148 1870 – III – 896/1666.

3 Képviselőházi Napló 1872–1875. II. k. 25., 36. ülés (1872. nov. 18.), II. k. 102., 41. ülés (1872. nov. 27.). A törvény előkészítését és vitáját ismerteti Csizmadia 1976. 135–141.

Virilizmussal korlátozott népképviselet

Hangsúlyoznunk kell, hogy az 1870-es megyereform központosító elemei ellenére autonomista jellegű, bár kétségtelen, hogy az önkormányzati elvet nem egy vonatkozásban konzervatív vonásokkal képviselte, ami elsősorban a társadalmi alapok meghatározásában mutatkozik. Az 1848-as ideiglenes megyetörvény a kormányt kötelezte, hogy a megyék népképviseleti alapon történő végleges átszervezésére nyújtson be javaslatot. Az Andrássy-kormány ennek csak részlegesen tett eleget, amikor az 1848-as törvény útmutatását követve elfogadta, hogy a testület *fele* népképviseleti alapon szerveződjön. Ám ennek demokratikus mértékű érvényesülését elutasította, sőt a társadalmi részvételt ellensúlyozni is akarta a helyi elitek fokozott és főként garantált részvételével. Ezt szolgálta a virilizmus intézményének bevezetése, amely a legtöbb adót fizetőknek a tagság száma feléig választás nélkül is automatikusan helyet adott az önkormányzati testületben. Ahogyan Szapáry a parlamenti vitában a kormány képviselőjeként és annak tervezete mellett érvelve kifejtette,[4] az önkormányzat működését a társadalom ama elemeire kell alapozni, akik maguk is érdekeltek a jó és olcsó igazgatásban. Ilyen érdekeltséget azonban az elfogulatlan értékelő az igazgatás egyetlen aktív és passzív résztvevőjétől sem igen tagadhatna el, ez tehát önmagában még nem indokolhatja a virilizmus bevezetését.

Már inkább hatásos volt a korban a virilizimust támogató Szapárynak és a kormánynak az az érve, hogy azoknak kell meghatározó szerepet adni, akiknek helyzetük megengedi, hogy idejüket a közügyeknek szenteljék. Az önkormányzati elv érvényesítését a kortársak szerint az érdekeltek passzivitása veszélyeztette, aminek oka leginkább az volt, ha a megélhetés hétköznapi gondjai a kevésbé tehetőseket távol tartották a testület üléseinek látogatásától. E tény a vagyonosabb helyi eliteket emelte fő szerepbe az önkormányzatiság működtetésében. Így volt ez már a megyerendszer fénykorában, a reformkorban is; épp a municipalista Kossuth figyelmeztetett arra 1844-ben, hogy ha a közgyűlésben csak a megyei tisztikar és néhány más birtokos vagy érdekelt személy vesz részt, az a vármegye jövőjét veszélyezteti.

„*De mihelyt részvétlenségbe süllyed iránta a nemzet, mihelyt borsos-paprikás alkalmakon kívül, a megyei teremek* [sic!] *üresek lesznek, jele lesz, hogy a megyei rendszer nincs többé összeforrva a nemzet vérével* […] [*Ö*]*nmisztifikáció, ha azt gondolja valaki, hogy ezen közgyűlés t. ns. Pest vármegye Karai és Rendei egyetemének (a szó grammatikai értelmében) közgyűlése volt. – 10–12 ember, s ezzel vége*."[5]

4 Főrendiházi Napló 1869–1872. I. k. 337, 339–341., LXIX. ülés (1870. július 30.)

5 Tudósítás Pest megye közgyűléséről. Pesti Hirlap, 361. Megyei hírek. 1844. június 16. 412–413.

Kétségtelen, hogy bár 1848 előtt a privilegizált státus minden nemes férfinak biztosította a részvétel jogát, a gyakran kétkezi, sőt paraszti munkából élő s a megyeszékhelytől sokszor távolabb lakó kisnemesség ténylegesen csak ritkán, a tisztújítások, a követválasztások és a követutasítások megvitatásának „paprikás" alkalmaival élt azzal. Ezzel a helyzettel párhuzamba állíthatók az 1870-es megyetörvény elfogadtatása során hangoztatott érvek. Bár ekkor 1848 vívmányaképpen a személyes részvétel helyett a közgyűlés összetételét felerészben a népképviseletre alapozta a törvényhozás, de a legtöbb adót fizető bármely – tehát tehetősebb – lakosnak automatikusan helyet biztosított. Ám ennek alapjául már nem a nemesség, hanem – és ezért tekinthető polgári jellegűnek a szabályozás – a vagyon vagy jövedelem, illetve az ehhez igazodó adófizetés szolgált.

Amikor Szapáry a kormány javaslata mellett érvelt a főrendiházi vitában, a megyei testület összetételét azzal indokolta, hogy a tervezet nemcsak ezt, de a megye hatáskörét is úgy szabályozta, hogy elegendő teret adjon a közügyekben érdekeltek és az iránt elkötelezettek aktivitásának, érdekeltségének.[6] Ugyanígy beszélt később a főváros egyesítéséről szóló javaslat vitájában is: a helyi ügyek intézéséből a lokális társadalom értelmiségi és vagyonos elemei személyes érdekeltségük miatt nem hagyhatók ki.[7] Az érvelés emlékeztet az 1848 előtti megyei világnak arra a sajátosságára, hogy a megye működtetésében az ún. „sanior pars", a megyei nemesség tekintélyesebb, tapasztaltabb, „bölcsebb" része személyes részvétele révén valóban döntő súllyal bírt. A virilizmus tulajdonképp a rendi világ e sajátosságának átemelése a polgári jogegyenlőség és a népképviseleti rendszer viszonyai közé. Szapáry is úgy érvelt, hogy a javaslatban a korábbi gyakorlat kodifikáltatott.[8]

Kivételes főispáni hatalom

A kiegyezést megkötő kormánynak a megyéket illető másik fő igazgatási törekvése az volt, hogy a kormányakarat végrehajtását biztosítsa. Szapáry a megyetörvény főrendiházi tárgyalása során a kormány szempontjait következőképpen magyarázta. Annak érdekében, hogy „*a megye másik feladatának, az országos közigazgatás eszközlésének is megfeleljen, gondoskodni kellett arról, hogy oly tisztviselők választathassanak, kik hivatalaiknak megfelelni képesek legyenek, hogy biztosítva legyen a törvények és a kormány törvényes rendeleteinek végrehajtása, s hogy azon közeg, mely a kormányt a törvényhatóságokban képviseli, az administratio ellenőrzését ne*

6 Főrendiházi Napló 1869–1872. I. k. 340., LXIX. ülés (1870. július 30.)
7 Képviselőházi Napló 1872–1875. II. k. 102., 41. ülés (1872. nov. 27.)
8 Főrendiházi Napló 1869–1872. I. k. 340., LXIX. ülés (1870. július 30.)

csak névleg, de valósággal is gyakorolhassa."[9] Ez indokolta, hogy a tisztségviselők választásának fenntartása mellett a főispánnak jelölési jog és további kiterjesztett hatáskör jusson. A törvény ugyan meghagyta a megyék politikai véleménynyilvánítási jogát, továbbá azt is, hogy a törvénybe ütközőnek vélt kormányrendeletek végrehajtását felfüggesszék, ellene felírjanak. A miniszter megerősítő újabb rendeletének megtagadása esetén azonban a főispánnak jogot adott arra, hogy a megye ellenszegülő tisztségviselőit és hivatalnokait a kérdéses rendelet végrehajtásának erejéig a közgyűlési felelősség alól kivonva a maga hatalma alá rendelje és a megye igazgatását így saját kezébe vegye.

A cél az volt, hogy a megyék által korábban gyakorolt, szokásosan passzív rezisztenciának hívott *vis inertiae* ne béníthassa meg az államgépezetet. Míg e jogot 1848 előtt és 1849 után az abszolutista hajlamú kormányhatalom ellenében fontos alkotmánybiztosítéknak tartották a kortársak, addig 1867 után a parlamentnek amúgy is felelős kormánnyal szemben sokan indokolatlannak, sőt működést gátoló hatásúnak és ezért alkotmányosan aggályosnak minősítették Mint többen már 1848-ban jelezték, a kormány parlamenti ellenőrzését is értelmetlenné teszi és felelősségét ellehetetleníti, ha intézkedéseinek érvényesítését bármely megye megakadályozhatja.[10] Ennek veszélye a megyerendezésről 1865-ben újraindult politikai és publicisztikai diskurzusban is felmerült. A minisztériumnak felterjesztést küldő megyék és a véleményeket megfogalmazó politikusok közül is többen úgy látták, hogy indokolt a törvényes kormány törvényes rendeleteinek végrehajtását akár a megyei önállóság némi korlátozásával biztosítani. Volt vélemény, amely ebben a vonatkozásban az 1848 előtti gyakorlatra utalt, amikor is a kormányzat királyi biztosok kiküldésével igyekezett befolyását érvényesíteni egyes renitens megyékben.[11]

Az 1870-ben bevezetett főispáni kivételes hatalom e vélemények és javaslatok nyomán tehát a tisztségviselőket – törvényhozó által várt következmény szerint csak ritkán és ideiglenesen – tisztviselői karrá minősítette, s a megyének az ilyen időszakokban nem önkormányzatként, hanem a központi kormányzat hivatalaként kellett működnie. A szükséges mértékű központosításra létrehozott megoldás sokban emlékeztet az 1848 előtti, és igen erősen az 1867 és 1869 között alkalmazott királyi biztosi megbízatásokra.

A törvénynek Szapáry személyéhez van azonban egy a parlamenti vitánál sokkal erősebb, bár közvetett kapcsolódása is. A megyék 1848-ban félbehagyott rendezéséről és polgárosításáról szóló vita már a kiegyezést megelőzően, 1865-ben

9 Uo.

10 A megyét érintő 1848-as vitára: Barta 1951. 73–75; KLÖM XI. 716–722; Varga 1971. 337–338.; Gergely 2005. 585–610.

11 A megyéről szóló vitára általában: Csizmadia 1976. 108–114.; Stipta 1983. 305–319.

megkezdődött, majd felerősödött, amikor a felelős kormány megalakult, s Andrássyék maguk is vállalták, hogy a megye hatáskörét helyreállítják. Nehézséget okozott ugyanakkor, hogy némely megye a visszakapott politikai hatáskört a kialakuló dualista rendszer bírálatára használta, miként a főispán-helyettesi tisztet betöltő Szapáry Gyuláé, Heves és Külső-Szolnok vármegye is. Bár e politikai nyilatkozatok nem bénították meg az államgépezet működését, olyan aggodalmat szültek, hogy egyes megyék esetleg a kormány rendeleteinek végrehajtását is megtagadhatják.[12]

Szapáry főispán-helyettesi működése során kétszer is előfordult, hogy megyéje igazgatását, az önkormányzatot átmenetileg felfüggesztve, királyi biztos vette át. Először a közgyűlés Kossuth melletti nyilatkozatának törlése céljából küldött a kormány néhány hétre királyi biztost Rajner Pál, későbbi belügyminiszter személyében, majd 1869-ben – miután Heves megye bírálta a kiegyezési rendszert – maga Szapáry kapott saját megyéjébe szóló ilyen megbízatást. Ennek keretében hónapokon át kellett népszerűtlen és roppant kényelmetlen módon, az együttműködésre nem hajlandó önkormányzati tisztikar helyett maga által kinevezett helyettes tisztviselők segítségével irányítania az ellenszegülő vármegyét.[13] Mivel azonban a törvények szerint a kormánynak a megyei önkormányzatokon keresztül kellett rendeleteit végrehajtatnia, a kormányt kemény bírálatok érték, s az ellenzék – a hevesi esetre utalva – a királyi biztosok működését törvénytelennek ítélte.[14] Igaz mások úgy vélték, hogy tekintettel kell lenni a kormány immár alkotmányos működésére és parlamenti felelősségére, ezért a passzív ellenállást lehetővé tevő jog bizonyos korlátozására szükség lehet.

Lényegében már az 1865–1869 során beadott megyei felterjesztésekben és az ekkor folyó vitákban körvonalazódott a későbbi megoldás, miszerint a megyék egy alkalommal feliratban kifejezhetik egy kormányrendelettel kapcsolatos aggodalmaikat annak végrehajtása előtt, ám ha a kormány ragaszkodik intézkedéséhez, végre kell azt hajtaniuk, s csak utólag fordulhatnak a törvényhozáshoz.[15] A passzív ellenállás halasztó hatályúvá redukálása sokban egybevágott a korábbi tényleges gyakorlattal, hiszen az 1848 előtti kormányszékek a királyi biztosok kiküldésével többnyire megtörték a megyék ellenkezését, bár azok akadékoskodásukkal olykor valóban ki tudták kényszeríteni a kormánypolitika némi módosulását.

12 Szlávik 1991; Sebestény 1981.

13 Cseh 2016. 1305–1322.

14 L. Cseh Géza hivatkozott tanulmányát, valamint az e tárgyban Csiky Sándortól és Németh Alberttől elhangzott interpellációkra adott miniszteri választ a Budapesti Közlöny 1869. október 30-i számában 3616–3620. l.

15 Stipta 1983. 317–318. A BM levéltárában 24 magyarországi megye és Erdélyből Csíkszék véleménye maradt fenn. Elképzelhető, hogy az ellenszegülés szélesebb lehetőségeit fenntartani akaró vélemények nem őrződtek meg, ám ezt csak a megyei levéltárak anyag alapján lehetne felderíteni.

A törvények 1848 előtt valóban előírták, hogy a király a megyék útján gyakorolja a végrehajtó hatalmat, a királyi biztosok pedig nem megyei közegek voltak. Az 1867 óta követett – erősen vitatható – gyakorlatot, hogy a felelős kormány mégis királyi biztosokkal korlátozta a megyéket azok ellenszegülése esetén, a megszülető törvény végül úgy tette feleslegessé, hogy a királyi biztosi jogkört kivételes főispáni hatalom formájában beépítette a megyei szerkezetbe. A főispáni jelölési, a minisztériumi jóváhagyási jogokkal kiegészülve a tervezet bár meghagyta, de jelentősen korlátozta az önkormányzatiságot, aminek azonban fő célja nem egyszerűen a jó és hatékony igazgatás volt, hanem az is, hogy a dualista Monarchia etatista, sőt némely vonatkozásban autokratikus jellegével hozza összhangba az alsóbb szintű igazgatás működését is.[16] Ilyen közvetett módon, a királyi biztosi működése, az általa keltett vita, és annak a kormányra gyakorolt hatása révén volt szerepe Szapáry főispán-helyettesi működésének a főispáni hatáskör szabályozásában.

*

Az 1870. évi köztörvényhatósági törvény tehát két olyan elemet emelt át az 1848 előtti rendi korszakból a polgári kori regionális igazgatásba, amelyek a kialakuló új rendszernek – polgári jellege ellenére – konzervatív és etatista színezetet kölcsönöztek. A virilizmus az „értelmesebbek", azaz a helyi elit döntő súlyát érvényesítette a képviseleti rendszer rovására, míg a kivételes főispáni hatalom a királyi biztosi intézményt a főispáni hatáskörbe építve mentette át az önkormányzati rendszerbe. Az 1870-ben született megyetörvény főként az utóbbi révén lényegében az első lépést jelentette a megyék patriarchális viszonyainak hivatallá alakulása folyamatában.

2. Bürokratikus racionalitás versus hagyományok – a területrendezés

Az egyik, már valóban kifejezetten Szapáryval nevesített és ezért joggal döntően neki tulajdonítható kezdeményezés a közigazgatási területrendezés, az új, racionális megyebeosztás 1873-as terve. Bár ezt már azelőtt fontolgatta a kormányzat, hogy Szapáry belügyminiszteri megbízatást kapott, kétségtelen, hogy a kidolgozás oroszlánrésze az ő hivatali idejére esett, ő terjesztette be a javaslatot.

Előzmények

Az 1848 előtti rendiségből örökölt területi beosztás a kiváltságos közösségek területi fennhatóságához igazodott. Az e jogok gyakorlásából kialakult aránytalanság

16 Sarlós 1976. 38–54.

és töredezettség a kiváltságok megszűnése után, a jogegyenlőség korában idejét múlta, s a modern igazgatás szempontjából pedig irracionálisnak számított. Egyes igazgatási egységek szétszórtan, mások területébe ékelődve helyezkedtek el, olykor elszakítva egymástól valamely megye egyes részeit. A közlekedés fejlődése értelmetlenné tette a domborzathoz és a folyókhoz igazodó furcsa alakú, például hosszú, de keskeny megyéket. Az egyes megyék apparátusának eltartása a középkorra visszavezethető méretkülönbségek miatt eltérő mértékű terhelést rótt az egyes megyék lakosságára. Hasonlóképp a más és más lakosságszámú és nagyságú igazgatandó terület aránytalanul osztotta el a terhelést az egyes megyék tisztikarai között. A székhelyek fekvése sem igazodott ahhoz a követelményhez, hogy lehetőleg a megye legjobban megközelíthető, forgalmi központjába eső, jelentősebb vonzáskörzettel bíró városa legyen. Ráadásul időközben létrejöttek olyan új szakigazgatási (katonai, adó- és pénzügyi, bírósági, oktatási, postai, közlekedési) egységek, amelyek területe végképp nem a megyékhez igazodott.[17]

A Bach-korszak racionalizáló intézkedései a rendszer bukásával hatályon kívül kerültek, viszont az akkor bevezetett finanszírozási rendszer, amely központi állami kiadásokra utalta a közigazgatást, kényszerűségből fennmaradt. Az 1870-es említett „megyetörvény" az 1848 előtti helyzethez való visszatérést célozta meg: a megyék maguk határozták volna meg önkormányzati és államigazgatási kiadásaikat. A megyéknek az állami adó egy részét az országos feladatok ellentételezésére megtartva, ezen felüli szükségleteikről maguknak kellett volna gondoskodniuk. Ám eszerint a kicsiny területi egységeknek teljes adójuk harmadát-felét, a legnagyobbaknak és leggazdagabbaknak viszont csak 5–10%-át kellett volna saját működtetésükre fordítaniuk.[18] Világossá vált, hogy az aránytalanságok kiküszöbölésére, tehát területrendezésre van szükség.

Előkészítés

Tóth Vilmos belügyminiszter 1872. decemberi kezdeményezését egy korlátozott mértékű reformra a minisztertanács jóvá is hagyta.[19] Amikor azonban márciusban Szapáry került a minisztérium élére, a munka a területi beosztás gyökeres átalakítását célzó tervekben teljesedett ki, amelyeket Szapáry 1873. december 21-én

17 Csizmadia 1976. 145–147.; Stipta 1995. 174–176.; Cieger 2011. 101–121.

18 Csizmadia 1976. 148.; Stipta 1995. 156–159., 174–176. A problémára l. még: Cieger 2004. 57–64. különösen 58–59.

19 MNL OL K150 Megyerendezés, 1872–II–1–512/1453. Az 1872. évi dec. 18-i minisztertanács jegyzőkönyvének kivonata. (Az 1873-as megyerendezési iratok jelentős részét később, az 1875–76-os megyerendezés idején átsorolták az K150 1876. éveihez, II–1–878. számon, én az eredeti alapszámon hivatkozom. Az anyag: MNL OL K150 483., 484. és 485. csomó.)

terjesztett az országgyűlés elé. A minisztériumi apparátus alapos munkát végzett. Tájékozódtak mind a helyi viszonyokról, mind a különféle ágazati szempontokról, figyelembe vették a megyék területének nagyságát, a domborzati-vízrajzi és az ebből fakadó közlekedési sajátosságait éppúgy, mint az igazgatandó népesség számát, adóképességét, a települések jellegét és különféle funkciók térbeli elhelyezkedését.[20] A minisztérium fogadta a lentről érkező kezdeményezéseket,[21] 1873 júniusában maga a miniszter hívta fel adatszolgáltatásra és egyeztetésre a többi minisztériumot, a postaigazgatóságokat, valamint az összes megyét,[22] amelyeket a hozzájuk tartozó települések aktuális járásbeosztásáról is kikérdezett.[23] Megkeresték az angol, a belga, a francia és a német konzulátusokat is hazájuk közigazgatási adatait mintául kérve,[24] a belügyminisztérium kíváncsi volt a megyék és a városok igazságszolgáltatási és adóhatósági hovatartozására. Az adatokból táblázatos kimutatások készültek, s ezek alapján történt az új beosztás megtervezése a nyár végéig, amikor újabb koordinációra került sor a társminisztériumokkal,[25] félszáz oldalas jegyzőkönyvvel dokumentálva.[26] A véglegesített tervezet a minisztertanácsi, majd az uralkodói jóváhagyást kivárva karácsony előtt került a képviselőház asztalára. Szapáry három összekapcsolódó törvényjavaslatot terjesztett be: a megyei területi beosztást, a járásbeosztást, a harmadik a községi törvény érvényének a megyei jogú városok sorából kirostált településekre történő kiterjesztését kezdeményezte.[27] Az első tervezet az iratok csaknem egy teljes kötetét kiteszi (33–408. old),[28] a járási tervezet félszáz, a harmadik 15 oldalra rúg.[29]

Az előremutató, még a 20. századi reformelképzelések születése során is felhasznált tervezetet néhány hibája ellenére a jogtörténész és közigazgatási szakma kitűnő és korszerű javaslatnak tekinti, amely az ország fejlődését és hatékony, jól működő igazgatását segítette volna elő. Bár gyökeres változásokat kezdeményezett, célja nem a meglévő egységek és az azokra épült közösségek széttörése volt, hanem a közigazgatás pénzügyi alapjainak biztosítása. Minden racionális szempont mellett a tervezet alapvetően az önkormányzatiság és így a közigazgatás önfinanszírozásának elve alapján készült.[30] Épp azért kezdeményezte a területi átszabást, hogy

20 A megyék értékelése a területi és finanszírozási aránytalanságokról: MNL OL K148. 1871 – III – 18., 20., 31., 144. és 188. számra hivatkozva, Stipta 1995. 158–159.
21 MNL OL K150, 1873–II–1–512/25 575.; ide érkeztek további kimutatások is.
22 MNL OL K150, 1873–II–1–512/21263. sz.
23 MNL OL K150, 1873–II–1–512/22691. sz.
24 MNL OL K150, 1873–II–1–512/24381. sz.
25 MNL OL K150, 1873–II–1–512/ 34752. sz.
26 MNL OL K150, 1873–II–1–512/42610. sz.
27 Képviselőházi Napló 1872–1875. VIII. k. 353., 187. ülés (1873. dec. 21.)
28 Képviselőház Iratai 1872–1875. X. k. 536. sz.
29 A reformfolyamatra: Cseh 2016. 1305–132.
30 Cieger 2011. 107.

az autonóm egységeket képessé tegye arra, hogy saját bevételeikből finanszírozzák mind helyi ügyeik intézését, mind az országos akarat végrehajtását.

A nemrég bevezetett főispáni kivételes hatalomban érvényesített központosító szándékok ellenére tehát a kormányzat és maga Szapáry sem mondott le a társadalom részvételéről az államgépezet működtetésében. Ugyanakkor radikálisan és a hagyományokra tekintet nélkül, tisztán racionális szempontok alapján újraszabta az ország területi beosztását. Az igazgatási egységek számát 81-ről 51-re csökkentette, az enklávékat és a kiszögelléseket a szomszédos területekhez csatolva felszámolta, egyesítésekkel, sőt néhány nagy megye esetében kettévágásukkal közel hasonló méretűvé és alakúvá formálta – nem véletlenül hívta maga Szapáry is „arrondírozásnak", kikerekítésnek a műveletet. Igyekezett a szakigazgatási, az önkormányzati, és a választókerületi beosztást is egymással fedésbe hozni, új székhelyek, központok kijelölésével segíteni a gördülékeny működést. Az elgondolás olyan eltökéltséggel igyekezett a racionalizálást képviselni, hogy a Bach-féle önkényuralmi területrendezés is több türelmet tanúsított az öröklött keretek iránt, mint Szapáryék.[31]

A miniszter döntő szerepe akkor válik világossá, ha az elődje által tett kezdeményezést a megszületett törvénytervezettel vetjük össze. Tóth Vilmos ugyanis kifejezetten óvatos volt, s a megyei hagyományok kíméletével csak a legszükségesebb módosításokat készült végrehajtani.[32] Szapáry viszont kérlelhetetlen következetességgel adott új irányt a folyamatnak. Tudva, hogy úgysem lehet a megyék felháborodását elkerülni, nem látta értelmét a félmegoldásoknak, a gyökeres változtatás mellett döntött.

A kísérlet kudarca

A politikai társadalomban már a minisztériumi adatkérések hatására aggodalmak keletkeztek az új beosztás mértékével, következményeivel kapcsolatban. A törvényjavaslat tárgyalásának elakadását mégsem a beterjesztését követően országosra növekvő tiltakozás okozta,[33] hanem az ország pénzügyi helyzete. A nagy

31 Csizmadia 1976. 148.; Stipta 1995. 177; Hajdú 2001. közli a minisztériumi alapján a beosztás térképét is: 129–131., a Bach-féle beosztás térképe: 124., a Szapáry-féle tervé: 131.

32 Vö. az említett 1872. dec. 18-i minisztertanácson tett előterjesztésével.

33 Képviselőházi Napló 1872–1875. IX. k, 3–4., 191. ülés (1874. jan. 17.); Képviselőházi Irományok, 1872–1875 XI. k.: XXXIV. sorjegyzéke a kérvényi bizottság által tárgyalt kérvényeknek. 572. sz./1–21. számok alatt mind a „törvényhatóságok új területi felosztására vonatkozólag". Ugyanígy a XII. k.: XXXV. sorjegyzék, 576. sz./1–10. (jan. 31.): XII. k. 31. (febr. 9.), XXXVI. 664. sz./1–9. (febr. 14.): XXXVII. sorj. 610. sz./1–15. (febr. 22.)., XXXVIII. sorj. 620. sz./1–12. (márc. 2.)., XXXIX. sorj. 631. sz./1–9. (márc. 7.). stb.

vität kiváltó közigazgatási reform másodvonalba szorult a válságos költségvetési helyzet kérdése mögött, az új területbeosztás is csak az általa remélt költségmegtakarítás miatt került a tulajdonképpen költségvetési célú országgyűlési választmány elé.[34] A bizottság, igazodva a megyék és a városok tiltakozásához, igyekezett a legszükségesebbekre redukálni a változtatásokat, viszont elengedhetetlennek jelentette ki, hogy e lépésnél minden érdekelt megyét meg kell hallgatni, hiszen a Szapáry-terv ellen is az volt a leghangosabb – bár nem a legfőbb – kifogás, hogy csak adatokat kértek tőlük, de nem a véleményüket. A leglényegesebb különbség a Szapáry-féle tervezethez képest azonban az, hogy az útmutatás szerint a „*hosszú időn át összeforrt érdek*", tehát a megyék történeti múltja is méltányolandó.[35]

A belügyminisztérium nekilátott az új terv elkészítésének, s ennek során már több fogadókészséget mutatott a megyék szempontjaira. 1874 augusztusában a költségvetésre tekintettel is megkérdezte az ország összes törvényhatóságát, hogy az egyenes adó 10%-a és az ennek összegével megegyező nagyságúra tervezett önkormányzati adó esetén képesek-e finanszírozni igazgatásukat.[36] A meginduló „társadalmi vita" során az érintettek többsége részben vagy egészben elutasító volt a területi átrendezéssel szemben.[37] A megyék és a városok változatos érveléssel gyakorta történeti, néhol kulturális szempontok alapján ragaszkodtak a megszokott közösségi keretekhez, olykor statisztikai, nem ritkán nemzeti-etnikai, ritkábban földrajzi érvekre hivatkoztak.[38]

A szeptemberben érkező felterjesztések nyomán körvonalazódott egy második rendezési terv,[39] amely jobban figyelembe vette a megyék véleményét és a helyi realitásokat, de igyekezett minél többet átmenteni a racionalizáló elképzelésekből. Szapáry szerette volna az év végéig benyújtani és elfogadtatni a javaslatot, ám arra már nem került sor. Nemcsak a megyei elitek ellenállása akadályozta meg a reformot, hanem a politikai helyzet alakulása, a pártviszonyok változása és a hosszan

34 Képviselőházi Napló 1872–1875. IX. k. 113–114. és 237. (1874. febr. 1. és 14.), Képviselőházi Irományok, 1872–1875. XIII. k. 648. sz. a mellékletekkel együtt 175–449. Maga a területbeosztás ügye: 178–180.

35 Stipta 1995. 178–181.

36 MNL OL K150, 1874–II–1–511./32563. sz. alatt Torna, 39665. sz. alatt Sáros, 32554. sz. alatt Abaúj megyének, stb. Mind 1874. augusztus 3-ról keltezve.

37 MNL OL K150, 1874–II–1–511/39253. szept. 14., 511/38523. szept. 17., 511/39665. szept. 24., 511/41439. okt. 7. A megyei véleményeket ismerteti és értékeli Stipta 1976. 111–150., különösen: 120–150.

38 A megyék tiltakozásának érveit és ezzel sokszor nem egyező valós indítékait elemezte Cieger 2011. 108–109, 111. és köv. Komárom és Esztergom, 115. és köv. Győr és Moson. A nemzeti szempontra mint fedőindokra l. Degré Alajos recenzióját Stipta munkájáról: Degré 1977. 198–1999.

39 Stipta 1976. 140–141.

elhúzódó kormányválság is.[40] Ferenc József 1875. március 2-án mentette fel Bittó István miniszterelnököt, s vele a teljes kormányt, így Szapáryt is. A megyei területrendezés így Tisza Kálmánra maradt, aki jóval óvatosabban, a megye világával kompromisszumot kötve kezdte újra azt. Sokat felhasználva ugyan elődje munkájából, ám annak következetes racionalizáló irányát jelentősen redukálva 1876-re hajtotta végre.[41]

A fejleményeknek és Szapáry magatartásának két olvasata is lehetséges. Az egyik szerint a belügyminiszter máskor is tapasztalt, kérlelhetetlenül határozott beállítottsága segítette, hogy a minisztérium fél évtized után rászánta magát az átalakításra. De ugyanez, a körülményekkel sem számoló, akarnok hozzáállás hívta ki maga és a reform ellen a municipalizmus ellenszegülését is. S úgy tűnik, hogy részben a megelőző évek politikai és szakmai tapasztalatai (konfliktusa az általa felügyelt megyével, a királyi biztosság, majd annak beépítése a megyetörvénybe) érlelték meg azt a felismerést Szapáryban, hogy talán nem is érdemes a megyerendszer hagyományaihoz szorosan ragaszkodni. A tervezetben mutatkozó ama attitűd, amely az indokolható alapelv türelmetlenül következetes keresztülvitelét érvényesítette, nagyon is jellemző Szapáry személyiségére, ekkori és későbbi viselkedésére.

Ugyanakkor lehet e miniszteri pályaszakasznak egy másik olvasata is: vannak jelei annak, hogy Szapáry nem számolt le a megyei önkormányzatiság gondolatával. Rokona, Andrássy és főként Deák elveit követve csak olyan mértékig látta szükségesnek az autonómia korlátozását, hogy a megye sem a kiegyezési rendszert, sem a hatékony kormányzást ne gyengíthesse. E – kétségtelenül szűkebb – keretek között azonban teret látott az autonómia érvényesítésére. A területrendezési folyamatban – a kormányzat szándékaival egyezően – kifejezetten a megyék pénzügyi teherbíró képességének biztosításával indokolta a területi változtatásokat. Remélhette azt is, hogy a finanszírozási gondok a megyékkel is beláttatják, hogy a megyei örökség teljességével való szakítás, a radikálisabb, racionális átszervezés egyaránt kívánatos a közigazgatás, és magának a megyei autonómia működésének, anyagi bázisának megteremtése szempontjából.

A tisztán bürokratikus racionális szempontok érvényesítése a hagyományok rovására tehát nem a megye megfojtását, hanem a professzionális, hivatalszerű működőképesség biztosítását, továbbá a teherbíró képesség feltételeinek megteremtését szolgálta. A megyebarát közvélemény azonban, amely a megyét a hazai alkotmányosság egyik fő elemének és biztosítékának tartotta, ekkor még nem volt készen arra, hogy ilyen messzire menjen a reformokban.

40 Szapáry 1891. 55.

41 Szapáry 1891. 55.; Csizmadia 1976. 149–152.; Stipta 1995. 184–185.

3. „Államosítás": hivatallá alakítás, vagy egy másik önkormányzati modell?

A Szapáry neve alatt említett másik, jó másfél évtizeddel későbbi reform a korban az igazgatás államosításaként emlegetett tisztviselői kinevezési rendszer bevezetésének kísérlete 1890–1891-ben, amely lezárta volna a hagyományos tisztségviselési rendszernek hivatallá alakítását.

Előzmények

E kérdés ekkorra már évtizedek óta foglalkoztatta a politikai életet. A központosítás eddigieken túlmenő érvényesítésének gondolatát eleinte a dualista kormányok jobboldali ellenzéke vallotta, de voltak hívei a centralizációnak a kormányzó Szabadelvű Párt soraiban vagy értelmiségi környezetében is, akik az 1870-es évek második felében újra meg újra felvetették az államosítás témáját.[42] A kiegyezés hívei a központi hatalom erősítésében látták a rendszer egyik biztosítékát. A hatékony és szakszerű igazgatás hívei meg akarták szabadítani az államgépezetet a provinciálisnak tekintett helyi érdekcsoportok befolyásától, valamint az ingadozó közhangulat által befolyásolt választások esetlegességeitől. A központosítási elgondolások mind gyakrabban használtak nacionalista érveket: a magyar állam védelme szempontjából is fontosnak tartották, hogy az önkormányzat ne válhasson a nem magyar nemzetiségek érdekeinek érvényesítőjévé. A 48-as ellenzék soraiban találhatók viszont a megyerendszer fenntartásának leginkább elkötelezett hívei,[43] akik a megyét a magyar önrendelkezés „maradványai" biztosítékának tartották, míg mások demokratikus autonomista indíttatásból támogatták a fennmaradását, mint a polgári demokrata Vázsonyi Vilmos. Ismét mások a megyei birtokos nemesi és hivatalnok elit pozícióit és politikai támaszát biztosító intézményként tekintettek a vármegyére. Ez utóbbi beállítódás egyébként a kormánypárt nem kis részére úgyszintén jellemző volt.[44]

A Tisza-korszakban részintézkedések formájában haladt előre a központosítás folyamata. A modern állam kiépülésével mind több szakhivatal a megye önkormányzati keretein kívül létesült. A főispán – önkormányzati tisztségekre

42 Grünwald Béla hivatkozásai az angol rendszerre, ahol az önkormányzatiság is kinevezésen alapszik: Grünwald 1885. 10., 12–13., 17.

43 Szapáry és Mocsáry Lajos kiegyezésről szóló 1867-es sajtóvitájára: Donadello – Cseh – Pozsonyi 2007. 94–96.

44 Az államosítási politikai és szakmai vitákra: Csizmadia 1976. 225–230., a nacionalista szempontra: 176–177.

történő jelöltállítási jogainak kiterjesztése mellett – beleszólást kapott a kormány által újonnan és a megyéktől függetlenül szervezett szakigazgatási szervek személyzetének alakításába is. Utóbb a főispánt a megye területén működő összes államigazgatási szervnek is főnökévé tették. Ennek a centralizált szervezetnek a kormány által kinevezett, s a megyehatárokhoz igazított területi hivatalaiba kinevezett vezető tisztviselői ráadásul helyet kaptak az önkormányzati operatív testületekben is, s ők a képviseleti testület amatőr, de választott és virilis tagjai rovására is mind nagyobb befolyást szereztek. A főispán felügyeleti jogköre mellett rendeleti jogkört is kapott.[45] Az önkormányzati testület tehát lassan veszített jelentőségéből, az igazgatási személyzet mindinkább a kormánytól függő hivatalszervezetté alakult. A tisztviselőség – egyénként valóban szükséges – képesítési követelményeinek szabályozása, majd az 1886-os tisztviselői fegyelmi törvény további lépést tett a kormány általi ellenőrzés fokozására. E folyamat részjelenségeit együttesen szokás lopakodó centralizációnak nevezni, mert a kormányhatalom erősítése elemenként és az államosítási cél megjelölése nélkül történt.[46]

Ilyen előzmények után az 1880-as évek végén ismét a politika napirendjére került a közigazgatás teljes „államosítása", amihez a viharos politikai helyzet is hozzájárult. Tisza a kormány megrendült helyzetét akarta megszilárdítani ennek felkarolásával. A nacionalista agitációba futó indulatos véderővita egyfelől, a lopakodó centralizáció sikere másfelől azt sugallta, hogy a közigazgatás kormányzattól való függésének erősítése segíthet a rendszer stabilitásának biztosításában. Úgy tűnik, 1889 októberében immár maga az egykor municipalista Tisza is elérkezettnek látta az időt az óvatos, elemenkénti államosítás végigvitelére. Kormányát két olyan miniszterrel frissítette, akiket az államosítás híveiként ismert a közvélemény: Szapáry visszaemelése a kormányba az általa mindig is vallott etatista irányba tett gesztusnak minősíthető, még inkább, hogy új igazságügyi miniszteréül Tisza az őt ellenzékben hevesen bíráló, de népszerű és az államosítás híveként ismert Szilágyi Dezsőt javasolta az uralkodónak.[47] Az immár nyílt államosítás legfontosabb jele azonban az, hogy 1889 őszén a kormány határozatot is hozott egy ilyen törvényjavaslat kidolgozásáról.[48] Szapáry tehát az 1890–1891-es reformkísérlete alkalmával már nem járatlan úton haladt, amikor az államosítást kormánya zászlajára tűzte. A Tisza-korszak látszólag utat tört számára: a szakigazgatási ágak központosításával, az így kormány-alárendeltségbe került szakapparátus kialakításával, valamint a tisztikar fegyelmi viszonyainak szabályozásával lépésről lépésre, nagyobb ellenállás nélkül haladt előre a középszintű igazgatás központosítása és államosítása.

45 Stipta 1995.
46 Csizmadia 1976. 176–179., 182–183.
47 Kozári 2003. 506–508.
48 Kozári 2003. 513–515., 518.

A szakmai, politikai eszmecserék szintén sokban előkészítették a terepet a folyamat Szapáry eltökéltségéből adódó határozottabb folytatására. Az államosítás támogatói körében két-három megoldás körvonalazódott. Az egyik a tisztviselői kar stabilizálása a felsőbb hatóság által történő kinevezés, vagy – mérsékeltebb megoldásképpen – az élethosszig tartó választás segítségével.[49] Az államosítás második lehetőségét a tisztviselők szolgálati és fegyelmi viszonyainak további szigorításában, a felsőbb szervektől való függőségük fokozásában látták. A harmadik módozat a szakigazgatás hatáskörének kiterjesztése a területi-helyi önkormányzatok rovására. Mivel kormánypártban és ellenzékben egyaránt voltak hívei e tendenciának, Szapáry azt hihette, hogy eljött az ideje a lopakodó államosításból adódó következtetések levonásának. 1890-ben nem tett mást, mint hogy a Tisza-kormány utolsó kezdeményezéseit folytatva, ezeket az eddig burkoltan érvényesülő folyamatokat immár nyíltan vállalva törekedett a reform megalkuvás nélküli végigvitelére.

Szapáry államosítási terve

Amikor 1890 márciusában Szapáry miniszterelnök lett, a területért felelős tárcát is magára osztotta. Az irányítása alatt dolgozó belügyminisztérium 1890 márciusa és szeptembere között, tehát fél éven át készítette elő a törvénytervezetet, amit a kormány egésze további fél éven át tizenhat kormányülésen tárgyalt meg.[50] Szapáry 1891. március 7-én terjesztette a képviselőház elé a megyerendszert alapjaiban megváltoztató javaslatot. Indoklása szerint[51] a fennálló önkormányzati állapot nem felel meg a modern állam igényeinek, s a szakigazgatási ágak némelyikének állami szervezése a kétféle elven működő igazgatás miatt csak a káoszt növelte. „*A magyar államnak erős kormányra, a nemzeti erők összpontosítására és kellő kihasználására van szüksége*,"[52] amit a végrehajtó gépezet adott állapota megakadályoz. Szapáry célja nemcsak az igazgatás korszerűsítése és bürokratikus szakszerűsítése volt, hanem politikai szempontot is követett: az uralkodó kívánságának és saját szándékainak megfelelően a dualista rendszer, valamint a magyar nemzetállam adminisztratív megerősítését.[53]

49 Apponyi 1926. 144–145.

50 Lakos 1999. 31–36. A minisztertanácsi jegyzőkönyvek itt használt kiadása a 303. oldalon felsorolja a kérdéssel foglalkozó egyes ülések dátumát.

51 Képviselőház Irományai 1887–1892. 1011. sz. XXVI. k. Budapest, 1891. 167. és köv. ill. Csizmadia 1976. 232.

52 Uo. Képviselőház Irományai 1887–1892. 1011. sz. XXVI. k. Budapest, 1891. 171.

53 Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1890. március 16. 177–180.

Ezt szolgálta volna, hogy az igazgatási apparátus tagjait a terv szerint a belügyminiszter vagy a tőle függő főispán nevezte volna ki a községi hivatalig lemenően. A kinevezési rendszer a megyei tisztikart az önkormányzati testülettől, a közgyűléstől, a jegyzőket pedig a községektől függetlenítve egyetlen bürokratikus testületté formálta volna szigorú fegyelmi-függelmi viszonyokkal. A beterjesztéskor Szapáry hivatkozott arra, hogy az apparátus tagjait ez a rendszer mentesítené a választások okozta bizonytalanságtól, világos életpályát és előrehaladást ígérne, emiatt – mint készítői remélik – képzettebb, tehetségesebb egyének vállalnák a közszolgálatot. A Szapáry-terv a megyéket eddig vezető választott tisztségviselők, genrty-politikusok helyére hivatali jellegű szervezetet és tisztviselői állományt akart állítani.

A választott községi jegyzők helyére a belügyminiszter által kinevezett, és állami fizetéssel ellátott esküdt csak bírói vagy fegyelmi úton lenne elmozdítható, viszont bármikor áthelyezhető lett volna. Az ő feladata lenne a kormányrendeletek végrehajtása, de – s ez lenne a helyi önkormányzatiság maradványa – a megyei és községi határozatok végrehajtása is. A rendezett tanácsú városok polgármestere hasonlóképp miniszter általi kinevezéstől függne, és ugyanezekkel a kötelességekkel és hatáskörökkel működne. A miniszteri kinevezés kiterjedne megyei és a járási posztokra is. A megyei közgyűléseknek csak megyei szintű és községek feletti hatásköre maradna. Szapáryék a hatékony és gördülékeny, akadálymentes igazgatás mellett a szakszerűség és a személyzeti feltételek szempontjaival is érveltek, mondván, hogy az apparátusba belépő fiatalok megfelelő, jövőjüket biztosító javadalmazáson kívül kiszámíthatóságra és egzisztenciális biztonságra is vágynak, amit a választásnak kitett pozíció nem ígér.[54] A tervezet minden tisztviselő esetében immár nemcsak az ellenőrzés és felügyelet jogát adta volna a felsőbb hatóságnak, hanem azt is, hogy az intézkedési jogot magához vonja az alárendeltektől.

A fegyelmi szabályozás terén is lépett a koncepció a tervezett irányba. Egyfelől a végrehajtást megtagadó közhivatalnokot háromhavi fogházzal, egyeztetett magatartásuk esetén háromévi börtönnel fenyegette, kizárva ezzel a passzív rezisztencia minden lehetőségét. Másrészt a rendeleteket végrehajtó tisztviselőt mentesítette az ezért járó felelősségtől és kártérítéstől, ami a „parancsra tettem" felelősséghárító magatartás lehetőségét teremtette volna meg. Bár a felelősség a felsőbbséget, végső esetben a minisztert terheli, a többségi párt bázisán álló parlamentáris kormány ellenében ennek tényleges érvényesítését csak politikai eszközökre, lényegében leginkább az ötévenkénti választásokra hagyta.[55]

54 A javaslat indoklása. Az Országgyűlés Képviselőházának irományai, 1887–1892. XXVI. Budapest, 1891. 1011. sz. 179–180.

55 Csizmadia 1977. 234.

A kinevezési és fegyelmi szabályozás együttes alkalmazása olyan kiterjedt hatalmat adott volna a kormányzat kezébe, amit a kortársak – a választásokba és pártviszonyokba is beavatkozó kormánypolitikai gyakorlat ismeretében, független közigazgatási bíróság hiányában még az államosítás hívei is – a szabadságjogokra veszélyesnek ítéltek. Az ügy régi támogatója, Apponyi Albert kifogásolta is, hogy e szabályozás a kormány önkényeskedését saját hivatalnokaival szemben nem zárja ki, hiányolta a helyi ügyekre kiterjedő önkormányzatiság garanciáit, a független közigazgatási bíróság létesítését.[56] A javaslat vitája a sajtóban már ekkor folyt, a képviselőházban 1891. május utolsó napjaiban kezdődött és két hónapon át tartott. A tervezet kritikusai között megszólalt a demokrata Vázsonyi Vilmos, aki támadta a megyei önkormányzatiság szűkös, elitista voltát, külföldi példákkal mutatta ki, hogy a kor tendenciája épp a választások térnyerése a kinevezési rendszerrel szemben. Az önkormányzatiság „kiiktatását" bírálta a korszak neves közjogásza, Concha Győző is, aki azonban remélte, hogy a kinevezés segít a közigazgatást megtisztítani a helyi klikkek érdekeitől, és megnyitja az utat a fiatal tehetségek előtt akár az országos hivatalokig is.[57]

A parlamenti vita látványosan mutatta meg, hogy az elgondolás teljesen szembement a hazai közjogi hagyománnyal, amely az önkormányzatiság egyik fő biztosítékának tartotta a választást, azt tehát, hogy a helyi közösség a periodikus tisztújítások alkalmával rajta tarthassa a szemét a tisztségviselőkön, s ez a tény őket az önkormányzati testület akaratának érvényesítésére késztesse. Még az államosítás híveinek egy része – így népszerű igazságügyi minisztere, Szilágyi Dezső is – inkább csak az élethosszig szóló választásig, de nem a kinevezésig ment volna el a reformban. S noha a jobboldali ellenzék részéről Apponyi Albert az államosítás vonatkozásban egyetértéséről biztosította a kormányt, ez csak rontott Szapáry helyzetén.[58] A kormánypárt feltörekvő új erős embere, Tisza István, tartva attól, hogy Apponyiék olyan ellentételezést fognak kérni, amely a dualista rendszer stabilitását és az uralkodó bizalmát veszélyezteti, elutasította ezt a segítséget. Ez viszont passzivitásra késztette a kormánypártnak a tervezet iránt kevésbé elkötelezett tagjait, az ellenzéket pedig obstrukcióra bátorította. A javaslat másfél hónapnyi általános tárgyalás és további több mint háromheti (pusztán a címről és a legelső szakaszról folyó) részletes vita után, az ellenzék agyonbeszélő taktikája (tizenegy módosító javaslat, több mint száz, kétharmadában ellenző hozzászólás) és a kormánypárt egyértelmű kiállásának hiánya miatt megbukott.[59] A miniszter-

56 Apponyi 1926. 207.

57 Csizmadia 1976. 229–231.

58 Képviselőházi Napló 1887–1892. XVII. 352. ülés. (1890. márc. 17.) 231. Búsbach 1895. 18.

59 Szapáry említette, hogy a három-négy órás ellenző felszólalások olykor nagyrészt idézetek felolvasásából álltak. Képviselőházi Napló 1887–1892. XXVI. k. 416.

elnök-belügyminiszter augusztus 5-6-án lényegében annak visszavonására kényszerült, hiszen az elfogadott egyetlen paragrafus mindössze az államosítás elvét iktatta törvénybe, a másik pedig új tervezet készítésére utasította a kormányt.

A bürokratikus szakszerűség szempontjainak a Szapáry-féle következetességgel történő érvényesülése által kiváltott indulatok, a pillanatnyi politikai helyzet és saját híveinek, sőt miniszterkollégáinak érdektelensége vagy ellenérdekeltsége[60] lehetetlenné tette az elgondolás érvényesítését. Az államosítás ügyében a törésvonalak kormánypártban és ellenzékben egyaránt olyan mélyek voltak, ami mellett lehetetlen volt a tervezet elfogadásához többséget teremteni.[61]

Szapáry közigazgatási nézetei és motivációja

Mi rajzolódik ki az említett kezdeményezésekből és az általa támogatott egyéb igazgatási reformokból? Melyek voltak Szapáry saját személyes nézetei a közigazgatással kapcsolatban? A három kísérlet rámutat Szapáry szándékaira. A rövid válasz az, hogy lényegében megegyeztek a kiegyezéspárti kormányok igazgatási törekvéseivel, de azokat a kormány és a politikai irányzat egészénél sokkal következetesebb módon és határozottabban képviselték.

Az előjogokon alapuló rendi vagy kuriális szervezet helyett az önkormányzatiság társadalmi alapjaként a *jogok*, de nem a lehetőségek egyenlőségét vallotta, ezért a társadalmi részvételt csak helyi elitek virilizmus révén biztosított túlsúlyával fogadta el. E liberális konzervativizmus egyik indítéka, hogy őket tartotta képesnek érdemi közigazgatási szerepre, másrészt a kialakult dualista politikai rendszer biztonságos fenntartása érdekében is elutasította a kiegyezéssel nem rokonszenvező tömegek nagyobb szerepét. A dualizmust létrehozó politikai vezetőkkel egyetértve maga is fontosnak tartotta, hogy a felelős kormány rendeleteinek végrehajtását az önkormányzati alapon hagyott közigazgatás ne akadályozhassa. Szemben a megyei hagyományokhoz ragaszkodó közvéleménnyel Szapáry maguknak a megyéknek az érdekében is szükségesnek tartotta, hogy azoknak a rendi múltból öröklött és életszerű sokszínűségből adódó kaotikus területi viszonyai racionális átszervezésen essenek át. A cél az volt, hogy teherbírásuk igazgatási és önkormányzati

60 Szilágyi Dezső több tárgyalási napon (pl. május 30, június 1–3.) valóban hiányzott, Fenyvessy Ferenc képviselő június 16-i felszólalása alatt egy bekiabálás bírálja távolmaradását. Képviselőházi Napló 1887–1892. XIII. és XXIV. k. A felszólalás utóbbi kötetben, 243. Tény továbbá, hogy amikor jelen volt, akkor sem folyt bele a vitába, csak a neki szóló interpellációkra válaszolt. (július 15., XXVI. k. 236–237. és 247; augusztus 1., XXVI. k. 363.). Búsbach 1895. 17–18. Szerinte egyébként Szilágyi a Szapáryét követő Wekerle-kormányban is egységbontó maradt és „visszatartószítóan" viselkedett: Búsbach 1895. 27–28. L. még: Lakos 1999. 108–109.

61 Sarlós 1976. 170–172.

feladataikhoz igazodjon. Pályája végére pedig a gördülékeny végrehajtás és a bürokratikus szakszerűség szempontjait előnyben részesítve a társadalmi cselekvés és részvétel rovására eljutott a kinevezési rendszer kezdeményezéséig.

E nézetek hátterében családi, személyes, szakmai és politikai indítékot is megfigyelhetünk. Bizonyos, hogy két unokafivére, a centralista Eötvös József és a kiegyezést megteremtő Andrássy Gyula személye éppúgy hatást gyakorolt rá, mint a Bach-korszak szakszerű, centralizált bürokráciájában szerepet vállalt apja udvarhűsége. E benyomások ugyanúgy a megyerendszer korlátozását sugallták neki a működőképes kormányzat érdekében, mint személyes tapasztalatai. Szapáry már nem ismerhette a reformkor virulens megyei közéletét, viszont az 1860–1861-es ellenállás idején – alispánként maga is részese lévén – annál inkább, hogy a megye miként tudja megbénítani akár még az abszolutista kormányzat működését is. Főispán-helyettesként, majd királyi biztosként az immár felelős kormány és a megyerendszer konfliktusát kellett kezelnie, ami a szükséges mértékűnek tartott centralizáció támogatására bíztatta. Mindehhez járultak személyiségének egyes vonásai; arisztokratizmusa, az ellenkezést is figyelmen kívül hagyó eltökélt határozottsága, az igazgatási szakszerűség iránti elkötelezettsége is. A politikai szempontok, a kiegyezési rendszer maga részéről közérdeknek tekintett fenntartása, az uralkodó bizalmának megőrzése és a magyar nemzetállam megerősítése szintén a közigazgatás etatista, centralisztikus működésének támogatása felé hajlították, ami leginkább a kinevezési rendszer bevezetésének felvállalásában mutatkozik. Erősítette ebben a Tisza-korszak szakigazgatási központosítása, az államosítási tendenciák népszerűsége mind a közigazgatás elméletében, mind a politikai életben, s egyszerre több pártban is.

Noha a részvételével zajló mindegyik kezdeményezés megindult azelőtt, hogy maga részt vállalt vagy kapott volna bennük, személyes szerepe kétségtelen. A megyerendezés lezajlott ugyan, mire az illetékes tárcát megkapta, s mind a területrendezésről, mind az államosításról döntés született már azelőtt, hogy a területet kezébe vette volna. Mégis az elsőt a parlamentben támogatta, az utóbbi két esetben pedig ő biztosította a politikai hátteret a reformhoz, alatta gyorsult fel a minisztériumi apparátus munkája, kapott a tétova, óvatoskodó reform határozottabb, távlatos irányt. Az államosítási kísérlet következetes támogatottságának hiánya kormányon és párton belül egyaránt megerősíti, hogy legkövetkezetesebben Szapáry azonosult a koncepcióval. Politikája határozottsága ellenére sem volt rugalmatlan. A területrendezésnek az ellenszegülést követő újratervezése arra utal, hogy csak az első fázisban akarta a koncepciót a részérdekek nyomása alól mentesíteni. Az államosításról döntő minisztertanács eleve számolt azzal, hogy talán csak az elvet sikerül majd törvénybe iktatni, ám a nézetek érlelődése, tisztázódása és az uralkodó bizalmának elnyerése érdekében így is szükségesnek tartotta a kinevezési rendszer bevezetésének megkísérlését. S az eset egyben – rávilágítva a többségi

döntést paralizáló működési zavaraira – alkalmat adna a parlament megrendszabályozására, az obstrukció korlátozására.[62]

Szapárynak három fázisban volt szerepe a hazai igazgatás bürokratikus fejlődésben. A felügyelete alatt álló megye kétszeri ellenszegülését a kormányzat királyi biztos kiküldésével és az önkormányzat felfüggesztésével törte le. A megye és az ellenzék tiltakozása azonban ráirányította a figyelmet a királyi biztosi intézmény közjogi szempontból aggályos voltára. Ez tette szükségessé, hogy a köztörvényhatóságokról szóló törvény a kormányakarat hatékony és akadálytalan végrehajtását vármegyei javaslatok nyomán biztosítsa. A mintát többek között Szapáry királyi biztosi megbízatása adta. A konkrét megoldás a korábbi királyi biztosi szerepkörnek a főispáni kivételes hatáskörré transzformálása, és ezzel a megyei intézménybe történt beépítése lett, az államosítási folyamat első lépéseként. Egyidejűleg a virilizmus révén a *sanior pars* 1848 előtti túlsúlyos szerepéhez hasonló módon kaptak többletlehetőséget a helyi elitek a népképviselettel szemben. Ám míg a rendiségben a regionális elit kiemelt szerepe a személyes közvetlen részvétel *joga* és a tényleges részvétel *lehetősége* közti különbségből adódott, addig most törvény garantálta azt.

Másodikként a bürokratikus racionalitás érvényesítését említhetjük a megyei hagyományok rovására, de egyben az önkormányzat teherbíró képességének biztosítása érdekében is. A harmadik a professzionális szakigazgatás térhódítása a társadalmi önigazgatással és a gentry típusú közéleti szerepvállalással szemben. A Tisza-kormányzat direkt módon nem támadta a vármegyét, hanem az újonnan létrejövő, vagy az állam által ekkor magához vont szakterületekre szervezett a megyéktől független kormányzati szakigazgatási szerveket. Szapáry viszont a megyei apparátust is ebbe a terjeszkedő, kormánytól függő rendszerbe kívánta integrálni. Ugyanakkor továbbra sem szakított az önkormányzatisággal, hanem a döntés és a végrehajtás viszonyát változtatta meg. Addig Magyarországon a helyi társadalomból választás útján alakult szervezet hajtotta a végre a kormány akaratát és a helyi döntéseket egyaránt. Szapáry elképzelése szerint viszont a kormánytól a kinevezési-áthelyezési rendszer és a fegyelmi jogosítványok révén függő új apparátus hajtaná végre, de nemcsak a kormányzat, hanem a helyi önkormányzat döntéseit is. Kétségtelen, hogy az autonómiának az előbbi megoldás jobban kedvez, ám az önkormányzatiságot az utóbbi sem szünteti meg teljesen, hanem az egykorú brit

62 Minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1891. szeptember 5. II. pont. Az idézett kiadás 304. lapján. Szögyény-Marich László, a király személye melletti miniszter mindig is azon az álláspontón volt, hogy a közigazgatás rendezése klotűr, tehát a felszólalási jog korlátozása nélkül nem fog átmenni, azaz sorsa legszorosabb kapcsolatban van a parlamenti működéssel és annak reménybeli szabályozásával. Lakos 1999. 35. A Belügyminisztérium folytatta is a tervezet finomítását, s a kormány előtt később is szerepelt az ügy, de a kormányválság megakadályozta újbóli parlamenti tárgyalását. Lakos 1999. 36. 1892. október 14.-i minisztertanács: Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 762.

modellhez teszi hasonlóvá, amelyben szintén az uralkodó nevezte ki a végrehajtást végző békebírákat. A kormány – hasonlóan Grünwald Bélához – úgy érvelt, hogy az önkormányzatnak nem a választásban kell mutatkoznia, hanem abban, hogy a helyi ügyekben a helyi képviselőtestület döntsön, de ettől még maga a végrehajtás lehet az állami tisztviselői kar feladata.

A javaslat elutasítottságát azzal magyarázhatjuk, hogy az az önkormányzatiságnak a magyar felfogástól és a hozzá kapcsolódó képzetektől oly mértékben eltérő logikáját érvényesítette, ami elfogadhatatlan volt a hazai közvéleménynek. Magyarországon az önkormányzatiság fő biztosítékának a tisztviselők választását tekintették. A magyar közvélemény számára teljesen idegen, és a rossz emlékű Bach-korszakbeli kinevezési rendszert felidéző kezdeményezés széleskörű elutasításba ütközött. Mindenesetre Szapáry három kulcsfontosságú életszakasza is a területi önkormányzati apparátus helyi társadalomtól elkülönült hivatallá alakítása jegyében telt.

Források

MNL OL K148 = Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. Belügyminisztérium, Elnöki iratok.

MNL OL K150 = Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. Belügyminisztérium, Általános iratok.

Főrendiházi napló 1869–1872.

Képviselőházi Napló 1872–1875.

Képviselőházi Napló 1887–1892.

Képviselőházi irományok, 1872–1875.

Képviselőházi irományok, 1887–1892.

Apponyi 1926 = Apponyi Albert: Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év ellenzékben. Budapest, 1926. 3. átnézett kiadás. 207.

Budapesti Közlöny, 1869. október 30.

Búsbach 1895 = Búsbach Péter: Az utolsó öt év. Tisza – Szapáry – Wekerle. Parlamenti visszaemlékezések. Budapest, 1895.

Grünwald 1885 = Grünwald Béla: Kossuth és a megye. Válasz Kossuthnak. Budapest, 1885.

Minisztertanácsi jegyzőkönyv = A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1890. március 16.–1895. január 13. 1. Összeállította: Lakos János. Budapest, 1999.

Pesti Hirlap, 1844. június 16. (361.)

Szapáry 1891 = Julius Graf Szapáry an der Spitze Ungarns. Peipzig, 1891.

Felhasznált irodalom

Barta 1951 = Barta István: Bevezetés. In: Barta István (s.a.r.): Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847/48. Budapest, 1951. (Kossuth Lajos összes munkái XI).

Cieger 2004 = Cieger András: Autonómia a gyakorlatban. A dualizmus kori helyi közigazgatás pénzügyi kérdőjelei. In: Gergely Jenő – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (Szerk.): Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Budapest, 2004. 57–64.

Cieger 2011 = Cieger András: Konfliktusok a tér körül. Kormányzati területrendezési törekvések és a lokális identitás elbeszélései az 1870-es években Magyarországon. In: Cieger András (Szerk.): *Terek, tervek, történetek. Az identitás történetének térbeli keretei, 2*. Budapest, 2011. 101–121.

Cseh 2016 = Cseh Géza: Szapáry Gyula és Jász–Nagykun–Szolnok vármegye kapcsolata. Századok 150. (2016), 1305–1322.

Csizmadia 1976 = Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976.

Degré 1977. = Degré Alajos: Stipta István: A törvényhatóságok egységesítésére irányuló reformmunkálatok 1873–1874-ben. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Iuvenum. Sectio Juridica et politica. Series Nova, Tomus I. Szeged, 1976. [recenzió] Levéltári Szemle 27. (1977), 198–1999.

Dobszay – Estók 2023 = Dobszay Tamás – Estók János (szerk.): Szapáry Gyula gróf, a sokoldalú politikus. Budapest, 2023.

Donadello – Cseh – Pozsonyi 2007 = Donadello, Claude André – Cseh Géza – Pozsonyi József: A muraszombati, szécsiszigeti és szapári Szapáry család története. Fordította: Héjjas Eszter. Debrecen, 2007.

Gergely 2005 = Gergely András: Általános választójog 1848-ban? A megyei törvény vitája az 1848-as országgyűlésen. Századok 139. (2005), 585–610.

Hajdú 2001 = Hajdú Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, 2001.

Kozári 2003 = Kozári Monika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Budapest, 2003.

Lakos 1999 = Lakos János: Bevezető tanulmány. In: Lakos János (Szerk.): A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1890. március 16.–1895. január 13. 1. Budapest, 1999. 17–110.

Sarlós 1976 = Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Budapest, 1976. 38–54.

Sebestény 1981 = Sebestény Sándor: Csiky Sándor életpályája (1805–1892). Eger, 1981. (Tanulmányok Heves megye történetéből 6.)

Stipta 1976 = Stipta István: A törvényhatóságok egységesítésére irányuló reformmunkálatok 1873–1874-ben. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Iuvenum. Sectio Juridica et politica. Series Nova, Tomus I. (1976), 111–150.

Stipta 1983 = Stipta István: Megyei elképzelések a törvényhatóságok rendezéséről (1867–1868). In: Csizmadia Andor (szerk.): Jogtörténeti Tanulmányok V. Budapest, 1983. 305–319.

Stipta 1995 = Stipta István: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények. Budapest, 1995.

Stipta 1995 = Stipta István: A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886). In: Máthé Gábor – Zlinszky János (szerk.): Degré Alajos emlékkönyv. H. n. 1995. 299–311.

Szlávik 1991 = Szlávik László: A nemzeti ellenállás története Egerben 1849–1867. Eger, 1991. (Tanulmányok Heves megye történetéből 10.)

Varga 1971 = Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971.

PONTES
6. (2023)

Közlemények

PONTES
6. (2023) pp. 211–226.
KÖZLEMÉNYEK
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.08

Gyimesi Réka

Különböző nominális források összekapcsolásának módszertani lépései

Bonyhádi esettanulmány a 19. század második feléből

Methodological steps of record linkage – case study from the 19th century Bonyhád

The study aims to introduce the steps of creating a database based on historical nominal sources. Two individual level census materials (from 1857 and 1869) and an online genealogy based on vital registers were linked in case of Bonyhád. While the censuses provide a particularized but static picture of the population, creating a database with linking them to the genealogical records offers a dynamic analysis on a broader spectrum.

Keywords: record linkage, census, genealogy, cadastral map

A tanulmány célja, hogy bemutassa azokat a lépéseket, melyek egy történeti forrásokból származó adatokat összekapcsoló adatbázis létrehozásához szükségesek. Ennek oka, hogy az alapvetően is kisszámú magyar történeti demográfiai irodalom elenyésző része foglalkozik az elemzések alapjául szolgáló adatállományokkal és az azokkal való módszertani munkával, ami nélkül nem lenne lehetőség az elemzések elkészítésére. Jelen esetben a Bonyhádról fennmaradt, két időpontból származó (1857 és 1869) népszámlálási íveket és egy online elérhető genealógiából származó anyakönyvi adatokat kapcsoltunk össze.[1] Míg a népszámlálások egy-egy évből adatgazdag, ám statikus képet nyújtanak a bonyhádi lakosságról, addig a kapcsolódó évtizedek anyakönyvi adataival való összekötés dinamizálja a rendelkezésre álló információk halmazát és az elemzések jóval szélesebb körét teszi lehetővé.

1 https://online-ofb.de/bonyhad/?lang=de. Letöltve: 2022.05.26.

A források bemutatása: a népszámlálások

Magyarországon az első teljeskörű népszámlálást II. József uralkodásának idején, 1784–1787-ben hajtották végre. Annak ellenére, hogy az uralkodó törekvése az ilyen típusú összeírások rendszeressé tétele volt, a következő népszámlálás végrehajtásáig több évtized telt el. Az 1848–1849-es eseményeket követően kialakított centralizált birodalmi rendszerben került sor a következő két összeírásra, melyet Magyarországon is az osztrák hatóságok hajtottak végre.[2] Az első 1850-ben vette kezdetét, de befejezni csak a következő évben tudták. Az elhúzódó összeírás, az eszmei időpont hiánya és más módszertani problémák miatt pontatlan eredmények születtek, a kutatás szerint nagyjából 5–6%-osra becsülhető az alulszámlálás mértéke.[3] A következő népszámlálást 1857-ben tartották, melynek célja többek között az előző hibáinak kiküszöbölése volt. Ez volt az első olyan összeírás, amikor alkalmazták az eszmei időpontot,[4] ezzel is arra törekedve, hogy pontosabb eredményeket kapjanak.[5] E két népszámlálás eredményeit feldolgozó kötet így fogalmaz: „*Az 1850. évi népszámlálás utolsó tagja annak az évszázados törekvésnek, amely az Osztrák Birodalomban és Magyarországon is »feudális-katonai jellegű népösszeírások« címszóval foglalható össze. Az 1857. évi népszámlálás pedig az első tagja a modern, első sorban demográfiai szempontokat szem előtt tartó népszámlálások sorozatának.*"[6]

Bonyhád településről már az 1850–51-es népszámlálásból[7] is maradtak fenn iratok, de ez a forrásanyag rendkívül töredékes, így a tervezett elemzéshez nem mutatkozott alkalmasnak. Az 1857-es népszámlálás meglévő anyaga[8] sem teljes, de a lakosság körülbelül kétharmad részét lefedi, ezért ez képezi a vizsgálat kiindulópontját. A felvételi íveken feltüntették az országot, a megyét, a községet, az adott ház birtokosának nevét, a házszámot, az ingatlanban élők nevét és a születési évét. A többi adatot előre meghatározott rovatokba behúzott strigulákkal vették fel, ilyen volt az egyének vallása, foglalkozása, különböző korcsoportokba sorolása,[9] a családi állapotuk, valamint, hogy jelen vagy távol voltak-e az összeíráskor. Ez

2 Nagy 2008. 102.

3 Lencsés 2011. 751.

4 Az 1857-es népszámlálás idején az 1857. október 31-i állapotokat írtak össze. Az eszmei időpont alkalmazásának a célja az alulszámlálás elkerülése, a pontos, egyidejű adatok rögzítése.

5 Őri – Pakot 2011. 12–13.

6 Dányi 1993. 5.

7 TML IV. B. 152./b

8 TML IV. B. 152./b

9 Az 1857-es népszámlálás felvételi ívein a férfiak kormegoszlására részletesebben kérdeztek, mint a nőkére. Míg utóbbiak esetében 7 korcsoportot alakítottak ki, addig a férfiaknál 16 rovat szerepelt, külön kiemelve a 14–21 éves kor közöttieket, ahol minden egyes életév külön oszlopot kapott, hogy részletes adatot gyűjthessenek a (jövőbeli) katonakorúakról.

a forrásanyag 4108 bonyhádiról tartalmazza a fenti adatokat, a hiányzó ívek miatt a 173 és a 352 közötti házszámok alatt élőkről nincsenek információk.

A következő népszámlálást a kiegyezés évében, a Keleti Károly[10] vezetésével létrejövő Statisztikai Szakosztály kezdte el megszervezni. Ebből kifolyólag a végrehajtásban részt vevők köre, az összeírás módja és szemlélete is különbözött az előző két összeírástól.[11] Emellett a népszámlálások megszervezése során egyre inkább érvényesült az 1850-es évek második felétől rendszeresen megrendezésre kerülő nemzetközi statisztikai kongresszusokon megfogalmazott tudományos céloknak való megfelelés.[12] A népszámlálást végül 1870-ben bonyolították le, 1869. december 31-i eszmei időponttal. Az összeírás végrehajtását erre kialakított bizottságok végezték, melyek munkáját a helyi közigazgatási szervek is kötelesek voltak segíteni. A Statisztikai Szakosztály az elejétől a végéig felügyelte a műveletet, hiszen az eljárásban részt vevő közegek még gyakorlatlanok voltak, valamint a feldolgozást is nagyban segítette, hogy a hivatal munkatársai egészében átlátták a folyamatot. Az 1869-es népszámlálás során már a tényleges népesség[13] összeírása mellett döntöttek, valamint törekedtek arra is, hogy ahol lehet, a lakosság adatait önszámlálással gyűjtsék be, de ez végül csak Budapesten valósulhatott meg.[14]

Az 1869-es népszámlálás anyaga[15] Bonyhád teljes lakosságáról fennmaradt, vagyis 6036 főről tartalmazza az alábbi adatokat. Összeírták a háztartásokban élők nevét, nemét, születési évét, vallását, családi állapotát, foglalkozását és munkaviszonyának típusát,[16] születési helyét. Megadták, hogy helybeli-e vagy idegen,

10 Keleti Károlyról bővebben: Rózsa 2014. 363–366.

11 Őri–Pakot 2011. 14.

12 https://www.isi-web.org/index.php/about-isi/what-is-isi/history Letöltve: 2020. 09. 15.

13 1850-ben és 1857-ben a jogi népesség összeírására törekedtek, részben ez okozta az alulszámlálást is, hiszen ebben az időszakban a honosság kérdése még tisztázatlan volt. A jogi népesség viszont magában foglalta a jelen nem lévő lakosokat is, fogalmát azonban nem határozták meg pontosan, amely komoly problémákat okozott az összeíráskor. Dányi 1993. 31. Az 1869-es népszámlálást követően nyújtottak be törvényjavaslatot a magyar állampolgárság megszerzését szabályozandó. Népszámlálás 1870, 4. Ez lett az alapja az 1879. évi L. törvénycikknek, „*A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről*" http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5880 Letöltve: 2020. 06. 23.

14 Thirring 1983. 5–8.; Népszámlálás 1870, 1–4.

15 TML V. 709./c

16 A népszámlálási felvételi íveken szereplő leírás szerint: „*Munka- vagy szolgálati viszonya: e rovatban ki kell tüntetni vajjon az illető a kijelölt foglalkozásnál önállóan mint vállalkozó, vagy mint segéd működik-e? Vajjon mint tulajdonos, haszonbérlő, évi vagy havi bér vagy napszám szerint dolgozik-e gazdaságban, gyárban, stb.? Mesterlegény, inas-e valamely mesterségnél? Birtokos, segéd, könyvvezető, inas-e valamely üzletben? Szolgálatban van-e háztartásnál, stb.?*" – TML V. 709./c

jelen van-e vagy távol, illetve tud-e írni-olvasni.[17] A sort egy megjegyzés rovat zárta, ahová bejegyezhették, ha valaki a katonaság kötelékéhez tartozott, ha távol van, akkor hol tartózkodik, de ide jegyezték fel azt is, ha valaki testi vagy szellemi fogyatékossággal élt. Ezen kívül a felvételi ív tartalmaz egy lakásstatisztikai összesítést is, ahol az adott házszám alatti épületről adták meg, hogy hány darab és milyen típusú helyiségből áll, van-e emelete, félemelete és milyen melléképületek tartoznak hozzá. Az utolsó oldalon pedig a háziállatokat vették számba.[18]

A fentiekből adódóan a népszámlálások felhasználása során egyrészt tekintettel kell lenni arra, hogy a két összeírás más-más szempontok szerint készült, és minden esetben fontos a forráskritika alkalmazása mellett a különböző keletkezéstörténeteket is figyelembe venni. Emellett ügyelni kell arra is, hogy habár vannak azonos, vagy nagyon hasonló kérdések, de ezek mögött a hasonlóságuk ellenére is különböző fogalomkészlet rejlik, igaz ez például az életkorra,[19] a foglalkozásra[20] vagy a honosságra vonatkozóan is.

17 Az 1869-es népszámlálás az első, melyben felmérték a lakosság írni-olvasni tudásának szintjét. Az alfabetizációt a 6 éven felüli népesség körében vizsgálták, ezt azonban a következő, 1880-as összeírásnál megváltoztatták. Ekkor egy évvel kitolták a korhatárt és a 7 éven felüli lakosságot vették alapul, egyrészt, hogy a külföldi adatokkal összehasonlítható eredményeket kapjanak, másrészt, mert ugyan az iskolakötelezettség 1868-as törvényben is rögzített 6 éves kortól kezdődött, de az első évben még sok gyermek nem tudott írni-olvasni, így ez torzíthatta az 1869-es eredményeket. Népszámlálás 1880. 226.

18 A tervezett, de ekkor még meg nem valósult mezőgazdasági összeírás helyett mérték így fel a háztartásokban tartott háziállatokat. https://www.ksh.hu/mult_kronologia Letöltve: 2020. 09. 15.

19 Gondolhatunk itt például az előzetesen meghatározott korcsoportok különböző kialakítására a népszámlálásokban, vagy a két népszámlálás különböző eszmei időpontjából (1857-ben október 31., míg 1869-ben december 31.) fakadó eltérő számításokra. Ez utóbbi az aggregált adatok használatánál okozhat problémákat, jelen elemzés azonban az népszámlálási ívekre támaszkodik és onnan nyeri az életkori adatokat. Dányi Dezső így írt az életkor kapcsán az 1850-es évek népszámlálásait feldolgozó kötetben: „*sajátos, egymással és a következő népszámlálásokkal is nehezen összevethető életkor-, illetve korbevallási statisztikát alakított ki*." – Dányi 1993. 43.

20 Egyrészt az 1857-es népszámlálásban előre meghatározott rovatokban tüntethették fel a foglalkozásokat, mely nem alkalmas a pontos foglalkozásszerkezet rekonstruálására. Az 1869-es népszámlálásban pedig a számlálók írták be az adott személyek hivatását és foglalkozási viszonyát. A két népszámlálás foglalkozásra vonatkozó adatai így egymással közvetlenül nem összehasonlíthatók. Erről a forráskritikai kérdéséről részletesen: Pozsgai 2000. 170–172. Az 1869-es népszámlálás eredményeiben már az összefoglaló kötet elkészítésekor hibák tűntek fel. Az összeírás során ugyanis a földművelésből élők egy része a személyi szolgálatot teljesítők kategóriájába került. Ennél még jelentősebb torzításhoz vezetett az, hogy a keresők feleségei, gyermekei is ebbe a csoportba kerültek, ahelyett, hogy a háztartásfő foglalkozása szerinti besorolást kaptak volna, mint eltartottak. Mindez az adatok kritikával való kezelésére hívja fel a figyelmet, valamint arra, hogy a földművelésből élőknek nagyobb a foglalkozás szerinti megoszlásban való aránya, mint ahogy az eredmények ezt tükrözik. Országos szinten ez közel 10%-os eltérést jelentett, az összeírás szerint 68,4%, míg valójában 75–78% volt a földművelésből élők aránya 1869-ben Magyarországon. Thirring 1983. 19–20.; Népszámlálás 1870. 264.

Az anyakönyvi adatok – online genealógia

A bonyhádi lakosságról összegyűjtött népszámlálásokban elérhető sokszínű adategyüttest az egyes felekezetek által vezetett anyakönyvekben rögzített életeseményekkel lehet dinamizálni. A kereszteléseket, a házasságkötéseket és a halálozásokat tartalmazó forrásoknak az adott időpontban a településen élők adataival való összekapcsolása olyan információhalmazt hoz létre, mely rendkívül sokrétű elemzést tesz lehetővé. Az anyakönyvi adatok felhasználása egy online elérhető genealógia segítségével történt, mely már az egyes egyénekhez kapcsolva tartalmazza az életeseményeket – természetesen abban az esetben, ha ezek az információk elérhetők az adott személyről.

Az interneten mindenki számára hozzáférhető genealógia a német *Verein für Computergenealogie* által gondozott projekt része, mely célja, hogy családtörténeti kutatásokhoz alkalmas forrásokat gyűjtsön össze és adjon közre.[21] A weboldal számos német tartomány településein túl más országokból származó adatokat is tartalmaz, így lengyel, román, szlovák és cseh városok mellett magyar helységekből származó anyakönyvek alapján is készítettek genealógiai adatbázist.[22] A bonyhádi *Ortsfamilienbuch* Tarnai Péter kutatásaira alapozva készült el.[23]

Egy teljesen kitöltött genealógiai személyi adatlap[24] tartalmazza az egyén nevét, születési és halálozási dátumát, felekezetét, foglalkozását, keresztszülei nevét, valamint a lakóhelyére vonatkozó adatokat különböző években. Ezt követően feltüntetik a családját, férjét vagy feleségét – ha több volt, akkor mindet egymás alatt – a házasságkötés időpontjával, valamint az ő születési és halálozási dátumát, emellett a házasságokból született gyerekeik adatait is. Ezt követi a származási család megjelölése, a szülők és a testvérek nevei és születési-halálozási adatai. A legtöbb esetben azonban nem érhető el minden információ egy adott emberről, így vannak kevésbé vagy szinte alig kitöltött adatlapok[25] is, amikor csak egyetlen forrás tesz említést valakiről, de a családtagjait például nem lehetett azonosítani.

21 https://www.compgen.de/ Letöltve: 2022. 12. 15.

22 https://ofb.genealogy.net/ Letöltve: 2022. 12. 15.

23 https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad Letöltve: 2022. 12. 15.

24 Ilyen például Jakab Schmidt adatlapja, melyen szerepel a felesége és a házasságukból született nyolc gyermekük. Hozzá kapcsolták a szüleit is, valamint megtalálható az oldalán nyolc testvére is. Ezeken felül több más kiegészítő adat is szerepel az adatlapon, a felekezete, foglalkozása, lakcíme, hogy kik voltak a tanúk a házasságkötéskor stb. https://online-ofb.de/famreport.php?ofb=bonyhad&ID=I72494&nachname=Schmidt&lang=de Letöltve: 2023.03.12.

25 Példának hozhatjuk Adam Schmidt adatlapját, melyen csak a felesége neve és a házasságkötésük dátuma szerepel, más személyt vagy adatot nem tudtak az anyakönyvek alapján hozzá kötni. https://online-ofb.de/famreport.php?ofb=bonyhad&ID=I49582&nachname=SCHMIDT&modus=&lang=de Letöltve: 2022.05.26.

Ilyen különböző kitöltöttségű személyi adatlapokból összesen több mint 90.000 áll a kutatók rendelkezésére az *Ortsfamilienbuch Bonyhád* oldalon. Az online genealógia 1729 és 1984 közötti római katolikus, evangélikus, református és kisebb részben izraelita anyakönyvi adatokat tartalmaz Bonyhádról és a környező településekről, tanyákról.[26]

Az adatbázis elkészítésekor a felhasznált genealógia még bővítés alatt állt, annak készítője folyamatosan tölti fel az anyakönyvek feldolgozása során nyert új adatokat. Az utóbbi időben főként a zsidókról születtek új bejegyzések, a római katolikus és a protestáns anyakönyvekből származó adatok köre már csak minimálisan bővült, ezek feldolgozása jóval előrehaladottabb volt, mint az izraelita forrásoké. Mivel közel százezer egyén különböző életeseményei kerültek rögzítésre több mint két évszázadnyi időtartamot felölelve, így elkerülhetetlen, hogy a genealógia is tartalmazzon forráskritikára szoruló elemeket. Többször előfordult, hogy egy egyén kétszer szerepelt, egyszer a származási családjával (szülők, testvérek) összekötve, egy külön adatlapon pedig a feleségével és gyerekeivel. Ez abban az esetben vált bizonyíthatóvá a népszámlálási adatokból, ha az adott egyén például a szülei háztartásában maradt megházasodása után, így egyértelműen látszik, hogy mind a származási, mind a prokreációs családja hozzátartozik. Egy másik tipikus probléma – ami szinte elkerülhetetlen az anyakönyvek használatából és annak keletkezési sajátosságaiból fakadóan –, hogy ha egy már többgyermekes család költözött a településre máshonnan, akkor nagy esély volt arra, hogy ezek a máshol született gyermekek nem szerepelnek a genealógiában, hiszen máshol lettek megkeresztelve. Akár teljesen kimaradhattak az adatállományból, ha a család néhány év múlva tovább költözött, anélkül, hogy a gyermekek életében bármilyen anyakönyvezésre kerülő esemény történt volna (meghaltak vagy megházasodtak). Bekerülhettek azonban, ha a településen maradtak, és például megházasodtak. Ebben az esetben a házassági anyakönyvből is pótolhatók a születési adatok, és ha meg vannak jelölve a házasulandók szülei is, akkor jó eséllyel keletkezett egy adatlapjuk a genealógiában.

Mindez felhívja a figyelmet egy olyan problémára, amelyet sem a népszámlálások, sem az anyakönyvek felhasználásával nem tudunk orvosolni: a vándorlás ekkor még nem igazán létező adminisztrációjára. Ebben az időben ugyanis nem rögzítették, ha valaki elhagyta a települést, ezt csak más források segítségével – például rendszeresen vezetett lélekösszeírások alapján – lehet rekonstruálni, ami Bonyhád esetében nem áll a rendelkezésünkre. Ebből fakadóan az elemzés a meglévő források felhasználásával próbál következtetéseket levonni a vándorlásra vonatkozóan. Ez az oka annak, hogy míg az 1857-es népszámlálás az elemzés kiindulópontjaként szolgál, addig az 1869-es népszámlálást egyfajta lezárásként

26 https://online-ofb.de/bonyhad/?lang=hu Letöltve: 2022.05.26.

használjuk az elemzésben. A nyomon követett egyénekkel, akikről megfelelő adatokkal rendelkezünk – tehát megtaláltuk őket a genealógiában is és a népszámlálásokban is – elméletileg három dolog történhetett a két időpont között: meghaltak (a genealógiában szerepel a halálozásuk dátuma), a településen éltek (szerepelnek az 1869-es népszámlálásban), ha pedig egyik sem, akkor feltételezhetjük, hogy elvándoroltak.

A források összekapcsolásának módszere

Ahhoz, hogy a rendelkezésre álló adatokat használni, elemezni lehessen, a forrásokat valamilyen módon össze kellett kapcsolni egymással.[27] A két vizsgált népszámlálás Tolna Vármegyei Levéltárban megtalálható anyaga az eredeti struktúra megőrzésével került digitalizálásra, míg egy harmadik adatállományt a genealógiából származó anyakönyvi adatok képeztek. A források ismertetéséből már kiderült, hogy a két népszámlálás rovatai nem teljesen azonosak, ráadásul az összeíró szervek, a nyelv[28] és a kérdések mögött rejlő fogalomkészlet is másmás jellegű a két összeírásnál. Az online genealógiának a népszámlálásokhoz képest teljesen más szerkezete van, miközben mindhárom forrásban potenciálisan szerepelhetnek ugyanazok az egyének. A kutatás egyik legnagyobb feladata ezeknek az embereknek az azonosítása volt. Ennek a folyamatnak az első lépése az adatok megtisztítása, az adatállományok rendezése volt, hiszen amellett, hogy a történész feladata az eredeti forrás megőrzése, jelen esetben a további elemzéshez alkalmas adatállományokat kellett létrehozni. A változtatások – az eredeti verziók megőrzése mellett – az ún. R programnyelvben[29] történtek, mely használhatónak bizonyult az adatbázis elkészítésének további lépéseihez és annak elemzéséhez is.

Az adatok összekapcsolásához szükség volt mindhárom adatállományban egyéni azonosítóval (ID) ellátni a személyeket. Az online genealógiában már rendelkeztek egy ilyen ID-val az egyének, míg az 1857-es és 1869-es népszámlálásban

27 Ezt a folyamatot, a személyek különböző forrásokban való azonosítását és összekapcsolását, angolul *record linkage*-nek nevezik és bőséges nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre erről a módszerről. A több évtizedes múltra visszatekintő családrekonstitúció módszere is ezen alapul (Henry, Wrigley, Schofield – Magyarországon: Andorka 1987). A teljesség igénye nélkül néhány közelmúltban ezt a módszert alkalmazó cikk: Richards et al. 2014; Feigenbaum 2016. Magyarul: Andorka 1988; Benda 2006; Pakot 2013. Az elemzésben felhasznált források összekapcsolásának problémájáról részletesen, példákkal: Gyimesi 2019.

28 Az 1857-es népszámlálás német nyelven, míg az 1869-es magyar nyelven készült.

29 https://www.r-project.org Letöltve: 2022. 01. 27. Az R egy statisztikai számításokhoz és adatok vizualizációjához használható szoftverkörnyezet, mely bárki számára ingyenesen hozzáférhető.

szükség volt ezek létrehozására. A következő fontos lépés annak eldöntése volt, hogy mely változókat lehet, illetve érdemes felhasználni arra, hogy potenciális találatokat kapjunk egy adott forrásban szereplő egyénhez. Olyan mindhárom adatállományban szereplő ismérvekre volt szükség, melyek alkalmasak az egyének minél pontosabb azonosítására.

Egyértelműnek tűnik, hogy ilyen adat lehet az *egyén neve*. Ez a rovat képezte a keresések alapját, de ennek kapcsán meg kell jegyezni, hogy több probléma is felmerült a név mint azonosító használatát illetően. Egyrészt a források természetükből fakadóan is tartalmazhatnak hibákat, elírásokat, amelyek száma a digitalizálás során akaratlanul vétett elütésekkel is gyarapodhatott. Másrészt a források eltérő nyelvének köszönhetően – az egyik népszámlálásban a német, míg a másikban a magyar nyelvet használták, az anyakönyvekben pedig mindezek mellett a latin is gyakori – ugyanannak a névnek többféle variációjával is találkozhatunk.[30] Igaz lehet ez a vezetéknevek[31] és a keresztnevek[32] esetében is. Mivel több tízezer adatról van szó, így a nevek alapján történő keresés automatizálásra került, melyhez a program karaktertávolságot számított, így minden egyes elütés vagy írásmódbeli különbség jelentőséggel bírt. Az ilyen jellegű különbségek mellett az azonos írásmódban szereplő nevek is okozhattak problémát, hiszen voltak rendkívül gyakran előforduló nevek: a genealógiában például több mint 180 Müller Johann és 100-nál is több Schmidt Johann szerepel.

A következő szóba jöhető ismérv, mely a név alapján kapott találatok pontosításához – a forrástól függően eltérő mértékben – használható az *egyén életkora* vagy *születési éve*. Ennek kapcsán azonban számolni kell a korszakban még nagyon magas analfabetizmusból fakadó azon problémával, hogy a népszámlálásban sokszor nem jól szerepel ez az információ, hiszen az egyén saját maga sem volt tisztában pontos életkorával. Ezt jól mutatja az 1869-es népszámlálás adataiból készült országos szintű korfa is, melyen a kerek életkoroknál tapasztalható kiugró értékek utalnak a pontatlan korbevallásra.[33] Az életkor tekintetében az anyakönyvi bejegyzések szolgáltak megbízhatóbb adatokkal, hiszen az abban szereplő keresztelés időpontját feltételezhetően az eseménnyel közel egyidőben

30 Az egyének dolgozatban előforduló névhasználata kapcsán fontos leszögezni, hogy az általunk használt névváltozat nem kíván reflektálni a személyek etnicitására. Egyrészt mivel egyik felhasznált forrás sem tartalmazza az egyének nemzetiségét, másrészt pedig nincsenek olyan kiegészítő forrásaink, melyek erre a komplex kérdésre vonatkozóan információval szolgálnának.

31 Például: Seib – Szeib – Seip – Szaib, Letscher – Letser, stb.

32 Ugyanaz a személy a forrás keletkeztetőjétől függően szerepelhet eltérő névváltozatokkal, pl.: Erzsébet – Elisabeth(a) – Örzse, Franz – Ferenc, Eugen – Jenő, Adalbert – Béla stb.

33 Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint – 1870-es év. https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html – Letöltve: 2022. 05. 26.

jegyezték fel.[34] Sok esetben azonban a születés időpontját nem a keresztelési anyakönyvből vitték fel a genealógiába, hanem más forrásból (házasságkötés, halálozás) számolták vissza, ahol megadták az egyén életkorát. Az ilyen módon kiszámított születési év esetében külön jelzés szerepel a genealógiában,[35] itt is szükséges a forráskritika alkalmazása.

Emellett az *egyének vallása* is szerepel mindegyik forrásban, így ez is felhasználható volt a minél pontosabb találatok és az azonosítás érdekében. Ebben az esetben is szükség volt az adatok előzetes tisztítására és egységesítésére, hogy mindhárom forrásban ugyanolyan elnevezéssel szerepeljen az adott felekezet.[36] A római katolikus és a zsidó anyakönyvi bejegyzésekben minimális volt a pontatlanság, mivel ez a két felekezet a vizsgált korszakban saját egyházi adminisztrációval rendelkezett a településen. Az evangélikus és a református anyakönyvezés viszont nem vált ennyire külön, így többször találkozhatunk egymásnak ellentmondó bejegyzésekkel a népszámlálásokban és a genealógiában (valaki az egyik típusú forrásban evangélikusként, míg a másikban reformátusként szerepel).[37] Mivel a népszámlálás önbevallásra épülő adatokon alapul, a felekezet tekintetében valószínűleg az ezekben szereplő adatok tekinthetők pontosabbnak, ellentétben az életkori adatokkal, ahol ez éppen megbízhatatlanabb eredménnyel járt.[38]

Az azonosításhoz használt változók kiválasztását követően létre kellett hozni azokat a *szabályokat*, melyek alapján a program megalkot egy listát arról, hogy egy adott személyhez potenciálisan kiket lehetne hozzákapcsolni a másik két forrásból. A népszámlálások minden egyes egyéneihez megkerestük azokat a genealógiában szereplő személyeket, akik megfeleltek az alábbi kritériumoknak. 1) Az 1857-es népszámlálás kapcsán kizártuk azokat a genealógiában talált személyeket, akiknek a halálozási dátuma 1857 előtti, vagyis a népszámlálás időpontjában nem lehettek a településen. Ugyanezt megtettük az 1869-es népszámlálás esetében is a megfelelő

34 A korban magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt törekedtek a mielőbbi megkeresztelésre.

35 Pl. *berechnet* szó a dátum előtt. Még pontatlanabb lehet az adat, ha valamihez viszonyítva adják csak meg a dátumot (pl.: nem tudják a férj halálozási dátumát, de a feleség halálakor a nő már özvegy, így a férj halálozási dátumánál annyi szerepel, hogy *vor [a feleség halálozási éve],* de azt nem tudni, hogy ez pontosan mikor történt.)

36 Az egységesítést követően 5 különböző elnevezés szerepelt a forrásokban: római katolikus, református, evangélikus, zsidó és görögkatolikus. A népszámlálások digitalizása során már azonos módon került rögzítésre a felekezeti hovatartozás, míg a genealógiában használt rövidítéseket (pl.: rk [= római katolikus], ev.ref., calv, helv [= református], stb.) fel kellett oldani.

37 A szakirodalom szerint a reformátusok a hidasi gyülekezethez tartoztak ekkor (Tolna megye kézikönyve, 196.)

38 Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy egyik forrás sem téved. Előfordulhat, hogy születésekor még valakit egy bizonyos vallás szerint kereszteltek meg, de a házasságkötéséig, vagy éppen akkor áttért, így a népszámlálás során valóban lehetett már más felekezet tagja.

halálozási évet alkalmazva. 2) A nemnek és a vallásnak[39] mindkét forrásban meg kellett egyeznie. 3) A forrásokban szereplő születési évek között a fent jelzett pontatlanságokat figyelembe véve +/- 5 évnyi távolságot engedélyeztünk. Ezeknek a kritériumoknak a meghatározásával sok olyan egyént ki lehetett zárni, akik biztosan nem lehettek azonosak a népszámlálásban szereplő személlyel. Hozzá kell azonban tenni azt is, hogy mivel a genealógiában is sok olyan egyén van, akinél hiányoznak bizonyos adatok, így ha a szűréshez használt adat hiányáról volt szó, akkor nem hagytuk ki az adott egyént automatikusan a listából, hiszen egy információ hiánya alapján nem lehetett egyértelműen kizárni az azonosságot.

A szűkítést követően, a kritériumoknak megfelelt személyek között történt a következő – a nevek közötti karaktertávolságon alapuló – keresés. Ennek során nagyobb hangsúlyt kapott a vezetéknévben mutatkozó azonosság, mint a keresztnév kapcsán fennálló egyezés. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a források viszonylag kisszámú, de gyakran előforduló keresztnevet tartalmaznak.[40] Emellett a keresztnevekre megalkottunk egy „szótárat" is,[41] ami alapján a program érzékelte, hogy egy adott név becézett formája (pl.: Erzsébet – Örzse – Ense) vagy más nyelvű változata (pl.: Elisabeth[a]) ugyanannak a névnek minősül, így a túl nagy karaktertávolságok miatt potenciálisan kieső keresztnévváltozatokat nem vesztettük el.

A név alapján történő azonosításhoz még egy, a forrásadottságokból származó problémát orvosolni kellett, ez pedig a nők vezetéknevének megváltozása a házasságkötést követően. A genealógiában értelemszerűen minden nő a születési nevével szerepelt, azonban, ha a népszámlálás időpontjában már férjhez mentek, akkor a férjük vezetéknevét viselték, a leánykori nevüket pedig nem jegyezték fel az összeírásokban. Ezen felül megnehezítette a házas nők azonosítását, hogy a házasságkötési adatok nélkül nem lehetett tudni, hogy melyik népszámlálásban milyen vezetéknévvel kell keresni őket. Ha hajadonok voltak, akkor a születési nevük szerepelt az összeírásban, de megházasodhattak akár már az első népszámlálás előtt, akár a kettő között, sőt, megözvegyülhettek (jellemzően ekkor is a volt férjük vezetéknevét viselték) vagy újraházasodhattak, így akár a két népszámlálásban két különböző – a lánykori nevüktől eltérő – vezetéknévvel is szerepelhettek. Ennek orvoslására létrehoztunk egy új változót mindkét népszámlálás adatállományában, mely figyelembe vette a genealógiában rögzített házasságkötéseket, és ha bármelyik

39 A felekezeti azonosság mint kritérium, néhány esetben a valós találat kizárásával járt a korábban említett református – evangélikus bejegyzések különböző forrásokban való eltérése miatt, ezeket az eseteket manuális ellenőrzés során javítottuk.

40 A genealógiában 11601 Johann, 6306 Katharina, 5423 Elisabeth és 5414 Anna szerepel. Ezek a leggyakrabban előforduló keresztnevek, igaz ezekhez még hozzáadódik az anyakönyvek különböző nyelvhasználata miatt 650 János, 56 Katalin és 1002 Erzsébet is.

41 A forrásokban előforduló névváltozatokat egymáshoz rendelő táblázat, mely több mint 80 keresztnév minimum 2, maximum 6 különböző formáját tartalmazza.

népszámlálást megelőzően történt házasságkötés, akkor a férj vezetéknevét rögzítettük ebben az új oszlopban. Ennek köszönhetően a népszámlálások idején házas vagy özvegy nők esetében a nevek közötti karaktertávolság kiszámítása a férjük vezetéknevének használatával történt.[42]

A program tehát készített egy listát minden egyes népszámlálásban szereplő egyénhez, melyben az szerepelt, hogy ki(k) az(ok) a genealógiában, aki(k) a nevük, a születési évük, a vallásuk és a nemük alapján leginkább hasonlítanak az adott személyhez. A nem szerinti szűrés használatára azért volt szükség, mert vannak olyan férfi–női névpárok, amik nagyon hasonlóak egymáshoz, esetleg csak 1–2 karakternyi távolság van közöttük (pl.: Josef – Josefa), amiket így ki lehetett zárni a találati listáról.

A legtöbb esetben ez a lista nem egyelemű, vagyis a már ismertetett forrásadottságokból származó pontatlanságok, bizonytalanságok és hiányosságok miatt a legjobban megalkotott szabályrendszerrel sem születhetne meg egy teljesen automatizált összekapcsolás. Így szükség volt beiktatni a munkába egy manuális szakaszt, mikor a program által előállított listáról az eddig használt ismérveken túlmutató információk használatával minden kétséget kizáróan megállapítást nyert a különböző forrásokban szereplő egyének közötti azonosság. Ennek elvégzéséhez egy webes felület került létrehozásra, mely lehetővé tette a kutatói döntés meghozatala után az egyének összekapcsolását.

Ebbe az adatbáziskezelő rendszerbe került beolvasásra mindhárom adatállomány (a két népszámlálás és a genealógia) és került meghatározásra az, hogy melyik forrás szolgál a keresés alapjául, és melyekben keressük a lehetséges találatokat. Először az 1857-es, majd az 1869-es népszámlálásban szereplő egyéneket kerestük a genealógiában, ezen keresztül a két népszámlálást egymással is összehasonlítottuk annak érdekében, hogy egy adott személyről minél több információ rendelkezésre álljon.

Az összekapcsolás minden egyes, az adott népszámlálásban szereplő személy esetében létrehozott külön oldalon történt, ahol az egyén azonosításához szükséges alapadatokon túl (név, születési év, stb.) az is látszott, hogy kikkel élt egy háztartásban a népszámláláskor. Ez, vagyis a rokonok, családtagok ismerete segítette a potenciális találatok közötti „válogatást". Az oldal alsó részén pedig a genealógiából

42 Két forráskritikai megjegyzést kell tennünk: egyrészt sok esetben nem szerepelt a házasságkötés pontos dátuma, ezt nyilvánvalóan nem tudtuk orvosolni, ebben az esetben a férj azonosítása után, manuálisan tudtuk a feleséget is összekapcsolni a genealógiában szereplő önmagával. Másrészt problémát okozott az az eset is, amikor a feleségnek házasságkötés előtt már született gyermeke, ami a genealógia adatait tartalmazó weboldal felépítéséből fakadóan csak úgy kerülhetett fel a nő személyi adatlapjára, mintha családja lenne, viszont a házastárs rovat ilyenkor üres maradt, szintén üres házasságkötési dátummal, így a program a később kötött házasságokat nem tudta azonosítani. Ezt szintén manuális kereséssel és összekapcsolással oldottuk meg.

származó lehetséges, legközelebbi találatok szerepeltek, a saját adataikon túl a genealógiában szereplő összes rokonuk megjelölésével (házastárs(ak), gyerek(ek), szülők, testvér(ek)). Erre azért volt szükség, mert egy adott személy kapcsán nem lehetett előre tudni, hogy a népszámlálás az élete melyik szakaszában rögzíti őt, még gyerekként él-e egy háztartásban a szüleivel vagy már saját családjával él külön stb. Így tehát az egyén azonosítása a családtagok adatainak segítségével történhetett meg minden kétséget kizáróan.[43]

Ezt a döntést azonban csak manuális ellenőrzést követően lehetett meghozni, melynek rögzítésére is alkalmas volt a webes felület. Így a különböző forrásból származó, egy személyhez tartozó adatok az egyéni azonosítók (ID) mentén összekapcsolásra kerültek és további elemzés alá vonhatókká váltak.

Miután a két népszámlálásban szereplő 10.000 embert összehasonlítottuk a genealógiában szereplő 90.000 fővel, az alábbi eredményeket sikerült elérni. Az 1857-es népszámlálásban összeírt 4108 emberből 2376 személynek, míg az 1869-es népszámlálásban szereplő 6036 főből 4063-nak találtuk meg a genealógiában a párját. Összesen 1448 egyénről mondható el az adatbázisunkban, hogy mindkét népszámlálásban és a genealógiában is sikerült azonosítani. Figyelembe véve a korban jellemző magas csecsemő- és gyermekhalandóságot, a forrásadottságokat és az összekapcsolás szabályrendszerének összetettségét, ez az eredmény meghaladta az előzetes várakozásokat.

Összegzés

A feldolgozni kívánt népszámlálások keletkezéstörténetének és jellemzőinek ismertetését követően bemutattuk az online genealógia adatait és azok struktúráját. Az ezeken alapuló adatbázis létrehozásának legfontosabb kérdése, hogy milyen módon sikerült a három különböző adatállományban szereplő egyéneket összekapcsolni. Ebben a tanulmányban bemutattuk ennek a menetét, hogy milyen egyéni ismérveket használtunk fel ehhez, milyen megoldandó problémák merültek fel a források adatbázisba rendezése során. Külön kitértünk az adatbázis létrehozásának technikai részére, ismertetve az ezt lehetővé tévő online felületet, valamint elkülönítettük a folyamat automatizálható és manuális részét, amelyek aránya meghatározó lehet ilyen méretű adatállományokkal dolgozva.

[43] Az egyének népszámlálásban szereplő adatai és családtagjai segítségével történt a genealógiában való azonosítás. Dürr Ádám a feleségével, Dürr Gertrúddal szerepelt az 1869-es népszámlálásban. A neve, a neme, a születési éve és a felekezete szerint kiadott találatok között szerepel Ifjabb Dürr Ádám János, akiről az elérhető adatok összevetése után kiderül, hogy ugyanaz a személy, mint akit a népszámlálásban azonosítani szeretnénk. Így az adatbáziskezelő rendszer felületén az automatizált találatok manuális ellenőrzése után elvégezhettük az összekapcsolást.

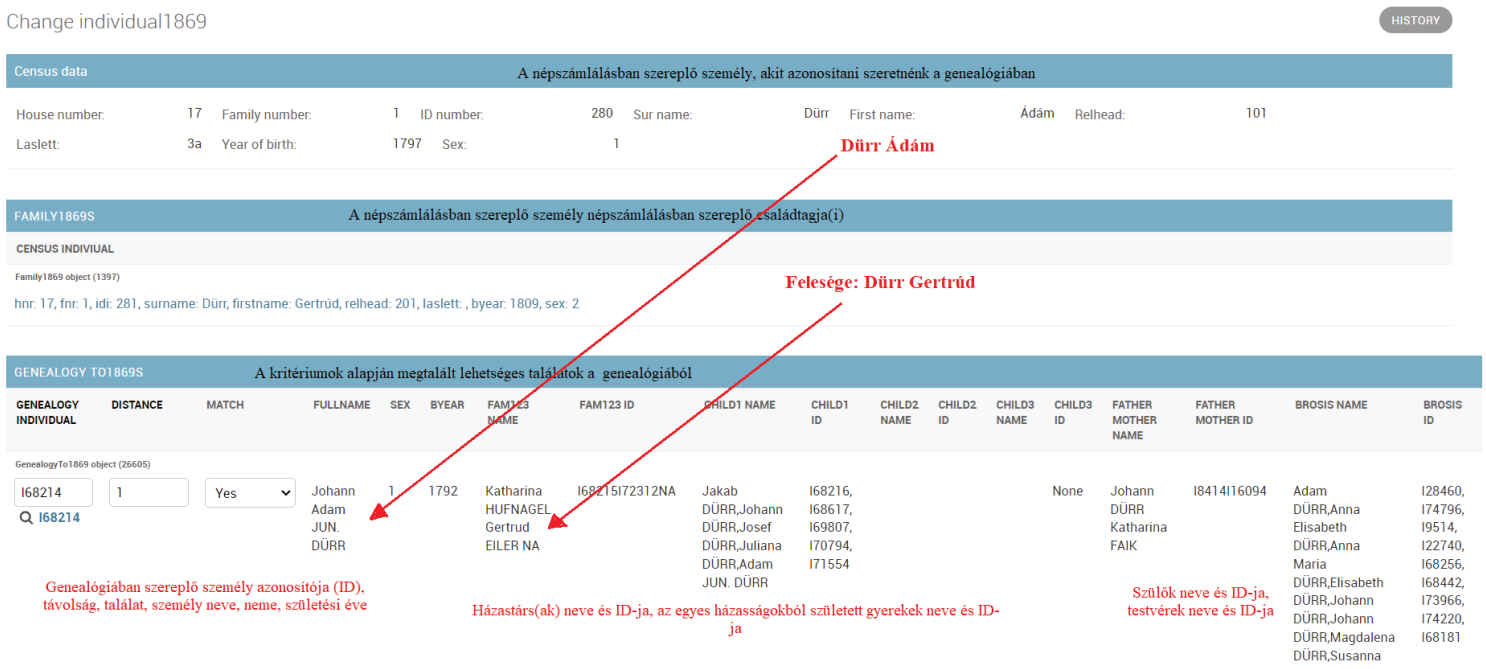

1. ábra: Az összekapcsolás folyamata Dürr Ádám példáján

Ugyan nemzetközi kutatásokban nem újkeletű a különböző forrásokban szereplő egyének összekapcsolása és az ezek végrehajtásának módszeréről szóló tanulmányok is rendszeresen látnak napvilágot,[44] magyar adatokon végzett hasonló kutatásokról, különösen annak végrehajtásának módszeréről kevesebb információ áll rendelkezésünkre.[45] Általában hasonló típusú forrásokat kapcsolnak össze a kutatók – például lélekösszeírásokat, anyakönyvi adatokat, hogy az egyének életében bekövetkező demográfiai eseményeket nyomon tudják követni –, míg jelen kutatásban egymástól struktúrájában, céljában és jellegében is eltérő forrásokat kötöttünk össze. A népszámlálások genealógiai adatokkal való összekapcsolásának módszertani ismertetője támpontul szolgálhat azoknak, akik hasonló jellegű kutatást kívánnak folytatni. A két népességösszeírás és az anyakönyvi adatokat tartalmazó genealógia együttes használata ugyanis jóval komplexebb elemzéseket tesz lehetővé, mint amikor csak egy-egy népszámlálás anyaga maradt fent egy településről.[46]

Források

Ortsfamilienbuch Bonyhád https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad

Népszámlálás 1870 = A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt, kiad. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Pest, 1871.

Népszámlálás 1880 = A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Pest, 1882.

TVL IV. B. 152./b = Tolna Vármegyei Levéltár IV. B. 152./b Tolna Megyei Cs. Kir. Megyehatóság iratai 1850–1860. A népszámlálás iratai 1850, 1857. 9–13. doboz

TVL V. 709./c = Tolna Vármegyei Levéltár V. 709./c Közigazgatási iratok 1850–1949. Bonyhád nagyközség iratai, 1869. évi népesség és háziállatok összeírása. 512–513. doboz

44 A történeti adatok összekapcsolásával sokáig főleg a társadalmi és földrajzi mobilitást vizsgálták a kutatók, majd a technológia fejlődésével egyrészt a vizsgálható mobilitás spektruma több generációsra nőtt, másrészt új témák vizsgálata is lehetővé vált. Ezekről részletesen beszámol: Ruggles – Fitch – Roberts 2018.

45 Különböző forrásokból származó életesemények összekapcsolásával létrejövő adatbázisokat elemez Őri Péter is annak érdekében, hogy különböző demográfiai folyamatokat mutathasson be hosszmenti adatokon, pl.: Őri 2022. 453–479. Szintén különböző forrásokban azonosít egyéneket Ballabás Dániel is, aki a főnemesség rokoni, gazdasági és politikai kapcsolatainak kutatásához használja fel a saját maga által elkészített adatbázisokat. Ballabás 2020.

46 Mint például Mohács esetében: Gyimesi 2014.

Felhasznált irodalom

Andorka 1987 = Andorka Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alapján. Budapest (1987), 57–96. Történeti Demográfiai Füzetek 3.

Andorka 1988 = Andorka, Rudolf: A családrekonstitucios vizsgálat módszerei. Budapest, 1988.

Ballabás 2020 = Ballabás Dániel: Az 1911. évi gazdacímtár adatai a magyar főnemesség genealógiai kapcsolathálózatának tükrében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): Hálózat és Hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv, 2020. Budapest, 2020. 23–50.

Benda 2006 = Benda Gyula: A magyarországi családrekonstitúciós vizsgálatok mérlege. In: Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 2006. 67–76.

Bunovácz 2005 = Bunovácz Dezső (szerk.): Tolna megye kézikönyve. Magyarország régiói – Dél-Dunántúli régió. Kaposvár, 2005.

Dányi 1993 = Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Budapest, 1993.

Feigenbaum 2016 = Feigenbaum, James: A Machine Learning Approach to Census Record Linking. 2016. https://scholar.harvard.edu/files/jfeigenbaum/files/feigenbaum-censuslink.pdf

Gyimesi 2014 = Gyimesi Réka: Mohácsi háztartás-rekonstrukció: Az 1869-es népszámlálás felvételi íveinek feldolgozása. Demográfia 57. (2014:2–3), 183–212.

Gyimesi 2019 = Gyimesi Réka: Történeti demográfia lokális keretek között: Korlát vagy lehetőség? In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó, József (szerk.): Az ember helye, a hely embere: emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései. Pécs, 2019. 326–343.

Lencsés 2011 = Lencsés Ákos: Felekezet és statisztika. Vigilia, 76. (2011), 751–757.

Nagy 2008 = Nagy Mariann: Nemzetiség és vallás a Habsburg monarchiában az 1850-es években (az 1850/51-es népszámlálások) In: Kupa, László (szerk.): Vallás és etnikum Közép-Európában. Pécs, 2008. 102–113.

Őri 2022 = Őri, Péter: Parental loss in 18th–19th century Hungary: the impact of the parents' widowhood and remarriage on their children's survival, Zsámbék, 1720–1850. *The History of the Family* 27. (2022)4, 53–479.

Őri – Pakot 2011 = Őri Péter – Pakot Levente: Census and Census-like Material Preserved in the Archives of Hungary, Slovakia and Transylvania. Rostock, 2011. 1–57.

Pakot 2013 = Pakot Levente: Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön. Budapest, 2013. (KSH NKI Kutatási Jelentések 95.)

Pozsgai 2000 = Pozsgai Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. Történeti Demográfiai Évkönyv. Budapest, 2000. 166–224.

Richards et al. 2014 = Richards, Laura – Antonie, Luiza – Areibi, Shawki – Grewal, Gary – Inwood, Kris – Ross, Andrew: Comparing Classifiers in Historical Census Linkage. 2014 IEEE International Conference on Data Mining Workshop. Shenzhen, 2014. 1086–1094.

Rózsa 2014 = Rózsa Dávid (főszerk.) – Kovács Csaba – Nádudvari Zoltán – Nemes Erzsébet – Pásztor Angelika (szerk.): Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből: Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig. Budapest, 2014. 363–366.

Ruggles – Fitch – Roberts 2018 = Ruggles, Steven – Fitch, Catherine A. – Roberts, Evan: Historical Census Record Linkage. Annual Review of Sociology 44. (2018), 19–37.

Thirring 1983 = Thirring Lajos: Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői: 1869–1910. Budapest, 1983.

PONTES
6. (2023) pp. 227–246.
KÖZLEMÉNYEK
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.09

Nagy Mariann

Az egyes felekezetekhez tartozók demográfiai jellemzői a Magyar Korona országaiban (Magyarország és Horvátország) a 20. század elején/ az első világháború előtt[1]

Demographic Characteristics of Religions in the Lands of the Hungarian Crown (Hungary and Croatia) before World War I.

The aim of this study is to examine the relationship between the level of modernization and the most important demographic indicators of religions. Correlation analyses, which helped us to draw the conclusion, were produced by Statistica for Windows. Our study is based on statistical publications on national level. Hungary was one of the most diversified countries in terms of religions before World War I. Croatia was different from Hungary in terms of religious diversity, as the majority of its population was Roman Catholic and 25% Orthodox. First, we examine the relationship between religion and mother tongue. Then we analyse the demographic indicators of each religion. What immediately attracts our attention is the great difference in all indicators, like crude birth, death, natural increase and marriage rates. But more sophisticated indicators behave in similar manner. There was considerable difference in fertility, in rate of infant and child mortality. In addition, seasonality of marriages, marital age and the rates of religiously mixed marriages vary greatly from denomination to denomination. Moreover, there was considerable difference in the demographic indicators of the same religions between Hungary and Croatia.

Keywords: denomination, interfaith and interethnic marriages, age at marriage, crude birth and death rate, infant mortality, fertility, level of modernization

[1] Ez a tanulmány a 2011-ben Kolozsvárott angol nyelven megjelent tanulmány kisebb részletekben módosított változata. (Nagy 2012)

Bevezetés

Az első világháború előtt Magyarország az egyik legszínesebb vallási összetételű ország volt Európában. Az egymillió főt meghaladó felekezetek a római és görög rítusú katolikus, az ortodox, a református és az evangélikus voltak. Az izraelita felekezet létszáma is nagyon jelentősnek mondható, mivel alig több mint 100 év alatt, 1910-re már megközelítette az egymilliót. Horvátországban a lakosság 72%-a a római katolikus, 25%-a pedig a szerb ortodox egyházhoz tartozott. Mindössze a népesség 3%-a kötődött a református, az evangélikus vagy az izraelita felekezetekhez. (1. táblázat)

A vallás és az anyanyelv, illetve a nemzetiségi hovatartozás szorosan összekapcsolódott mindkét országban, bár Horvátország etnikailag kevésbé volt kevert, hiszen a horvátok és a szerbek a lakosság jelentős többségét, 87%-át tették ki. Magyarországon azonban a magyarok alig több mint a felét adták a népességnek, míg a lakosság közel 30%-át képviselték együttesen a románok, a németek és a szlovákok. (2. táblázat)

Magyarországon a népesség kb. 60%-a a római katolikus egyház tagja volt, akiknek közel kétharmada magyar anyanyelvű, a többiek a német, a szlovák és a horvát anyanyelvűek táborába tartoztak. A görögkatolikusok több mint fele román, a többiek ruszinok, szlovákok és magyarok voltak. Az ortodoxok kétharmada román, egyharmada szerb, az evangélikusok – akik 7,2%-át tették ki az össznépességnek – viszont majdnem egyenlő arányban oszlottak meg a magyar, a szlovák és a német nyelvű népesség között. A reformátusok és az unitáriusok majdnem valamennyien magyar nyelvűek voltak. (2. táblázat)

A magyarok és a németek kétharmada, a szlovákok majdnem háromnegyede a római katolikus felekezethez tartozott, míg a ruszinok 98%-a, a románok 38%-a, a szlovákoknak pedig a 4%-a a bizánci rítust követte. Meglehetősen sokan voltak az ortodox egyházak hívei: a szerbek 98%-a, a románoknak pedig 61%-a vallotta magát ortodoxnak. Horvátországban sokkal egysíkúbb a vallási kép: a horvátok római katolikusok, a szerbek ortodoxok voltak, a kislétszámú magyar és német nyelvű közösség nagy többsége római katolikus, kisebb részük protestáns vagy izraelita felekezetű volt. (3. táblázat)

Az egyes felekezetekhez tartozók demográfiai mutatói

Feltűnő, hogy minden demográfiai változóban számottevő különbségek vannak felekezetek szerint, mert mind a nyers, mind a finom mutatók jelentősen eltérnek (5–7. táblázat). Mindemellett, ugyanazon vallások magyarországi és horvátországi

demográfiai változói között is jókora különbség van. Az eltérések okai rendkívül sokrétűek és lokálisan eltérőek lehetnek. Tanulmányunkban nem célunk e sokrétegű háttér bemutatása, pusztán a legfontosabb demográfiai mutatók makroszintű korrelációs elemzésének néhány eredményét mutatjuk be.[2]

Vizsgálódásunk előtt azt feltételeztük, hogy országos szinten a demográfiai változók valamilyen módon összefüggést mutatnak a felekezetek modernizációs szintjével és kulturális fejlettségével. A korreláció irányát pedig nagyban befolyásolja, hogy melyik mutatóról van szó. A kulturális fejlettséget és a modernizáció mértékét jelen tanulmányunkban az írni-olvasni tudás, az iskolai végzettség (a középiskola legalább 4 osztályát végzettek) és a városban lakás statisztikai változói mutatják (8. táblázat). E három mutató mellett fontosnak tartottuk megjeleníteni a változók között az agráriumban foglalkoztatottak és a nem mezőgazdasági szektorban dolgozók arányát, valamint az emberek foglalkozási viszonyát (önfoglalkoztató, hivatalnok, szakképzett és szakképzetlen munkás) (9. és 10. táblázat). A korrelációelemzés eredményei a 11. táblázatban láthatók.

Házasságok

A házasságok vonatkozásában elmondható, hogy míg Magyarországon a vallások közötti házasodás jóval gyakoribb volt, mint a nemzetiségek közötti, Horvátországban éppen ellenkező tendencia figyelhető meg. Mi lehet ennek a jelenségnek az oka? A Horvátország 87%-át kitevő horvátok és szerbek vallásuk miatt élesen elkülönültek egymástól és ennek következtében meglehetősen ritkán házasodtak egymással. Ráadásul a két nemzet hagyományosan ellenséges volt egymással. Azaz a horvátországi szerbek és horvátok mind felekezetük, mind nemzetiségük miatt teljesen elkülönülnek egymástól. Magyarországon ez azért nem következett be, mert egy-egy felekezethez többféle nemzetiség, és egy-egy nemzetiséghez eltérő felekezetek tartoztak. A 4. táblázatból kiderül, hogy az unitáriusok kötötték a legtöbb vallásközi házasságot mind százalékos arányban, mind létszám szerint az összes magyarországi házasságkötést vizsgálva. Ez valószínűleg a viszonylag kis létszámuknak köszönhető. Őket követték a reformátusok, az evangélikusok és a görögkatolikusok. A legkevesebb vegyes házasság a római katolikusok, az ortodoxok és az izraeliták között történt (4. táblázat). A római katolikusok és a reformátusok

[2] A demográfiai változók és az etnikumok, felekezetek közötti összefüggések mikroszintű (régiók, településcsoportok, vagy egyes települések) elemzésével számos történész, történeti demográfus foglalkozott. Jelen tanulmányban nem kívánunk ezen kutatások eredményeire kitérni, de a teljesség igénye nélkül fontosnak tartjuk megemlíteni a legfontosabb munkáikat, melyek között a regionalitáson túllépve országos és európai összehasonlító vizsgálatok is előfordulnak: Andorka 1984., Dányi 1977., Faragó 2003, 2008., Husz 2002., Őri 2010, 2019., Pakot 2015.

körében átlagosan 7780 házasságot kötöttek 1909 és 1912 között. Ez kétszer annyi volt, mint a római katolikusok és az evangélikusok között megkötött házasság. A görögkatolikus és ortodox románok is elég gyakran házasodtak egymással.

A nők házasodási kora Horvátországban alacsonyabb volt, mint Magyarországon. Míg Magyarországon a 24 év alatti nők 76,1%-a volt férjezett, addig Horvátországban ez az arány 78,3% volt. Ha a 20 év alattiak családi állapotát vizsgáljuk, akkor Magyarországon a nők 40,3 %-a házasodott 20 év alatt, míg Horvátországban 44,6 %. A különbség mindkét életkorra vonatkozóan jelzi, hogy a magyarországi társadalom összességében már a modernizáció magasabb szintjén van, mint a még a 20. század elején is négyötödrészt a mezőgazdaságból élő horvát népesség. Ezek az átlagos értékek felekezetenként ugyanakkor jelentős különbséget takarnak: az ortodox nők 45,9 %-a házasodott 20 éves kor alatt, ezt követték az evangélikusok (43,2 %), a görögkatolikusok (42,5 %), a reformátusok (40,0 %), végül a római katolikusok (39,8 %). Az országos átlagot két felekezet húzza le Magyarországon: az unitáriusok és az izraeliták. A 20 év alatti unitárius nőknek mindössze 31,3%-a volt férjnél, míg az izraelita nők körében ez az arány mindössze 17,0 % volt (5. táblázat). Elemzéseink nagyon erős negatív korrelációt mutatnak a fiatal nők házasodási kora és az iskolai végzettség (legalább 4 középiskolai osztály elvégzése), a városi lakóhely és a modern ágazatokban való foglalkoztatás között. Az unitáriusok és az izraeliták jelentős arányban dolgoztak a nem mezőgazdasági szektorokban, ezzel összefüggésben erősen városiasodottak és iskolázottak voltak, aminek következtében körükben a házasságkötés jóval későbbre tolódott, mint a többi vallás esetében. Az ortodoxok és a görögkatolikusok ugyanakkor messze alulreprezentáltak voltak a városi polgárok, az értelmiségiek, a modern szektorokban foglalkoztatottak körében. Az 1. ábra például azt mutatja, hogy az izraeliták, az unitáriusok és az evangélikusok az országos átlagot meghaladóan rendelkeztek középiskolai végzettséggel Magyarországon és Horvátországban is. Kérdés, hogy a 20 éven aluli evangélikus nők körében miért volt az unitáriusokénál és az izraelitákénál jóval magasabb a házasok aránya. Ennek egyik oka valószínűleg az evangélikusok etnikai összetételében kereshető, mivel körükben magas volt a szlovákok aránya, akik nagyobb arányban éltek vidéken és mezőgazdaságból, mint az unitáriusok és az izraeliták.

Horvátországban a 20 év alatti házas nők száma valamennyi felekezet esetén jóval magasabb, mint Magyarországon. Az ortodox nők annyiban képeznek kivételt, hogy Magyarországon 46, míg Horvátországban csak 37%-uk házasodott 20 éves kora előtt. Arányuk különösen alacsony Horvátország nyugati megyéiben (Lika-Krbava, Modruš-Fiume és Zágráb), ahol a római katolikus nők is meglehetősen későn házasodtak. Ez a három megye - Lika, Fiume nagyobbik része és Zágráb déli része – korábban a katonai határőrvidékhez tartozott, ahol a lakosság részben a római katolikus, részben az ortodox felekezet híve volt. Az 1850-es években a Katonai Határőrvidéken tilos volt a katonaköteles korú férfiak számára, hogy a szolgálatból

való kilépésük előtt megházasodjanak. Az első világháború idején a magyar demográfiai adatok egyik kötetében olvasható, hogy a statisztika szerint „a házasságkötési engedélyek száma az utóbbi években növekedett".[3] A tilalmat 1912-ben függesztették fel. A horvát Katonai Határőrvidék 1881-ig katonai kormányzás alatt állt, ahol a hatóságok ragaszkodtak a házasságkötések szigorú tiltásához. Ez volt az oka annak, hogy a Katonai Határőrvidék területén a késői házasságkötések általánossá váltak, és ez a helyzet nem változott a katonai kormányzás kivonulása sem. Ez lehet a magyarázata a 20 év alatti ortodox nők alacsony arányának Horvátországban.

Halálozások

A nyers halálozási arányok erős negatív korrelációt eredményeztek a modernizációval és az iskolázottsággal. Minél magasabb számban dolgoznak ugyanazon felekezet tagjai a modern ágazatokban, annál alacsonyabb a halálozási arányuk. Így az izraeliták körében a halálozások száma ezer főre vetítve a legalacsonyabb. Furcsa módon a halálozási arány a görögkatolikusok és reformátusok esetében Magyarországon lényegesen magasabb, mint a Horvátországban (5. táblázat). A magyarországi görögkatolikusok ruszinok és románok voltak, akiknek a modernizációt képviselő mutatói a legalacsonyabbak. Ezzel szemben a horvátországi görögkatolikusok körében a kulturális és modernizációs mutatók jóval magasabbak voltak. Ez részben annak köszönhető, hogy a horvátországi görögkatolikusok több mint fele horvát volt. Rajtuk kívül a szlavóniai görögkatolikus ruszinok sokkal jobb körülmények között éltek, mint az északkelet-magyarországiak. A szintén Szlavóniában élő magyar reformátusok ugyancsak magasabb életszínvonalon éltek, mint azokban a magyarországi falvakban, amelyeket maguk mögött hagytak. Míg Horvátországban a mezőgazdaságban dolgozó reformátusok 67%-a földbirtokos volt, Magyarországon arányuk csak 58% volt. Ráadásul a horvátországi reformátusok között több volt a kézműves-iparos, mint a magyarországiak körében. Elég sok, a cseh tartományból származó németül beszélő református katonatiszt és altiszt maradt Horvátországban a Katonai Határőrvidék megszűnése után, akik szintén a református felekezet létszámát gyarapították.

A 2. ábra érdekes képet ad a csecsemőhalandósági rátákról[4] 1909–1912 között. Mindenekelőtt, az országos átlag Magyarországon magasabb volt, mint

[3] Ungarische Statistische Mitteilungen. Neue Serie. 50. Budapest 1916. 5*

[4] Faragó 2003. átfogó képet ad a magyarországi csecsemőhalandóságról a 18–20. században. Ő is kiemeli a mutató vizsgálatának jelentőségére, hiszen a demográfiai átmenet előtt egyrészt a halálozások kb. harmada fiatal volt, ez volt az oka a drámaian alacsony születéskor várható élettaramnak. A demográfiai átmenet pedig ebben a jelenségben hozta el a leglátványosabb változást. A regionális, felekezeti eltérésben Faragó is utal mind a kulturális, mind a gazdasági-társadalmi adottságokra.

Horvátországban. A reformátusok és az evangélikusok kivételével az összes többi felekezet esetében az egy éves koruk előtt elhunyt gyermekek száma ezer élve születettre vetítve Magyarországon magasabb volt, mint Horvátországban (5. táblázat).[5] Tanulmányunkban ezzel kapcsolatban arra mutathatunk rá, hogy már az 1850-es és 1860-as években a csecsemőhalandóság számai Horvátországban és a Katonai Határőrvidéken valamivel alacsonyabbak voltak, mint Magyarországon, ahol a csecsemőhalandóság magas volt, különösen a kisparaszti munkások és a mezőgazdasági munkások körében. Ráadásul a mezőgazdasági munkások aránya Horvátországban lényegesen alacsonyabb volt, mint Magyarországon. Ugyanakkor az anyák Horvátországban valószínűleg tovább szoptatták gyermekeiket, mint Magyarországon.

Születések, termékenység

A születéseket és a termékenységet a Magyar Statisztikai Hivatal rendkívül részletesen regisztrálta a 20. század elején, és ekkoriban a törvénytelen születéseket is nyilvántartásba vették. Érdekes módon az utóbbi jelenség az ortodoxok (15,8%) és az unitáriusok (14%) körében volt a legmagasabb, de az izraeliták között is elég sok volt (10,6%). A legkevesebb illegitim születést az evangélikusoknál regisztrálták. Horvátországban kevesebb volt a törvénytelen születések száma, mint Magyarországon (5. táblázat). Annak ellenére, hogy a törvénytelenül születettek aránya vallásonként különbözött, a korreláció elemzések nem találtak összefüggést a törvénytelenség és más változók között.

A nyers születési ráta a legmagasabb a görög és római katolikusok (39,2 és 36,1‰), a legalacsonyabb az izraeliták (27,4‰) körében volt Magyarországon 1910/11-ben (5. táblázat). Mind Magyarországon, mind Horvátországban csökkenés tapasztalható (a demográfiai átmenet harmadik szakaszának részeként) a nyers születési arányszámokban 1900/01 és 1910/11 között. Mindazonáltal Horvátországban a nyers születési ráta az evangélikusok körében volt a legmagasabb (46,4‰), és még nőtt is az említett 10 év alatt (47,2‰). A második legmagasabb az ortodoxok körében volt (42,6‰). A mi értelmezésünk szerint e két felekezet többsége falvakban élt, részben erre vezethető vissza ez az eredmény. A római és görögkatolikusok, a reformátusok és izraeliták nyers születési aránya Horvátországban alacsonyabb volt, mint Magyarországon.

A termékenységre vonatkozóan kétféle adat áll rendelkezésünkre. Egyrészt minden egyes népszámlálás 1890-től kezdődően a születések számát ezer nőre

5 A horvát szakirodalom (Čulina, Tatjana - Jovanović, Višnja 2015) részben a szoptatás eltérő jellemzőit említi az alacsony csecsemőhalandóság okaként.

vetítve (házasok és nem házasok) megadja. Ez az adatsor más mutatókkal nem korrelál. Magyarországon ez a termékenységi mutató a római katolikusok körében volt a legmagasabb (232), akiket a görögkatolikusok (227), az izraeliták (208), az evangélikusok (200) és a reformátusok (197) követtek. Az ortodox nők voltak a legkevésbé termékenyek, mert 191 születést regisztráltak ezer házas nőre. 1910/11-re a termékenység az izraeliták körében nagymértékben csökkent (163-ra), a római katolikusoknál a fogyás jóval kisebb (232-ről 213-ra), míg az evangélikusoknál 200-ról 182-re, illetve az ortodoxoknál 191-ről 179-re (6. táblázat) módosult a születések száma 1000 nőre vetítve.[6]

Másrészt 1903-tól kezdve, minden nő halála után, részletes kérdőívet kellett kitölteni. Ennek eredményeképpen jött létre egy jelentős adatbázis azon gyermekekről, akiknek a családjában a házasság az anya halála miatt megszűnt. Ezek az adatok az előző adatsorral ellentétben erős összefüggést mutattak a városi életmóddal, az iskolai végzettséggel és a modern ágazatokban való foglalkoztatottsággal. Ezen adatfelvétel esetében az izraeliták termékenysége a legmagasabb. 1909–12-ben átlagosan 467 gyerek született 100 olyan házasságból, amelyben a házasság a nő halála miatt megszűnt. A római katolikusok esetében ez a szám 429, az összes többi felekezet esetében pedig 400-nál alacsonyabb volt. Horvátországban ez a termékenységi mutató a római katolikusok, reformátusok és izraeliták körében alacsonyabb volt, mint Magyarországon (7. táblázat).

Következtetések

A természetes szaporodás, a törvénytelen születések száma és az első termékenységi mutató (az 1000 nőre jutó születések száma) nem korrelál egyik független változóval sem.[7] A többi demográfiai mutató közül négy (20 év alatti házas nők, nyers születési arányszám, nyers halálozási arányszám, csecsemőhalandósági

6 A termékenységre vonatkozóan Őri kiemeli, „hogy jóval több, mikroszintű, a termékenységet és annak oksági viszonyait feltáró kutatásra lenne szükség", mivel Pest megyei elemzésében úgy találta, hogy az izraelita és az ortodox népesség volt valószínűleg a termékenységi átmenet előfutára. Őri 2010. 390. Makro szintű elemzésünk hasonló eredményt mutat. Őri arról is ír ugyanott, hogy a felekezeti különbségek a 19. sz. utolsó harmadában újra felerősödnek. Meglátásunk szerint makroszinten is ez mutatkozik meg még a 20. sz. elején is. A termékenység terén Őri a 18. században a lokalitás és a gazdálkodás jelentőségét emeli ki, a 19. század végén viszont a gazdasági, társadalmi, kulturális átalakulás, azaz az általunk is néhány változóval megszemélyesített modernizáció vált egyre jelentősebbé. Őri 2010. 396.

7 Kovács I. Gábor vitatja a felekezetileg eltérő természetes szaporodás jelentőségét a felekezeti viszonyok változásában. Kovács I. 2010. 49–75. Vizsgálódásunk előterében azonban a demográfiai és az általunk kiválasztott néhány modernizációs mutató közötti összefüggések állnak az országos adatok tükrében, ezért nem gondoljuk, hogy ezzel ellentmondanánk Kovács I. állításának.

arányszám) negatívan korrelál a modernizációs változókkal: minél magasabb egy felekezet modernizációs változója, annál alacsonyabbak a felsorolt demográfiai mutatók. Ennek megfelelően viszont a demográfiai mutatók pozitívan korrelálnak a hagyományos agrárszektorban foglalkoztatottakkal. A második termékenységi mutató (a nők halála miatt megszűnt házasságokból születő gyermekek átlagos száma) kivétel a demográfiai mutatók között, mert pozitívan korrelál a modernizációs változókkal, de negatívan az agrárszektorban dolgozók arányával. Ez azt jelenti, hogy – ellentétben a feltételezésünkkel (a modernizáció fordítottan arányos a termékenységgel) – minél alacsonyabb a modernizáció és a kultúra szintje egy adott felekezet tagjai esetében, annál alacsonyabb a termékenységük, azaz a korreláció ebben az esetben egyenes arányosságot eredményezett. Erre a jelenségre az a magyarázat, hogy ezen felekezetekben magas a nők halandósága. Minél fejlettebb volt egy társadalom, annál tovább éltek a nők, és annál több gyermekük született (a születésszabályozás nem volt elterjedt). Ezzel szemben egy elmaradott, nagyszámú földnélküli mezőgazdasági munkással rendelkező hagyományos és szegény agrártársadalomban az anyák halandósága meglehetősen magas. Ez volt az oka annak, hogy ezek a nők nem tudtak annyi gyermeket vállalni, mint amennyit a fejlett, modern társadalmakban élő nők.

Források

Magyar Statisztikai Évkönyv. 1914. Budapest, 1916.
Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. Budapest, 1915.
Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 50. Budapest, 1916.
Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. Budapest, 1920.

Felhasznált irodalom

Čulina – Jovanović 2015 = Čulina, Tatjana – Jovanović, Višnja: Causes of death in children of the Kvarner Bay area (western Croatia) in the 19th century. Medicina Fluminensis 51. (2015:2), 276–282. https://hrcak.srce.hr/file/205720

Dányi 1977 = Dányi Dezső: Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. Demográfia, 20. (1977:1), 56–87.

Faragó 2008 = Faragó Tamás: Felekezet és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (Szerk.): Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Budapes, 2008. 78–100.

Faragó 2003 = Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (Szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003. 446–456.

Husz 2002 = Husz Ildikó: Család és társadalmi reprodukció a 19.században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében. Budapest, 2002.

Kovács I. 2010 = Kovács I. Gábor: Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak. In: M. Császár Zsuzsa – Szalai Gábor (Szerk.): Kálvin – magyarság – Európa. Pécs, 2010. 49–75.

Mrđen – Friganović 1998 = Mrđen Snježana - Friganović Mladen: The Demographic Situation In: Croatia. Geoadria, vol. 3. (1998:1), 29–56. https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/geoadria/article/view/45

Nagy 2012 = Nagy Mariann: Demographic Characteristics of Religions in the Lands of the Hungarian Crown (Hungary and Croatia) before World War I. Romanian Journal of Population Studies, VI. (2012:1), 51–65.

Őri 2010 = Őri Péter: Etnikum, felekezet és demográfiai különbségek a 18-19. századi Magyarországon. Demográfia, 53. (2012:4), 373–405.

Őri 2019 = Őri Péter: Social status homogamy in a religiously diverse society: modernization, religious diversity, and status homogamy in Hungary between 1870–1950. History Of The Family, 24. (2019:1), 15–37.

Pakot 2015 = Pakot Levente: Maternal health and infant mortality in rural Transylvania: A case study of Vlăhiţa and Căpâlniţa, 1850–1939. Romanian Journal of Population Studies, 9. (2015:1), 5–24.

Mellékletek

1. táblázat. Vallási hovatartozás anyanyelv szerint a magyar korona országaiban 1910-ben (1000 fő)

Magyarország	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	Egyéb	Magyarország
Magyar	5 837	304	2 562	417	41	73	701	10	9 945
Német	1 268	2	23	411	2	0,2	197	1	1 903
Szlovák	1 398	79	10	452	1	0,1	6	1	1 946
Román	8	1 134	1	2	1 799	1	1	3	2 948
Ruszin	5	426	0,1	0,1	1	0,0	3	0,0	434
Horvát	193	0,4	0,1	0,1	1	0,0	1	0,0	195
Szerb	4	2	0,0	0,1	454	0,0	0,1	1	462
Egyéb	298	31	7	25	36	0,2	3	1	401
Magyarország	9 010	1 978	2 603	1 306	2 334	74	911	17	18 235

Horvátország	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	Egyéb	Horvátország
Magyar	88	0,3	11	1	0,3	0,02	5	0,0	**106**
Német	104	0,1	4	19	0,3		6	0,0	**134**
Szlovák	9	0,2	1	12	0,0		0,1		**22**
Román	0	0,2	0,0	0,0	1		0,0	0,0	**1**
Ruszin	1	8	0,0	0,0	0		0,0		**8**
Horvát	1 618	9	1	1		0,00	10	0,3	**1 638**
Szerb					645				**645**
Egyéb	59	0,3	1	0,4	7		0,4	0,1	**68**
Horvátország	**1 878**	**18**	**18**	**34**	**653**	**0,02**	**21**	**0,4**	**2 622**

Forrás: Magyar Statisztikia Évkönyv 1914. Budapest 1916. 20.

2. táblázat. A különböző vallási felekezetek tagjainak anyanyelve (%)

Magyarország	Római katolikus	Görög-katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	Egyéb	**Magyarország**
Magyar	64,78	15,39	98,42	31,92	1,74	98,62	76,91	56,09	**54,54**
Német	14,07	0,09	0,87	31,44	0,09	0,23	21,62	5,70	**10,44**
Szlovák	15,51	4,00	0,39	34,58	0,03	0,09	0,63	7,43	**10,67**
Román	0,09	57,31	0,05	0,12	77,06	0,75	0,11	17,68	**16,17**
Ruszin	0,05	21,54	0,00	0,00	0,04	0,01	0,30	0,14	**2,38**
Horvát	2,14	0,02	0,00	0,01	0,04	0,01	0,06	0,09	**1,07**
Szerb	0,04	0,10	0,00	0,01	19,47	0,03	0,01	5,84	**2,53**
Egyéb	3,31	1,56	0,26	1,92	1,53	0,28	0,36	7,03	**2,20**
Összesen	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	100,00	100,00	100,00

Horvátország	Római katolikus	Görög-katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	Egyéb	Horvátország
Magyar	4,68	1,43	63,08	4,23	0,04	90,48	22,11	7,51	**4,04**
Német	5,54	0,29	24,56	56,35	0,04		29,50	8,03	**5,11**
Szlovák	0,46	1,06	3,12	36,15	0,00		0,24	0,00	**0,82**
Román	0,00	0,90	0,02	0,01	0,09		0,01	0,78	**0,03**
Ruszin	0,03	43,07	0,01	0,01	0,02		0,01	0,00	**0,32**
Horvát	86,14	51,64	5,45	1,94	0,00	9,52	46,15	67,62	**62,49**
Szerb	0,00	0,00	0,00	0,00	98,74		0,00	0,00	**24,60**
Egyéb	3,15	1,61	3,77	1,30	1,06		1,97	16,06	**2,59**
Összesen	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**	**100,00**

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1914. Budapest 1916. 20.

3. táblázat. A különböző etnikai csoportok vallási hovatartozása (%)

Magyarország	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin	Horvát	Szerb	Egyéb	**Magyarország**
Római katolikus	58,69	66,62	71,81	0,29	1,05	98,93	0,84	74,30	**49,41**
Görög katolikus	3,06	0,09	4,07	38,45	98,10	0,22	0,41	7,68	**10,85**
Református	25,77	1,19	0,52	0,05	0,01	0,03	0,01	1,70	**14,28**
Evangélikus	4,19	21,58	23,21	0,05	0,01	0,07	0,03	6,25	**7,16**
Ortodox	0,41	0,12	0,03	61,01	0,20	0,44	98,46	8,89	**12,80**
Unitárius	0,74	0,01	0,00	0,02	0,00	0,00	0,00	0,05	**0,41**
Izraelita	7,05	10,35	0,30	0,03	0,62	0,30	0,02	0,83	**5,00**
Egyéb	0,10	0,05	0,07	0,10	0,01	0,01	0,22	0,30	**0,09**
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Croatia	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin	Horvát	Szerb	Egyéb	**Horvátország**
Római katolikus	83,00	77,57	39,72	10,52	6,83	98,73		87,07	**71,62**
Görög katolikus	0,24	0,04	0,86	18,79	91,10	0,55		0,42	**0,67**
Református	10,69	3,29	2,59	0,35	0,02	0,06		1,00	**0,68**
Evangélikus	1,35	14,19	56,47	0,47	0,05	0,04		0,65	**1,29**
Ortodox	0,25	0,22	0,12	69,27	1,96	0,00	100,00	10,17	**24,91**
Unitárius	0,02					0,00			**0,00**
Izraelita	4,43	4,67	0,24	0,24	0,04	0,60		0,62	**0,81**
Egyéb	0,03	0,02		0,35		0,02		0,09	**0,01**
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1914. Budapest 1916. 20.

4. táblázat. A vegyes házasságok gyakorisága Magyarországon, 1909–1912

	A felekezetek összes házasságkötésének	A felekezetekhez tartozó személyek
	százalékában	
Unitárius	63,1	0,89
Református	37,8	0,42
Evangélikus	35,9	0,38
Görög katolikus	29,6	0,33
Római katolikus	18,2	0,17
Ortodox	16,3	0,17
Izraelita	9,7	0,08

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. Budapest 1916. 42–73.

5. táblázat. A vallások fontos demográfiai mutatói, 1909–1912

Magyarország	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	**Magyarország**
20 év alatti házas nők %	39,8	42,5	40,0	43,2	45,9	31,3	17,0	**40,3**
Születési arányszám 1910/11, ‰	36,1	39,2	33,3	31,3	34,8	33,2	27,4	**35,1**
Halálozási arányok 1910/11, ‰	23,7	27,4	23,6	21,9	28,0	21,7	14,9	**24,1**
Természetes szaporodás 1910/11, ‰	12,4	11,8	9,7	9,4	6,8	11,5	12,5	**11,0**
Csecsemő halandóság	207,3	198,5	197,0	171,8	218,8	170,3	125,0	**201,0**
Törvénytelen születések %	8,6	8,7	9,2	5,8	15,7	14,3	10,6	**9,5**

Horvátország	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	Horvátország
20 év alatti házas nők %	47,0	66,1	50,8	57,2	37,1		25,9	**44,6**
Születési arányszám 1910/11, ‰	35,9	35,0	24,8	47,2	40,2		19,5	**36,9**
Halálozási arányok 1910/11, ‰	24,5	23,9	18,1	27,7	29,2		13,7	**25,6**
Természetes szaporodás 1910/11, ‰	11,4	11,1	6,7	19,5	11,0		5,8	**11,3**
Csecsemő halandóság	193,0	189,0	203,0	211,5	193,8		99,8	**193,0**
Törvénytelen születések %	6,6	4,0	8,4	6,4	10,8		2,4	**7,6**

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 50. Budapest 1916. 100*, 103*, 112*

6. táblázat. Termékenységi mutatók 1.

	1900-1901			1910-1911		
	Törvényes	Törvénytelen	Összes	Törvényes	Törvénytelen	Összes
	élve született 1000 15-49 éves korú			élve született 1000 15-49 éves korú		
	házas	nem-házas	összes	házas	nem-házas	összes
	nőre			nőre		
Magyarország						
Római katolikus	232	40	162	213	35	149
Görög katolikus	227	44	171	222	42	161
Református	197	35	146	190	37	138
Evangélikus	200	29	144	182	24	130
Ortodox	161	70	152	179	69	143
Unitárius	191	56	146	189	52	138
Izraelita	208	26	131	163	27	106
Magyarország	**217**	**43**	**156**	201	39	144
Horvátország						
Római katolikus	219	30	155	203	28	144
Görög katolikus	228	17	165	197	18	144
Református	147	18	111	142	28	111
Evangélikus	250	47	192	257	48	202
Ortodox	245	48	181	223	52	166
Izraelita	157	6	98	115	3	71
Horvátország	**225**	**33**	**160**	207	34	149

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 50. Budapest 1916. 103*

7. táblázat. Termékenységi mutatók 2.

	A nő halála miatt megszűnt házasságokból született gyermekek átlagos száma 1909–1912-ben		
Magyarország	Magyarok	Nem-Magyarok	Összesen
Római katolikus	4,27	4,32	4,29
Görög katolikus	4,18	3,92	3,95
Református	3,82	4,10	3,82
Evangélikus	3,98	3,86	3,90
Ortodox	4,07	3,74	3,74
Unitárius	3,76		3,76
Izraelita	4,52	5,02	4,67
Magyarország	**4,13**	**4,02**	**4,08**

Horvátország	Magyarok	Nem-Magyarok	Összesen
Római katolikus	4,58	3,91	3,93
Görög katolikus		4,80	4,80
Református	3,41	4,50	3,80
Evangélikus		4,90	4,89
Ortodox		4,08	4,08
Izraelita	4,37	4,65	4,60
Horvátország	**4,40**	**3,98**	**3,99**

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 50. Budapest 1916. 842–843.

8. táblázat. A vallások modernizációs és kulturális változói

Magyarország	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	**Magyarország**
Városlakók, %	23,16	6,19	24,34	16,78	7,82	17,24	50,85	**20,40**
6 év felettiek írástudása, %	80,20	39,00	83,60	88,90	50,20	80,10	90,10	**73,40**
Iskolai végzettség – a középiskola legalább 4 osztályát befejezte								
Férfiak, %	4,3	1,4	4,2	5,7	1,4	7,0	21,8	**4,6**
Nők, %	2,2	0,5	2,1	3,2	0,6	2,5	14,7	**2,8**

Horvátország	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	Horvátország
Városlakók, %	10,2	9,0	16,1	6,8	4,2		51,3	**9,0**
6 év felettiek írástudása, %	64,0	63,3	81,3	82,0	50,5		96,4	**61,2**
Iskolai végzettség – a középiskola legalább 4 osztályát befejezte								
Férfiak, %	2,3	2,6	4,1	2,9	1,6		29,2	**2,4**
Nők, %	1,4	1,0	1,8	1,7	0,7		18,2	**1,3**

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. Budapest 1920. 104–111., 178–179., 181–183.

9. táblázat. Magyarország aktív népessége főbb foglalkozási csoportok szerint 1910-ben

	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Unitárius	Izraelita	Magyarország
	%	%	%	%	%	%	%	**%**
Mező- és erdőgazdaság	53,38	80,85	64,13	61,16	80,67	62,89	6,49	**60,06**
Bányászat, ipar	22,61	7,58	15,27	19,16	8,55	13,21	36,51	**18,37**
Kereskedelem	2,44	0,52	1,81	2,49	1,37	1,44	36,98	**3,55**
Közlekedés, posta	2,98	0,92	2,99	1,99	0,77	2,81	3,19	**2,40**
Közszolgálat, szabad foglalkozású	3,48	1,47	3,72	3,59	1,43	5,28	7,98	**3,24**
Haderő	1,77	1,28	1,59	1,46	1,30	2,03	1,04	**1,58**
Napszámosok	3,05	2,32	2,17	2,37	2,33	1,77	1,46	**2,62**
Nyugdíjas, ingatlan tulajdonos	3,03	0,97	2,09	3,07	1,49	2,50	3,53	**2,49**
Házi cseléd	5,93	3,61	5,36	4,20	1,71	7,35	1,78	**4,73**
Egyéb, ismeretlen	1,32	0,47	0,86	0,50	0,39	0,72	1,04	**0,96**
Összes aktív kereső	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Foglalkozási viszony								
Önálló	37,91	53,75	43,60	51,88	59,34	48,26	41,07	**44,53**
Tisztviselők	6,96	2,24	5,59	7,64	2,73	7,77	23,61	**6,49**
Egyéb kisegítő személyzet	55,13	44,00	50,81	40,48	37,94	43,97	35,31	**48,98**
Modern szektorban foglalkoztatottak	31,52	10,49	23,79	27,23	12,12	22,74	84,66	27,56
Mezőgazdasági foglalkoztatott	56,43	83,17	66,31	63,53	83,00	64,66	7,95	62,68

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 56. Budapest 1915. 306–313.

10. táblázat. Horvátország aktív népessége főbb foglalkozási csoportok szerint 1910-ben

	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Ortodox	Izraelita	**Horvátország**
	%	%	%	%	%	%	%
Mező- és erdőgazdaság	76,45	79,17	56,88	70,24	87,01	3,75	**78,36**
Bányászat, ipar	11,08	8,22	15,63	15,43	4,66	26,05	**9,65**
Kereskedelem	1,54	1,23	1,76	1,44	1,36	48,63	**1,84**
Közlekedés, posta	1,33	0,72	6,18	1,71	0,51	4,12	**1,18**
Közszolgálat, szabad foglalkozású	2,04	1,84	1,58	1,70	1,64	6,46	**1,96**
Haderő	1,62	2,44	10,86	2,03	1,23	2,45	**1,61**
Napszámosok	1,82	2,48	3,39	3,57	1,83	0,29	**1,85**
Nyugdíjas, ingatlan tulajdonos	1,14	0,75	0,69	0,83	0,73	6,47	**1,07**
Házi cseléd	2,46	2,91	2,50	2,81	0,77	0,85	**2,03**
Egyéb, ismeretlen	0,51	0,25	0,52	0,26	0,27	0,92	**0,45**
Összes aktív kereső	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	**100,00**
Modern szektorban foglalkoztatottak	15,99	12,01	25,15	20,27	8,17	85,26	**14,63**
Mezőgazdasági foglalkoztatott	78,28	81,64	60,28	73,80	88,83	4,04	**80,21**

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Ús sorozat. 56. Budapest 1915. 315–321.

11. táblázat. A vallások demográfiai mutatóinak korrelációs együtthatói a társadalmi, foglalkozási és kulturális változókkal Magyarországon 1910-ben

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
20 év alatt házasodó nők	-0,89	-0,77	-0,94	0,88	0,85	0,75	-0,90	0,91	-0,52	-0,95	-0,91	-0,88
Nyers születési arányszámok	-0,79	-0,74	-0,83	0,70	0,90	0,65	-0,81	0,81	-0,77	-0,84	-0,83	-0,81
Nyers halálozási arányszámok	-0,88	-0,89	-0,93	0,90	0,93	0,62	-0,93	0,95	-0,79	-0,95	-0,92	-0,92
Csecsemő halandósági arány	-0,85	-0,73	-0,91	0,76	0,91	0,77	-0,85	0,86	-0,60	-0,93	-0,89	-0,79
Termékenységi mutatók 2.	0,86	0,89	0,83	-0,91	-0,75	-0,19	0,89	-0,88	0,39	0,80	0,84	0,84

1 Önálló iparos, kereskedő és fuvaros
2 Ipari, kereskedelmi és közlekedési dolgozók
3 Tisztviselők
4 Földbirtokosok
5 Földművesek
6 Napszámosok
7 Modern szektorban foglalkoztatott
8 Mezőgazdasági foglalkoztatott
9 írni-olvasni tudás
10 Iskolai végzettség, férfiak
11 Iskolai végzettség, nők
12 Városlakók aránya

1a. ábra. A férfiak iskolai végzettsége, 1910 – Legalább 4 osztályt végzettek

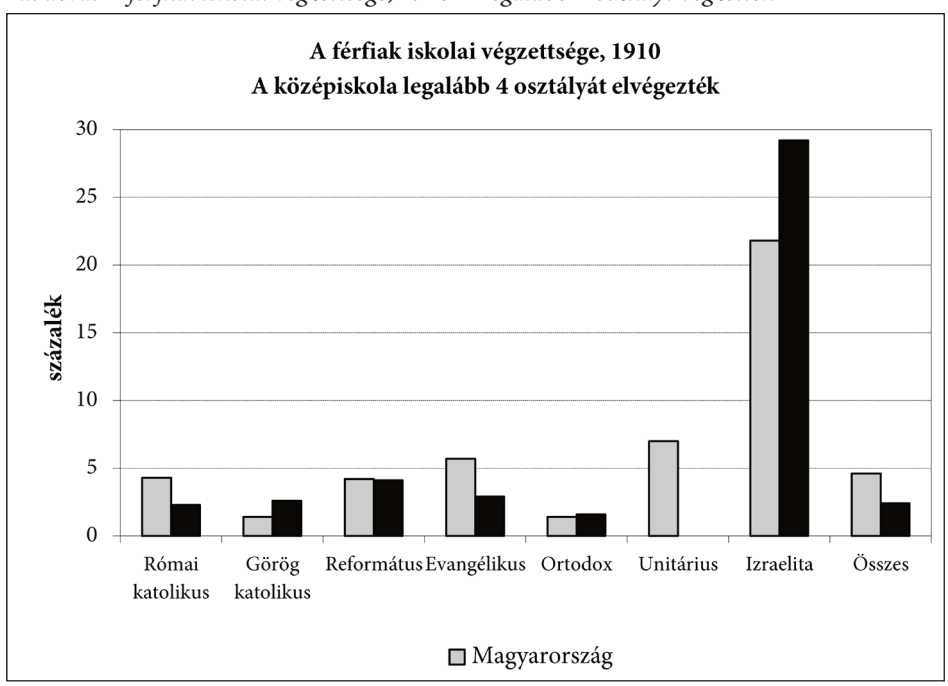

1b. ábra. A nők iskolai végzettsége, 1910 – A középiskola legalább 4 osztályát elvégezte

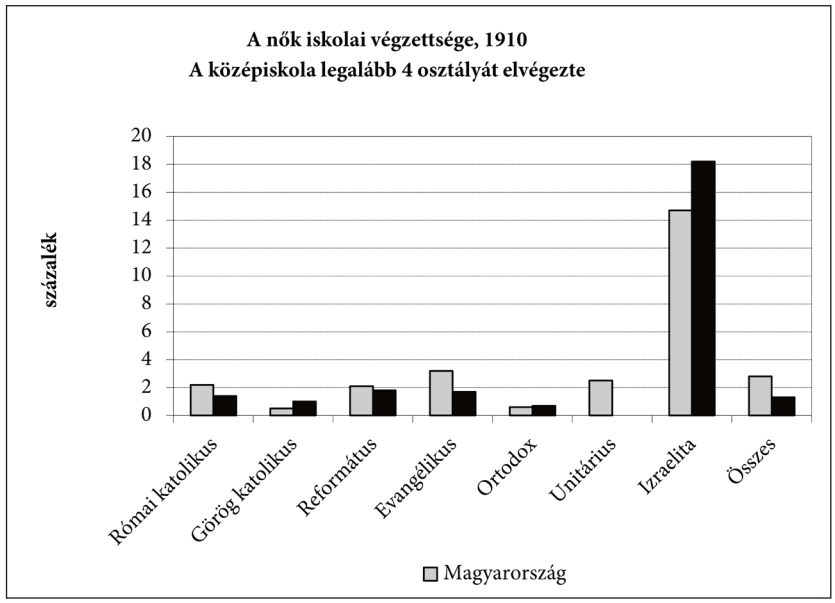

2. ábra. Csecsemőhalandóság,1909–1912 – 1000 élveszületettre jutó egy éves kora előtt elhunyt csecsemők száma

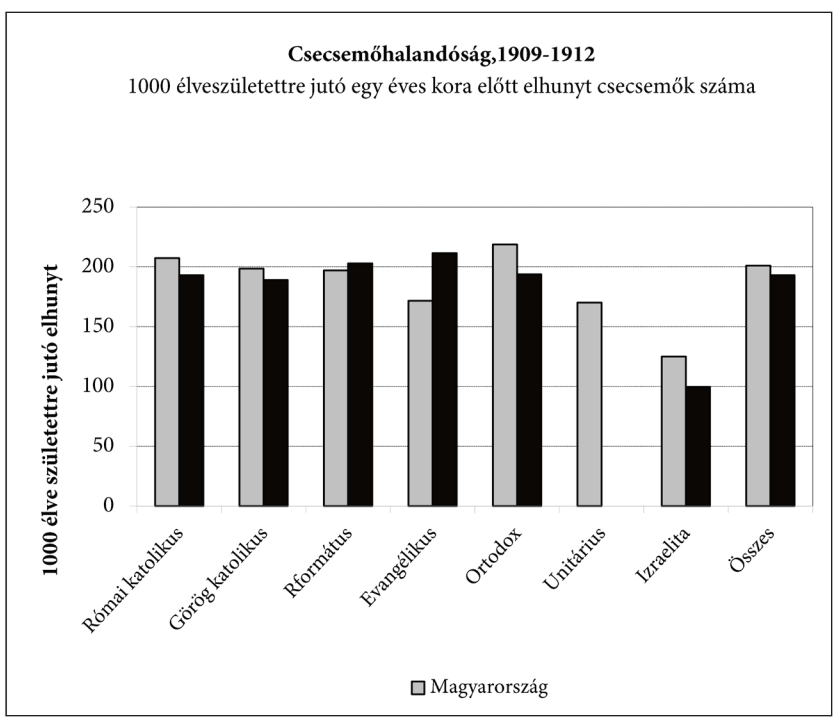

PONTES
6. (2023) pp. 247–297.
KÖZLEMÉNYEK
DOI: 10.15170/PONTES.2023.06.01.10

Csibi Norbert

„Tolna vármegye német községeit három csoportban meglátogatni szándékozom…”[1]

Steuer György kormánybiztos jelentése a völgységi németek közösségeiről, 1923. szeptember 10.

„I intend to visit the German villages of Tolna county in three groups...” – Report by György Steuer, Government Commissioner on the German communities in the Völgység, 10th September 1923.

The following report was written by György Steuer, Government Commissioner for Germans in Hungary (1922–1929) during his first year in office. His task at that time was to draw up proposals for the Prime Minister for the treatment of Germans in Hungary. The report on his tour in the German villages of the Völgység can be an important source on the local situation of the German village population in the early 1920s. The source provides us a kind of snapshot from below on the social and cultural conditions of the German villages of the district, furthermore, it give us insight on their mentality and local socio-political movements. We may see all of this, of course, through the lens worn by Steuer – honed to the focal points indicated in the introductory study. Seeing through Steuer's eyes, it is also clear that, in addition to economic issues, the school question was at the centre of discussions during the visits of the government commissioners. Also, Steuer did not directly detect the presence of Reichsdeutsch (alldeutsch) in the municipalities, but only referred to it in general, unspecific remarks. This further shows how important it is to find sources and aspects of the study of Hungarian–German coexistence, that do not focus attention exclusively on the history of the conflicts, since these were not the fundamental determinants of the events of everyday life.

Keywords: Germans in Hungary, Government Commissioner for Germans in Hungary

1 MNL TVL IV. B. 401. 1923. év doboza: 178/1923. Steuer György kormánybiztos levele Tolna vármegye főispánjának, 1923. július 25.

Bevezető

Steuer György, a magyarországi németajkúak kormánybiztosa 1923. július 5-én levelet intézett Jankó Ágoston Tolna vármegyei főispánhoz, melyben a megye német községeinek közelgő meglátogatásáról értesítette a helyi közigazgatás első emberét.[2] A posztra éppen egy évvel korábban[3] kinevezett Steuer jelezte, hogy három ütemben tervezi az utazást, melyet augusztus 4. és 10. között a völgységi járásban kíván megkezdeni. A körút menetrendjében rögzítették, hogy a hét nap alatt felkeresendő 16 község[4] környékén fekvő települések közül melyek elöljáróit hívja meg tanácskozásra a járási főszolgabíró. Az indulás Szekszárdról történt, ahol a főispán által összehívott értekezleten[5] ismertették a kormánybiztosi feladatkört, illetve gazdasági, kulturális és szociális kérdésekről tárgyaltak. Utóbbiakról a felkeresett községekben – képviselőtestületi ülések keretében – először a „*falusi nép hivatott vezetőivel, a községi jegyzővel, lelkésszel és tanítókkal, a községi elöljárókkal és képviselőtestületi tagokkal, valamint a gazdakörök és szövetkezetek, egyes társadalmi osztályok vezetőivel*" kívánt beszélni a kormánybiztos, és jelezte, hogy „*magával a néppel is közvetlenül fogok összeköttetésbe lépni, hogy esetleges jogosult kívánságait tőle is megtudjam*". Külön hangsúlyozta, hogy „*közérdekű és hazafias*" kormánybiztosi munkáját a „*magyar nemzeti közélet keretein belül, a fennálló törvények értelmében Méltóságoddal, a törvényhatóság első tisztviselőjével és a közigazgatási és tanügyi hatóságokkal teljes egyetértésben, a németajkú lakosság gazdasági, kulturális és szociális érdekeinek megóvása érdekében óhajtom elvégezni*".[6] A cél megvalósulása érdekében kíséretébe magasabb rangú vármegyei tisztviselő beosztását is kérte. Az utazásra végül néhány nap csúszással került sor (augusztus 7. és 13. között), az erről készült jelentés, a hozzá kapcsolódó javaslatokkal pedig szeptember 10-én készült el.

A levél, a látogatás és a miniszterelnökség keretében létestett kormánybiztosi állás is az 1918 utáni magyarországi németségpolitika több jellemző sajátosságát világítja meg. Ennek fókuszában két tényező állt: egyfelől a magyarországi

2 Uo.

3 A levél szerint 1922. július 6-án.

4 Ezek a következők voltak: Szekszárd, Kakasd (Belacz, Ladomány), Bonyhád (Börzsöny), Cikó (Mőcsény, Palatinca), Szálka (Grábóc), Bátaapáti, Mórágy, Nagymányok (Kismányok, Máza, Váralja), Majos, Izmény, Apar (Hant), Mucsfa (Lengyel), Bonyhádvarasd (Tabód), Nagyvejke (Kisvejke, Kisdorog, Kovácsi, Závod), Tevel, Zomba, Dőrypatlan.

5 Erre meghívták a vármegye alispánját és főjegyzőjét, a kir. tanfelügyelőt, a járási főszolgabírót, a nemzetgyűlési képviselőket, a vármegyei gazdasági egyesület elnökét és titkárát, valamint a vármegyei közéletben résztvevő más egyéneket.

6 L. az 1. lábjegyzetet.

németség feletti megfelelő kontroll gyakorlása és az asszimilációt célul tűző identitásformálás, másfelől elsődleges cél volt az is, hogy a béketárgyalásokra készülő kormány meggyőzze a győztes hatalmakat arról, hogy a magyarországi kisebbségeket a nemzetközi elvárásoknak megfelelő módon kezelik.[7] E szellemben kapta az 1919. augusztus 7-én hivatalba lépett Friedrich-kormányban a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere posztot Bleyer Jakab, a magyarnémetség (*Deutschungar*) szellemi vezetője,[8] aki már augusztus 20-án rendeletet adott ki a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról. Bleyer egyik közeli munkatársa a minisztériumban a németség ügyeivel foglalkozó államtitkára, Steuer György (1875–1943) lett.

Steuer az 1918 utáni magyar nemzetiségpolitika egyik fontos, másodvonalbeli szereplője volt. A dél-bácskai (Bács-Bodrog vármegye) palánkai járásban született, egy Palona (ma: Plavna) nevű multietnikus községben, ahol a magyarokkal német és sokác lakosok éltek együtt. A budapesti jogi egyetem elvégzése után a Honvédelmi Minisztériumban kezdte pályafutását, ahol 1917-re már főosztályvezetői szintig vitte.[9] Ekkor elfogadta Torontál vármegye főispáni posztját, illetve alapító elnöke lett a rövid életű, Wekerle Sándorhoz kötődő *48-as Alkotmánypárt* vármegyei szervezetének.[10] Főispáni működése alatt a megye lakosságának, így az itt élő szerbségnek is bizalmát élvezte.[11] A háború végén azonban le kellett mondania, és a terület elvesztése miatt ő volt az utolsó torontáli főispán.

A nemzeti kisebbségi minisztérium államtitkáraként 1919 és 1922 között működött. Kezdetben még Bleyer politikájával azonosult,[12] de kettejük viszonya hamarosan feszültségektől terhessé, már-már ellenségessé vált.[13] Steuer ugyanis konzekvensen a korabeli magyar közvélemény és a hivatalos körök szemléletét osztotta, amely a magyar kultúrfölény és a szupremácia megőrzésének, az elmúlt

7 Stöckert 2014. 25.

8 A 1918 utáni időszakban kibontakozó, felülről szervezett német nemzetiségi mozgalom már ekkor két ágra szakadt. A Brandsch Rudolf vezette erdélyi szászok a magyarországi németek autonóm jogaiért szólaltak fel, míg Bleyer Jakab kezdetben elvetett minden autonómiatervezetet. Erről l. Seewann 2015. 184–192. Az 1919 januárja utáni időszakban Brandsch Burgenland Ausztriához csatolása mellett állt ki, míg Bleyer ekkor már a területi autonómia megoldását támogatta. Marchut 2014. 52.

9 Dévavári 2018. 594.

10 Sajti 2016. 40.

11 Sajti 2016. 45.

12 Az államtitkári posztra Bleyer javasolta, aki szerint ekkor Steuer volt a hazai németség körében az egyik legnépszerűbb ember, őt személyesen pedig Steuer társadalompolitikai elkötelezettsége győzte meg. Spannenberger 2005. 43.

13 Uo. 46.

viszonyok visszaállításának szükségességét hangsúlyozta.[14] Ez az elgondolás – amelynek képviselői szerint az ország megcsonkításáért a túlságosan megengedő, dualizmus kori liberális nemzetfelfogás volt okolható – a trianoni trauma hatására még fel is erősödött, és a revíziós politika részeként ennek a politikának a felülvizsgálatát követelte.[15] Bleyer ellenben a kisebbségi jogok tényleges érvényesítésére törekedett,[16] bár 1917-ben a keresztény-konzervatív *Neue Post* szerkesztőjeként még maga is Steuer véleményével értett egyet, aki ekkor felszólította az értelmiséget, hogy legyenek a német nemzet vezetői és törekedjenek a magyar hegemónia megerősítésére.[17] Később azonban Bleyer visszalépett, Steuer viszont reálpolitikai megfontolások mentén lavírozni próbált.[18]

Hamar kiderült azonban, hogy a kormányzat Bleyert csak arra használja, hogy a kedvezőbb határmegvonás érdekében becsületes nemzetiségi politikát színleljen.[19] A békekötés után erre már nem volt szükség, így Bethlen István miniszterelnök a magyarországi németség önálló politikai szerveződését egyre inkább pártoló Bleyert ejtette,[20] a nemzeti kisebbségi minisztériumot pedig – miután átmenetileg a Külügyminisztérium alá rendelték, Steuer államtitkár hatáskörét pedig folyamatosan szűkítették – 1921 végén, a sikeres soproni népszavazást követően felszámolták,[21] a hozzá kapcsolódó feladatokat és jogköröket pedig szétosztották. A miniszterelnökség keretében – Pataki Tibor államtitkár vezetésével – felállították a Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályt, mely a Belügyminisztériummal és a Honvédelmi Minisztériummal szoros együttműködésben[22] gyűjtötte az információkat a hazai németségről és koordinálta a velük kapcsolatos kormányzati munkát. E mellett 1922-ben létrejött – szintén a miniszterelnökségen belül – egy kormánybiztosi pozíció, kifejezetten a magyarországi németség számára, amit azok létszámadataival igazoltak.[23] Ezzel a lépéssel a nemzeti kisebbségi minisztérium

14 Ezt mutatja egy 1919 szeptemberében készített részletes államtitkári jelentése is, melyet a Délvidék szerb megszállás alatti viszonyairól készített. Ebben úgy fogalmaz, hogy az itt élő nemzetiségeket, a szerbeket leszámítva „*még a múltban fennállott sérelmek sem indítják arra, hogy az anyaországgal szemben hűtlenné váljanak és bajaik orvoslását valamely új államban keressék, hanem az egész vonalon azt kívánják, hogy a magyar állam kötelékében továbbra is megmaradjanak...*" Idézi: Sajti 2012. 45.

15 Marchut 2020. 48.

16 Spannenberger 1999. 67.

17 Spannenberger 2005. 36.

18 Uo. 41.

19 Seewann 2015. 194.

20 Spannenberger 1999. 69.

21 Uo. 195.

22 Az átszervezés hátteréhez l. Spannenberger 1999. 71–72.

23 A délszlávok esetében a miniszterelnökségen belül egy szakreferenst és egy titkárt alkalmaztak. Spannenberger 1999. 72.

felszámolását is ellensúlyozni szándékoztak, hogy az a revízió külpolitikai céljai szempontjából az ne jelentsen hátrányt.[24]

Az utóbbi pozíció betöltésére a kormányzat Steuer Györgyöt találta meg, akit a Bleyerrel való szakítást követően nála mérsékeltebbnek és lojálisabbnak tartottak, és aki egyébként személyesen irányította a nemzetiségi minisztérium felszámolását.[25] Steuer az új megbízást először nem akarta elfogadni, hanem azt egy Bethlenhez intézett memorandumban feltételekhez kötötte.[26] A fizetés megemelése mellett a kormány stabil támogatását kérte, mivel államtitkári működése alatt korábban azt tapasztalta, hogy a helyi közigazgatási hatóságok nem hajlandók a kormányhatározatok végrehajtására.[27] Amúgy Steuer a kisebbségpolitika kapcsán elsősorban az általános gazdasági és kulturális szervezkedés támogatását, az iskolakérdés tapintatos és körültekintő kezelését látta fontosnak, és hangsúlyozta a kormányfőnek, hogy – ellentétben a radikálisabb szemléletűekkel – ő a feladatát magyar-nemzeti alapon kívánja ellátni.[28]

Bethlen 1922. július 6-án tájékoztatta Steuert konkrét feladatköréről, melynek részeként havonta legalább 8–10 napot köteles volt a németség körében tett körutazásokra, kiszállásokra szentelni. A kormánybiztosi hivatal önálló költségvetéssel nem rendelkezett, munkáját mindössze egy titkárnő segítette.[29] Feladata az volt, hogy a miniszterelnök számára megfelelő javaslatokat dolgozzon ki a németség kezelésére vonatkozóan, mely elsősorban a korábban említett megfigyelésre, információszerzésre és az asszimilációt elősegítő identitásformálásra törekedett, egyre inkább az állam magyarosító törekvéseinek eszköze lett.[30]

Bár a kormánybiztosi poszt nem járt tényleges intézkedési jogkörökkel, elsősorban véleményező-javaslattevő szerv volt, a német közösség körében végzett információgyűjtés szempontjából fontos szerepet töltött be. Bethlen az alábbiakban jelölte meg teendőit: a német ajkú polgárok gazdasági, kulturális és szociális ügyeiben való tájékozódás, információgyűjtés és véleményformálás;

24 Spannenberger 1999. 72.

25 Uo. 52.

26 Spannenberger 1999. 73.

27 Ez az általa tapasztalt jelenség valójában annak a taktikának a részét képezte, melynek keretében kormányzati szinten lehetett engedményeket tenni a nemzetiségeknek, de azokat középszinten a közigazgatás mérsékelte, illetve végrehajtásukat szabotálta. Erről bővebben l. Vitári 2019.

28 Spannenberger 1999. 74. Spannenberger Norbert értékelése szerint Steuer a kor szellemét megtestesítő „keresztény nemzeti magyar köztisztviselő" prototípusa volt, aki német származása és hivatali előélete alapján nem vált radikálissá. Az általa betöltött – a külpolitikai céloknak alárendelt – nemzetiségi „álintézményre" és a hozzá hasonló „lojális magyar svábokra" a Bethlen-kormányzatnak szüksége volt, ami viszont Bleyerék szemében árulóvá tette. Spannenberger 1999. 79.

29 Spannenberger 1999. 74.

30 Marchut 2020. 51.

a panaszok és kívánságok meghallgatása és azok közvetítése a Miniszterelnökség felé; ugyanakkor a németajkú lakosság társadalmi irányítása s e lakosság körében a magyar hazához való ragaszkodás érzésének ápolása és erősítése. E mellett a felvázolt ügykörön kívül figyelmét a hazai németeket érdeklő minden ügyre ki kellett terjesztenie.[31]

Ebben a minőségében és ilyen háttér mellett került sor az 1923 augusztusi völgységi kormánybiztosi látogatásra. Ennek idejére esett az addig főleg lokális öntudattal bíró magyarországi németség magasabb szintű identitásformálásának kezdete, az országos szintű összetartozás-tudatot is kifejezni hivatott Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) megalakítása. A hivatalos alakuló közgyűlést ugyan 1924. augusztus 3-án tartották, de a szervezet létrehozásának előkészítése már az előző évben elkezdődött. A kormány kérésére az MNNE elnöke a felvidéki cipszer származású Gratz Gusztáv korábbi külügyminiszter lett, az ügyvezető alelnöki posztra ugyan Bleyer Jakabot választották, viszont az elnökség tele volt a kormány embereivel. Innentől kezdve Gratz és Bleyer konfliktusa az 1920-as években – kicsit hasonlóan a korábbi Steuer és Bleyer közötti feszültséghez – fokozatosan éleződött. Bleyer egyre határozottabban törekedett a német nyelv és kultúra életben tartására és a német népcsoportot megőrzésére, azzal együtt, hogy a hazai németséget továbbra is a magyar nemzet részének tekintette, a hazához való hűségüket fontosnak tartotta, a megkezdett vagy befejezett asszimilációs folyamatokat pedig egyáltalán nem törekedett visszafordítani. Másfelől e céljai megvalósításához igénybe vette a birodalmi németség (német népközösség) külföldről érkező támogatását is, viszont nem akart az ausztriai és a németországi védelmi szervezetekhez hasonló programot megvalósítani.[32] Utóbbi tényező miatt a magyar kormányzat folyamatosan a német állam külső beavatkozására és az ott kibontakozó „völkisch-gondolatra" mint fenyegetésre hivatkozott.

A magyar kormányzat viszont egyértelműen arra törekedett, hogy – ekkor az MNNE révén – minél szélesebb körben tudja ellenőrizni a hazai németség irányzatait és mozgalmait, a helyi közigazgatás és a társadalmi szervezetek révén is érvényesítve az 1920 és 1940 közötti időszakban érvényesülő „elnyomó kisebbségpolitikát".[33] Az MNNE ebből az alaphelyzetből adódóan ugyan nem tudott autonóm német szervezetként működni, és nem vált a magyarországi németség

31 Marchut 2020. 53.; A feladatkör meghatározó eleme volt a területek meglátogatása, a németséggel való közvetlen kapcsolattartás, panaszaik tisztázása és megoldási javaslatok kidolgozása. A megbízás szerint a kormánybiztosnak „*valós és nem kitalált vagy sugallt kívánságokkal kell foglalkoznia*" Spannenberger 1999. 73.

32 Vitári 2023. 108–109.

33 Seewann 2015. 195.; A két világháború közötti magyar kisebbségi jogalkotás gyakorlatba való átültetéséről és a helyi közigazgatás szerepéről l. Marchut 2020., az egyházak szerepéről pedig l. Grósz 2014.

hatékony érdekvédelmi szervezetévé sem, de mégis fontos tényezője volt a hazai németség csoporttá válásának.[34] A városi németség ugyan már korábban erősen asszimilálódott, a falusi németek identitása pedig erős lokális kötődéseket mutatott,[35] viszont a kibontakozóban lévő német nemzetiségi mozgalommal szemben az alsó fokú közigazgatás részéről megfogalmazott „agitációs vád" ebben a helyzetben csoportképző tényező lett.[36]

Steuer a németajkú közösségek látogatását a kormányzat szempontjainak érvényesítésével végezte, és közben érzéketlen maradt a németség kisebbségi törekvéseivel szemben,[37] az MNNE megalakítását is kifejezetten ellenezte.[38] Marchut Réka megállapítása szerint Steuer és a helyi közigazgatás viszonya súrlódásokkal volt teli. Utóbbiak ugyanis vagy nem kívántak a nemzetiségi kérdésről – mint nem létezőnek tekintett ügyről – tárgyalni, vagy egyenesen a kisebbségi jogok nem kívánt érvényesítőjének tekintették a kormánybiztost. Másfelől a németség sem találta meg vele a hangot, mivel érdekeik kormány felé való képviseletét nem látta megvalósulni.[39] Ráadásul minél inkább érezte Steuer a helyi hatóságok ellenszenvét, annál inkább áthelyeződött tevékenységének súlypontja a német lakosság tényleges problémáival való foglalkozásról az önálló össznémet érdekképviselet megteremtésén fáradozó „Bleyer-csoport" elleni fellépésre.[40] A kormánybiztos 1923-ra a kisebbségi kérdést pusztán adminisztratív kérdésnek tartotta, mely nem igényel önálló német kulturális és gazdasági szervezeteket, mivel azok a magyar érdekekkel ellentétes „össznémet" tendenciákat erősítenék.[41]

Steuer György kormánybiztosi posztjáról végül 1929-ben mondott le, mikor a kiskundorozsmai választókerület országgyűlési képviselője lett.[42] Az 1923 és 1929 közötti időszakban az MNNE a korábbiakhoz képest fontosabb tényezője lett a kormányzati németségpolitikának, melyet a kormány ezen – és a közigazgatás szervein – keresztül próbált befolyásolni, a kormánybiztosi hivatal viszont jelentéktelenné vált.[43] Bár Steuer feladatait lelkiismeretesen teljesítette, abban

34 Vitári 2015. 18.

35 Marchut 2020. 49.

36 Marchut 2020. 53.

37 Marchut 2020. 55.

38 Marchut 2014. 55.; Ugyan az MNNE megalapítása körüli vitákban Steuer alul maradt, de ezt követően is igyekezett terhelő bizonyítékokat gyűjteni Bleyerről és mozgalmáról, valamint a Németországból származó „pángermán sajtóról". Bleyer lejáratása érdekében annak 1918 óta bekövetkezett szemléletváltását próbálta hangsúlyozni. Spannenberger 1999. 78.

39 Marchut 2014. 55., illetve a problémáról részletesen l. Vitári 2019.

40 Ez 1922 szeptemberében oda vezetett, hogy Bleyer „nemzeti-magyarnak" jellemezte Steuert, aki nem a németajkú lakosság érdekeit képviseli. Spannenberger 1999. 75.

41 Spannenberger 1999. 78.

42 Stöckert 2014. 26.

43 Seewann 2015. 239–244.

ekkor már nem talált örömet, és elárulva is érezhette magát, mivel a kormánybiztosi hivatalt a miniszterelnök – már létrehozásától kezdve – ideiglenesnek tekintette, és csak ehhez mérten támogatta. Steuert a továbbiakban is elsősorban gazdasági és szociálpolitikai kérdések foglalkoztatták,[44] és a Délvidék viszonyait továbbra is különösen szívén viselte.[45]

A trianoni Magyarországon élő németek létszáma a dualizmuskori mintegy kétmillió főről 550 ezerre csökkent, a 7,6 millió fős összlakosság mintegy 6,9%-ára, ami a hazai nemzetiségek közül így a legnépesebb lett.[46] Legtöbben Baranya, Bács–Bodrog és Tolna vármegyékben éltek (25–35%)[47], de egyes járásokban arányuk jóval nagyobb volt. A Steuer által felkeresett völgységi járásban 1920-ban a hivatalos statisztika szerint összesen 37.007 fő élt, melyből 29.259 fő volt német (79,06%), 7.436 magyar (20,09%), a magyar nyelvet pedig 22.003 fő (59,45%) beszélte.[48] Országos viszonylatban alapvetően a németség körében is folyamatban volt a magyar nyelvűvé válás, de ez az 1930-as évekre megállt,[49] és egyes területeken, így Pest-Pilis–Solt–Kiskun vármegye egyes részein disszimilációs folyamatok indultak el – nem függetlenül a politikai–közéleti folyamatoktól, diskurzusoktól.[50] A népi írók körében például az 1930-as években felerősödött a vita a németek – magyarok rovására történő – dunántúli térnyeréséről,[51] ezzel összekapcsolódva pedig az egyre erősödő németországi befolyásról, melyet a pángermán agitációtól való félelem táplált.[52]

A többségi népességgel keverten élő vidéki németek nagy része mezőgazdasággal, őstermeléssel foglalkozott, de jelen voltak az ipari munkásság, elsősorban a bányászat és a kohászat területén is, míg a szellemi foglalkozásúak körében viszonylag alacsony volt az arányuk.[53] A Völgységben élő németek – elsősorban

44 Ő volt a Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesületének elnöke. Sajti 2012. 55.

45 1941 júliusában – már magánemberként – terjedelmes memorandumot írt a kormány számára a visszacsatolt területről, melyben élesen bírálta a magyar csapatok bácskai bevonulását és a katonai közigazgatás németekkel és szerbekkel kapcsolatos politikáját. Vö. Sajti 2012.

46 Grósz 2020. 65.

47 Marchut 2014. 27.

48 Népszámlálás 1920. 42–43.

49 A hazai németség száma 1930-ban országosan mintegy 478 ezer fő volt, ami hozzávetőleg 15%-os csökkenést jelentett a korábbi adatokhoz képest. Azonban éppen az 1930-as évek mozgalmai (Kameradschaft, Volksbund) felerősítették a németség öntudatát, szerveződését, de ennek ellenére is 1941-re is csak az asszimiláció megállása detektálható. Vö. Vitári 2020.

50 Marchut 2014. 28.

51 A témához kapcsolódó „hidasi harang"-ügyről l. Spannenberger 2009., Vitári 2018.; A 18. századi betelepítéskor, betelepüléskor szegényen érkező, de magyar földön meggazdagodó németek kliséjének cáfolatához l. Vitári 2024.

52 Marchut 2014. 27.; a német birodalomhoz fűződő kapcsolatokról részletesen l. Vitári 2023. 536–563.

53 Marchut 2014. 37.

gazdasági magatartásuk és mentalitásuk révén – jelentősen meghatározták a járás arculatát.[54] Ezért is izgalmas, hogy az 1923 nyarának végén ide látogató kormánybiztos milyen adatokat gyűjtött gazdasági, szociális és kulturális állapotukról, problémáikról.

Az alábbiakban közölt jelentés[55] Steuer kormánybiztosi működésének elején, a fent említett hangsúly-áthelyeződési folyamatnak azon a pontján készült, amikor még a német lakosság tényleges problémáival foglalkozott, és próbált ezekre felsőbb szinteken megoldásokat találni. Így a völgységi körútról készült beszámolója fontos forrás lehet a falusi németség lokális helyzetére vonatkozóan az 1920-as évek elejéről. A jelentés településenként írja le a helyi elöljárókkal folytatott megbeszélések eredményeit, majd egy összegző értékelést követően javaslatot tartalmaz a miniszterelnök számára a további teendők kapcsán. Segítségével egyfajta alulnézeti pillanatképet kapunk a járás német községeiről, a helyi szociális, kulturális viszonyokról, mentalitásukról és a lokális társadalmi-politikai mozgásokról, természetesen a Steuer által viselt – és a jelzett fókuszpontokra megcsiszolt – szemüvegen keresztül. Utóbbi a magyar nemzetiségpolitika szempontjait és az ehhez való németségen belüli viszonyulás árnyalatait is felvillantja. Másfelől az is látható, hogy a kormánybiztosi látogatások alkalmával a gazdasági kérdések mellett az iskolakérdés állt a beszélgetések középpontjában, és a községekben Steuer direkt módon nem észlelt birodalmi német (alldeutsch) jelenlétet, erre csak általános, konkrétumok nélküli megjegyzésekben utalt. Ez is mutatja, hogy mennyire fontos a magyar–német együttélés vizsgálatához megtalálni azokat a forrásokat és szempontokat, melyek nem kizárólag a konfliktusok történetére irányítják a figyelmünket, mivel a mindennapi élet eseményeit alapvetően nem ezek határozták meg.[56]

54 A Dél-dunántúli németek mentalitásáról l. Solymár 2003. (Különösen: Gazdaság-centrikus értékrend, gazdasági magatartás. Adalékok a dél-dunántúli németek mentalitás-történetéhez: 71–130.; Szorgalom és takarékosság: a dél-dunántúli németek gazdasági magatartásának, gazdasági mentalitásának két fő vonása: 131–142.)

55 A jelentést Steuer valószínűleg felhasználta a következő összefoglaló elkészítéséhez: *A magyarországi német ajkúak kormánybiztosa. Áttekintés a kormánybiztosi feladatkörből kifolyólag a Magyar Kir. Miniszterelnök Úrnak és a Miniszterelnök Úr útján a szakminiszteriek előterjesztett javaslatokról, azoknak végrehajtásáról és végre nem hajtásáról. 1922. évi július 3-tól 1924. évi május hó 11-ig.* Forrás: MNL OL, K 28, 93 cs., K 28–193–M.E.–1925–C–89.

56 A magyarországi németség és a magyarság történetének egyfajta kölcsönös konfliktustörténetként való elbeszélése ellen, illetve annak konfliktus-szintenként való differenciáltabb szemlélete mellett érvel: Vitári 2023. 44–48.

Forrásközlés[57]

A magyarországi németajkúak m. kir. kormánybiztosa
V., Wurm-utca 1. sz.

192/1923. sz.

M. Kir. Miniszterelnök Úrnak,

Budapest

Tolna vármegye völgységi
járás német közösségeinek
meglátogatása.

A folyó évi 4747. szám nagybecsű rendeletre Tolna vármegyében a völgységi járásban, Kakasd, Bonyhád, Cikó, Szálka, Bátaapáti, Mórágy, Nagymányok, Majos, Izmény, Apar, Mucsfa, Bonyhádvarasd, Nagyvejke, Tevel, Zomba és Dőrypatlan községeket augusztus hó 7-től augusztus hó 13-ig meglátogattam és az említett községek meglátogatásáról jelentésemet a következőkben van szerencsém előterjeszteni:

I. Értekezlet Szekszárdon[58]
Augusztus hó 7-én d. e. ½ 10 órakor

A vármegyeházán – amint ez a többi vármegyében is történt – Éri Márton alispán úr elnöklete alatt értekezlet tartatott. Az értekezleten részt vettek: a kir. tanfelügyelőség, gazdasági egyesület és a sajtó képviselői, Dr. Szongott Edvin bonyhádi tb. főszolgabíró.

A kormánybiztosi feladatkör ismertetésekor rámutattam arra, hogy a németajkú lakosság gazdasági, kulturális és szociális ügyeit kormánybiztosi feladatkörömből kifolyólag a magyar nemzeti közélet keretein belül, a fennálló törvények és rendeletek értelmében, a falusi nép hivatott vezetőivel, jegyzőivel, lelkésszel és tanítókkal, a közigazgatási és tanügyi hatóságokkal, valamint a vármegyei közélet irányadó tényezőivel egyetértőleg óhajtom elintézni.

57 MNL TVL IV. B. 401. 1923. év doboza: 718/1923. A jelentés szövegét a mai helyesírás szabályai szerint közölöm.

58 Szekszárd jelenlévő népessége 1920-ban: 14.025 fő (13.631 magyar, 299 német, magyarul beszél 13.972 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Mindenképp arra törekszem, hogy a németajkú lakosság jogosult kívánságait olyképp elégítsük ki, hogy a magyarság és németség szellemi, érzelmi és lelki egységét, a német lakosságnak a magyar hazához fűződő hagyományos hűségét és ragaszkodását ápoljuk és erősítsük.

Éri Mihály[59] alispán úr ismerve a német kormánybiztos eddigi hazafias közéleti munkáját, bizalommal van a kormánybiztosság hazafias és közérdekű működése iránt.

Az alldeutsch mozgalomnak[60] agitációját azonban aggodalommal nézi. Perczel Dezső ny. vármegyei aljegyző, bonyhádi lakos telefonon közölte, hogy aggodalommal van a német kormánybiztos kiszállása iránt. Az alispán úr Perczel Dezsőt megnyugtatta.

Az alispán úr rámutatott arra, hogy Jung Miklós tanfelügyelő tapintatos eljárásával, kiváló tanügyi szakértelmével és fáradhatatlan munkásságával rendet teremtett a német községek iskoláiban. A lakosság önként tért vissza a magyar nyelvű tanításra és emellett a gyermekeknek anyanyelvükön való tanítása is biztosítva van.[61]

A Tolna vármegyebeli német lakosságnak a magyar államhoz fűződő két évszázados hagyományos hűségére zavarólag hatott körülbelül 20 évvel ezelőtt a bonyhádi *Bauernbund*nak Betnár Béla[62] által legszélsőbb irányba terelt működése. Ez a mozgalom nem csak nemzeti szempontból okozott csaknem helyrehozhatatlan bajokat, hanem a *Bauernbund* című bank[63] nagy anyagi károsodásokat is okozott a német lakosságnak.

59 Elírás, helyesen: Éri Márton.

60 Össznémet-mozgalom (nagynémet mozgalom, pángermán-mozgalom), melyen itt Steuer a Jakob Bleyer által vezetett mozgalmat érti, nem pedig a birodalmi németek szervezeteit.

61 Az önkéntes visszatérés gyakran külső ráhatásra történt.

62 Bonyhádon 1910. március 6-án alapította meg 130 németlakta falu képviselője a *Deutsch–Ungarischer Landes Bauernbund*ot (Magyarországi Németek Országos Gazdaszövetsége). Céljuk a parasztság és a kisiparosok gazdasági felemelkedésének segítése volt. Vezetője Betnár Béla, aki a Nagyatádi Szabó István vezetésével működő 48-as Függetlenségi Gazdapárt országos választmányi tagja volt, így annak politikáját képviselte helyi szinten a *Bauernbund* révén. (Szőts 2001. 113.) Célja a német kisgazdák összefogása és csatlakoztatása volt a Nagyatádi által 1908-ban alapított Magyarországi Kisbirtokosok Szövetségéhez. (Farkas 1993. 245., 248.) Bonyhádon 1909-től *Deutsch–Ungarischer Bauernbund*, 1913-tól *Bauernbund* néven hetilap is megjelent, 1921-től két hetente adták ki. Ennek első szerkesztője szintén Betnár Béla volt 1914-ig. (Rózsa 2006. 21.)

63 *Bauernbund Bank A.G.* (Gazdasági Bank RT.): 1911. augusztus 27-én jegyezték be, első vezérigazgatója Betnár Béla volt, az igazgatóság bonyhádi németekből állt. Legfontosabb feladata a telekvásárlás, bérlés és az ingatlanközvetítés (felvásárlás, parcellázás) segítése volt kisbirtokosok számára, e mellett áruforgalmi központot létesítettek, mely a kis- és középbirtokok gépesítését hatékonyan támogatta. A háborúig sikereket értek el (Vas megyében 1200, Tolnában 499, Baranyában 1400 k.holdat vásároltak és parcelláztak), de 1914 után megtörte a kezdeti lendületet, Trianon és a gazdasági válság csődbe vitte a pénzintézetet. (Szőts 2001. 113–114.)

A Károlyi-forradalom után és a kommunizmus alatt kialakult legszélsőbb német nemzetiségi mozgalmak is megzavarták a magyar és német lakosság közéleti együttműködését, érzelmi és lelki egységét.[64]

Ezeknek a nemzet- és néprontó nemzetiségi mozgalmaknak Tolna vármegye alispánja egyszer s mindenkorra elejét akarja venni.

A megtartott értekezleten a következő közérdekű kérdésekben kérték Nagyméltóságod nagybecsű támogatását:

1.) A *Bonyhád és Vidéke* című lap kiadása. Ez a lap Kovách Ágoston délvidéki menekült bonyhádi lakos szerkesztése alatt és Budapesten a Stadiumban[65] kinyomtatva 4 oldalú magyar, 4 oldalú német szöveggel jelenik meg. Ennek a lapnak a kiadásához a kormány támogatását kérik.

2.) A német *Schutzbund*[66] *által Csonkamagyarországon kifejtett alldeutsch működésnek mindenképp elejét kellene venni és meg kellene szűntetni.*

Magyarország Németországnak szövetségese volt. A magyarországi német lakosság kétszáz éve, hogy Magyarországon él, nyelvét és faji sajátosságait megtartotta, sváb maradt. Ezt csak úgy érhette el, hogy a magyar állam oly messzemenő közszabadságot és jogvédelmet, a magán- és közéleti boldogulásnak oly messzemenő lehetőségeit biztosította, amilyet a világ egyetlenegy állama sem biztosított volna.[67]

A magyar kormány diplomáciai úton kérje fel a német birodalmi kormányt, hogy a német Schutzbund alldeutsch működését Csonkamagyarországon szűntesse be, mert a magyar nemzet jó hírnevét rontó és annak becsületébe gázoló, támadó és csipkedő aknamunkájával a magyarságnak Németországhoz, mint volt szövetségeséhez fűződő rokonszenvét és a szükséges együttműködés tudatából fakadó együttérzését aláássa és idővel teljesen megszünteti. Az alldeutsch mozgalom a magyarországi német lakosságnak nemhogy használna, hanem határozottan ártalmára van.

64 Konkrétumok nélküli utalás, talán a Tanácsköztársaság idején a különféle tanácsokban szerepet vállaló „kommunista" németekre.

65 1922-ben alapított kiadói és nyomdai vállalkozás: Stádium Könyvkiadó (Stádium Irodalmi és Nyomdai Vállalat). 1936-ban beolvadt a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.-be, nyomdája 1945 után Szikra Nyomda néven a Magyar Kommunista Párt tulajdonába került.

66 *Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslanddeutschtum*: németországi társadalmi ernyőszervezet, célja a külföldi németség összefogása, érdekképviselete és anygai támogatása. A német kormány ezen keresztül is igyekezett nyomást gyakorolni a magyar döntéshozókra. (Eiler 2020. 30–31.) Ehhez hasonló volt még a Verein für das Deutschtum im Ausland, e kettő bonyolította az említett támogatási rendszert.

67 Ez az állítás erős túlzás. Bár kétségtelen, hogy Magyarországon jobb volt a németség helyzete, mint Romániában vagy Szerbiában, de a nemzetiségi kifejlődés adminisztratív gátjaival itt is szembe kellett nézniük. Még az 1868-as nemzetiségi törvény gyakorlatba való átültetése sem történt meg. Erről l. Vitári 2018., Vitári 2023. 83–91., Seewann 2015. 47–49.

A német Schutzbund ne Magyarországon, ahol 200 évig fenntartotta magát a németség, hanem a Balkán utódállamokban fejtse ki népmentő működését, ahol a német lakosság a magyar közszabadságot visszasírja és ha csak 10 évig is ott él, a sokkalta alacsonyabb műveltségű Balkán népbe, a román és szerb népbe teljesen bele fog olvadni.[68]

3.) Az iskolán kívüli népművelődés közérdekű feladatainak a Tolna vármegyebeli németajkú lakosság körében minél sikeresebb megvalósíthatása céljából a tolnavármegyei gazdasági egyesület és a tolnavármegyei kultúregyesület részére megfelelő kormánytámogatás volna biztosítandó.

Az Uránia[69], a Szabadoktatási Tanács[70] és a Falu Szövetség[71] vállvetett erővel, diapozitív központnak Szekszárdon való felállításával a legközhasznúbb és leghazafiasabb működést fejthetne ki Tolna vármegyében.

Az értekezleten az a kívánság is felmerült, hogy a diapozitív előadásokhoz a szövegkönyvek németre lefordíttassanak.

A tolnavármegyei németajkú lakosság két évszázadon keresztül a magyarsággal szellemi és lelki egységben elválaszthatatlanul egybeolvadt, gazdaságilag és kultúrailag gyarapodott, a magyar nemzeti közéletnek oly erős gazdasági és kulturális tényezőjévé vált, mely az ország újjáépítését célzó nagy honmentő munkánál nélkülözhetetlen.

Ennélfogva és miután az alldeutsch mozgalom egész súlyával főleg Tolna vármegye német lakosságára fogja magát vetni és a legcsekélyebb hibából és

68 A helyzet leírása jelentős árnyalásra szorul: az utódállamokban a németeknek voltak szervezeteik (amelyeket ugyan olykor tényleg feloszlattak) és voltak felsőbb iskoláik is, míg Magyarországon ilyenek nem jöttek létre. Voltak gazdasági szövetkezeteik, melyek Magyarországon csak az 1940-es években alakultak, voltak ifjúsági szervezeteik, melyek nálunk csak 1941-től jöttek létre, s voltak parlamenti képviselettel rendelkező német pártok is, ami itt fel sem merült ebben az időszakban. Seewann 2015. 239.

69 *Uránia Tudományos Társaság*: 1897-ben a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére alapított tudományos ismeretterjesztő egyesület, mely népszerű előadások és felolvasások rendezésével foglalkozott. 1899 novemberében kezdte működését az *Uránia Tudományos Színház*, mely a századfordulón népszerű szabadoktatás (felnőttnevelés) ügyét diapozitív sorozatok gyártásával és kölcsönzésével segítette. (Forrás: https://urania-nf.hu/tortenet, 2023. november 8.)

70 *Országos Szabadoktatási Tanács*: 1911-ben hozta létre a vallás- és közoktatásügyi miniszter az országos jellegű közművelődési egyesületek és szabadoktatói szervezetek küldöttjeiből, a közoktatásügyi, honvédelmi, kereskedelmi és földművelésügyi minisztériumok, a székesfőváros egy-egy megbízottjából, valamint az általa kinevezett nyolc előadó tanácsosból. Feladata a szabadoktatás kérdéseinek véleményezése és ellenőrzése volt. (Déri 1915. 21.)

71 *„Falu" Országos Földműves Szövetség* (Faluszövetség): 1920. május 26-án alakult érdekképviseleti szövetség, melynek alapítói Rubinek Gyula, Nagyatádi Szabó István, Sokorópátkai Szabó István és Meskó Zoltán voltak. Tagságát főleg dunántúli kisbirtokosok és alföldi nagygazdák alkották, tevékenységét elsősorban kulturális téren fejtette ki, illetve sok faluban olvasókörként funkcionáló politizáló fórum volt. (Udvarvölgyi 2008. 6.)

mulasztásból az alldeutschok az egész magyarországi német lakosságra nézve a magyar állam és kormány ellen a legerősebb vádakat fogják kovácsolni.[72]

Tolna vármegye gazdasági és kulturális egyesületét az iskolán kívüli népművelődés feladatainak minél sikeresebb megoldhatása céljából a legmesszebbmenően támogatni kellene.

Az iskolán kívüli népművelődés feladatainak és a kormánytámogatás módozatainak megtárgyalására Tolna vármegye főispánja és alispánja, a szekszárdi kir. tanfelügyelő, a gazdasági és közművelődési egyesület, valamint a német kormánybiztos bevonandó volna.

A szekszárdi értekezlet után Szongott Edvin bonyhádi szolgabíró tb. főszolgabíró kíséretében megkezdtem a völgységi járás német községeinek látogatását.

Nevezett főszolgabíró a legnagyobb odaadással és lelkesedéssel támogatott felette nehéz, úgyszólván emberfeletti munkámban, melyet 16 községben, a legnagyobb lelkiismeretességgel és körültekintéssel, eddigi sokoldalú közéleti működésem összes tapasztalatainak latba vetésével, lehetőleg a legnagyobb sikerrel végezni igyekeztem.

II. Kakasd[73]
Augusztus hó 7. d. u. 3 órakor

A községházán a községi elöljáróság és képviselőtestület tagjainak, a községi jegyzőnek, plébánosnak és tanítónak bevonása mellett a következő kérdéseket tárgyaltam meg:

1.) Birtokreform, házhelykérdés. Körülbelül 140 földigénylő jelentkezett. Rokkant katonák, hadiözvegyek és hadiárvák, földnélküliek, törpebirtokosok, kisiparosok. A földigénylők Dőry Frigyes és Komlóssy József szomszéd községbeli birtokosoktól igényelnek földet.

Felhívtam a lakosság figyelmét arra, hogy Dőry Frigyes közismeretes mintabirtokából alig kaphatnak földet, mert a törvény tiltja a mintaszerűen kezelt birtokok megcsonkítását.

A lakosság erre felhívta a figyelmemet, hogy Dőry Frigyes birtokának 40 kat. hold kaszálója, mely valamikor a Bezerédy család tulajdonában volt, Kakasd község határába beékelődik és 1 ½ km távolságban van a községtől. Ezeknek a kaszá-

72 Ténylegesen ettől a kormányban még 1930-ban sem igazán tartottak, ugyanis egy, az év novemberében készült memorandum szerint úgy látták, hogy a mezőgazdaságból élő német népesség a politikai képviseltét a nem etnikai alapon szerveződő, régiók feletti pártok keretében biztosítva látja, így nincsenek önálló ambíciói ezen a téren. L. Vitári 2023. 133–134.

73 Kakasd jelenlévő népessége 1920-ban: 1.182 fő (43 magyar, 1.139 német, magyarul beszél 547 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

lóknak a megváltását a rokkant katonák, hadiözvegyek és hadiárvák igénylik, akik állattenyésztéssel foglalkoznak.

Házhelyek, miután megfelelő területek nem állnak rendelkezésre, nem voltak kioszthatók.

2.) A „malomárok" miatt emelt panasz.

A községi kaszálókat kettészeli a Dőry Frigyes vízimalma vizének levezetésére szolgáló 3 ½ km hosszú árok. Ezen az árkon csak két híd vezet keresztül és ez felette megnehezíti a községi kaszálók megközelítését. Hogyha a kaszáló egyik felében felrakják a lekaszált szénát, a kaszálóknak az árok által kettéválasztott másik részéről a szénát kocsival csak az árok végén levő hídon keresztül, nagy kerüléssel lehet elhordani, ami sok időveszteséggel jár.

Dőry Frigyes vízimalmáról a víz a kaszálók felett levő határszéli úgynevezett völgységi árok segítségével is levezethető volna.

A vízimalomárok főleg szegényebb emberek kaszálóit szeli ketté és ezeknek nagy károkat és legnagyobb elkeseredéseket okoz.

Ennek a panasznak megszüntetése iránti eljárás régóta folyamatban van, de a panasz elintézést még mindig nem nyert.

Ennélfogva a községi lakosság kéri, hogy a községi kaszálókat kettészelő árok mielőbb hordassék be és a Dőry-féle vízimalom vizének levezetésére a völgységi árok jelöltessék ki.

A községi lakosság panasza, amint ez a bemutatott térképekből és tárgyalási iratokból beigazolást nyert, teljesen jogosult és sürgős orvoslást igényel.

3.) Iskolakérdés.[74] A róm. kat. iskolában magyarul folyik a tanítás. A gyermekeknek német nyelven való tanítását a lakosság nem tartja kielégítőnek. A gyermekek

[74] A kérdés rendezésének alapja a 4800/1923. ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására (Belügyi Közlöny, 1923. július 1. 1131–1136.) volt. Ennek 18. §-a alapján jelent meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter 110478. VIII. a. sz. rendelete (1923. augusztus 24.), mely a nemzetiségi népiskolák három típusát hozta létre. Az A-típusú iskolákban nemzetiségi anyanyelvű oktatás folyt a magyar nyelv kötelező tanítása mellett, a B-típusúakban felerészben oktattak nemzetiségi nyelven és felerészben magyarul különböző tantárgyakat, a C-típusú iskolákban pedig teljesen magyar volt az oktatás nyelve, a nemzetiségiek nyelve pedig kötelező tantárgyként volt jelen. A rendeleti garancia ellenére a C-típus mellett alig fordult elő a másik két típusú oktatási forma, ez alól a németek jelentettek némi kivételt. A Gömbös-kormány 1935-ben az A- és C-típusokat megszüntette, de német nyomásra a második Teleki-kormány visszaállította az 1923-as állapotot. (Kállai 2023. 109.) Az anyanyelvi oktatás 1868-as népiskolai törvény szerinti garantálása az 1879 és 1914 közötti időszak iskolapolitikájának köszönhetően jelentős mértékben szűkült. Az anyanyelvi nemzetiségi iskolák száma 1905-re megfelelződött, ebben az időszakban a németek majdnem ezer iskolát veszítettek. A sok szülő által preferált, magyar és német kéttannyelvű iskolák száma is kétharmadával csökkent az 1880 és 1905 közötti időszakban, és ezt az iskolatípust 1910-ben meg is szűntették. Az 1923-as rendelet fenti kategóriái közül a völgységi járást is magában foglaló Sváb Törökország területén 1928/29-ben csak 12 A-típusú iskola működött. Seewann 2015. 47–49., 245.

anyanyelvükön csak írni és olvasni tanulnak, számolni és levelet írni anyanyelvükön nem tudnak.

A földrajzot és a történelmet a gyermekek anyanyelvükön nem tanulják és így szüleiknek, akik a tanítás eredménye iránt állandóan érdeklődnek, a tanításról beszámolni nem tudnak.

Az egyik gazda felhozta, hogy fiával a magyar történelemről elbeszélgetve és Kálmán királynak a boszorkányokról tett kijelentését megkérdezve meggyőződött, hogy a gyermekek németül nem tudják elmondani, hogy mit tanultak a magyar történelemből.

A lakosság körében a németnyelvű tanítás elhanyagolása miatt nagy elkeseredés volt észlelhető, amit sokan külső agitációra vezetnek vissza.

4.) Hirdetményeknek német nyelven való megjelentetése.

A községházán kifüggesztett hirdetményeket a községi lakosság német nyelven is kéri megjelentetni, mert a lakosság a magyar anyanyelvű hirdetményeket nem érti meg.

A községházán a következő hirdetményeket találtam: a gabonaüszög elleni védekezés, a gazdasági gépmunkásoknak kötelező balesetbiztosítása.

Ezeket a hirdetményeket – bár azokra a kíséretemben volt főszolgabíró nézete szerint szükség nincs, mert azok tartalmát dobszó útján teszik legsikeresebben közhírré – miután közhasznú felvilágosítást nyújtanak, a magyar nyelven kívül németül is közhírré kellene tenni.

A hirdetményeket azonban rövidebb és érthetőbb szöveggel, könnyebb áttekinthetés végett alcímekkel ellátva kellene kibocsátani.

III. Bonyhád[75]

Augusztus 7. d. u. 6 óra és augusztus 8. délelőtt

Bonyhád községnek ipari és kereskedelmi fejlődése nagy lendületet vett és rövidesen Tolna vármegyének legvirágzóbb kereskedelmi és ipari gócpontja lesz.

A községházán tervbe vett értekezlet előtt a község értelmiségével megismertettem a kormánybiztosi feladatkört, ami az értelmiség megnyugtatására szolgált. Erre annál is inkább szükség volt, mert tudomásomra jutott, hogy Nagyméltóságodnak Bonyhádról sürgönyözni akartak, hogy Nagyméltóságod Tolna vármegyébe történt kiküldetésemet vonja vissza.

A községházán tartott értekezleten a kormánybiztosi feladatkör ismertetése után, valamint augusztus 8-án délelőtt különböző helyeken tett látogatásom alkalmával a következő kérdéseket tárgyaltuk meg:

75 Bonyhád jelenlévő népessége 1920-ban: 6.379 fő (2.118 magyar, 4.244 német, magyarul beszél 4.845 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.

1.) A Hidas-Bonyhád és Bonyhád között a Transdanubia R.T. által 3 ½ km távolságban létesített teherforgalom mellett legalább a fontosabb vonatokhoz a személyforgalom is lebonyolíttassék.
2.) Bonyhádon, ahol aránylag kevés a termelő, 500 ellátatlanról gondoskodni kell. Evangélikus lelkészek és tanárok özvegyeiről, postamesternőkről és táblabíró nővéreiről, az értelmiségi osztályhoz tartozókról, mint ellátatlanokról gondoskodni kell, mert ezek különben télvíz idején a legnagyobb nyomorúság elé néznek.
3.) A szövőgyárat, melyet Eppel József teveli sváb ember alapított, fejleszteni kérik. A szövőgyár, melyben 24 ember dolgozik, a következő gépekkel van felszerelve: 3 mechanikai szövőgép, 4 kézi szövőgép, 2 fésülőgép, 1 előfonógép, 2 kézi fonógép. Gyapjú és fonál beszerzésére 15–20 millió korona forgótőkére volna szükség.

A szövőgyár megfelelő anyagi támogatás mellett nagy lendületnek indulna és a textilipar fejlesztését jelentékenyen előmozdítaná.

Ennélfogva javaslom, hogy az illetékes kerületi iparfelügyelő legsürgősebben Bonyhádra küldessék ki oly utasítással, hogy a bonyhádi községi elöljáróság és a járási főszolgabíró bevonásával a szövőgyárat vizsgálja meg és az állami támogatásra, illetőleg állami kölcsön engedélyezésének módozataira nézve a szükséges előterjesztést mielőbb tegye meg.
4.) A rokkant katonák, hadiözvegyek és hadiárvák ellátási díját kiutaltatni kérik. Az ellátási díj amúgy is alacsony és ezt is nagy késedelemmel utalják ki.

Özv. Szőke Sándorné, özv. Haidinger Mártonné, akik sok gyermekkel vannak megáldva, a legnagyobb nyomorúságnak vannak kitéve. A község nem tud rajtuk segíteni.
5.) A bonyhádi róm. kat., evangélikus és református elemi népiskolások államsegélyben való részesítését kérik. Az államsegélyeket leszállították, ami az iskolák fenntartását felette meg fogja nehezíteni, mert Bonyhádon aránylag igen kevés a jómódú, sok a szegénysorsú, akik az iskolaterheket nem bírják viselni. Az államsegélyt teljes összegben kérik továbbra is kiutalni.

Különösen a református lelkész panaszkodott, hogy a magyarokból és németekből álló egyházközség nem tudja az iskolát az államsegély leszállítása után saját erejéből fenntartani.
6.) A német reformátusok eredete. A bonyhádi német református lelkésztől felvilágosítást kértem, hogy a reformátusok, különösen a német református hívők, miután alig van német református, honnan vándoroltak be Bonyhádra.

Református lelkész eredeti okirattal igazolta, hogy eredetileg az 1720. évben Bonyhád vidékén Kun Ferenc uradalmán magyar református lakosság volt. Az 1750–70 években Mária Terézia idején németeket telepítettek le, akik a magyar lakosságnak egy részét elnémetesítették.

Német reformátusok laknak a következő községekben, illetőleg városban: Nagyszékely, Györk[76], Mórágy, Bonyhád, Hidas, Harta és Balmazújvároson.

A mórágyi református lelkész közlése szerint a német reformátusok eredetileg is németek voltak. Heidelbergből és környékéről vándoroltak be, mert ottani tartózkodásuk a vallásüldözések következtében lehetetlenné vált. Inkább kivándoroltak, semhogy vallásos meggyőződésüket feladják.

7.) Az iskolakérdés. A községi lakosság a tanítási nyelvre nézve kérelmet vagy panaszt nem terjesztett elő. Magánházakban is megfordultam és mindenképp lehetővé tettem, hogy a lakosság esetleges kívánságait közvetlenül is előterjeszthesse. A bonyhádi német lakosság tökéletesen magyarul is beszél.

8.) A cséplési engedélyek miatti panaszok. A bonyhádi gazdák még a kormánybiztosi kiszállásom előtt a m. kir. belügyminiszter úrhoz intézett kérvényüket elküldték hozzám, hogy eszközöljem ki a belügyminiszter úrnál, hogy gabonájukat odahaza házhelyük végén kicsépelhessék. A belügyminiszter úr közbenjárásomra felhívta Tolna vármegye alispánját, hogy a belügyminiszter úr által kiadott rendeleten túlmenve méltánylást érdemlő körülmények fennforgása esetén a cséplést engedélyezze a házhelyek végén, hogyha az épületek a cséplés helyétől 50 m távolságban vannak.

A bonyhádi főszolgabíró mindegyik cséplési helyet megtekintve a cséplési engedélyt az előírt minimális távolság fennforgása esetén engedélyezte.

Azok, akik nem csépelhettek otthon, gabonájukat a házhely felett levő földön csépelték ki és a szalmát átrakhatták házhelyük végére.

A járási főszolgabíróval a helyszínen megtekinthettem a cséplést, a gabonának és szalmának elhelyezését és a lakosságot megnyugtatni igyekeztem.

A gazdák azonban ragaszkodtak a gabonának házhelyeik végén való kicsépelhetéséhez, mert a fák a házakat tűzveszély ellen megvédik, a gabonát a házhelyek felett magasabban fekvő földekre csak nagy kerülővel és fáradtsággal tudják behordani és emellett lóherével bevetett földjeiket elgázolják, végül a szalmának a házhelyek végére való átrakását felette körülményesnek tartják.

Mindenképp az emberemlékezet óta fennálló régi cséplési állapotok fenntartását kérik.

9.) Látogatások. Bonyhádon körülbelül 10 helyen látogatást tettem, hogy mindenütt a kormánybiztosi feladatkört megismertessem és magánbeszélgetések útján is megismerhessem a bonyhádi közállapotokat:

Meglátogattam: Perczel Dezső[77] és Perczel Béla[78] urakat, a róm. kat., evangélikus és református lelkészeket, a bonyhádi lakosság vezetőit, több gazdát, egy hadiözvegyet, a szövőgyárat, a cséplés színhelyét.

76 Helyesen: Gyönk.

77 Perczel Dezső II. (1881–1951) a Bonyhádi takarékpénztár Rt. vezérigazgatója. Dobos 2001. 288–289.

78 Valószínűleg Perczel Béla III. (1862–1929) zománcgyáros vállalkozó. Dobos 2001. 255–258.

10.) Birtokreform – házhelykérdés. Földigénylő nem jelentkezett. Házhelyek megfelelő terület hiányában nem voltak kioszthatók.

IV. Cikó[79]
Augusztus 8-án d. u. ½ 4 órakor

A községi elöljáróság és képviselőtestület tagjai a községházán vártak. A kölcsönös üdvözlés után, miután megfelelő helyiség a tanácskozásra a községházán nem volt – átmentünk a róm. kat. körbe, ahol a cikói és mőcsényi gazdák bevonásával 2 ½ órán keresztül a következő fontosabb kérdéseket beszéltük meg:

1.) Birtokreform – házhelykérdés. Földet igényelt 40 nincstelen, de a község közelében megváltásra alkalmas földbirtok nem áll rendelkezésre. Házhelyet kértek, de mikor tudomásukra hozták, hogy a házhely árát meg kell fizetni, kérelmüktől elállottak.
2.) Munkáskérdés. Igen sok munkás mindennapi kenyerét a községben nem tudja megkeresni, mert aránylag sok a munkás és a gazdák nagyobbrészt mindenképp maguk elvégzik a mezőgazdasági munkákat, csakhogy a munkabért maguknak megtakaríthassák. Legalább 100 munkás, mint bányamunkás a nagymányoki bányában keresi meg a kenyerét.
3.) A felesleges lakosságnak más helyen való letelepítése. Felvetettem azt a kérdést, vajon a zsellér-munkásnép, mely a községben nem tudja kenyerét megkeresni, hajlandó volna-e máshol letelepedni, hogyha a vagyonváltság gyanánt az államnak rendelkezésére bocsátott földeken idővel – amint ezt az Országos Földbirtokrendező Bíróság több határozatában kimondotta – telepítések foganatosíthatók lesznek.

Erre a kérdésre azt válaszolták, hogy a munkások bármennyire is szegények, nem igen szeretnek idegen, messze helyre elköltözködni, mert szülőföldjükhöz ragaszkodnak. De amennyiben telepítés esetén kedvező feltételek mellett megalapíthatnák egzisztenciájukat és önálló kisgazdákká válhatnának, mi akadálya sem volna a zsellérek letelepítésének.

4.) Állattenyésztés – tejgazdaság. A cikói lakosság legbelterjesebb állattenyésztést űz, mert a községi határ kicsi és a mezőgazdasági termelés nem biztosítja a lakosság megélhetését. A legszegényebb ember is tehenet tart, amit azzal tesznek lehetővé, hogy a zsellérnépnek megengedik, hogy ingyen hajthassa ki tehenét a legelőre.

A cikói tejszövetkezet naponként 19–30 hektoliter tejet szállít be Bonyhádra, az Általános Tejcsarnok bonyhádi telepére. A tej ára literenként 320–461 korona.

79 Cikó jelenlévő népessége 1920-ban: 1.735 fő (82 magyar, 1.652 német, magyarul beszél 600 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.

A lakosság havonként 12 millió koronát vesz be tejért.

A zsellérek körében, kiknek nincs tehenük, panaszkodnak, hogy a községben tejet, túrót és vajat venni nem tudnak, mert minden tejet beszállítanak Bonyhádra. Sokan, miután a tej jóval drágább, mint a bor, 200 koronáért 1 liter bort vesznek és tej helyett azt isszák.

5.) Iskola. Az elemi iskola róm. katolikus, melyet 250–300 gyermek látogat. A községben elég sok gyermek van. Különösen a zsellércsaládok vannak sok gyermekkel megáldva. Egy–egy zsellércsaládnak 4–5–6 gyermeke van.

A tanítás magyarul folyik, emellett az írást, olvasást és számolást a gyermekek anyanyelvükön is tanulják. A szülők nincsenek megelégedve a német nyelvtanítás eredményével és ezért a gyermekeknek német nyelven való fokozottabb tanítását kívánják.

Mindenképp szükségét érzik a magyar nyelv elsajátításának, mert az állami nyelvre az életben nagy szükségük van. Annak idején magyar szóra cserébe adták gyermekeiket, Szekszárdra küldték gyermekeiket középiskolába. A községből kikerült középiskolai tanulók a magyar középosztály tagjai lettek. A községből kikerült: kanonok, járásbíró, tanító, lelkész stb.

6.) A falusi ifjúság éjjelezése. A falusi ifjúság ellen azt panaszolták, hogy szombat esténként a késő éjszakai órákban az utcákon tartózkodik, tobzódó lármával zavarja a lakosság éjjeli nyugalmát és sok ifjú és leány erkölcsileg züllik. A szülők nem bírnak a gyermekekkel és nincs, aki őket megrendszabályozza.

7.) Közutak építése. A lakosság azt panaszolta, hogy Cikó és Bonyhád között nincs rendes útja. Amint az őszi esőzés megkezdődik, 6 hónapig járhatatlan az út Bonyhádra. 4–6 lóval lehet csak a tejet Bonyhádra beszállítani, ami sok időveszteséggel és nagy állatkínzással jár. Ennélfogva a Cikó–Bonyhád közötti közút sürgős megépítését kéri.

Egyidejűleg azt is kérték, hogy a Bonyhád–Tevel és Hőgyész között 25 km közút a völgységi járás német községei érdekében mielőbb kiépíttessék.

V. Szálka[80]
Augusztus 9. d. e. 8 órakor

Ez a község a völgységi járás legszegényebb községei közé tartozik. A község határa 2900 k. holdat tesz ki, melyből 1500 k. hold az erdő, 240 házszám van, melyből fele zsellér.

A községházán tartott megbeszélés alkalmával a következő közügyekre hívták fel a figyelmet:

80 Szálka jelenlévő népessége 1920-ban: 1.088 fő (40 magyar, 913 német, magyarul beszél 612 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

1.) Birtokreform – házhelykérdés. A földigénylők összeírattak, akik közül 19 jelentkező igényével elutasíttatott. A bátaszéki, sárbátapusztai, vallás-alapítványi földekből igényeltek földet. Ezt a birtokot Rosenberg Mátyás bérli. A bérlet 2 év múlva jár le.

A grábóciak, akik a Szálkán tartott megbeszélésen részt vettek, a Honig-féle birtokból igényeltek földet.

Házhelyet Szálkán 1, Grábócon pedig szintén 1 igénylőnek osztottak ki.

2.) Munkáskérdés. A munkások közül igen sokan nem jutnak munkaalkalomhoz. Télvíz idején a legnagyobb nyomorúság elé néznek. Mindenki tudatában van a közeledő nagy bajoknak és segítséget kérnek a munkásnyomor enyhítésére. A munkások foglalkoztatását célzó Horthy-akciónak újbóli megindítását kérték.

A zsellérnépnek talpra állítása érdekében a vallásalapítványi földek egy részét, melyet ez idő szerint Rosenberg Mátyás bérel, jövőben kis parcellákban a zsellérnépnek adják ki bérbe.

3.) Közutak. A szálkai és grábóci lakosság küldöttei egyaránt panaszkodtak, hogy nincsenek közutaik. Ősztől tavaszig teljesen járhatatlanok az utak. A Szekszárd–Bátaszék és Bonyhád–Bátaszék közötti országutakat összekötni kérik, hogy mindkét országutat használhassák.

Szálka és Mőcsény községben van egy 3 km hosszú, 16 holdat kitevő vasúti töltés, mely egy alagút elkészítésével és használatba vételével forgalmon kívül helyeztetett. Ezt a régi vasúti vonalat, amelyet részben fel lehetne használni a fentebb említett két országút összeköttetés végett kiépíttetni kért út megépítésénél.

A lakosság az összekötő út sürgős kiépítését azért is kéri, mert őszkor és télen, amikor a közlekedés lehetetlenné válik, nem tudnak orvost hozni a betegekhez.

4.) Iskola. Az elemi népiskola úgy Szálkán, mint Grábócon róm. katolikus. A tanítás magyarul folyik. A gyermekeknek német nyelven való tanításával a szülők nincsenek megelégedve. A gyermekek a számtant nem tanulják anyanyelvükön. Németül az egyszeregyet sem tudják. A szülők gyermekeikkel németül még a legelemibb számtani feladatokat sem tudják megoldani. Fájlalják, hogy a gazdasági körben megejtendő számadásoknál, amikor a szülők gyermekeik arra-valóságát és segítségét ki akarják próbálni, a gyermekek teljes tájékozatlanságot árulnak el.

VI. Bátaapáti[81]

Augusztus 9. d. e. 11 órakor

Bátaapáti község a második legszegényebb községe a völgységi járásnak. A szőlőműveléssel foglalkozó lakosság, miután borait nem tudja értékesíteni, a legna-

81 Bátaapáti jelenlévő népessége 1920-ban: 1.177 fő (152 magyar, 964 német, magyarul beszél 576 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.

gyobb nyomorúságban él. A munkások facipőket és kosarakat készítenek, melyeket azután hátukon gyalog a legmesszebb fekvő községekbe is elhordanak és eladnak s ezzel a keserves keresettel is igyekeznek nyomorúságukat enyhíteni.

A facipő készítésével foglalkozó szegény munkásnép panaszkodott, hogy a facipő készítés után, melyet nem üzletszerűen, állandóan, hanem csak a kenyérkereset kiegészítéseképp télen, esős időben űz, kereseti- és forgalmi adóval meg lesz adóztatva.

Nagy elkeseredést okoz a községben, hogy a gróf Apponyi Antal által első sorban a községnek felajánlott 400 magyar hold földet a község nem vásárolta meg, mire középbirtokot létesítettek belőle, melyet két majosi sváb gazda megvásárolt.

Ezen birtok megvételének elmulasztásával helyrehozhatatlan hátrányos helyzetbe került a község.

A nincstelenek földet kérnek, de nincs miből őket földhöz juttatni.
Házhelyet is kértek öten–hatan, de nem tudják a házhely árát megfizetni.
A bátaapáti-i szegénysorsú nép anyagi helyzetén – éppúgy, mint a szálkai zsellérnépen – csak úgy lehetne idővel segíteni, hogyha a Bátaszéken levő vallásalapítványi földek egy részéből kis haszonbérletek létesíttetnének. Ezeket a vallásalapítványi földeket Rosenberg Mátyás bérli.

Az elemi iskola evangélikus, 2 tanerővel, 120–130 tankötelessel. A gyerekeket németül és magyarul tanítják. Német tankönyvet kérnek.

VII. Mórágy[82]

Augusztus 9. d. u. 6 órakor

Mórágy a völgységi járás harmadik legszegényebb községe.
2100 lélekből 550 adófizető, kik között 70%-nak nincs 1 hold földje és legfeljebb 40 oly kisgazda van, akik magukat egész évre ellátni tudják. 15 gazda elad búzát, a többi nem.

A községi határ 3060 hold. Ebből azonban 1691 hold a szántó, 150 h. rét, 160 h. legelő, 145 h. erdő, 396 h. szőlő, 1000 h. terméketlen. A községi birtok a következőképpen oszlik meg:

82 Mórágy jelenlévő népessége 1920-ban: 2.087 fő (123 magyar, 1956 német, magyarul beszél 715 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Nincstelen	230
1 holdas	98
2 holdas	59
3 holdas	45
4 holdas	16
5 holdas	28
6 holdas	8
7 holdas	10

8 holdas	8
9 holdas	5
10 holdas	6
11 holdas	10
12 holdas	8
13 holdas	8
14 holdas	9
15 holdas	5

a többi 44 holdas, 1 gazdának 63 holdja van.

A határ hegyes. A 300 méter magas fekvésű földeket nem tudják megszántani, hanem azokat kaszálják. Fejükön viszik fel a trágyát a földekre.

A földek általában rosszak. A községi jegyzőknek 11 hold földjén 11 mm.[83] búza termett.

A birtokmegváltási eljárás megindult. Dr. Várady Gábor szekszárdi törvényszéki bíró a földigénylőknek csak 125 hold földet javasolt megváltani.

Ez ellen a határozat ellen a község 1923. évi február hó 21-én fellebbezéssel élt. Érthetetlennek tartja a községi lakosság azt is, hogy nevezett bíró Muntzinger Jánosnak, akinek három gyermeke és 36 havi frontszolgálata van, 6 hold földet, ellenben Böhler nevű egyénnek, akinek 4 gyermeke és 47 havi frontszolgálata van, csak egy hold földet javasolt.

A mórágyi földhözragadt lakosságot az alsónyéki Betekincs pusztán a vallásalapítványi földeken mielőbb kishaszonbérletekhez kellene juttatni, mert ellenkező esetben ez a rendkívül derék és szorgalmas nép teljes pusztulásnak indul. A vallásalapítványi földeket Rosenberg Mátyás bérli, aki csak sertéshízlalásból milliárdokat szerez. A munkásokat a telkes gazdák nem juttatják aratáshoz, hanem maguk elvégzik.

A mórágyi munkások a vallásalapítványi földeken dolgoznak, melynek egy részét kishaszonbérletre szeretnék megkapni, mert ezzel megélhetésük jelentékenyen megkönnyítve volna.

A szőlőműveléssel foglalkozó lakosság borait nem tudja exportálni. 10–12.000 hektoliter bor eladásra vár.

A lakosság panaszkodott, hogy a szőlő után ép úgy fizetik a földadót, mint a gabonatermelésre vagy mezőgazdasági művelésre felhasznált szántóföldek után.

Novák Ferencz 4 hold szőlője után, melynek kataszteri tiszta jövedelme 52 K 90 f., 52 kg 90 dkg búzaföldadót fizet. Eiler András 12 hold szántóföldje után, melynek kataszteri tiszta jövedelme 52 K 82 f., 52 kg 82 dkg búzaföldadót fizet. Emellett a szőlőművelők fogyasztási adót is fizetnek és a súlyos adóztatás mellett a bort eladni nem tudják. Ellenben a búzát eladják 80.000 koronáért.

83 mm. = métermázsa (száz kilogramm)

Az elemi népiskola evangélikus, melyben 4 tanerő működik. A tanítás németül és magyarul folyik.
Országos vásár engedélyezését kéri a lakosság. Az erre vonatkozó felterjesztés a m. kir. kereskedelemügyi minisztériumban megtétetett.

VIII. Nagymányok[84]
Augusztus 10. d. e. 10 órakor

Nagymányok a völgységi járás jómódú községei közé tartozik. Vasúti állomása van. Birtokmegváltási eljárás nem tétetett folyamatba. Házhely nincs.
A róm. kat. elemi népiskolában magyarul és németül folyik a tanítás. Irgalmas nővérek is tanítanak.
A munkások legnagyobbrészt bányamunkások.

A nagymányoki határban van az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya R. T.[85] egyik üzeme, amelyen új munkásházak épülnek és 100 tanköteles gyermek részére iskola építtetett.

A kőszénbánya a lakosság panasza szerint aránylag sok földet vett igénybe építkezésre, a bányamunkások kertjeinek létesítésére.

A bányamunkások Nagymányok, Kismányok, Hidas, Püspöknádasd[86], Váralja, Györe, Izmény, Hant és Majos községekből éjjel 10 és 2, reggel 6 órakor keresztül-kasul jönnek a bányamunkára, amikor a réteket és megművelt földeket összetaposták és mindent (babot, krumplit, hagymát, kukoricát stb.), ami kezükbe akad, ellopnak s ezzel nagy károkat okoznak.

A lakosság kérelmére a járási főszolgabíróval és községi jegyzővel kocsival kimentem a bányatelepre, ahol a bányaigazgatóságot megkértem, hogy a munkásokat hirdetmény útján figyelmeztesse, hogy a lakosságnak kárt ne okozzon; akit lopáson érnek, azt a munkából elbocsájtják, az okozott kárt pedig a munkabérből levonják. A bányaigazgatóság a kért intézkedést kilátásba helyezte.

A nagymányoki lakosság a hidegvérű lovak tenyésztésére engedélyt kér, mert hegyes vidéken a szántáshoz erősebb lovak kellenek, melyek emellett értékesebbek is. A völgységi járásban magyar ló nincs. A hidegvérű ménhez Ráczkozárra[87] és Mágocsra fél napig kell kocsin menni.

84 Nagymányok jelenlévő népessége 1920-ban: 1.476 fő (136 magyar, 1.333 német, magyarul beszél 965 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

85 A cég 1898-ban alakult, 1925-től pedig Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. néven működött tovább. A Nagymányoktól egészen Magyaregregyig terjedő kb. 15 km kiterjedésű széntelléren egyik legjelentősebb kitermelőhelyük a szászvári bánya volt.

86 Ma Mecseknádasd.

87 Ma Egyházaskozár.

A nagymányoki vasúti állomáshoz vasúti rakodó állomást kérnek, melynek létesítését a kőszénbánya R. T. is kívánja. A vasúti rakodó állomást illetőleg érdekelve vannak: Majos, Hant[88], Izmény, Apar,[89] Kisvejke, Mucsfa és Váralja községek is.

A Nagymányokon tartott értekezleten megjelentek Máza, Györe, Váralja és Kismányok küldöttei is, akik a különböző közügyeknek velük történt megtárgyalásakor figyelemre méltó kérelmet nem terjesztettek elő.

Kismányok község küldöttei csupán azt panaszolták, hogy a községi tenyészbikáknak a földművelésügyi minisztérium által elrendelt biztosításáért túl magas díjat kell fizetniük és a biztosított összegnek csupán 80%-át kapják. Ennélfogva a tenyészapa állatbiztosítás kötelezettsége alól való felmentését kérik, mert önbiztosítás által jobban vélik érdekeiket megóvni.

IX. Majos[90]
Augusztus 10. d. u. 6 órakor

Az értekezletet a községházán d. u. 6 órakor tartottam meg.

Majos község a völgységi járásnak egyik leggazdagabb községe, melynek 1197 evangélikus lakossága van. Minden lakosnak van ingatlana. 5 ember van, akinek nincs semmije.

A birtokmegváltási eljárás nem indult meg, mert a szomszédságban nincsen föld, melyet megváltani lehetne. Házhelyet nem osztottak ki, mert alkalmas terület nincs.

A munkások Bonyhádra mennek dolgozni. A majosi gazdák sem aratáskor, sem cséplésкor nem juttatják a munkásokat munkaalkalomhoz. A gazdák összeállnak és 8 napon át egymást kisegítik. Ezért a munkások és gazdák között a viszony nagyon elfajult.

Annak idejében a jegyző, pap és tanító fa járandóságát a munkás kivágta, a gazda pedig hazaszállította. Most pénzért végeztetik ezeket a munkákat. A munkások azt mondják a gazdáknak: „Mi választjuk a papot, ti meg fizetitek."

Cselédet pénzért nem lehet kapni. Egy cseléd kér évenként ellátáson és lakáson kívül: 1 fekete selyemruhát, 1 barhett ruhát, 1 pár cipőt, 3 pár bocskort, 3 pár harisnyát, 3 jobb fejkendőt, 3 közönséges fejkendőt.

A háborúban főleg gazdák fiai estek el. 40 halottból csak 4 munkás. A munkásosztály meg lett kímélve.

Az elemi népiskola evangélikus, 2 tanítóval, akik rendkívül kiváló tanerők. Az iskolában inkább németül tanítanak. Magyarul írni és olvasni tanulnak. A lakosság nem emelt panaszt az iskola miatt.

88 Ma Aparhant.

89 Ma Aparhant része.

90 Majos jelenlévő népessége 1920-ban: 1.205 fő (27 magyar, 1.178 német, magyarul beszél 390 fő). Népszámlálás 1920. 42–43. Ma Bonyhád része.

Kereskedő a községben egyéltalán nincs. Az asszonyok Bonyhádra járnak bevásárolni.

A község lakossága a legbelterjesebb állattenyésztést űzi. Igen szép tejszövetkezete van a községnek, naponként 3–4 hl.[91] tejet szállítanak be Bonyhádra. Minden tejüket eladják, úgyhogy a legjobbmódú gazda is lefölözött tejet, az úgynevezett Magermilchet[92] használja. A munkások panaszkodnak, hogy nem tudnak tejet venni.

Pótadó a községben nincs. A község tulajdonában 65 kat. hold szántóföld és 10 hold rét van. A földeket 76 mm. búzáért, a réteket 650.000 koronáért adták bérbe.

A nép rendkívül jómódú, de felette anyagias, közjóra, kultúrára áldozni nem akar, vagyonhalmozásra törekszik s ezért rokonok, unokatestvérek összeházasodnak. A lányok korán mennek férjhez, ami általános kórtünet a német lakosság körében.

Hadiemlék felállítását elhatározták, melyre 45 mm. búzát szántak s ezt ¼ részben a házadóra, ¾ részben a földadóra vetették ki. Hadiemlékre áldoz a nép, mert az elesett hozzátartozók emlékének kegyelete megőrzéséről van szó.

Az olvasókört a tagok szenvedélyes kártyázása és fegyelmezetlen magatartása miatt feloszlatták.

A községi lakosság a községi tenyészapa állatoknak a földmívelésügyi minisztérium által elrendelt biztosítási kötelezettsége alól való felmentését kéri, mert 5 bika után oly magas biztosítási díjat kell fizetni, hogy 4 év alatt egy bika ára rámegy a biztosításra.

X. Izmény[93]

Augusztus 11. d. e. 9 órakor

Az evangélikus iskolában egybegyűlt községi elöljáróság és képviselőtestület tagjaival, valamint a községi jegyzővel, az evangélikus lelkésszel és a tanítókkal megbeszéltem a kormánybiztosi feladatkör értelmében a községet érdeklő gazdasági, kulturális és szociális ügyeket.

1.) A birtokmegváltási eljárás folyamán 40 földigénylő jelentkezett. Házhelyért nem jelentkezett senki.

A munkások nagyobbrészt (30–40) a nagymányoki szénbányába járnak dolgozni.

2.) Az iskolakérdés.

91 hektoliter (= 100 liter)

92 lefölözött, zsírszegény tej

93 Izmény jelenlévő népessége 1920-ban: 953 fő (22 magyar, 928 német, magyarul beszél 318 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Az elemi népiskola evangélikus, 2 tanítóval, akik nem tudnak a tanfelügyelőség és a nép részéről támasztott követeléseknek eleget tenni.

A kir. tanfelügyelő – a tanítók előadása szerint – azt kívánja, hogy a tanítás magyarul folyjon és csak az iránt érdeklődik, hogy a magyar nyelvű tanítás mily eredménnyel folyik. Ahhoz, hogy a gyermekek magyarul jól megtanuljanak, kétszer–háromszor annyi tanítóra volna szükség, mint amennyi tényleg tanít.

A magyar nyelvű tanítást, a magyarosítást – a tanítók kijelentése szerint – az iskolán kívül is kell végezni.

A lakosság – a tanítók közlése szerint – sürgeti a sikeresebb német nyelvű tanítást és ennek a kérelemnek nem tudnak eleget tenni, míg a tanítási rendszert meg nem változtatják.

A községi elöljárók és képviselőtestületi tagok előadták, hogy mikor ők iskolába jártak, németül folyt a tanítás és magyarul csak írni és olvasni tanultak s emellett megtanultak magyarul is.

Háború előtt a gyermekeket csak magyarul tanították, németül csak a hittant.

Háború után magyarul és németül folyt a tanítás. A gyermekek azonban a községi elöljárók és képviselőtestületi tagok panasza szerint németül csak írni és olvasni és a hittant tanulják. A számtant németül egyáltalában nem tanítják, németül még az egyszeregyet sem tanulják.

A szülők gyermekeikkel a gazdaságba vágó legelemibb számtani feladatokat sem tudják megoldani. Ezeknek az állapotoknak sürgős orvoslását kéri a lakosság.

Az izményi lakosság hazafias érzülete kétségen felül áll és nagyobbrészt magyarul beszél, de a gyermekek fokozottabb német nyelvű, különösen a számtannak német nyelven való tanítását követeli.

3.) A lakosság panaszkodott, hogy a bonyhádi adóhivatal tisztviselői nem tudnak németül és az adófizetőkkel durván bánnak.

4.) A község lakosságát nagy izgalomban tartja, hogy Izmény község bíráját 1918. évi december hó 17-én orozva meggyilkolták, mindenki tudja, hogy ki a tettes, de a szekszárdi kir. ügyészség a letartóztatott gyilkos ellen vádat nem emelt.

A letartóztatott gyilkos, aki a legnagyobb kommunista volt, előbb jött haza Szekszárdról, mit a csendőrök, akik a gyilkost Szekszárdra bekísérték. A lakosság kéri, hogy a m. kir. igazságügyminisztérium a szekszárdi kir. törvényszéktől az izményi községi bíró meggyilkolására vonatkozó iratokat kérje be és vizsgálja felül s a felülvizsgálat eredményéhez képest a vádindítvány megtételére a szekszárdi kir. ügyészséget hívja fel.

XI. Apar[94]
Augusztus 11. d. e. 11 órakor

Apar község egyike a leggazdagabb községeknek Tolna vármegyében.

1.) A birtokmegváltási eljárás folyamán 52 földigénylő jelentkezett, de megváltásra alkalmas birtok nincs.
2.) Házhelyet nem igényeltek.
3.) Az elemi népiskola róm. katolikus. A tanítás magyarul folyik. A lakosság a gyermekeknek fokozottabb német nyelvű tanítását kéri.

A szülők örülnek annak, hogy gyermekeik magyarul beszélnek, de abba nem tudnak beletörődni, hogy gyermekeik német nyelvű tanítása elhanyagoltatott. Arra kértek a szülők, hogy a gyermekek írni, olvasni és számolni jól megtanuljanak. Német tankönyvek sürgős kiadását kérték.

4.) Amerikai útlevelek miatt emelt panasz. A községi elöljáróság azt panaszolta, hogy Fröhlich Károly újságíró, Koszó István belügyminiszteri államtitkár ajánlólevelével a völgységi járásban járt és amerikai útlevél vízumának megszerzésére a földhözragadt szegény néptől 2–3 kg vajat, 100 drb. tojást és 40 dollárt kért.

A lakosság körében az a nézet terjedt el, hogy a községi jegyző, főszolgabíró és alispán az amerikai útlevélre vízumot nem tudnak szerezni és ezért forduljon Fröhlich Károly újságíróhoz.

A belügyminisztériumból – a kíséretemben volt főszolgabíró kijelentése szerint – azt telefonálták Tolna vármegye alispánjának, hogy Fröhlich működése elé a közigazgatási hatóságok nem gördítsenek akadályt.

Az izményi községi jegyző a fentebb előadott panaszt – a kíséretemben volt főszolgabíró kijelentése szerint – a belügyminisztérium útlevél osztályában szóvá akarta tenni, de emiatt karhatalommal távolították el.

A bonyhádi járási főszolgabíró Fröhlich Károly ellen kivándorlásra való csábítás miatt feljelentést tett.

Apar község a legintenzívebb állattenyésztést űzi és ezzel vetette meg gazdasági jólétének alapját.

94 Apar jelenlévő népessége 1920-ban: 777 fő (19 magyar, 749 német, magyarul beszél 476 fő). Népszámlálás 1920. 40–41. Ma Aparhant része.

XI. Mucsfa[95]
Augusztus 11. d. u. 6 órakor

Az evangélikus iskolában tartottuk meg az értekezletet, ahol a községi bíró és az evangélikus lelkész üdvözlő szavai után mécsvilágítás mellett este 9 óráig beszéltük meg a községet érdeklő, kulturális és szociális ügyeket.

1. A birtokmegváltási és házhelykijelölési eljárás nem indult meg, mert földigénylők a községi elöljárók kijelentése szerint nem jelentkeztek. Ezzel szemben a zsellérek kijelentették, hogy ők a birtokbirtokmegváltási és házhelykijelölési eljárásról nem értesültek.

Emiatt küldöttségileg fent jártak a földmívelésügyi minisztériumban és az Országos Földbirtokrendező Bíróságnál, ahol azt az ígéretet kapták, hogy a gróf Apponyi Antal uradalmából eladásra került földeket Mucsfa és a szomszéd községek jómódú gazdái vásárolták meg. Ezt a lakossággal közöltem és kértem a lakosságot, hogy küldöttségeket ne utaztasson fel Budapestre, mert csak hiábavaló költségeket okoznak maguknak.

Erre a zsellérek kérték, hogy az idegen községbeli gazdák által vásárolt földek megváltását rendelje el az O. F. B.

A lakosságot figyelmeztettem, hogy ebbéli kérelmük jogtalan, mert az említett földeket az illető gazdák jogerősen szerezték meg.

Kijelentettem a lakosságnak – és ez megnyugtatólag hatott – hogy előterjesztést teszek aziránt, hogy a vagyonváltságnak földben való lerovása után foganatosítandó telepítések alkalmával a német községek felesleges lakossága is letelepíttessék.

2. Munkáskérdés. A mezőgazdasági munkások, amint az értekezleten jelen volt gazdák is beismerték, a legnyomorúságosabb helyzetben vannak, mert mindennapi kenyerüket sem tudják megkeresni. A hatodik és hetedik határba is kénytelenek elmenni, hogy valamely keresethez juthassanak.

Most, amikor a mucsfai gazdák a búzát métermázsánként 80.000 koronáért eladják, a munkásoknak 1000–1600 K napszámbért fizetnek.

A kőműveseknek fizetnek a gazdák naponként 15 kg búzát és a melléjük beosztott munkások 1000–1500 K napszámbért kapnak. Cséplés kor fizettek a gazdák naponként 10 kg búzát, de ezért foglalkoztatták a munkásokat – a búzának cséplés után a padlásra történt vitelével – éjjel 12 és 1 óráig.

A munkaidőnek említett önkényes meghosszabbítása a munkások körében nagy elkeseredést okozott.

A munkások és gazdák között az értekezleten erős összeütközések voltak. A munkások névleg megemlítették azokat a gazdákat, akik – sajnos, igen kevesen

95 Mucsfa jelenlévő népessége 1920-ban: 790 fő (18 magyar, 772 német, magyarul beszél 263 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

vannak – a munkásokat aratáskor és csépléskor munkaalkalomhoz juttatták és a természetbeni járandóságokat kiszolgáltatták.

Mucsfán, mint sajnos más községekben is, a jobbmódú gazdák nem adták ki az aratást a munkásoknak, hanem azt maguk elvégezték, hogy a 80.000 koronás búzát megtarthassák. 45 munkáspár nem jutott aratáshoz.

A mucsfai gazdák is nem akarják belátni, hogy a munkásnak oly munkabért kell fizetni, mely a munkáscsalád megélhetését biztosítja.

Az értekezleten részt vett gazdákat felkértem, hogy a munkásokat juttassák munkaalkalomhoz és az elvégzett munkáért fizessenek igazságos munkabért, mely a munkáscsaládnak megélhetését biztosítja. A munkások elégedetlensége esetén jó munkát nem várhatnak, az éhező és nyomorgó munkásokat télvíz idején úgyis maguknak a gazdáknak kell támogatniuk. A gazdák és munkások úgy vannak egymásra utalva, mint a kapa és a nyél. Egymás nélkül meg nem élhetnek, s ezért egymás iránt kölcsönös szeretettel és bizalommal viseltessenek és a szenvedő munkástestvéreiket a keresztény felebaráti szeretet alapján tényleg támogassák.

A figyelmeztető szavak a jelenlévő gazdákra és munkásokra egyaránt nagy hatással voltak.

3. Szénkutatás Mucsfán. A mucsfai munkások évek óta azt a vágyat táplálják, hogy Mucsfán a szén kibányászása megindíttassék és ezáltal a munkások keresethez jussanak. Évekkel ezelőtt a szén kibányászására vonatkozólag a község szerződést köttetett, de a tervbe vett szénbányavállalkozás meg nem indult.

A községi elöljáróság kijelentése szerint szén a határban nincs. Az evangélikus lelkész kijelentése szerint két angol geológus a községben járt és megállapította, hogy nincsen szén. A munkások azonban abban a nézetben vannak, hogy szénnek kell lennie a községi határban, mert több helyen a földből tiszta kőszén kilátszik.

A munkások elutazásom előtt az evangélikus lelkész lakásán is, ahol elszállásoltak, felkerestek és több rendbeli kérelem előadásakor oda nyilatkoztak, hogy a gazdák azért mondják, hogy nincsen szén a határban, mert attól félnek, hogy nem kapnak éhbérért dolgozó munkásokat, hogyha a szén kitermelése megindulna és a munkások a szénbányánál tisztességes keresethez jutnának.

A munkásokat megnyugtattam azzal, hogy a Budapesten székelő Szénkutató R. T. felkérésemre, saját költségén kiküld egy szakértőt a helyszínre, aki a községi jegyzővel, lelkésszel és bíróval, valamint a munkások által megnevezett két munkással megállapítja, hogy csakugyan van-e szén Mucsfán.

A munkások vezetői az említett R.T.-től közvetlenül kapnak értesítést a szakértő kiküldéséről, hogy a munkások megbízottjai a szénkutatásnál okvetlenül jelen lehessenek.

A szakértő kiküldetését a munkások szeptember hóra kérték, mikor otthon lehetnek.

A munkások a panasznak ilyképp való elintézését nagy megnyugvással és mély hálával vették.
4.) Tanügy. Az evangélikus elemi népiskolában németül és magyarul tanítanak. Az értekezleten részt vett lakosság az iskolát illetőleg panaszt nem emelt, illetőleg kérelmet nem terjesztett elő, az iskolával meg van elégedve.
5.) A lakosság kérelme. Az értekezlet után, valamint az evangélikus lelkész lakásán a lakosság több, kisebb-nagyobb fontosságú kérelmet terjesztett elő, melyekhez a szükséges felvilágosítást megadtam és a lakosságot megnyugtattam. Több ügynek elintézését különböző hivatalokban szorgalmazni fogom.

Az adókönyvecskékbe felvett szöveget németül is kérik kinyomatni, hogy azt megértsék és megtudják, hogy mire fizetik az adót.

Különösen panaszkodtak a rokkant katonák, hogy illetményeiket nem kapják meg és nagy nélkülözéseknek vannak kitéve.

Az értekezlet után a községi bíró udvarán egybegyűlt lakossághoz néhány lelkesítő szót intéztem, melyekkel a lakosságot a hazaszeretet ápolására, békés együttélésre és együttműködésre hívtam fel.

XIII. Bonyhádvarasd[96]
Augusztus 13.[97] d. e. 10 órakor

Az értekezlet előtt istentiszteleten voltam. A lelkész németül imádkozott és németül énekelt. A templomban a plébános, anélkül, hogy felkértem volna, kihirdette a hívőknek, hogy a német kormánybiztos megérkezett a községbe, mindenki jöjjön el a községi bíró udvarára, a kormánybiztos urat hallgassa meg és esetleges kérelmét terjessze elő.

A szokásos értekezletet, melyen Tabód[98] község kiküldöttjei is megjelentek, a községi elöljárókkal – miután Bonyhádvarasd kis község – a községi bíró lakásán tartottam meg, mialatt a lakosság künn az udvaron tartózkodott.
A község gazdasági helyzete elég kedvező. A 791 lélekkel bíró községnek határa 2000 k. holdat tesz ki. Munkás aránylag kevés van. A gazdák földjeiket maguk mívelik meg.
Házhelyet hárman kértek, kiket a községi legelőből elégítettek ki.
A birtokmegváltási eljárás nem indult meg.

96 Bonyhádvarasd jelenlévő népessége 1920-ban: 702 fő (6 magyar, 696 német, magyarul beszél 258 fő). Népszámlálás 1920. 40–41.
97 Elírás, helyesen: augusztus 12. d. e. 10 órakor
98 Tabód jelenlévő népessége 1920-ban: 393 fő (52 magyar, 341 német, magyarul beszél 317 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

Az elemi népiskola úgy Bonyhádvarasdon, mint Tabódon róm. katolikus. A tanítás németül és magyarul folyik. A németnyelvű tanítást illetőleg a bonyhádvarasdi lakosság kérelmet vagy panaszt nem terjesztett elő.

A tabódi kiküldöttek azt kérték, hogy a gyermekeket németül jobban tanítsák. A Bonyhád–Tevel–Hőgyész közút építését kérték, mert az utak az őszi esőzések beálltával tavaszig járhatatlanok.

A bonyhádvarasdi lakosság a templom renoválására 12 millió koronát áldozott.

XIV. Nagyvejke[99]

Augusztus 12. d. e. ½ 12 óra

Nagyvejkén, mely kisközség, a községi bíró lakásán jöttek össze a Nagyvejke, Závod és Kisdorog községek elöljárói.

Mindegyik községnek egymásután külön-külön adtam alkalmat esetleges kérelmeik és panaszaik előterjesztésére.

Nagyvejkén 600 lélek van, 1200 holddal. A birtokmegváltási eljárás alkalmával 12 földigénylő jelentkezett, de igényük föld hiányában nem volt kielégíthető. Házhelyet nem kértek.

Nagyvejkén sok az iparos. Földművesek és ácsok Romániába is mennek dolgozni.

Závod[100] községben 800 lélek van. Földet igényeltek, Apponyi Antal gróf birtokából. Házhelyet egy igénylőnek juttattak.

A munkások napi 500 K napszámbért és ellátást kapnak. Ezt a napszámbért keveslik.

Kisdorog[101] község 1100 lélekkel, 2000 hold földdel. Földet senki nem igényelt. Házhelyet nyolc igénylőnek osztottak ki.

A munkáskérdést illetőleg nincsen panasz. Kenyerét mindenki megkeresheti. A kisdorogi munkások Dőry Frigyes Paradicsom pusztáján dolgoznak.

Mind a három község elöljárói kérték, hogy az elemi népisoklában a magyar nyelv mellett jobban tanítsák a gyermekeket németül, mert végtelenül fájlalják, hogy gyermekeiknek anyanyelvükön való tanítása el van hanyagolva.

Ezenkívül panaszkodtak, hogy sem közútjuk, sem vasútjuk nincs. Az őszi esőzések megindulásával tavaszig járhatatlanok az utak.

---

99 Nagyvejke jelenlévő népessége 1920-ban: 590 fő (8 magyar, 582 német, magyarul beszél 144 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

100 Závod jelenlévő népessége 1920-ban: 848 fő (38 magyar, 809 német, magyarul beszél 347 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

101 Kisdorog jelenlévő népessége 1920-ban: 1147 fő (34 magyar, 1113 német, magyarul beszél 275 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

XV. Tevel[102]
Augusztus 13.[103] d. u. 6 órakor

Tevel a völgységi járásnak egyik legnagyobb és leggazdagabb községe. A községnek 2900 lakosa, 406 háza és 3200 kat. hold földje van.

A községi elöljárókkal és a képviselőtestületi tagokkal tervbe vett értekezlet előtt és után a községi jegyzővel, esperesplébánossal és a tanítókkal, valamint az értelmiséggel a község gazdasági, kulturális és szociális ügyeit a legbehatóbban megbeszéltem. Erről a megbeszélésről és a községházán egybegyűlt értekezlet eredményéről röviden a következőkben számolok be:

1.) A birtokmegváltási eljárás Krepsz Mátyás és társai hadirokkantak kérelmére megindult. Az erre vonatkozó kérvény az O. F. B.-nél 4734/1922. sz[ám] a[alatt] van iktatva. Az erre vonatkozó tárgyalási iratok 32180/1922. szám alatt vannak az O. F. B.-nál iktatva. A földigénylők összeírattak és a birtokmegváltási eljárás foganatosításával Szabó Bertalan kir. törvényszéki tanácselnök bízatott meg.

A házhelyeket kiosztották a vásártérből, 900 koronáért négyszögölenként.

2.) Közútja – vasútja a községnek nincs, mint a legtöbb völgységi járásbéli községnek.

Resch Vilmos építészvállalkozó budapesti lakos keskenyvágányú vasútnak Szekszárdtól Dombóvárig, a völgységi járás községein keresztül való megépítésére, illetőleg előmunkálataira az engedélyt megkapta.

A lakosság kéri, hogy legalább Teveltől Hőgyészig a 4 km utat építsék ki, hogy a hőgyészi vasúti állomás megközelíthessék.

3.) A postát illetőleg a lakosság azt panaszolta, hogy hetenként csak egyszer kap csomagpostát. A lakosságnak az a kérelme, hogy csomagpostát naponta kapjon. Háború előtt naponta kétszer is kaptak csomagpostát.

4.) Iskolaügy. Az elemi népiskola róm. katolikus. A tanítás magyarul folyik. Németül a hittant, írást, olvasást és számolást tanítják.

A lakosság[104] német nyelvű tanítást követeli. Az erre vonatkozó kérelem előterjesztésekor egy-két hozzászóló el is ragadtatta magát, kiknek azt kiáltották: „A *Sonntagsblatt*"[105] beszél magukból.

102 Tevel jelenlévő népessége 1920-ban: 2.127 fő (99 magyar, 2.024 német, magyarul beszél 965 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.

103 Elírás, helyesen: augusztus 12. d. u. 6 órakor.

104 A szó nehezen olvasható, bizonytalan olvasat.

105 *Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn*. Az 1923/24 és 1940 között működő Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) sajtóorgánuma. A katolikus szemléletű lapot Jakob Bleyer alapította németországi támogatással, 1921 és 1935 között jelent meg ezen a címen. (Rózsa 2006. 57.) A *Sonntagsblatt* az MNNE alapítása utána kezdett el hozzá kötődni.

Az értekezlet alatt a következő és hasonló kijelentések hangzottak el: „Mi németek vagyunk s ezért követeljük, hogy gyermekeink németül tanuljanak." „A magyar nyelv ép oly idegen a német gyermekeknek, mint a latin nyelv, amelyen a fiam esperespébános úrnak a templomban ministrál."

Ezeket a kijelentéseket, melyek nem a felszólalók agyából jöttek, – hanem a kétségtelenül alldeutsch agitációra vezethetők vissza –, a legerélyesebben leintettem.

Az értekezleten egybegyűlteket figyelmeztettem, hogy a magyar hazához való hűségüket és hálájukat a németek mindig tettekben beigazolták, mindenkinek törekednie kell, hogy a magyar nyelvet elsajátítsa, mert ezzel saját boldogulását mozdítja elő. A német gyermekek anyanyelvükön való becsületes tanítása mellett okvetlenül magyarul is tanítandók.

A latin nyelv holt nyelv, de a magyar nyelv hivatalos élő nyelve a magyar nemzetnek, mely a bevándorolt németségnek nemcsak földet, hanem közszabadságot és joguralmat és ezzel boldogulást, legnagyobb gazdasági és kulturális jólétet is biztosított.

A szerb és román uralom atrocitásainak ismertetésével figyelmeztettem az egybegyűlteket arra, hogy összetett kézzel adjanak hálát, hogy magyar uralom alatt maradtak, mert a szerb és román uralom alá jutott testvéreik rabságban sínylődnek és visszasírják a magyar közszabadságot.[106]

A kormány a német lakosságnak jogosult kívánságait a magyar nemzeti közélet keretein belül ki fogja elégíteni, de teljes erejével arra törekszik, hogy a magyarság és németség között évszázadokon keresztül fennállott zavartalan egyetértést, együttérzést és együttműködést nemcsak megóvja, hanem még jobban megerősítse.

Ezt a célt szolgálom, mint kormánybiztos és ehhez a munkához kérem a német lakosság és a hatóságok legmesszemenőbb támogatását.

Az esperesplébános, mint esperes kerületi tanfelügyelő nagy figyelem között kijelentette, hogy a német lakosságnak jogosult kívánságait kielégíteni igyekszik. A gyermekek németül tanulják: a hittant, írást, olvasást és számolást. Óva inti a német lakosságot, hogy alldeutsch bujtogatásoknak felüljön.

Kirtz iskolaigazgató felszólította az egybegyűlteket, hogy nevezzenek meg egy gyermeket, aki nem tud németül írni, olvasni és számolni. Nevezett iskolaigazgató, aki 27 éve működik a községben, rendkívül értékes tapasztalatok alapján felhívta az egybegyűltek figyelmét arra, hogy mennyire elhanyagolják maguk a szülők gyermekeik nevelését és nem sietnek egyáltalában segítségül a nehéz feladatra hivatott tanítónak.

106 A szerbek által megszállt területen jó néhány iskola lett újra német tannyelvű, elsősorban a magyarok gyengítésének szándéka miatt.

Végül leszegezte, hogy a bevándorolt németség annak idejében koldusszegény volt és a magyar állam fennhatósága alatt gyarapodott anyagilag és kultúrailag s ezért a német lakosság nem lehet hálátlanná a magyar nemzet iránt.[107]

Az elhangzott beszédek leírhatatlan mély hatással voltak a hallgatóságra és igen sokan elítélték a túlzók felszólalását és kijelentették, hogy a német lakosság nem kívánja a tiszta német nyelvű tanítást, hanem az írás, olvasás és számolásnak német nyelven való becsületes tanítását, mert az eddigi tanítás eredményével nincsen megelégedve.

Erre kijelentettem, hogy őszkor, mikor Tolna vármegye többi községeit meglátogatom, felkeresem újból Tevel községet és két-három iskolaszéki tag jelenlétében személyesen meg fogok győződni arról, vajon a gyermekeket a magyar nyelv mellett anyanyelvükön mily eredménnyel tanítják.

Ezt a kijelentésemet teljes megelégedéssel és nagy örömmel egyhangúlag tudomásul vették.

5.) Munkáskérdés. A munkások nem találnak elég munkaalkalmat s ezért más községekben is dolgoznak. Közkívánság, hogy a munkások részére Apponyi Géza gróf Juher[108] pusztájából, mely 3 km távolságban van a községtől, kisbérletek létesíttessenek.

6.) A téli fonodák ellen emelt panasz. Több oldalról felhívták a figyelmemet, hogy az iskolából kikerült 14–18 éves ifjúság a téli fonodákban teljesen elzüllik.

Az ifjúság ugyanis: fiúk és lányok október hótól tavaszig minden héten valamelyik magánházban összejönnek. A szülőknek ilyenkor onnan hazulról el kell távozniuk és az egybegyűlt fiúk és lányok magukra maradnak.

A legények, mielőtt belépnek a házba, az ablakon kopognak és megkérdik, vajon van-e valaki odahaza, illetőleg eltávoztak-e már az öregek hazulról. Ha még el nem távoztak, felszólítják őket, hogy azonnal távozzanak.

A magukra maradt leányok és fiúk incselkednek, duhajkodnak, érzelmi vágyaiknak szabad folyást engednek, lelkileg és erkölcsileg züllenek, a ház rendjét és békéjét teljesen feldúlják. A szülők sírva panaszkodnak, hogy gyermekeikkel szemben teljesen tehetetlenek.

Annak idején is összejöttek téli estéken a leányok és fiúk, de a szülők gondos felügyelete mellett. Tanulságos népmesékkel és elbeszélésekkel, kacagtató szép tréfákkal és víg énekek mellett töltötték el a szép téli estéket a szülők és gyermekek egyaránt. Nagyobb volt az egyszerűség és egyetértés, kölcsönös volt a tisztelet és szeretet, boldog volt az akkor egymást még megértő gazdag és szegény egyaránt. Az elfajult téli esti fonódák megrendszabályozása nélkül a teveli nép erkölcsi züllése fel nem tartóztatható.

107 A szegényen érkező, de a magyarság kárára meggazdagodó német betelepülők sztereotípiájának cáfolatára l. Vitári 2024.

108 Juhé puszta, a 19. század második felétől – Tabóddal együtt – Apponyi-birtok.

XVI. Zomba[109]
Augusztus 13. d. e. 9 órakor

A község lakossága magyar és német. Annak idején a magyar lakosság egy része – mint ezt a községben közölték – vallási villongások miatt Orosházára költözött. A német lakosság Württembergből és Schwarzwaldból[110] vándorolt be.

A magyar és német lakosság egymással a legszebb egyetértésben él, de nem házasodnak össze. A német lakosság egész szépen beszél magyarul is.

A községházán a magyar nyelven tartott előadásomat mindenki megértette és ahhoz magyarul szóltak hozzá a németek is.

1.) A birtokreformra vonatkozólag előadták, hogy a háború alatt gazdát cserélt özv. Spitzer Gyuláné-féle 2000 holdas birtok megváltását kérték.
2.) Házhelyet a Zombával összeépített Dőrypatlan uradalmi földekből kínáltak, amiért az uradalom négyszögölenként 20–26 koronát kért. Ezt az igen méltányos árat a házhelyet igénylők nem fogadták el, hanem négyszögölenként csak 5 koronát ígértek, amit az uradalom keveselt.
3.) A munkáskérdés. A munkásnép a közeli uradalomnál keresi meg kenyerét. Ebben az évben 17 család maradt aratás nélkül.
4.) Az iskola róm. katolikus és 5 tanerővel bír. Az iskolát Dőrypatlan község gyermekei is látogatják. A gyermekeket magyarul és németül tanítják. Az iskolakérdést illetőleg Zombán kérelmet vagy panaszt nem terjesztettek elő. Az iskolaszék kérte, hogy özv. Kelety Mártonné, szül. Oberding Anna kisegítő tanítónő az 1923/24. tanévben is hagyassék meg helyén, mert édesanyját eltartja.

XVII. Dőrypatlan[111]
Augusztus 13. de. e. 11 órakor

A községházán megtartott értekezleten megjelent Dőry Frigyes földbirtokos is, akit örömmel üdvözöltem és megköszöntem, hogy kormánybiztosi működésem iránt érdeklődik.

A kormánybiztosi feladatkör ismertetése és annak leszegezése után, hogy a kormány súlyt helyez arra, hogy a német lakosság jogosult érdekeinek a magyar nemzeti közélet keretein belül, az arra illetékes közigazgatási és tanügyi hatóságok

109 Zomba jelenlévő népessége 1920-ban: 2.046 fő (922 magyar, 1.123 német, magyarul beszél 1.861 fő). Népszámlálás 1920. 42–43.
110 Fekete-erdő.
111 Dőrypatlan jelenlévő népessége 1920-ban: 1.671 fő (980 magyar, 679 német, magyarul beszél 1.452 fő). Népszámlálás 1920. 40–41. Ma Zomba része.

által kielégíttessenek és a német lakosság hazafias érzülete ápoltassék és erősíttessék, Dőry Frigyes földbirtokos felszólalt és a következőket mondta:

Német nemzetiségi kérdés a vármegyében nincs, legfeljebb nyelvi kérdés lehet. A lakosság németül érintkezik a jegyzőkkel és hatóságokkal. Ha valamelyik német községben bajok észlelhetők, azok rendszerint gazdaságiak, melyek a magyar községekben is előfordulnak.

A német községeket ép úgy felkarolják, mint a magyar községeket. Sőt az állattenyésztés terén a német lakosság előbbre van, mint a magyar lakosság. Az állatdíjazásoknál az első díjakat rendszerint a német gazdák kapják meg.

Mindezeknél fogva az a vád, hogy a német lakosság el volna nyomva, alaptalan rágalom. Hogyha a kormánybiztosi feladatokat a magyarság és németség között évszázadok óta fennálló érzelmi és lelki egység ápolása és erősítése érdekében oldják meg, amint ezt a kormánybiztos kijelentette, akkor őt közérdekű és hazafias munkájában mindenki támogatni fogja.

Ezek után megbeszéltük a községet érdeklő közügyeket:

1.) Birtokreform. A földigénylők ép úgy, mint a zombaiak, özv. Spitzer Gyuláné háború alatt szerzett 2000 holdas birtokát kérték megváltani.
2.) Iskolakérdés. 356 tanköteles gyermekből csak 150 van beiskolázva, mert nincs elég iskola. A gyermekek iskoláztatását megnehezíti az a körülmény, hogy a község határa 22 pusztamajorból áll, 40 km széttagoltságban. Új iskolák építése vétetett tervbe.

Sok gyermek télen azért nem jár iskolába, mert nincs megfelelő ruházata és lábbelije és a szülők attól tartanak, hogy a gyermekek megfáznak és megbetegednek.

A német gazdák az értekezlet után kisebb-nagyobb helyi bajok előterjesztése után azt kérték, hogy gyermekeiket a magyar nyelv mellett jobban tanítsák németül írni, olvasni és számolni, mert a szülők a német tanítás eredményével nincsenek megelégedve.

XVIII. A szerzett tapasztalatok összefoglalása

1.) A lakosságról általában és a vele folytatott tárgyalásokról.

A völgységi járás német lakossága rendkívül munkaszerető és szorgalmas, a legnagyobb hegyen is fáradhatatlan hangyaszorgalommal műveli meg a kevésbé termékeny földet is.

A német lakosság a meglátogatott községekben – kivéve Szálka, Bátaapáti és Mórágy községeket – jólétnek örvend. Népviselete hasonlít a bácskai német lakosság viseletéhez. Természete, gondolkodása és magatartása azonban a vidék hegyes-völgyes fekvésénél fogva zárkózottabb természetű, egészen más, mint a bácskai és bánáti népé.

Több községi jegyző kijelentette, hogy a lakosság, mikor valamely közügyet intelligens emberekkel meg kellene tárgyalni, alig, vagy egyáltalában nem szokott beszélni. A kormánybiztosi értekezleten a közügyek megbeszélésében azonban általános meglepetésre teljes odaadással és bizalommal vettek részt. Némelyik községben nagyon is hangosak és túlbuzgók voltak, hárman-négyen egyszerre is felszólaltak, amikor őket csendre és a sorrend betartására kellett kérnem.

A kormánybiztosi értekezleteken folytatott sikeres megbeszéléseket a következő eljárással értem el:

Nem hangsúlyoztam soha, hogy mint német kormánybiztos jöttem, hanem a miniszterelnök úr megbízásából látogatom meg a községet, hogy a községet érdeklő gazdasági, szociális és kulturális ügyeket megtárgyaljam és a miniszterelnök úrnak a szükséges intézkedések megtétele végett jelentést tegyek.

Leszegeztem, hogy a hazafias érzésű német lakosságnak továbbra is együtt kell haladnia a magyarsággal, az érzelmi és lelki egységnek megóvása mellett vállvetett erővel kell a honmentő feladatokat megoldaniuk.

A hatóságokkal és a falusi nép hivatott vezetőivel (jegyzővel, lelkésszel és tanítóval) teljes egyetértésben kell dolgoznunk.

A különböző társadalmi osztályoknak, kis-, közép- és nagybirtokosoknak, vállvetett erővel kell dolgozniuk. A keresztény, nemzeti és békés közéleti munka egyedüli útja az ország feltámadásának.

Mikor a hazaszeretet ápolására és erősítésére, a magyar hazához való hűségre hívtam fel a német lakosságot, feltártam az atrocitások felsorolásával a szerb és román uralom alá jutott német lakosság súlyos helyzetét, mely visszakívánkozik a magyar uralom alá.

Ezek után felhívtam a lakosságot, hogy teljes bizalommal vegyen részt a közügyek megbeszélésében és őszintén adja elő kívánságait, mert a vármegye főispánja és alispánja, a járási főszolgabíró és a falusi nép vezetői, a vármegye közéletének irányadó tényezői jóakarattal viseltetnek a német lakosság jogosult érdekei iránt.

A tanácskozásoknál többször az előzőleg felkeresett községekben szerzett tapasztalatokat ismertettem és nyíltan rámutattam az áldozatkészség hiányára, arra a rossz bánásmódra, melyben a rokkant katonákat, hadiözvegyeket és hadiárvákat, valamint a munkásokat részesítik.

Ezzel az ismertetett eljárással tudtul adtam, hogy komoly és hazafias munkát akarok végezni a vármegye közösségével és irányadó tényezőivel, a közigazgatási hatóságokkal és a falu hivatott vezetőivel, teljes egyetértésben, a társadalmi béke megóvása mellett s tényleges bajok orvoslása érdekében.

2.) A lakosság hazafias magatartása és az alldeutsch mozgalom.

A völgységi járás német lakosságának hazafias érzülete minden kétségen felül áll. Az a körülmény, hogy a szülők gyermekeknek az anyanyelvükön való tanítását

szorgalmazzák, nem szolgáltathat támpontot és jogalapot arra, hogy a szülőket alldeutsch váddal illessük.

A német lakosság félti anyanyelvét, azt fenn akarja tartani, ápolni akarja. Több helyen azt hozták fel, hogy ha a magyar földbirtokos gyermeke mellé német nevelőket felfogad, hogy az a német nyelvet elsajátíthassa, mennyivel inkább kell akkor a német szülőnek arra törekednie, hogy gyermeke anyanyelvén, németül nyerjen oktatást.

Ennélfogva a német lakosság által az iskolakérdést illetőleg felhozott kérelmet közigazgatási és tanügyi hatóságainknak a legnagyobb lelkiismeretességgel mérlegelniük és amennyiben a kérelem jogosult, azt a fennálló törvények és rendeletek értelmében teljesíteni kell, mert ellenkező esetben felelőtlen elemek az iskolakérdést politikai és sajtó agitáció tárgyává teszik, amely agitáció, hogyha szabadon folyik, helyrehozhatatlan bajokat szokott maga után vonni. Arra mindenképp figyelni kell, hogy a német lakosságba az alldeutsch öntudatot és alldeutsch közszellemet bele ne oltsák, mert ez érzelmi és lelki elkülönülésre vezet, mely nemcsak a magyarságra, hanem magára a németségre is káros kihatással lesz.

A szélső alldeutsch agitációnak, mely Budapestről, az ország fővárosából kiindulva sajnos szabadon folyik, Tolna megyében is, Kakasdon, Mórágyon és Tevelen mutatkozik, minden körülmények között véget kell vetni.[112]

3.) Az iskolakérdés.

A völgységi járás német lakossága részéről több helyütt előterjesztett kérelemből és panaszból beigazoltnak látszik, hogy a gyermekeket számolni németül egyáltalában nem tanítják. Emiatt a lakosság felette el van keseredve. A német lakosságnak ugyanis, mint jól gazdálkodó népnek gazdasági, kereskedelmi és üzleti életében sokat kell számolnia és gyermekeivel közösen gazdálkodva, közösen akarja számadásait is megcsinálni. Ilyenkor a gyakorlati élet iskolájában győződnek meg, vajon gyermekeiket az iskolában mily eredménnyel tanítják.

Az egyik német gazda kijelentette, hogy egyébként értelmes fiát még három tojással sem tudja a piacra küldeni, mert a magyar számolást elfelejtette, a német számolást pedig egyáltalában nem tudja.

Az ily és hasonló panaszok, hogyha idejében az illetékes tényezők és hatóságok által nem orvosoltatnak, legerősebb fegyvere lesz az országban szabadon folyó legszélsőbb alldeutsch agitációnak.

112 Utalás Jakob Bleyerre és követőire. Erre a tényezőre az egyes községek látogatásánál a jelentés nem tért ki. Az MNNE-ből 1923 nyarán még semmi nem volt észlelhető, alapszabályát csak 1924-ban hagyták jóvá, vagyis addig helyi csoportok sem alakulhattak, egyedül a *Sonntagsblatt* volt elérhető, azt viszont Steuer dicséri. Azaz bármiféle konkrétum említése nélkül írja a fenti mondatokat, részben saját pozíciójának legitimálása érdekében.

Az 1923/1924. tanévben az iskolák látogatásakor a tanfelügyelőnek meg kellene győződnie arról, vajon a gyermekeket németül mely eredménnyel tanítják. Az a panasz, hogy a kir. tanfelügyelő csak az iránt érdeklődik, hogy a gyermekeket magyarul mily eredménnyel tanítják.

Azt hiszem, hogy inkább a tanfelügyelő állapítsa meg, vajon a gyermek német tanítása megfelel-e az előírt követelményeknek és egyidejűleg az esetleges szükséges intézkedéseket megteszi, mintha alldeutsch agitátorok használják ki úgy belföldi, mint külföldi agitációra a német nyelv elégtelen tanítása miatt keletkezett jogosult panaszokat.

Az iskolakérdésben nem lehet elég tapintattal, óvatossággal, lelkiismeretességgel és szakértelemmel eljárni, mert a német lakosságban minden körülmények között a magyar érzületet ápolni kell, de ebben nemcsak helyes, céltudatos magyar nemzeti, gazdasági és kultúrpolitika, hanem az elengedhetetlen megértés is szükséges a hazafias érzésű német lakosság részéről az iskolaügy terén felmerült és szem elől nem téveszthető jogosult kívánságokkal szemben.

A német lakosság részéről az írás, olvasás és számolásnak német anyanyelven kért becsületes tanítása és ennek tényleges foganatosítása nem válik hátrányára a magyar nemzeti ügynek, de a kérelem megtagadása vagy elhanyagolása helyrehozhatatlan bajokat von maga után és kétségtelenül hátrányára válik a magyar nemzeti ügynek is.

A német gyermekeknek az anyanyelven való tanítása a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak 1923. évi 110478. számú rendelete alapján módot nyújt az anyanyelvnek fokozottabb tanítására. De vajon a 4800/1923. M. E. sz. kormányrendelet és az idézett vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet meszszemenő rendelkezéseinél fogva, – melyeknek káros kihatására és végrehajthatatlanságára őszintén rámutattam, – végrehajthatók lesznek-e, illetőleg tényleg végrehajtatnak-e majd és nem veszélyeztetik-e annak, a magyar nemzeti közélet keretein belül könnyen végrehajtható minimális kultúrszükségletnek a kielégítését, amivel a mi derék német lakosságunk kielégíthető, – azt a jövő fogja igazolni.

A tanítói karnak a német községekben kétségtelenül felette nehéz a helyzete. Egyrészt eleget kell tennie a magyar nemzeti érdekeknek, de másrészt eleget kell vagy kellene tennie a német szülők részéről előterjesztett annak a jogosult kérésnek is, hogy a gyermekeik anyanyelvükön írni, olvasni és számolni becsületesen megtanuljanak.

Debrecenben könnyebb a magyar nemzeti álláspontot képviselni, mint például Tevelen, könnyebb a magyar nyelvet Debrecenben tanítani, mint Tevelen.

A tanrendszeren mindenképpen változtatni kell. Felesleges anyaggal ne akarják a gyermekek fejét teletömni, a gyermekeket pedig tanítsák magyarul beszélni és emellett tanítsák a német gyermekeket németül becsületesen írni, olvasni és számolni és én hiszem, hogy ily eljárás mellett hazafias érzésű német lakosságunk

magyar érzületében továbbra is megtartható lesz és a német szülők az iskolai tanítással meg lesznek elégedve.

4.) Gazdasági állapotok.

A lakosság nagyobbrészt nem annyira földmívelést, mint inkább állattenyésztést és szőlőmívelést folytat. Az agrikultúrát a kevésbé termékeny földön is ritka szorgalommal és odaadással, önfeláldozásig menő munkával űzi.

Az állattenyésztés terén a Tolna vármegyei gazdasági egyesület segítségével, mely rendkívül közhasznú működést fejt ki, valamint a Tolna vármegyei uradalom mintaszerű gazdálkodásán és állattenyésztésén felbuzdulva, a legszebb eredményeket mutatja fel a lakosság.

A Bánát és a Bácska gazdái, a Délvidéki Földmívelők Gazdasági Egyesülete révén, melynek alelnöke voltam, Tolna vármegyében szerezte be tenyészállatait.

A szőlőmíveléssel foglalkozó lakosság, miután export hiányában borait eladni nem tudja, a legnagyobb anyagi hátrányokat szenvedi és alig várja, hogy borait eladhassa és egyedüli, nélkülözhetetlen jövedelemhez hozzájuthasson.

5.) A közlekedési állapotok.

tűrhetetlenek. A völgységi járás német községei nagyobbrészt a közúti közlekedésből és vasúti hálózatból ki vannak kapcsolva. Ezeket az érthetetlen visszás közállapotokat valamikép a lehetőség határai között meg kellene szüntetni.

A közutak, miután kőbányákban nincsen hiány, a lakosság szolgáltatási kötelezettségének és teherviselési képességének teljes mértékben való igénybevételével céltudatos és több éven át foganatosítandó közútépítési program szerint okvetlenül kiépítendők volnának. A völgységi járás német községei megfelelő közúti és vasúti hálózat mellett közgazdasági és kulturális fellendülésnek indulnának.

6.) A német lakosság anyagias gondolkodása és az áldozatkészség hiánya.

Általános a panasz, hogy a völgységi járás német lakossága, sok szép tulajdonsága mellett nagyon anyagias gondolkodású és nem áldozatkész. Minden gondolatával és cselekedetével az anyagi érdekek kielégítését szolgálja, a minden áron való meggazdagodásra törekszik. Emellett azután természetesen gyakran oly fukar és kapzsi, hogy lelki és szívbeli fásultsága mellett az emberbaráti szeretet és együttérzés, a kölcsönös támogatás szüksége, a másokkal szemben megkívánt méltányosság és kötelességérzés, ismeretlen fogalmak előtte. A rokkant katonákkal, a hadiözvegyekkel és hadiárvákkal és a munkásokkal szemben, akikre reá vannak utalva, mint a mindennapi falat kenyérre, alig tanúsítja a lakosság a minimális kötelességérzést, szánalmat és méltányosságot. Ezen a téren megdöbbentő tapasztalatokat szereztem.

Ellenben a vagyonnal dicsekedni, sőt kérkedni, napirenden van.

Igyekeztem ezen a téren is teljes képet nyerni. Megfordultam kolduszegény és dúsgazdag házban egyaránt. A magánlakások Budapesten vásárolt legszebb berendezését, textilárukkal, selyem- és szövetruhákkal telített szekrényeket, 30–40 szoknyával túlterhelt ruhafogasokat, az asztalra vásárolt 5–6 féle terítőt, az 1922. és 1923. évi búzaterméssel megrakott padlásokat, a sok milliót érő tehenekkel, a legszebb lovakkal, a felkínált 20 millió koronáért el nem adott 2 muraközi gyönyörű lóval díszített istállókat mind megtekintettem.

A jómódú lakosság az értéktelen bankjegyekkel bármily áron is összevásárol ruhát, bútort, aranyat, karperecet, férfi- és női órát stb., a pénz elértéktelenedésével járó károkat kikerülhessen.

De bármennyire is elragadtak ezek a mesébe illő látványosságok, elszomorodtam, hogy ez a nép kultúrára, közügyre nem akar áldozni, a háború szerencsétlen áldozatai mellett érzéketlenül elhalad, munkásainak a mindennapi tisztességes megélhetést biztosítani hivatott igazságos napszámbért nem akarja megfizetni.

A háború nagyon elrontotta a német lakosságot is és ezért az iskolákban és az iskolán kívüli népoktatás terén a nép- és nemeztmenő feladatokat mielőbb és minél nagyobb sikerrel meg kel oldanunk.

XIX. Javaslatok

Az I–XVIII. fejezet alatt foglaltak alapján javaslataimat legyen szabad a következőkben előterjesztenem.

1.) A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium a következőkre vonatkozólag volna megkeresendő:

a.) Az I. fejezet 3. pontja alatt foglalt indokoknál fogva a Tolna vármegyei gazdasági egyesület a m. kir. földmívelésügyi miniszter úrhoz intézett és másolatban ide mellékelt felterjesztésében bejelentett és az iskolán kívüli népmővelés céljait szolgáló diapozitív előadásokat a maga részéről is támogassa, az iskolán kívüli népoktatás sikeres felkarolhatása érdekében a mezőgazdasági és kulturális előadások megtartására vonatkozó akció – a m. kir. földmívelésügyi miniszter úrral létrejött megállapodás alapján – a vármegyei kultúr- és gazdasági egyesületben egyesíttessék.

A Tolna vármegyei német lakosságnak hazafias érzületében való megtartásáról, magyar nemzeti szellemben való működéséről és a magyarság és németség között évszázadokon át fennálló érzelmi és lelki egység ápolásáról és erősítéséről lévén szó, a kért támogatástól, a szükséges áldozatoktól visszariadni nem szabad. A vármegyei gazdasági egyesület a legmesszebb menő támogatást joggal igényelheti.

A Tolna vármegyei gazdasági egyesület kérelmével kapcsolatban a német lakosságnak iskolán kívüli oktatására vonatkozó fontos feladatoknak miként-

ti megoldására vonatkozólag általam javasolt és kilátásba helyezett értekezletet a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban tartassék meg.

b.) A XVIII. fejezet 3. pontja alatt az iskolakérdésre vonatkozólag összefoglalt tapasztalatok, valamint a Kakasdon tapasztaltak és a II. fejezet 3. pontjának második és harmadik bekezdése alatt foglaltak mellett a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr felkérendő volna, hogy a szekszárdi kir. tanfelügyelőséget utasítsam, hogy a magyar nyelvű oktatás mellett az 1923. évi 110478. számú rendelete alapján a nématajkú gyermekeknek anyanyelvükön való sikeres tanítására is gondot fordítson.

c.) A német iskolakönyvek mielőbb adassanak ki.

d.) A III. fejezet 5. pontja alatt foglaltak értelmében a bonyhádi róm. kat., evangélikus és református elemi népiskolák állami segélyének kiutalására vonatkozó kérelem határozathozatal végett a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrral pártolólag közöltessék.

e.) A Dőrypatlan községben a 206 beiskolázatlan gyermek beiskolázása, a szükséges iskoláknak kiépíttetése, továbbá özv. Kelety Mártonné, szül. Oberding Anna kisegítő tanítónőnek Zombán való meghagyása iránt intézkedjék.

2.) A m. kir. földmívelésügyi miniszter úr a következő intézkedések megtétele végett volna megkeresendő:

a.) A Tolna vármegyei gazdasági egyesületnek a folyó évi augusztus hó 10-ről 302. szám alatt a m. kir. földmívelésügyi miniszter úrhoz intézett felterjesztésében foglalt azt a kérelmét, hogy a mezőgazdasági diapozitív előadások megtartásához megfelelő anyagi támogatás engedélyeztessék, az említett felterjesztésben, valamint az I. fejezet 3. pontja alatt foglaltaknál fogva lehetőleg teljesítse és a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrral létesítendő megállapodás alapján a gazdasági és kulturális előadások a vármegyei gazdasági és kulturális egyesületben egyesíttessenek.

b.) A kaksdi molnárok miatt emelt és a II. fejezet 2. pontja alatt ismertetett panasz orvosoltassék.

c.) A gazdasági vonatkozású hirdetmények a II. fejezet 4. pontja alatt foglaltaknál fogva német nyelven is adassanak ki.

d.) A német lakosság, mely úgy hazafias érzületénél, mint gazdasági erejénél fogva a magyar állami és közgazdasági életben nagy értéket képvisel, a IV. fejezet 3. pontja alatt foglaltak értelmében ugyancsak letelepíttessék.

e.) Szálka, Bátaapáti és Mórágy községek részére, melyek a völgységi járásnak legszegényebb községei és a hegyes-völgyes, kevésbé termékeny földek a lakosság megélhetését nem biztosítják, Bátaszék határában lévő vallásalapítványi földekből, melyeket Rosenberg Mátyás bérel, a kishaszonbérletek létesítése végett az eljárás indíttassék meg.

f.) A hidegvérű lovak tenyésztése iránt Nagymányok község lakossága részéről előterjesztett és a VIII. fejezet alatt ismertetett kérelem lehetőleg teljesíttessék, mert a hegyes vidéken a szántáshoz erősebb lovak szükségeltetnek. A völgységi járásban magyar ló nincs. A hidegvérű ménhez Ráckozárra és Mágocsra fél napig kell utazni.

g.) A tenyészbikák kötelező biztosítása alól Kismányok és Majos község felmentést kérnek, mert az elrendelt biztosításért túl magas díjat kell fizetniük és a biztosított összegnek csupán 80%-át kapják és érdekeiket önbiztosítással is megóvhatják. Például Majos község oly magas biztosítási díjat fizet 5 bika után, hogy 4 év alatt egy bika ára rámegy a biztosításra.

h.) A munkáskérdésre a m. kir. földmívelésügyi miniszter úr figyelme a Mucsfa községben szerzett és a XII. fejezet 2. pontja alatt foglalt tapasztalatok alapján hívassék fel.

3.) A m. kir. belügyminiszter úr megkeresendő volna:

a.) A bonyhádi kisgazdáknak a belterületen megtagadott cséplésre vonatkozó panasza a III. fejezet 8. pontja alatt foglaltak értelmében határozathozatal végett határozzon.

b.) A völgységi járás német községeinek ifjúsága, éjjeli csatangolása és züllése miatt a IV. fejezet 6. pontja alatt foglaltaknál fogva megrendszabályoztassék.

c.) Apar és a többi községben az amerikai útlevelek vízumának kijárása miatt emelt és a XI. fejezet 4. pontja alatt ismertetett panasz, melyre úgy a járási főszolgabíró, mint a lakosság jogorvoslatot kért, vizsgáltassék meg és a szükséges intézkedés foganatosíttassék.

Amidőn ezt kötelességszerűleg javaslom, tisztelettel kijelentem, hogy lehetetlennek tartom, hogy Koszó István államtitkár úr által jóhiszeműleg kiállított ajánlólevelével visszaélést elkövessenek.

d.) A teveli téli fonódáknak a XV. fejezet 6. pontja alatt foglaltaknál fogva szükségessé vált megrendszabályozása iránt Tolna vármegye törvényhatósági bizottsága a fonódákra vonatkozó vármegyei szabályrendelet kiegészítésével olyképp intézkedjék, hogy csakis a szülők felügyelete mellett jöhessen össze az ifjúság. Amennyiben ezt a rendelkezést megszegnék, a fonódák, valamint a vasárnapi táncmulatságok be lesznek szűntetve.

4.) A m. kir. munkaügyi és népjóléti miniszter úr megkeresendő volna:

a.) Megfontolás és kormányintézkedés tárgyává tétessék, hogy mindegyik község elöljáróságának jogában áll a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák érdekében a községi gazdáktól bizonyos számú fuvart igénybe venni.

A völgységi járás német községeiben kötelességszerűleg a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák sorsa iránt is érdeklődtem. A különböző látogatások alkalmával

felkértem a községi bírót, hogy vezessen valamelyik zsellér, hadirokkant és hadiözvegy lakására, hogy tőlük közvetlenül megtudjam, hogy mi a kívánságuk és panaszuk.

Minden házban a családfő elvesztése felett érzett szomorúságot észleltem, a kenyérkereső apa hiányát, az elhagyatottság és támogatás hiánya miatt hangosan megnyilatkozó keserves panaszokat hallottam.

Azt hinné az ember, hogy a világháború leírhatatlan borzalmasságai folytán végre több helyet adunk szívünkben, lelkünkben az emberbaráti szeretetnek, hogy a világháborúnak, ennek a legbűnösebb korszaknak véres könnyeit letörölhessük, szükségnek, szegénységnek, elmaradottságnak és igazságtalanságnak, melyek hangosan nyilvánítják panaszukat és segítségért kiáltanak, tőlünk telhetően elejét vegyük.

Sajnos, az emberbaráti együttérzés, a háború szerencsétlen áldozatai iránt megkövetelhető kötelességérzés teljes hiányát, az érzéketlenséget, az elfásultságot, sőt a lelketlenséget észleljük.

A rokkant katona, a hadiözvegy nem tudja a szomszéd vagy távolra eső községben lakó körorvost elhozatni, mert nincs kocsija és a fuvarért kért 10–20–30.000 koronát nem tudja megfizetni.

Az egyik hadiözvegy sírva panaszolta, hogy 2 holdas kis gazdasága pusztulásnak indult, mert az udvarban fekvő trágyát nincs, aki kihordja és a fuvarérét kért bért nem tudja megfizetni.

A hadirokkantak, hadiözvegyek panaszainak hallatára felvetődött bennem az a gondolat, vajon nem volna-e indokolt, hogyha a község gazdáit, különösen a háború alatt felmentve volt gazdákat arra kötelezném, hogy a háború legszerencsétlenebb áldozatainak betegség esetén az orvost kocsin elhozassák, a házuk környékén felmerülő munkák elvégzéséhez 1–1 fuvart rendelkezésre bocsátanának. Az ilyen és más hasonló segítség kétségtelenül jelentékenyen enyhítené azokat a fájdalmakat, melyeket a háború szerencsétlen áldozataival együtt tartozunk viselni.

b.) Bonyhádon és Mucsfán a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák részére járó ellátási díjak idejében utaltassanak ki, mert az ellátási díj amúgy is alacsony és a pénz sajnálatos elértéktelenedése folytán a nagy késedelemmel kiutalt pénz a legégetőbb szükségletek kielégítését egyáltalában nem fedezi.

c.) Bonyhádon 500 ellátatlanról, akik legnagyobbrészt az értelmiséghez tartoznak (evangélikus lelkészek, tanárok özvegyei, elaggott postamesternők és táblabírák nővérei) gondoskodást kérnék.

5.) A m. kir. igazságügy miniszter úr megkeresendő volna, hogy Izmény község bírájának meggyilkolására vonatkozó tárgyalási iratokat a X. fejezet 4. pontja alatt foglaltak értelmében felülvizsgálat végett kérje fel.

6.) A m. kir. külügyminiszter úr Tolna vármegye alispánjának előterjesztésére az I. fejezet 2. pontja alatt foglaltak értelmében megkeresendő volna, hogy diplomáciai úton keresse meg a német birodalmi kormányt, miszerint hasson oda, hogy a német birodalmi Schutzbund alldeutsch agitációját Magyarországon szűntesse be. A magyarországi német lakosság helyzetének, az alldeutsch agitációnak és annak káros kihatásainak feldolgozásával a német kormánybiztos bízassék meg.

7.) A m. kir. pénzügyminiszter úrral közlendő volna:

a.) Az izményi lakosság panaszkodott, hogy a bonyhádi kir. adóhivatalban a tisztviselőkkel nem tud anyanyelvén értekezni.

b.) Az adókönyvecskékben a magyar szöveg mellett németül is legyen feltüntetve a rovatszöveg felirat, hogy a németajkú lakosság megértse és megtudja, hogy mire és mily adót fizet.

c.) Mórágy községnek szőlőmíveléssel foglalkozó lakossága által az adóztatásra vonatkozólag felhozott és a VII. fejezet 3. pontja alatt említett panasz a pénzügyminiszter úrral közlendő volna.

8.) A m. kir. kereskedelemügyi miniszter úr a következő intézkedések megtételére volna felkérendő:

a.) A Hidas–Bonyhád vasúti állomás és a Bonyhád község között Transdanubia R. T. által 3 ½ km távolságban létesített vasúti teherforgalom mellett legalább a fontosabb vonatokhoz a bonyhádi lakosság kérelméhez képest a személyforgalom is lebonyolíttassék.

b.) A III. fejezet 3. pontja alatt foglaltak értelmében a bonyhádi szövőgyárra a kereskedelemügyi miniszter úr figyelme felhívandó volna.

c.) A völgységi járás német községeinek közlekedési állapotai a XVIII. fejezet 5. pontja alatt foglaltak értelmében a kereskedelemügyi miniszter úrral közlendők volnának.

Ugyancsak közlendők volnának a konkrét kérelmek és javaslatok, és pedig: Cikó község kérelme a IV. fejezet 7. pontja, Szálka község kérelme az V. fejezet 3. pontja, Tevel község kérelme a XV. fejezet 2. pontja értelmében.

d.) Mórágy község az országos vásár engedélyezése iránti kérelmet a kereskedelemügyi miniszter úr által elintéztetni kéri.

e.) A nagymányoki község határában lévő Esztergom–Szászvári Kőszénbánya R. T. munkásai ellen a lakosság emelt panasz a VIII. fejezet 4. pontja alatt foglaltak értelmében a m. kir. kereskedelemügyi miniszter úrral oly hozzáadással volna közlendő, hogy a panasz megszüntetésére vonatkozólag kilátásba helyezett intézkedés foganatosítását legfőbb felügyeleti jogánál fogva ellenőrizze.

f.) Tevel község lakossága azt panaszolta, hogy hetenként csak egyszer kap csomagpostát és azt kéri, hogy csomagpostát naponként kapjon. Háború előtt naponként kétszer is kapott csomagpostát.

9.) Az Országos Földbirtokrendező Bíróság a következőkre vonatkozólag volna megkeresendő, illetőleg az O. F. B.-val közlendő volna:

a.) A magyarországi német községek lakosságfeleslege is, Tolna, Baranya, Pest és egyéb németlakta vármegyékből a vagyonváltságnak földben való leróvása alkalmával eszközlendő letelepítések alkalmával a német kormánybiztos bekapcsolása mellett az O. F. B. által esetről-esetre hozandó határozattok alapján letelepítésre előjegyzésbe veendő és annak idejében letelepítendő volna.

A magyarországi német lakosság államhűségénél, magyar nemzeti érzületénél és asszimilálódásánál fogva a magyar nemzetnek legerősebb oszlopa, a magyarságnak testvére és legmegbízhatóbb fegyvertársa.

A német lakosság nagy munkaszereteténél, hangyaszorgalmánál, kitartásánál és szívósságánál, nagy nemzetgazdasági erejénél fogva a magyar közgazdaságnak nélkülözhetetlen tényezője. A modern agrikultúra, az intenzív állattenyésztés és tejgazdaság, a kendertermelés terén, a legnagyobb akadályok közepette is a magyarországi német lakosság elévülhetetlen érdemeket szerzett és legszebb gyakorlati példát mutatott az ország egyéb lakosságának, hogy miként kell legbelterjesebben gazdálkodni.

A magyar kultúrát a magyar és német lakosság együtt teremtette meg.

Ennélfogva mind magyar nemzeti, mind nemzetgazdasági szempontból helyrehozhatatlan gazdasági, kulturális és erkölcsi veszteség volna a magyar nemzetre, hogyha a német lakosság pusztulásnak indulna, mely egyes községekben a községi határ csekélyebb kiterjedésénél és a lakosság nagy szaporodásánál fogva, a munkaalkalom és kenyérkereset hiányában boldogulni nem tud.

Az ország jövője szempontjából, a honmentő feladatok megoldása érdekében a magyarországi német lakosság letelepítését, a gazdasági boldogulás lehetőségének biztosítását a legsürgetőbb kormányzati feladatnak tekintem, mert mint a régi Magyarország felvirágoztatását a magyar és a hazafias érzésű német lakosság vállvetett erővel végzett közgazdasági és kulturális munkájának köszönhetjük, hasonlókép az ország újjáépítését célzó munkát is a magyar és német lakosságnak együtt kell végeznie.

b.) A Bátaszék község határában fekvő és Rosenberg Mátyás által kibérelt vallásalapítványi földek egy részére Szálka, Bátaapáti és Mórágy községek lakossága javára a kisbérlet, illetőleg kényszerbérlet iránti eljárás az említett községek lakosságának kérelmére elrendelendő volna.

Nevezett községek a völgységi járás legszegényebb községei, melyeknek lakossága az ötödik-hatodik község határában kénytelen kenyerét megkeresni.

A községek határai csekély kiterjedésűek. Egy lélekre alig jut 1 hold föld. 300 méter magas hegyen kapával mívelik meg a földet, a trágyát fejükön viszik fel. A lakosság a legmostohább viszonyok között küzd a létért, holott hangyaszorgalmánál és kiváló munkásságánál fogva inkább a közelben fekvő vallásalapítványi földek megmívelésére volna hivatva.

Rosenberg Mátyás állítólag jól gazdálkodik a vallásalapítványi földeken, de mégis hívatlan bérlője az említett földeknek, mikor a nevezett községek német lakossága, mely ugyancsak jól gazdálkodna, pusztulás elé néz.

c.) Szálka, Bátaapáti és Mórágy községek lakossága által a bátaszéki vallásalapítványi földekre, Grábóc község által a Hónig-féle ingatlanra, Izmény, Tevel, Zomba és Dőrypatlan községek által kért birtokmegváltási eljárás lehetőleg mielőbb fejeztessék be.

Mórágy községnek VII. fejezet 1. pontja alatt foglalt panasza az O. F. B.-gal közlendő volna.

10.) A német heti lap kérdése.

Szekszárdon a vármegyeházán az alispán úr elnöklete alatt tartott értekezleten megbeszélés tárgya volt az az eszme is, hogy Tolna vármegye német lakossága részére „Bonyhád és vidéke" című magyar és német szövegű hetilap adassék ki.

A lapot Kovách nevű rokkant tiszt délvidéki menekült óhajtja kiadni a budapesti Stadium nyomdában és az egységes párt az említett lap kiadásához szubvenciót is helyezett kilátásba.

Az említett lapot a „Wochenpost" című magyar–német szövegű lap mintájára akarják kiadni és arra kértek, hogy a lap kiadására hívjam fel Nagyméltóságod nagybecsű figyelmét és a lap részére eszközöljem ki megfelelő szubvencióját. Kovách úr pedig levélben arra kért, hogy vállaljam a lap német részének szerkesztését.

A vármegyei értekezleten kijelentettem, hogy a kérelmet előterjesztem, de az említett lapok kiadásának szükségét és célszerűségét nem oszthatom. A „Wochenpost" bármily igyekezettel is szerkesztik, nincsen a német lakosság felfogásának és gyakorlati életszükségleteinek megfelelőleg szerkesztve és nem szolgálja német szövegével a magyarországi német lakosságnak magyar nemzeti szellemben való nevelését és erősítését, amint erre szükség volna.

Ha valaki annyira tud magyarul, hogy magyar lapot olvashat és olvasni akar, megrendeli valamelyik magyar lapot, mely magyar nyelven jobban tájékoztatja az olvasóközönséget, mint a felemás „Wochenpost".

Legyen szabad csak egy-két közleménnyel nézetemet igazolni:

„Nachrichten" cím után olvasható: „Bizalom Bethlen Istvánnak és politikájának." (Debrecen bizalmi szavazata.) Ezt a hírt németül kellett volna hozni, hadd olvashassa és megérthesse mindenki, hogy az ország bizalommal van Nagyméltóságod politikája iránt.

„Die Welt" cím alatt a következő magyar közlemény olvasható: „Németországi lapok és a magyarországi németség egyenjogúsága."

Ezt a közleményt is németül kellett volna hozni, mert nem mindenki tud magyarul.

A „Wochenpost", mely mögött sokak állítása szerint Baross János nemzetgyűlési képviselő áll, egyáltalában nem felel meg annak a hivatásnak, melyet a német lakosság körében kellene betöltenie, a községi jegyzői irodákban az íróasztalon felbontatlanul hever, a lapot nem olvassák és a „Sonntagsblatt"-tal a versenyt nem tudja felvenni, kár a szubvencióért, a nyomdafestékért és a papírért, melyet a lapra szánnak.

A „Bonyhád és vidéke" című lapnak tervbe vett kiadását és támogatását nem javasolom.

A sok német hetilap szétforgácsolja az erőket és nem szolgálják azokat a közérdekű feladatokat, melyeket a kormány a német lakosság gazdasági és kulturális szükségleteinek kielégítése érdekében a kormánybiztosság felállításával maga elé tűzött.

A német nyelvű hetilap kiadására vonatkozólag leszek bátor legközelebb külön előterjesztést tenni.

Midőn a völgységi járás német községeinek meglátogatásáról az ügy érdekében a legnagyobb őszinteséggel és teljes meggyőződéssel jelentésemet megteszem, mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy javaslataim alapján a szükséges intézkedéseket idejében foganatosíttatani méltóztassék, hogy a tolnavármegyei derék német lakosságot jogosult érdekeinek a magyar nemzeti közélet keretein belül való kielégítése mellett a magyar nemzeti gondolatvilágnak továbbra is megtarthassuk.

Budapest, 1923. évi szeptember hó 10-én.

Kormánybiztos

Források

MNL TVL IV. B. 401. Tolna vármegye főispánjának iratai 1877–1950. b) Általános iratok 1918–tól, az 1923. év doboza.

Népszámlálás 1920 = Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények 69.)

Felhasznált irodalom

Déri 1915 = Déri Gyula: A szabadoktatás története, elmélete és 1912–13. évi eredményei. Budapest, 1915.

Dévavári 2018 = Dévavári Zoltán: Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Jelentések, emlékiratok – Magyarok, németek és bunyevácok a Bácskában (1942–1943). Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények, Budapest, 2018. 593–660.

Dobos 2001 = Dobos Gyula: A Perczelek. Szekszárd, 2001.

Eiler 2020 = Eiler Ferenc: Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (Szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest, 2020. 11–46.

Farkas 1993 = Farkas József: A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején. Agrártörténeti Szemle, 35. (1993:1–4), 209–250.

Grósz 2014 = Grósz András: A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). [Doktori disszertáció], Budapest, 2014.

Grósz 2020 = Grósz András: Keresztutakon. Adalékok a katolikus egyház és a magyarországi németség két világháború közötti kapcsolatához. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (Szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest, 2020. 65–86.

Kállai 2023 = Kállai Ernő: Nemzetiségi oktatás a magyar iskolarendszerben. Regio 31. (2023:1), 104–132.

Marchut 2014 = Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest–Budaörs, 2014.

Marchut 2020 = Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (Szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest, 2020. 47–64.

Rózsa 2006 = Rózsa Mária: Magyarországi német nyelvű sajtó 1921–2000. Bibliográfia. (Kétnyelvű), Budapest, 2006.

Sajti 2012 = A. Sajti Enikő: „Tapasztalatok a megszállott délvidéki területekről." Steuer György államtitkár jelentése a Délvidék szerb megszállásáról, 1919. szeptember 28. Limes 25. (2012:4.), 43–56.

Sajti 2016 = Sajti Enikő: Várady Imre irathagyatéka. In: A. Sajti Enikő (szerk.): Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai. Újvidék, 2016. 7–86.

Seewann 2015 = Seewann, Gerhard: A magyarországi németek története 2. 1860–2006. Budapest, 2015.
Solymár 2003 = Solymár Imre: A Dél-dunántúli németek mentalitása. Bonyhád, 2003.
Spannenberger 1999 = Spannenberger, Norbert: György Steuer, Regierungskommissar für die deutsche Minderheit in der Bethlen-Ära. Suevia Pannonica 17/(27) (1999), 65–80.
Spannenberger 2005 = Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Budapest, 2005.
Spannenberger 2009 = Spannenberger Norbert: Az író felelőssége avagy hogyan némult el a hidasi harang? In: Virári, Zsolt (Hg.): Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Pécs, 2009. 87–104.
Stöckert 2014 = Stöckert Dávid: A Harmadik Birodalom németségpolitikája Magyarországon – magyarnémetek Németország árnyékában (1938–1945). [Doktori disszertáció], Budapest, 2014.
Szőts 2001 = Szőts Zoltán: Zsidók, németek, magyarok együttműködése a bonyhádi pénzintézetekben. In: Kisebbségek együttélése 3. Pécs, 2001. 109–114.
Udvarvölgyi 2008 = Udvarvölgyi Zsolt: Meskó Zolán: egy politikusi pályakép. [Doktori disszertáció], Miskolc, 2008.
Vitári 2015 = Vitári Zsolt: Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944. Pécs, 2015.
Vitári 2018 = Vitári Zsolt: Még egyszer a hidasi harangról? In: Vitári Zsolt (szerk.): Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára. Pécs – Budapest, 2018. 307–314.
Vitári 2019 = Vitári, Zsolt: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen. Díké 3 (2019:2), 118–144.
Vitári 2020 = Generációs szocializáció és/vagy etnikai mobilizáció. Magyarországi német fiatalok a Volksbundban és a Német Ifjúság előkészítése. In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek. Budapest, 2020. 143–166.
Vitári 2023 = Vitári, Zsolt: Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschungarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend. Münster – New York, 2023.
Vitári 2024 = Vitári Zsolt: „A Magyarországba menő német gyarmatosok a bajor, sváb, frank és rajnai kerületek legalább való söpredékéből valók". In: Benke László (szerk.): Legendás csontoktól egy matrózlázadásig. Budapest, 2024. 212–219.

Interjúk

PONTIS
6. (2023) pp. 301–322.

Interjú Dr. habil. Bebesi Györggyel[1]

Családod, felmenőid révén ezer szállal kötődsz Pécshez, tüke pécsinek számítasz. Mesélnél kicsit erről a családi közegről, gyermekkorodról, tanulmányaidról?

Valóban mindkét ágon pécsi, vagy Pécs környéki a családom, és valóban lokálpatriótának tartom magam, nagyon szeretem a szülővárosomat. A „tükeséghez" a szó eredeti jelentésében már nincs meg a családi szőlőbirtok, ami egykoron ennek kötelező tartozéka volt. A pécsiségemet azonban mindig büszkén vállaltam és vállalom, Pécset az ország egyik legélhetőbb helyének tartom. Jó példa erre, hogy amikor a város labdarúgócsapatát, amelynek – még kimondani is nehéz, több mint fél évszázada szurkolok a „zöld posztós csatatér mellett" – az NB 1-ből visszasorolták a megyébe, akkor a megyei meccsekre is kijártunk, csakazértis alapon. Ha tehetem még ma is minden hétvégén kint vagyok, még az autóm színe is piros–fekete. Ami furcsa, hogy hamarosan – mint nyugdíjas – ingyen mehetek meccsekre… Persze az öttornyú várost nemcsak ezért szeretem, hanem itt van a Mecsek, a történelmi belváros, a TV-torony panorámája, a színház, a Tettye és még hosszan sorolhatnám. Húsz percnyi autózásra pedig Harkány, a villányi borvidék, vagy éppen Orfű, egy csodálatos tó a hegyekben. Elképesztően jók a város és a környezete adottságai.

Jómagam Uránvárosban nőttem fel, értelmiségi családban, a városrész a szemünk láttára épült fel évről évre. Apám katona, majd vasúttiszti képzést kapott, utána pedig üzemmérnöki diplomát szerzett és a MÁV-nál dolgozott, az állomásfőnökhelyetteségig vitte. Anyám ma is él, pedagógus, tanítónőként dolgozta végig az életét, sokáig még nyugdíjas éveiben is tanított. Általános iskola után határozni kellett a továbbtanulásról, ami akkoriban még alapvetően a szülők döntése volt, apám mérnökként a műszaki pályát részesítette előnyben, hangoztatta „hogy ennek van értelme, ennek van jövője". Így beadtak a pécsi Komarov Gimnáziumba – a mai Babits Gimnázium akkor frissen épült elődjébe – matematika tagozatra,

[1] Az interjú 2023 márciusában készült Pécsett.

holott humán érdeklődésem nyilvánvaló volt. Így heti 8 órát tanultam matekot, plusz emelt szinten fizikát. Ezeken az órákon szó szerint végigszenvedtem a négy évet, miközben történelemből és magyarból könnyedén hoztam a jeleseket.

Milyen tényezők befolyásoltak a pályaválasztásban? Miért döntöttél a tanári pálya és a történelem–orosz szak mellett?

Amikor a gimnáziumi évek a végükhöz közeledtek, akkor már nekem is volt beleszólásom a továbbtanulásomba, és alapvetően három dolog jöhetett szóba; mivel mindig dicsérték a fogalmazásaimat, indultam tanulmányi versenyeken, mondtam beszédeket iskolai ünnepélyeken, így érdekelni kezdett az újságírás. De vonzónak találtam a tárgyalóteremben játszódó filmeket, az ügyvédek logikai érvelését is, így vonzott a jogi pálya. És – egész kis koromtól – mindig szerettem az érdekes, jó történeteket is, főként az „indiánregényeket". Komoly családi könyvtárunk volt, így felmerült anyám példája nyomán a pedagógusi, történelemtanári pálya is. A sorsomat végül – nem először és nem utoljára – egy véletlen döntötte el: harmadik év végén megkezdődött a felvételi felkészülés, az egyes egyetemek nyári felkészítő táborokat hirdettek. A család a jogi és a tanári tehetséggondozó képzésre adta be a jelentkezésemet, a jogról azonban lakonikusan visszautasítottak, mert értelmiségi családom miatt még a hetvenes évek elején is „osztályidegennek" számítottam, és nevem mellé az „F" betű került. A társadalmi mobilitás érdekében ugyanis a munkás és a falusi származású fiatalokat támogatták elsősorban, aki értelmiségi családból származott, arról úgy gondolták megkapja a szükséges szellemi segítséget otthon. A tanárképzősök viszont szívesen elvittek a saját nyári táborukba, mert édesanyám pedagógus mivolta felülírta az „F" besorolásomat, és ez a balatonfenyves-alsói tábor eldöntötte a továbbtanulásomat.

Az orosz–történelem szak egy külön kérdés volt. Igazából a történelmen belül az angolszász történelem érdekelt, főként Anglia és az USA története ragadott meg nagyon. Az akkor még kötelező orosz mellé választott második idegen nyelvem is az angol volt. Angol–történelem szak akkoriban csak az ELTE-n volt, ami kapcsán szüleim, akik lehet, hogy diplomás emberek voltak, de csekély közalkalmazotti bérükből éltek, jelezték, hogy budapesti tanulmányaimat nem tudják finanszírozni. És még ha valamilyen csoda folytán fel is vennének az ELTE-re, megint csak amiatt a bizonyos „F" betű miatt nem lennék jogosult kollégiumra, az albérletet pedig nem tudják fizetni. Így maradt Pécs, ahol az ország kétségkívül akkor legjobb pedagógiai főiskolája, a Pécsi Tanárképző Főiskola működött, abban az időben a történelem magyarral és orosszal volt párosítva. Olvasni mindig nagyon szerettem, a foci mellett életem, szabadidőm nagy részét az olvasás töltötte ki, de nem akartam magyartanár lenni, így beadtuk orosz–történelem szakra a jelentkezésemet. Elsőre nem vettek fel, mert egy matematika tagozatos osztályban érte-

lemszerűen a reál képzés volt a kiemelt, a nyelvi órákra finoman fogalmazva sem fektettek nagy hangsúlyt, így oroszból nem feleltem meg. Megint csak felmerült a hogyan tovább kérdése, végül is azt gondoltam, hogy most már nem adom fel, elmentem az akkori városi tanácsra, ahol volt egy néhány hónapos gyorstalpaló, és mivel főként vidéken óriási tanító-tanárhiány volt, és akkor még lehetett képesítés nélkül tanítani, letettem egy szakmai minimumvizsgát. Ezzel Szentlőrincen, egy frissen épített iskolában a napköziben kaptam állást, így itt dolgoztam délutánonként, délelőttönként pedig az énektől a fizikáig minden tárgyat helyettesítettem, amire éppen szükség volt. Mivel az iskola épülete nem lett kész tanév kezdetére, és ezért csak késve tudott indulni, így csak azok adták ide a gyerekeiket, akik a másik két lőrinci iskolába nem tudták, ebből fakadóan főként roma fiatalok gondjait kellett megoldanom. Szabadidőmben pedig csekély fizetésemből megfogadtam egy jóhírű orosztanárt, akihez heti több órában eljártam magánfelkészítésre. Így másodszor már nem volt gondom a felvételivel, miközben iskolai tapasztalatokat is szereztem. A főiskola előtt leszolgáltam az akkor kötelező 11 hónapos előfelvételis katonaidőmet, és 1979 augusztusában egy gyümölcsszedő gólyatáborral (amit akkor még nem csapatépítő tréningnek hívtak) megkezdhettem felsőfokú tanulmányaimat.

Hogyan emlékszel vissza egyetemista éveidre? Kik voltak a számodra meghatározó tanáregyéniségek? Mennyiben volt más a te korodban egyetemistának, főiskolásnak lenni, mint napjainkban?

Nyilván más volt a világ a ’70-es évek végén, ’80-as évek elején, mint napjainkban. A „Pedfő”, ahogy Tanárképző Főiskolánkat hívták, elismerten egyike volt az ország legjobb pedagógiai intézményeinek, és különösen erős volt ezen belül a történelem szak, ahol akkoriban 7-en tanítottak, többük neve időközben már legendává vált. A nagyszerű Polányi Imre volt a tanszékvezető, aki megengedhette magának, hogy előadás közben egyik mezítlábas cigarettáról a másikra gyújtson. A szlovákok történetével foglalkozott, és hobbiból megírta minden idők egyik legtöbbet forgatott, legnépszerűbb ókortörténetét. Neki köszönhető többek közt, hogy sikerült később a főiskolából egyetemet csinálni. Rajta kívül olyan emberek tanítottak ott, mint Kiss Géza, akinek már apja is híres Ormánság-kutató volt, vagy Vonyó József, aki a tehetséggondozó-felkészítő programokat vezette, és olyanok, akik tehetséges fiatalként akkor kerültek a tanszékre, mint Majdán János és Majoros István.

Összesen 36-an voltunk az évfolyamunkon orosz–történelem szakon, három tanulócsoportba szerveztek bennünket, a miénkben egyedül voltam fiú. Az egyes szakok mellé „patronálótanárok” voltak rendelve, mert bár proforma felnőttek voltunk, de ettől a rendszertől csak harmadéves korunktól szabadulhattunk. A szemináriumok ebben a csoportos keretben zajlottak, az évfolyam-előadáson

össze voltunk vonva a töri–magyarosokkal, illetve az orosz előadásokon a magyar–oroszosokkal. Nem volt kreditrendszer, órarend szerint tanultunk, a tantárgyak kötelezőek voltak, csak harmadéven jutottunk olyan lehetőséghez, hogy „kötelezően választhattunk" bizonyos kurzusok közül. Mint történészhallgatók a marxizmus tanulmányozása alól felmentést kaptunk, amiért sokan irigyeltek bennünket. A vizsgáknak tétje volt, az időpont nem volt kívánságműsor, és ha valaki megbukott, és a két UV lehetőséggel sem tudott élni, akkor kizárták, és tanulmányait csak egy év múlva folytathatta. Nem volt vizsgakurzus, ami lehetővé tette volna, hogy „majd jövőre megint felveszem", így a vizsgáknak óriási tétjük volt, nagyon komolyan kellett vennünk. Nekem személy szerint történelemből soha nem volt gondom. Amikor mostani diákjaim kérdezik, hogy milyen érzés volt egy vizsgán megbukni, nem tudok erre válaszolni, mert minden vizsgámon ötöst kaptam. Oroszból viszont nagyon nehezen ment a felzárkózás, mert katonaévünk alatt rengeteget felejtettünk, míg lány diáktársaink többnyire orosztagozatos gimnáziumokból kerültek be a főiskolára. Ugyan a honvédségnél elvileg volt lehetőség a nyelvtudás szinten tartására, a helyi kiskőrösi gimnázium fiatal, csinos orosztanárnője járt be tréningeket tartani a laktanyába, tisztjeink azonban mindig gondoskodtak arról, hogy ilyenkor őrségben vagy más szolgálatban legyünk. Ez egyike volt az akkori szocialista hadsereg apró „kiszúrásainak", így szakmailag csak nagyjából harmadéves koromra tudtam felzárkózni, bár ennek ellenére oroszból sem buktam meg soha. Sokat segített ebben volt feleségem Turi Katalin, aki nyelvből talán az évfolyam legjobbja volt. Amúgy az egyetemi élet nagyjából úgy zajlott, mint most, számos rendezvény, program, szakestek, szaknapok, gólyatáborok, bankettek, szakkollégiumok. A diákszervezetet akkoriban nem HÖK-nek, hanem KISZ-nek hívták, a politikai tartalma a '80-as években már nemigen érdekelt senkit, délután, este kocsmázás, fiatalos tombolás, de másnap ott kellett ülnünk a szemináriumokon, előadásokon.

Jómagam – mint sokan mások is – szakmailag Polányi Imre bűvkörébe kerültem. Volt egy szakkollégiuma, aminek keretében dualizmuskori nemzetiségkutatással foglalkozott, így akkoriban mindenkinek ez a témakör volt az álma, én a román polgári–nemzeti mozgalomnak a kiegyezés és az első budapesti nemzetiségi kongresszus közötti (1867–1895) időszakával kezdtem foglalkozni, ebből a témából született jelessel megvédett diplomamunkám is. Büszke vagyok rá, hogy egy évig Polányi tanár úr szakkollégiumi titkára lehettem. Közben az újságírás iránti vágyamat is valamennyire ki tudtam élni, ugyanis Pécsett indult a legendás Vitray Tamás kihelyezett újságíró iskolája Erdős Ákos vezetésével, ahol a nyomtatott sajtó szekcióban tanultam, és el is végeztem, diák-újságíró igazolványt kaptam, és az – akkor a még pénzért árult – *Universitas* című egyetemi lapba írogattam.

Mielőtt főiskolai, majd egyetemi oktató lettél, ezt megelőzőleg hosszú ideig a Leőwey Klára Gimnázium tanára voltál. Itt szerzett tapasztalataidat mennyiben tudtad kamatoztatni a felsőoktatásban, a hallgatókkal való bánásmódban?

A főiskola befejezése után eltökélt szándékom volt, hogy egyetemi diplomát szerezzek, és az ELTE is gimiskori nagy álmom volt. Bár a diplomámat a Janus Pannonius Tudományegyetem állította ki, ugyanis 1982-től a Pedfő átalakult egyetemmé, de természetesen csak főiskolai értéke volt. Érdekesség, hogy 1983-ban, amikor végeztem, húgom, Éva az első olyan évfolyamra iratkozhatott be ebben az évben, akik ötéves képzés után már tényleges egyetemi diplomát kaptak, ők voltak az első végzős egyetemi évfolyam.

Visszatérve pályám alakulására: kollégiumban helyezkedtem el, a mai Hunyadi János Fiúkollégium elődjében, kifejezetten azért, mert emellett tudtam tanulni, hiszen ez a munka csak délutáni elfoglaltságot jelentett. Volt még egy akadály, a régi rendszer tele volt bürokratikus korlátokkal, így volt egy olyan szabály, hogy ha valaki egyetemi diplomát kap egy felsőfokú intézményben, akkor három évig nem felvételizhet máshová. Óriási szerencsémre a szocializmus utolsó éveiben ezeket a korlátokat kezdték lebontani, így egy év után felvételizhettem az ELTE-re. Ide elsőre fel is vettek, és elvégeztem a történelem kiegészítő szakot, kitüntetéses, a kor fogalmai szerint vörös diplomával. Ezután már tanítani szerettem volna a kollégiumi nevelőtanári munka helyett, így első középiskolai tanári tapasztalataimat a Széchenyi István Gimnáziumban szereztem, ahol gyakran helyettesítettem. Adódott egy lehetőség az egyetem befejezése után, az akkor még szakközépiskolaként működő Művészeti Iskola keresett történelem és orosz szakos tanárt. Pályáztam és felvettek, ez azonban csak szerződéses állás volt, egy GYES-en lévő kolléganőt kellett helyettesítenem. Életem egyik legjobb évét töltöttem itt, balettos lányokat tanítottam, képzőművész és zenész fiatalokat, elképesztően szabad és alkotó volt az iskola légköre, a legendás koreográfus Eck Imre feleségével, Végvári Zsuzsa balettmesterrel dolgozhattam együtt, aki a tánctagozatot vezette. Ha tehettem volna, ottmaradok. Még külön érdekesség, hogy jelenlegi párom akkor érettségizett a Művészetiben, amikor én pályakezdő tanárként odakerültem. Egy év után azonban a kolléganő, akinek a helyén dolgoztam, úgy döntött, hogy korábban visszajön, így mennem kellett. Óriási szerencsémre a szomszéd épületben, a város legjobb középiskolájának számító Leőwey Klára Gimnáziumban éppen történelemtanárt kerestek. Többen pályáztunk, de én lettem a befutó, és itt már kinevezéses állást kaptam. Mint utóbb megtudtam, odakerülésemben nagy szerepe volt a csodálatos Gergely Éva néninek, a magyartanárnak, aki tanított az egyetemen, és a diplomázásom után voltak közös magántanítványaink is, akiket felvételi vizsgára készítettünk fel sikeresen, ő magyarból, én történelemből, így ismert és jó véleménnyel volt rólam, és ez úgy tűnik döntő volt a kiválasztásnál.

Nem volt egyszerű az 1986-os év, mert bár a város legjobb hírű középiskolájának szaktanára lettem, ennek kemény feltételei voltak. El kellett vállalnom egy kezelhetetlennek tartott másodikos osztályt, ahová főként protekciós gyerekeket vettek fel (akkoriban középiskolában még csak négyig számoltuk az évfolyamokat), és a történelem mellett tanítanom kellett oroszt, filozófiát, és rögtön fakultációt is kaptam. Ráadásul ebben az évben volt a csernobili atomkatasztrófa, alig több mint egy héttel a lányom születése előtt, és abban az évben költöztünk is, de hát erre szokták mondani, hogy senki nem ígérte, hogy könnyű lesz. Szerencsére akkori munkaközösség-vezetőm, Oroszlán Terike nagyon sokat segített szakmailag, Gergely Éva néni pedig meglett fejjel osztályfőnök-helyettességet vállalt mellettem, hogy segítse a munkámat és a beilleszkedésemet.

A középiskolai tanár–diák viszony akkor egész más dimenzió volt, mint a jelenlegi egyetemi hallgatókkal kialakított kapcsolat. Elsőben kaptuk meg a nebulókat, akiket aztán saját képünkre formálhattunk, saját módszereink szerint oktathattunk, s mire felnőttek, érettségiztek, azt mondhattuk, igen ők a mi szellemi gyermekeink, teljesítményükben, személyiségükben a mi munkánk, egyéniségünk eredményei tükröződnek, ha jók voltak, azok, ha pedig rosszak, akkor azok, hiszen legtöbbjükkel négy éven keresztül dolgoztunk együtt, és a tantárgy jellege miatt magas óraszámban. A tanári fizetés bár ugyanolyan alacsony volt, mint napjainkban, de a pedagógus tisztelete és társadalmi megbecsülése sokkal magasabb polcon helyezkedett el, bár zűrös ügyek természetesen akkor is voltak. A rettenetesnek kikiáltott osztállyal hamar jó kapcsolatom alakult ki, büszke vagyok rájuk, sikeres emberek lettek, a mai napig tartják egymással a kapcsolatot. Rajtuk kívül még egy osztályom volt a Leőweyben, akikért, mint osztályfőnök emberileg is feleltem, szaktanárként pedig tucatnyi osztályban tanítottam a közel egy évtized alatt. Visszaigazolása munkámnak, amikor visszahívnak érettségi találkozókra, és ott elmondják, hogy mit köszönhetnek nekünk, és hogy sok mindenre csak utólag jöttek rá.

Hat év után már csak félállásban tanítottam, hogy tudományos munkával tudjak foglalkozni. Legutolsó osztályomat pedig már óraadóként érettségiztettem le, mert akkor már a szekszárdi főiskolán tanítottam. Nem volt könnyű döntés a középiskolai tanári pálya elhagyása, mert amikor a Leőwey Gimnáziumból kikerültem Szekszárdra, a gimiben felajánlották számomra az igazgatóhelyettesi állást, döntenem kellett a közoktatási és a tudományos karrier között, én a kockázatosabbat, az utóbbit választottam. Bár tudományos munkával már középiskolai tanár koromban is foglalkoztam, OKTV-re készítettünk fel diákokat, publikáltam, konferenciákra jártam, tankönyvírói pályázatokon indultunk. Ennek egyik legmegfoghatóbb eredménye a *Történelem 40 tételben* című fakultációs ismétlőkötetünk lett, amit volt feleségemmel közösen írtunk egy nyertes pályázat, a Pedagógus Szakma Megújítása projekt keretében. Ez a könyv a 90-es évek végén és az ezredfordulón évente többezres példányszámban jelent meg a Nemzeti Tankönyvkiadónál,

a legtöbb középiskolában ez alapján tanították és foglalták össze a négy év anyagát, készítették fel érettségire a diákokat, sokan még ma is ez alapján a könyv alapján tartanak számon. Mégis be kellett látnom, hogy a középiskolai tanári munka leterheltsége mellett valódi tudományos munkát tartósan nem lehet végezni, ez motiválta döntésemet.

Az egyetemi hallgatók – bár döntő többségükkel úgy érzem jó kapcsolatom volt és van – más kategória, mert általában csak egy-két szemesztert hallgatnak nálunk, akkor is már kész fiatal felnőttként, aztán átrobognak rajtunk, mint a gyorsvonat. Mire megismernénk őket, mire emberileg közel kerülhetnénk hozzájuk, továbblépnek a következő grádicsra, a következő évfolyamra. Igazából azokkal az egyetemistákkal tud kialakulni emberileg és szakmailag is közelebbi kapcsolat, most általában szólva a felsőoktatásról, akik valamilyen külön feladatot vállalnak mellettünk, bennünket választanak témavezetőnek, konzulensnek, csatlakoznak kutatócsoportunkhoz, vagy speciális külön képzéseinkhez. Velük többet találkozunk, jobban megismerjük őket, és ez egyáltalán nem mellékes. Hogy használ-e a középiskolai tapasztalatomnak a napi egyetemi oktató munkában? Talán annyiban, hogy nemcsak magamra és a tudományomra figyelek, hanem a diákjaimra is, folyamatosan keresem a tekintetüket, figyelem a testbeszédüket, arckifejezésüket, követik-e, amit mondok, tudják-e jegyzetelni, egyáltalán érdekli-e őket. Ha fáradtnak látom őket, bedobok egy sztorit, vagy valami vaskos humort. Tudományos tekintetben az egyetem nyilván többet tud nyújtani, de a szerenádok, osztálykirándulások, érettségi bankettek, sportdélutánok, szalagavatók semmivel össze nem mérhető hangulata, élménye csak a középiskolákban dolgozó kollégáknak adatik meg, nekem az életem teljességéhez tartozik, hogy mindkettőben részem volt.

Tanári, oktatói tevékenységeddel párhuzamosan doktori képzésben vettél részt, PhD-fokozatot szereztél. Értekezésed témája az orosz feketeszázas mozgalom története volt, amiről akkor még vajmi keveset lehetett tudni Magyarországon. Hogyan találtad magadnak a témát? Mi keltette fel az érdeklődésedet a feketeszázak iránt?

Akkoriban olyan rendszer volt, hogy a diplománkat 5 évente valamilyen képzéssel meg kellett újítani. Magam leterheltségem ellenére rendkívül lelkes voltam fiatal koromban, és azzal együtt, hogy 1986-ban szereztem az ELTE diplomámat, így egyáltalán nem lett volna kötelező, de első tanári oklevelem öt éves évfordulóján beiratkoztam az akkor orosz tanszékből Szláv Filológiai Intézetté átalakuló program egyéves posztgraduális képzésére. Az is közrejátszott döntésemben, hogy a gimnázium orosz tagozata átalakult kéttannyelvű képzéssé, és én voltam az egyik, aki az orosz nyelven történő történelemtanítást kapta feladatul, és úgy

gondoltam a szlavisztikai képzés ehhez jó szakmai hátteret fog nyújtani. A kurzus hathetes külföldi részképzést is tartalmazott, amit az akkor még Leningrádnak nevezett városban, a Herzen Pedagógiai Főiskolán kellett teljesítenünk. A nemrég elhunyt, ma már legendás Medve Zoltán professzor volt a témavezetőm, a ruszinok történetével foglalkozott, így természetesen ebből a témából írtam és védtem meg jelessel – akkor már oroszul – a záródolgozatomat, amit azóta publikáltam is. Ennek ellenére nem voltak tudományos ambícióim az orosszal, továbbra is dualizmuskutató szerettem volna lenni. Az ELTE-n, ottani tanulmányaim során Niederhauser Emil professzort, a magyar történettudomány egyik legkiemelkedőbb alakját sikerült megnyernem témavezetőnek (épp most szeptemberben ünnepeljük az ELTE-n egy nagyszabású nemzetközi konferencia keretében születésének 100. évfordulóját), és az ő irányítása alatt is a magyarországi nemzetiségek 1867–1895 közötti történetével foglalkoztam, de most már a szlovák és a szerb nemzeti mozgalmat is bevontam vizsgálódásaim körébe a románon kívül, ebből született szintén jelessel megvédett egyetemi diplomamunkám. Egy alkalommal azonban egy konzultáción „Emil bácsi", ahogy akkoriban mindenki hívta, feltette a „2000 dolláros kérdést", hogy a továbblépéshez melyik hazai nemzetiség nyelvét kívánom megtanulni. Akkori tanári leterheltségem mellett egy új nyelv megtanulása szóba sem jöhetett, és őszintén szólva kedvem sem volt hozzá.

A sors nagy rendező, ismét egy véletlen fordulat következett. Nagyjából ezidőtájt a pécsi szlavisztikai posztgraduális program egyik oktatója, Lendvai Endre professzor feladott az *Ogonyok* című hetilapból egy cikket szakfordítási gyakorlatként, ami a képzés része volt. Ez a cikk valami „feketeszázakról" szólt, rendkívül érdekes volt, egyúttal rendkívüli módon irritált, hogy annak ellenére, hogy két diplomát szereztem a felsőoktatásban és addigra már hetedik éve tanultam, még csak nem is hallottam róluk. Egy szélsőjobboldali irányzat, egy ősi középkori hagyományokon alapuló antiszemita pogromista tömegmozgalom, amelyik 1905-ben megmentette a cári rendszert, amelynek félmillió tagja volt, s a könyveink még csak említés szintjén sem tudnak róla! Elkezdtem foglalkozni a témával, rájöttem, hogy történelemtanításunk és tudásunk igencsak szelektált, óriási fehér foltok vannak benne, oroszul beszéltem, megláttam a témában a lehetőséget. Emil bácsi áldását adta a témaváltásra, de gond volt, hogy Magyarországon senki nem foglalkozott vele, talán a fiatalon elhunyt debreceni Menyhárt Lajost kivéve, de ő is inkább csak szövegeket közölt. Az akkor még Párt-, később Politikatörténetinek nevezett Intézetben kezdtem meg kutatómunkámat, mert a Gorkij Könyvtár mellett Magyarországon még csak itt voltak hozzáférhető anyagok. A témavezetőm Krausz Tamás lett, akihez Niederhauser professzor ajánlásával kerültem.

Döntő változás állt be tudományos pályámon, amikor az ELTE-n 1992-ben megalakult a Magyar Ruszisztikai Intézet, és posztgraduális képzést indított orosz

nyelv és irodalom, orosz–szovjet történelem témakörökben. Ide felvételiztem és felvételt is nyertem, amire nagyon büszke voltam, mert az egész országból csak hét embert vettek fel. Történészek csak ketten voltunk Radnóti Klárival, aki ma a Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa. Itt a szakma akkori legjobbjai, Szilágyi Ákos, Sz. Bíró Zoltán, Szergej Filippov, Szvák Gyula, Tóth Szergej, Kende Péter stb. tanítottak bennünket, kollégaként kezelve a hallgatókat. A képzés részben oroszul folyt, tulajdonképpen itt lettem ruszista, ekkor jelentek meg első orosz témájú publikációim, itt nyertem el első kutatói ösztöndíjaimat. Annak érdekében, hogy Pesten az Intézetben tanulhassak, ahol egyébként én voltam a legidősebb a magam 34 évével, és felszabadítsak legalább heti két napot a kutatómunkára, a Leőwey Gimnáziumban teljes állásból félállásba mentem át, ami nehéz döntés volt, de szerencsére az Intézetben kaptunk ösztöndíjat és a család is támogatott, így nem fogtunk anyagilag padlót a tudományos ambícióim miatt.

További gondot jelentett, hogy a pesti Ruszisztikai Intézetben, amikor 1995-ben végeztem, nem nyílt módunk doktori értekezést védeni, mert a tudományos minősítési rendszer időközben átalakult, az Akadémián megszűnt az aspirantúra, a doktori képzések átkerültek az egyetemekhez, az új típusú PhD-képzéseket azonban akkreditáltatni kellett, ami nem ment gyorsan és csak kevés helyen sikerült. Két lehetőségem volt: az egyik, hogy Pesten beiratkozom Palotás Emil történészprofesszor doktori iskolájába, ahol nyilván nagyon sok mindent elfogadtak volna a korábbi ruszisztikai posztgraduális képzésből, de az igazat megvallva nagyon elegem volt már a Pestre vonatozásokból, a családomtól történő távollététől; a másik, hogy hazajövök Pécsre, ahol Ormos Mária akadémikus 1993-ban akkreditáltatni tudta az ország egyik első új típusú doktori képzését. Sohasem fogom elfelejteni a professzorasszony kedvességét és nagyvonalúságát, ahogy pesti ajánlásaimmal és Majoros István professzor támogatásával, aki tanárom volt még a régi főiskolai képzésben, egyéni levelezőként befogadott a programba, ő is respektálta pesti tanulmányaimat, de közölte, hogy a különbözeti vizsgákat le kell tennem. Különös helyzet állt elő, tanultam – ki tudja már hányadik éve – ezúttal a pécsi programban, miközben Ormos Mária felkért, hogy ugyanazon programban tartsak ruszisztikai témájú előadásokat, ugyanis félig kollégaként, félig diákjaként tekintett rám. A professzorasszonynak óriási erkölcsi és szakmai tekintélye volt, sohase fogom elfelejteni, mikor beült meghallgatni az előadásomat, nyilván ekkor döntötte el, hogy érdemes-e hosszabb távon számolni velem. Én roppant ideges voltam, és úgy éreztem, magam, mint egy sportoló a világbajnoki döntőn. Végül 1997-ben letettem a doktori szigorlatot és egy évvel később *summa cum laude* minősítéssel megvédtem PhD-értekezésemet a feketeszázas mozgalom történetéből, amelyet egy esztendővel később korábbi alma máterem, az ELTE Ruszisztikai Intézete adott ki.

A rendszerválást követően mennyire volt kurrens és népszerű dolog orosz, szovjet történelemmel foglalkozni?

Ez körülbelül olyan dolog, mint amikor az ember rohan, hogy le ne késsen a Titanicról. Megtaláltam a témámat, a képzőhelyemet, beindult a tudományos pályám, ugyanakkor a rendszerváltás után az orosz–szovjet téma rendkívül népszerűtlen volt, szinte szalonképtelennek számított, légüres térbe kerültünk. Több olyan kutató is volt, aki témát váltott, vagy felhagyott a történettudománnyal, esetleg gyökeresen megváltoztatta korábbi szakmai nézőpontját. Ezért is volt úttörő kezdeményezés a Szvák Gyula professzor által alapított budapesti Ruszisztikai Intézet, mert segített a szakma fennmaradásában. Világnézettől függetlenül válogatták össze az oktatói gárdát, emlékszem Berki Feriz személyében még ortodox pap is tartott nekünk előadásokat. Nekem személyesen egy dolog segített, az, hogy szélsőjobb-kutató lettem, ami bizonyos szempontból és más országok esetében is érdekes volt, hiszen a rendszerváltás előtt csak a bolsevizmussal és a baloldal történetével illett foglalkozni. A feketeszázas téma ostobaságnak tűnt 1990 előtt, viszont nagyszerű választásnak a rendszerváltás után, a tudományos egyensúly úgy nagyjából a szakma egészét tekintve az ezredforduló környékén kezdett lassan helyreállni.

Azt is hozzá kell tennem, hogy a ’90-es évek közepétől, az ELTE posztgraduális képzésének befejezésétől a Szekszárdi Pedagógiai Főiskolára kerültem tanítani, ahová korábban óradóként dolgoztam be magam, és ahol figyelembe véve életkoromat és képzettségemet adjunktusként kezdhettem oktatni. Itt orosz kurzusaim nemigen voltak, hiszen az „Ember és Társadalom Műveltségterület”, amelynek keretében az akkori Társadalomtudományi Tanszék történelmet tanított, csak 6. osztályig nyújtott a hallgatóknak valid képzést. Így ókori és középkori egyetemes történelmet, valamint magyar történelmet tanítottunk nagyjából a Rákóczi-szabadságharcig, ott és akkor „mindenhez is” kellett értenünk, nekem ez a középiskolai tanári múltammal nem jelentett gondot, kurzusaink anyagát jegyzetben írtuk meg hallgatóinknak. Az orosz csak nagyon marginálisan, választott specializáció keretében került elő, és így csak azok jártak oda, akiket kifejezetten érdekelt valamiért a téma, így az oktatásban ez a kérdés szerencsére nem jelentett gondot. A pécsi egyetemen pedig, amikor az ezredforduló után bekerültem, a hallgatók már szívesen választották programjaimat, igaz itt sem csak az orosz–szovjet történelemmel foglalkoztam, hanem főként a 19. századi nemzetközi kapcsolatok és az ipari forradalmak történetéből tartottam szemináriumokat és előadásokat. Az általam szerkesztett *A hosszú 19. század rövid története* című tankönyvünkben is, amelyet diákjaink számára írtunk, az oroszon kívül ezeket a fejezeteket írtam meg.

Az orosz–szovjet történelem szakértőjeként, kutatóként, orosztanárként milyen személyes élményeid, tapasztalataid vannak a Szovjetunióról, Oroszországról, az orosz emberekről?

Nehéz erről beszélni a jelenleg több mint egy éve tartó orosz–ukrán háború árnyékában, amelynek egyelőre nem látjuk a végét. Nehéz ez a kérdés most arra gondolva, hogy 2005 nyarán még Beregszászon a Kölcsey Akadémián tanítottam a II. Rákóczi Ferenc Magyar Főiskola szervezésében, ahová teli csomagtartóval hordtuk ki a szakkönyveket, egyik Gulag-kutató doktoranduszommal pedig alig egy évvel a jelenlegi háború kitörése előtt kijevi, ungvári kutatóutat terveztünk, az ottani levéltári források összegyűjtésére. De nem kívánok kitérni a kérdés elől, akkori impresszióimat foglalnám össze.

Először 1980 januárjában utaztam ki az akkori brezsnyevi Szovjetunióba, Leningrádba egy hathetes „sztazsirovkára", részképzésre, ami az orosz szakos egyetemi hallgatók számára kötelező volt. Itt kaptunk egy dózist az orosz télből, mínusz 20–30 fokon, valamint a kollégiumi rendszerből, az oktatás merevségéből, a levélcenzúrából és általában a szovjet valóságból. Döbbenten álltunk az üres üzletekben, a kádári Magyarország élelmiszer ellátása ehhez képest földi paradicsomnak tűnt, mindazonáltal a napi több orosz nyelvű óra és az anyanyelvi környezet tudásunkat természetesen fejlesztette. Ma már megmosolyogtatóan kicsinyes módon sefteltünk az orosz diákokkal, farmert és fogamzásgátlót vittünk ki, és lemezjátszókat, bakelitlemezeket, étkészletet, lámpákat stb. hoztunk haza, ami az itthoni árakhoz képest filléres dolognak tűnt. Később már orosztanárként hathetes továbbképzésen voltam kint, ekkor a gorbacsovi késő-szovjet valóságot ismerhettük meg testközelből. Akkoriban alkoholtilalom volt, egy üveg vodkáért, amit itthon gond nélkül lehetett kapni, istenként tisztelték az embert. Később, a '90-es években az Orosz–Magyar Akadémiai Vegyesbizottságtól kutatói ösztöndíjakkal, amelyeken disszertációmhoz gyűjtöttem orosz levéltári anyagot, és konferenciákon voltam kint, immáron az Orosz Föderációban, és szemtanúja voltam azoknak a hatalmas változásoknak, amik a szovjet rendszer bukása után végbementek. A boltokban megjelent az áru, minden drága lett, az emberek jobban öltözöttek voltak, és az újságos-standokon Freudot, ortodox bibliát, útikönyveket és pornót kínáltak egymás mellett, mindent, ami a szovjet időkben tilos volt. Rendkívül érdekes volt látni ezt a világot. Moszkvában, ha az ember végigsétált a „Régi Arbaton", ami a budapesti Váci utcának felelne leginkább meg, akkor mintha egy ázsiai bazárban lett volna, tőle nem messze az „Új Arbaton" pedig a legmodernebb nyugat-európai nagyvárosok miliőjét lehetett érzékelni.

Hogy milyenek az orosz emberek? Erről rengeteget írtak már utazók, beszámolóik mindig népszerű olvasmánynak számítottak, s mindegyikben olvasható, hogy bizalmatlanok a külföldiekkel. Jómagam akár diákként, akár tanárként,

akár kutatóként voltam kint, mindig egyetemi, akadémiai emberekkel találkoztam, akik természetesen jóval intelligensebbek voltak az átlagnál, de az utca, a hétköznapok valósága mindenesetre megérintett. Úgy ismertem meg őket, mint akik rendkívül szélsőséges érzelmi skálán mozognak, nagyon tudnak elutasítani és elfogadni is, sztereotípia volt a régi szovjet filmekkel kapcsolatban is, hogy vagy kegyetlenek, vagy „érzelgősek, szentimentálisak". Ha valakit a bizalmukba fogadtak, akkor azzal nagyon kedvesek tudtak lenni. Mondok egy példát: a tanárnőnk, aki a hathetes továbbképzésünkön a témavezetőnk volt, húsvét alkalmából meghívott a lakására egy kis „terülj-terülj asztalkámra" két kolléganőmmel, akikkel együtt tanultunk kint. Minden volt bőviben, ittuk a bort és a vodkát, mondtuk az ilyenkor szokásos és kötelező tósztokat. Csak később, véletlenszerűen tudtuk meg, hogy azért, hogy az alkoholtilalom idején egy üveg vörösbort elénk tudjon tenni, előző nap kilenc (!) órát állt sorban egy olyan üzlet előtt, amelyben szoros kivételként megengedték az alkohol árusítását. Az orosz történelem más, és az orosz valóság is más, mint a mi életünk, a mi életfelfogásunk. Elképesztő sztorijaink voltak, amelyeket mesélgetünk ma is diákjainknak, ezekből értettük meg az obscsina-szemléletet, a közösségi létfelfogást, ami alapvetően eltér az európai individualista szemlélettől. Amikor egy buszon, ha a bejárati ajtó mellett álltam, nekem mutatták fel az új felszállók a jegyeiket, ezzel sokáig nem tudtunk mit kezdeni, orosz barátaink viszont azt nem értették, hogy mi mit nem értünk. A buszon utazók egy közösség, aki felszáll, az csatlakozik a közösséghez, és igazolja, hogy jogosan csatlakozott, nem „nyúl", vagyis nem potyautas. Kiknek igazolja? A közösség tagjainak, vagyis aki éppen az ajtónál áll… vagy amikor egy étteremben, amely tele van üres asztalokkal, odaültetnek egy olyan asztalhoz, ahol már ketten vagy többen ültek – kényszerközösséget teremtettek, így az intimitás azonnal elveszett számunkra, és azon szerencsétlenek számára is, akikhez ültettek minket. Nálunk ez elképzelhetetlen lenne. Még sorolhatnám, de az orosz másságot csak testközelből lehet megérteni. A tényszerűség kedvéért hozzá kell tenni, hogy az utóbbi időkben, a Szovjetunió szétesését követően óriási változások zajlottak le, és tapintható volt az európaizálódás, a modernizálódás, például az utcák tisztaságában, az emberek öltözködésében, a boltok kínálatában, igaz, ennek az lett az ára, hogy Moszkva a világ egyik legdrágább városa lett.

Jómagam 2003-ban voltam utoljára kint, egy nemzetközi konferencián adtam elő, a későbbiekben úgy alakult, részben személyes élethelyzetem megváltozása (21 év házasság után elváltam), részben további tudományos munkám iránya, részben pedig kutatócsoportom nemzetközi kapcsolatépítése miatt, hogy a nemzetközi tudományosságot Lengyelország, Horvátország, Szlovákia, Csehország, legutóbb pedig Franciaország felé vittük tovább. Ugyanakkor a konferenciák és a közös munka során kialakult egyes orosz történészekkel, hungarológusokkal, Kelet-Európa-kutatókkal, az Orosz Tudományos Akadémia és a Moszkvai

Egyetem munkatársaival olyan emberi és szakmai kapcsolatom, kapcsolatunk, amelyeket a mai napig fenntartunk, egyetemes történelmet e nélkül nem lehet művelni. A háború e tekintetben is nehéz helyzetet teremtett, bár a kitörésekor az Orosz és a Magyar Tudományos Akadémia is deklarálta elhatárolódását a katonai erőszaktól, és a normál államközi kapcsolatok is fennmaradtak, de a tudományos kapcsolatok lényegében – teljesen érthető módon – lefagytak.

Pécsen, de országosan is Bebesi György neve leginkább a MOSZT Kutatócsoporttal kapcsolódik össze, talán nem titok, hogy életműved egyik legfontosabb darabjáról van szó. Mesélnél a kutatócsoport létrejöttéről, működéséről?

Az előzményekhez tartozik, hogy 2001-ben a pécsi egyetem szekszárdi karáról bekerültem a BTK-ra, az Újkortörténeti Tanszékre. Nem volt egyszerű, hiszen az egyetemi státusz akkoriban is az elérhetetlenség kategóriájába tartozott. Már 1998-tól, PhD-értekezésem megvédésétől óraadóként tanítottam a Font Márta professzorasszony által alapított Balkanisztikai Programban, és Ormos Mária is felkért doktori előadásokra, a doktori programban történő közreműködésre. Majd három évvel később álltak úgy együtt a csillagok, hogy docensként be tudtam kerülni a tanszékre. Majoros István professzor, aki a tanszék vezetője volt, s akihez régi kollegiális barátság fűzött, meghívást kapott az ELTE-re, hogy a nyugdíjba vonuló Diószegi István professzor állását foglalja el, így megürült egy hely, s a tanár úr engem javasolt maga helyett. Akkoriban Font Márta volt a dékán, Ormos Mária a doktori program vezetője, a Modernkori Történeti Tanszéket pedig Fischer Ferenc professzor vezette, valamennyien és a tanszék minden egyes akkori tagja is támogatta a bekerülésemet, a pillanatot meg kellett ragadni, még akkor is, ha az állásváltás azzal járt, hogy Szekszárdon elnyert, a köztársasági elnöktől kapott főiskolai tanári címemről ezért le kellett mondanom. Szekszárdon ugyanis a 90-es években befutottam egy ígéretesnek tűnő oktatói karriert, ezt kellett feladnom egy alacsonyabb beosztást elfogadva az egyetemi oktatói létért, és hogy hazajöhessek szülővárosomba Pécsre.

A professzori címhez járó kis ezüstjelvényről, ami a főiskolai tanári címhez járt, azonban csak egy évre kellett lemondanom, 2002-ben Ormos Mária gyakorlatilag „kötelezett rá", hogy habilitáljak. Az eljárás sikeres volt, azt ismét *summa cum laude* minősítéssel abszolváltam, anyaga megjelent az akkor még futó Habilitációs Füzetekben. A professzorasszony azért is sürgetett, mert a Doktori Programnak az akkreditáció miatt szüksége volt habilitált emberekre, másrészt volt egy elképzelése, amit miután az Újkortörténeti Tanszék docense lettem, rendszeresen felvetett nekem. Úgy gondolta, hogy a hazai ruszisztikai–szovjetológiai kutatások túlságosan egyközpontúak, Budapest centrumúak, és szeretett volna egy regionális kutatói bázist kiépíteni, nem ellenük, hanem mellettük. Azért is támogatta intenzíven

Pécsre kerülésemet és professzori habilitációs eljárásomat, mert alkalmasnak vélt arra, hogy megteremtsem ezt a centrumot, ezt a kutatócsoportot. Én eleinte – ma már kissé naivnak tűnő módon – ellenálltam, bár az életkorom bőven megvolt, 40 fölött voltam, amikor átkerültem a Bölcsészkarra, kutatóként, oktatóként azonban egyszerűen még nem éreztem magam annyira felkészültnek, tapasztaltnak, hogy egy tudományos műhelyt alapítsak és vezessek. 2004-ben aztán olyan „erőteljes" formában hangzott el sokadszorra is a felvetés, hogy úgy gondoltam, rendben, vágjunk bele. Így érkeztünk el a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT) alapításához, amit te ugyanolyan jól ismersz, mint én, hiszen gyakorlatilag közösen alapítottuk.

Mivel státuszt, egzisztenciát senkinek nem tudtunk adni, úgy határoztuk meg magunkat, hogy „független kutatók autonóm társulása". Azt tűztük ki célul magunk elé, hogy tudományos fórumot teremtsünk az orosz–szovjet történelem iránt érdeklődő hallgatóknak és kollégáknak, ezért konferenciákat, előadássorozatokat, workshopokat szerveztünk, témavezetési lehetőséget biztosítottunk az ebből a témából szakdolgozni kívánó fiataloknak. Pályáztunk, néha nyertünk is, és támogattuk a hallgatók pályázati tevékenységét, OTDK és egyéb megmérettetésekre történő felkészülésüket, a tehetséggondozást kezdettől kiemelt feladatunknak tekintettük. Működésünkben a hangsúlyt az önállóságra, a függetlenségre, és a kutatói szabadságra helyeztük. Bárki csatlakozhatott hozzánk, ha diákként vagy kollégaként érdekelte valamely kompetenciánkba tartozó téma, és kötelezettségek nélkül addig maradhatott a MOSZT tagja, ameddig úgy látta, hogy számára van értelme annak, hogy ehhez a műhelyhez tartozzon. Diákok számára azt szabtuk feltételül, hogy lehetőleg beszéljenek vagy tanuljanak oroszul, vagy valamely szláv nyelven, vegyenek részt legalább egy tudományos konferencián, és jelenjen meg legalább egy témába vágó publikációjuk. Mivel manapság aránylag kevesen beszélnek oroszul, belső nyelvi képzés beindításával próbáltuk elősegíteni, hogy legalább olyan szintre jussanak el, hogy a forrásokat tudják olvasni.

A kutatócsoport nevét többen közösen találtuk ki, talán Huszár Mihály fejéből pattant ki a végleges verzió, egy olyan megoldás, hogy annak oroszul, sőt a legtöbb szláv nyelven legyen jelentése. A Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport kezdőbetűit összeolvasva jön ki a MOSZT szó, ami közismert módon hidat jelent. Mi ezt nagyon fontos tudományos ars poeticánknak gondoltuk. Az egyetemen ugyanis működött néhány hasonló profilú műhely, például Font Márta Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központja, a Pécsi Akadémiai Bizottság keretein belül Sashalmi Endre Kelet- és Közép-Európa Története munkacsoportja, az ELTE-n a Ruszisztikai Intézet, és a külföldi hasonló profilú műhelyek, amelyekkel munkánk során kapcsolatba kerültünk. Nos, úgy gondoltuk, hogy egyik kiemelt küldetésünk a tudományos kapcsolatépítés, nevünknek megfelelően egyfajta híd szerep betöltése. Megalakulásunkban

Ormos Mária mellett kitüntetett szerepet játszott a csodálatos emlékű Harsányi Iván professzor, aki a kezdetektől ott bábáskodott mellettünk, kedves és nagyon jó tanácsokkal látott el bennünket, írásainknak szigorú lektora-korrektora volt. Míg Ormos Máriában „alapító anyánkat" tiszteltük, Ivánt hálánk és tiszteletünk jeléül a MOSZT örökös tiszteletbeli elnökévé választottuk. Ő nem sokkal halála előtt hatalmas személyes könyvtárának ruszisztikai–szovjetológiai könyvállományát – több mint 800 kötetet (!) – kutatócsoportunkra hagyományozta, amit a mai magyar valóságnak megfelelően személyautónk csomagtartóját és hátsó üléseit megpakolva autókaravánnal hoztunk Pécsre. Tízéves jubileumi konferenciánkat az alapítók tiszteletére szerveztük és adtuk ki kötetben az anyagát.

A műhelyt egy kis létszámú operatív csoport irányította és irányítja. Eleinte te voltál az alelnököm, majd habilitációd után a társelnököm, egy-egy tehetséges diák látta le a titkári pozíciókat, és létezett egy tágabb vezetőségünk is, amelyet egy-egy fontos döntés esetén hívtunk csak össze, vagy konzultáltunk velük, nagyszerű kollégák a tagjai, mint például Végh Ferenc vagy Hornyák Árpád. Elméletileg mindenkinek a vezetőségben van egy reszortja, nevesített feladata, de ezt inkább mindig csak formalitásnak tekintettük. Igazán a 2010-es évek közepétől volt egy nagyon erős, termékeny időszakunk, amikor Bene Krisztán, a PTE BTK jelenlegi megválasztott dékánja lett a műhely alelnöke, vele tudtunk nyitni nyugati, francia kutatási irányba is, Te akkor lettél társelnök, és egy nagyon tehetséges hallgató, ma már negyedéves doktorandusz, Bárdonicsek Dominika vette át a titkári teendőket. Meg kell említenem Csurgai Zoltán nevét is, aki informatikai szempontból tartja össze a csoportot, és kezeli webes felületeinket. Akkori produktivitásunkon látszott, hogy egy nagyon erős csapat került a MOSZT élére. Tudományos függetlenségünket mindig meg tudtuk őrizni, hiszen eleinte a Doktori Program, 2008-tól pedig a Történettudományi Intézet önálló műhelyeként működhettünk. Egy felettesünk volt, a mindenkori intézetigazgató, de becsületükre legyen mondva, hogy az alapító Ormos Máriától Fischer Ferencen és Sashalmi Endrén keresztül a jelenlegi igazgató Vitári Zsoltig, szakmailag soha senki nem szólt bele a működésünkbe, tudományos kompetenciánkat és önállóságunkat mindig tiszteletben tartották.

Még egy területe van a kutatócsoport működésének, amelyre talán közel két évtized elteltével a legbüszkébbek lehetünk, ez a 2006-ban útjára induló kiadványsorozatunk, a MOSZT Könyvek, illetve 2015-ben a te publikációddal induló MOSZT Füzetek. Úgy gondoltuk a szakmai fórumteremtés csak akkor lehet teljes, ha tagjainknak publikációs lehetőséget is biztosítunk. Akkoriban még nem volt a „Q"-mánia, az Egyetem Történettudományi Intézete egy önálló műhelyének kötetében megjelenni önmagában rangot jelentett. Szinte minden műfajban jelentek meg kiadványaink, így tanulmány- és konferenciakötetek, monográfiák, forráskiadványok, doktori értekezések anyaga, sőt kísérleteztünk egy új történeti műfaj, a „tudománytükör" megteremtésével is.

Ennek keretében összegyűjtöttük és szerkesztett formában kiadtuk a hazai történeti ruszisztika–szovjetológia teljesítményéről készült recenziókat, ismertetéseket, ez lett a *De Disciplina Rusistica I.* A már készen lévő második kötet a külföldi történeti ruszisztika hazai recepcióját tartalmazza, a még csak tervezett harmadik kötet pedig a magyar történettudomány eredményeinek külföldi fogadtatását teszi majd közzé. A MOSZT Füzetek koncepciója az volt, hogy az egy tanulmány kereteit meghaladó, de egy kötet terjedelmét el nem érő írásoknak is lehetőséget biztosítsunk a megjelenésre, vagy közöltünk egy forrást, illetve kiadtuk például Bene Krisztán szovjet történelemhez kapcsolódó francia nyelvű cikkgyűjteményét is. Hogy erősítsük a kötetek szakmaiságát, egy idő után szerkesztőbizottságot és tanácsadó testületet kértünk fel a kötetek mellé neves hazai és külföldi történészekből, hogy a bennük megjelenő publikációk rangját ily módon is növeljük. Tanulmány- és konferenciakötéteinkben gyakran felvállaltuk az „első publikáció kiadásának" felelősségét, kockázatát, még ha ezek több esetben nem is voltak teljesen kiforrott írások, de úgy gondoltuk, hogy egy megjelent írás hatalmas inspirációt jelent egy fiatal kutató pályáján. Eddig 23 kötetet és hat füzetet jelentettünk meg, ami úgy gondolom önmagában is jelentős mennyiség, van köztük több, amely már a második-harmadik kiadásnál tart. Kiadványaink PDF-formátumban a kutatócsoport honlapjáról regisztráció és díjfizetés nélkül hozzáférhetőek, letölthetők, egy célunk van vele, hogy minél több emberhez eljussanak, ezért vagyunk jelen a „Fészbukon" is. Végül egy mondat arról, hogy nem tudok elég hálás lenni kollégáimnak, akik 60. születésnapomra egy ízléses kivitelű, tartalmi szempontból is igen színvonalas köszöntő kötettel leptek meg, amelynek azt a címet adták, hogy *A pécsi ruszisztika szolgálatában*.

A bölcsészkaron *a népszerű oktatók közé tartozol, aki nemcsak tartalmas, élvezetes órákat tart, de a hallgatókkal is jól megtalálja a közös hangot. Kiemelt missziódnak tekinted a tehetséggondozást, melynek terén nagyon szép eredményeket értél el. Melyekre vagy a legbüszkébb ezek közül?*

Nagyon megtisztelő hallani a kérdésbe fogalmazott állítást, hogy jó a hallgatókkal való viszonyom. Ezt magam is így érzem, és annak is örülök, ha szívesen veszik fel óráimat és azokról jó visszajelzéseket kapok. Mindig törekedtem az érdekes mesélésre, az érdekes történetekre, és élve az egyetemi oktatói szabadsággal, gyakran engedek meg magamnak humort, kiszólásokat, személyes dolgok felemlítését, amelyek fenntartják a figyelmüket, elviselhetővé teszik számukra, hogy másfél órát kell egyhelyben ülniük és figyelniük, jegyzetelniük. Szemináriumokon és vizsgákon pedig próbálok arra figyelni, hogy ha valami nem tetszik, azt olyan formában javítsam ki, hogy ne alázzam meg az érintett hallgatót, egyszerűen szakmailag közöljem vele, hogy ezt szerintem hogyan kellett volna csinálni, vagy legközelebb hogyan lehet jobban csinálni.

A Bologna-rendszer bevezetése előtt volt tanszékvezetőmmel, Hahner Péterrel alkottuk az egyetemes újkortörténeti szigorlati bizottságot, és volt egy ilyen bizottság magyar történelemből is, ahol egy nagyon kemény kolléganőnk vizsgáztatott. Nálunk is magas volt a bukási arány, de ránk soha nem érkeztek panaszok, mert nem aláztuk meg a sikertelenül vizsgázott hallgatót, a „sajnos vissza kell még egyszer jönni", „sajnos ezt meg kell ismételni", „ez most sajnos nem volt elég" formulákat alkalmaztuk. Ugyanakkor, ha tárgyilagos akarok lenni, nekem is gurult már el a gyógyszerem, és az oktatói munka hallgatói értékelésében a sok dicséret, szuperlatívusz mellett kapok időnként kemény beszólásokat is, a mai világban az ember nem tudja, nem tudhatja, hogy akár akaratán kívül mikor sért meg valakit.

Ami a tehetséggondozást illeti, a hallgatókkal való törődést talán évtizedes középiskolai tanári múltamból, talán pedagógus családomból, igazából nem tudom honnan hozhattam. Magam megkésett emberként, aki jelentős késéssel már nem fiatalon került a felsőoktatásba, világos volt, hogy a csúcsra nem juthatok, de diákjaimból igyekeztem a legtöbbet kihozni, sikereiket saját szakmai sikeremként éltem meg. Szerencsére sok példát mondhatok, OTDK-n, VMTDK-n, „Az év orosz dolgozata" pályázaton elért helyezéseket, elnyert ÚNKP-ösztöndíjakat. Bár általában az elismerések elkerülnek, de amelyek vannak, azokat egy kivétellel tehetséggondozásért kaptam, például rektori dicséretek, illetve a legfontosabb, ami életművem egyik megkoronázása, az Arany Katedra-díj, amelyet hallgatói kezdeményezére tavaly kaptam meg, és amelyet karonként csak egy oktatónak ítélhetnek oda. Az elismerést személyesen Rektor úrtól, méltó ünnepélyes keretek között kaptam meg, azóta már bekeretezve fent van a szobám falán. A kivétel pedig 2006-ban az MTA Bolyai János Ösztöndíj Kuratóriumának elismerő oklevele és emlékérme volt, amivel az ösztöndíj időtatartama alatt végzett kiemelkedő kutatói munkámat ismerték el.

A sok sikeres ember közül, akiknek egyengettem a pályafutását talán téged említhetnélek első helyen Attila, talán nem véletlen, hogy téged kért fel a *Pontes* az interjú elkészítésére, hiszen első hallgatóim egyike voltál, doktori témavezetőd voltam, utódom lettél Szekszárdon, ma pedig a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) kutatásvezető tudományos főmunkatársaként, saját szakterületeden az országosan is ismert történészek közé tartozol. De említhetném Huszár Mihályt, aki Marcaliban vezető történész-muzeológus lett, és 2023. május 3-án védte meg doktori értekezését, vagy éppen Bordás Bertalant, akit BA-s kora óta tanítok, jelenleg már doktorjelölt és tanársegéd a tanszékünkön, ő lesz a következő, aki PhD-t fog védeni. A már említett Bene Krisztián is a diákom volt, vele elsősorban a kutatócsoportunkban végeztem hosszú éveken keresztül nagyon sikeres közös munkát. Semmiképpen sem hagyhatom ki Bárdonicsek Dominikát, aki nem is tudom hány díjat nyert, hányszor nyert el pályázatokat, ösztöndíjakat, jelenleg negyedéves doktorandusz, az Arany Katedra-díjamat is nagyrészt az ő eredményeinek

köszönhetem. Olyan munkával lett első az ELTE Év Orosz Dolgozata pályázatán, hogy a bírálók mielőbbi publikálását javasolták, így 25 évesen kötete lett a MOSZT Könyvek sorozatban, amely eddig két kiadást ért meg. De sok nevet sorolhatnék még, akik a kutatócsoport tagjai voltak, avagy orosz–szovjet témából szakdolgoztak, és ma már középiskolai, általános iskolai tanárok, levéltárosok, muzeológusok, katonák, könyvtárosok. Sajnálatos módon vannak olyan kiemelkedő tehetségek is, akiket egzisztenciális okból nem sikerült a pályán tartani, ilyen például Saáry Gábor, aki orosz témájú dolgozatával országos első díjat nyert, kötete jelent meg, hadtörténeti levéltári kutatásokat folytatott, és elképesztően jó anyagot gyűjtött össze, zsebében volt a doktorija, de anyagilag nem tudta tovább finanszírozni a tanulmányait.

Már hosszabb ideje dolgozol egy monográfián Szergej Juljevics Vitte élettörténetéből. Ki volt ő, és miért fontos az ő alakja a 19–20. század fordulójának orosz történelmében?

2009-ben tartottak egy szavazást az Orosz Föderációban, amely azt vizsgálta, hogy kik a lakosság által legjelentősebbnek tartott történelmi személyiségek. Ennek során több mint 45 millió SMS és internetes szavazat érkezett be, végül Alekszandr Nyevszkij, a svédeket és a német lovagrendet legyőző novgorodi fejedelem, a „jégmezők lovagja" került az első helyre, és Sztolipin, a kitűnő reformer miniszterelnök, akinek munkásságára Oroszország kevés alkotmányos előzményeként támaszkodhat, lett a második. Ez nem volt sem meglepő, sem zavaró számomra, az azonban igen, hogy Sztolipin elődje, Oroszország első alkotmányának kidolgozója és első alkotmányos miniszterelnöke, Szergej Juljevics Vitte még a fasorban sem volt, még a listákra sem került fel.

Vitte személyével a feketeszázasság kutatása során kerültem kapcsolatba, nagyjában-egészében reformkonzervatív politikusnak tekinthető, aki hihetetlenül tiszta, józan fejjel gondolkodott a bel- és külpolitikáról a 19–20. század fordulóján, ami kortársai többségéről egyáltalán nem volt elmondható. Életművének óriási eredményei vannak az orosz történelem egésze szempontjából: még fiatal, új miniszterként ő volt az egyedüli, aki a kolerajárvány idején el mert utazni a fertőzött területekre, hogy beszámolót írhasson a cárnak, és mivel a betegeket az elmenekült orvosok helyett diákok látták el, jelentése hozzájárult, hogy a diákokat, akiknek a helyzete a közülük kikerülő terroristák miatt megrendült, a cári hatalom rehabilitálja. Az 1890-es években közlekedési miniszterként ő államosíttatta a magánvasutakat, megszervezte az egységes közlekedési hálózatot, később pénzügyminiszterként ő építtette meg a transzszibériai vasutat. Szintén pénzügyminiszteri minőségében ő helyezte aranyalapra a rubelt, ő államosította a szeszfőzést és rendelte el a vodka visszaváltható üvegben történő árusítását (a korábbi,

vödörben történő forgalmazás helyett). Mint említettem, ő kapott felkérést az első alkotmány kidolgozására, amit a cár 1905. október 17-i híres manifesztumában hirdetett ki, és ő alakíthatott először már az új elvek szerint kormányt, vészterhes időkben, az első orosz forradalom idején. Bár kegyvesztett lett az udvari intrika miatt, de amikor a szégyenteljes módon elveszített 1905-ös orosz–japán háború után az ország békekötésre kényszerült, az uralkodó őt hívta vissza és bízta meg a békedelegáció vezetésével. Vitte egy vesztes háború után kevés híján győztes békét kötött, megmentette Oroszországot a megaláztatásától, egy korabeli mondás szerint az oroszok első győzelme a háborúban a béke volt. Ő volt az, aki rendkívül élesen elítélte az udvari miszticizmust, amely a cárné körül központosult, és majd Raszputyinban öltött testet. Egyike volt az elsőknek, akik kimondták, hogy II. Miklós alkalmatlan a trónra, a feketeszázakat pedig nemes egyszerűséggel „mocskos söpredéknek" titulálta, aminek az lett a következménye, hogy a szélsőjobb később kétszer is megpróbálta meggyilkolni. Nyers szókimondása, arisztokratikus viselkedése, kíméletlen érvelési technikája miatt nem volt népszerű, de személye nélkül az ország polgári modernizációja, alkotmányos átalakulása elképzelhetetlen lett volna. Rengeteg dokumentummal alátámasztott önéletrajza, amely mintegy 640 oldalas, az *Egy kegyvesztett visszaemlékezései* Magyarországon is megjelent még 1964-ben, és a korszaknak memoár jellege ellenére egyik legfontosabb forrása. Számomra ő és Sztolipin olyanok, mint a magyar történelemben Széchenyi és Kossuth. Bár voltak vitáik egymással, de mindkettőjük rengeteget tett a magyar polgári átalakulásért, egyik nélkül a másik nem képzelhető el. A 2010-es évek közepén álltam neki a Vitte-életrajznak, több anyagot már konferenciára vittem, illetve publikáltam is előzetesen a készülő monográfiából, jelenleg olyan 300 oldalas terjedelemnél tartok, ez kb. a leendő kötet kétharmada. Mint minden történész magam is azzal a gonddal küzdök, hogy a napi feladatokat a készülő nagyobb szabású művek elé kell sorolni, de egy-két éven belül szeretném befejezni a munkát.

Az utóbbi években a dekabristák felé fordult az érdeklődésed. Velük kapcsolatban milyen új kutatási eredmények, szempontok gazdagíthatják eddigi ismereteinket?

A dekabristák már korábban is nagyon izgatták a fantáziámat, csak nem volt időm elmélyültebben foglalkozni velük. Az orosz történelem egyik nagy kérdése, hogy mennyire autochton a fejlődése, hogy alakult úgy az ország sorsa, hogy alakult 19. századi története oly módon, hogy az egy fegyveres hatalomátvételbe, polgárháborúba torkolljon, amely végül a Szovjetunió megszületéséhez vezetett. Hol vannak a bolsevizmus gyökerei, mikor jelenik meg először a cárgyilkosság gondolata, mikor jelentkezik először szervezett ellenállás az autokráciával szemben, és még sorolhatnám. A dekabristáknak több irányzata volt, történetük a Honmentő Szövetség megalakulásától az 1825-ös felkelésük leverésig, illetve a pánszlávista

csernyigovi ezred lázadásáig mintegy egy évtizedig tartott, és igazi szellemi csemegét kínál a kutatóknak. Műveik, levelezésük, alkotmánytervezeteik, szervezeti szabályzataik döntő többségükben fennmaradtak, egy részük magyarul is olvasható. Ezekből az írásokból egy hihetetlenül eklektikus kép bontakozik ki a korabeli orosz politikai gondolkodásról, ami azért is érdekel nagyon, mert egy kicsit mindig ideológiatörténésznek tartottam magam, korábban sokat foglalkoztam a szlavofil és a feketeszázas ideológiával is. Mostanában valóban több írást, tanulmányt publikáltam róluk, legutóbb Pesztyelnek, a Déli Társaság vezetőjének alkotmánytervezetével foglalkoztam, és elképesztően érdekes volt, hogy miként keverednek benne a francia felvilágosodás gondolatai az orosz birodalmi hagyományokkal, a népek szabadságáról vallott nézetei a nemzeti elnyomás gondolatával, a polgárok jóléte az „irányított állam" eszméjével, s még sorolhatnám. De már itt felbukkan a katonai diktatúra gondolata az elképzelt ideális társadalomba történő átmenet biztosítására, ami a proletárdiktatúra szellemiségében köszön majd vissza 100 évvel később, a cári család likvidálásának szükségessége, és a sort még folytathatnám. Ez is, mint az orosz történelem más korszakai, különösen érdekes, izgalmas, és nagyrészt feltáratlan terület, hiszen általában történetüket néhány mondatban intézzük el, vagy röviden ismertetjük magát a tragikomédiába fulladt felkelésüket. Ezek a kutatások „mélyről" támogatják meg, időben jóval korábbra visszanyúlva azt a munkát, amelyet a század közepétől az orosz anarchizmus tanulmányozására, vagy a századforduló és az 1905-ös első orosz forradalom szélsőjobboldali mozgalmainak feltárására fordítottam.

Akik ismernek téged, tudják, láthatják, hogy még így a nyugdíjkorhatár küszöbén is fiatalabbakat megszégyenítő lendülettel végzed oktatói, kutatói, tudományszervezői munkádat. Honnan meríted az erőt, energiát mindehhez?

Ez érdekes kérdés, lehet, hogy kívülről még 60-as éveim derekán energikusnak, lendületes öregúrnak tűnök, de ezt belülről nagyon gyakran nem érzem így, van, hogy negyvennek, de van, hogy nyolcvannak érzem magam, pillanatnyi egészségi állapotomtól függően. Azt mondják, hogy az embernek annyi idült betegsége van, ahány évtizedet megélt, ez alól én sem vagyok kivétel, talán még túl is teljesítem. Inkább arról lehet szó, hogy mint a rutinos színész, aki minden fellépése előtt lámpalázas, engem még most is minden óra izgalommal tölt el, és most is felspanolva megyek be egy előadást megtartani, ahol tudom, hogy kb. félszáz fiatal fog meghallgatni, régebben pedig még, amikor nagyobb hallgatói létszámokkal dolgozhattunk, teltházas nagyelőadó előtt vártak a diákok. Kutatóként, tudósként megtiszteltetésnek érzem, ha egy másik egyetemről felkérnek egy rangos feladatra, például doktori védések bírálóbizottságában történő részvételre, opponenciára, OTDK pályamunkák bírálatára, vagy zsűritagságra, pályázatok bírálatára,

záróvizsgák elnöklésére, mert ez tudományos teljesítményünk elismerését is jelenti. Ezek elől a feladatok elől soha nem térek ki, még ha nyilván megerőltetőek, fárasztóak is, hiszen ez jelenti szakmánk csúcsát, ezért dolgozunk, ez a hivatásunk, és bár ez másfajta felelősség, mint mondjuk egy orvosé, de gyakran emberi sorsokról kell döntenünk. Büszke vagyok arra, hogy szinte minden hazai egyetemről kaptam már felkérést ilyen típusú munkákban történő részvételre.

Ami a tudományszervezést illeti, itt nyilván elsősorban kutatócsoportomról lehet szó, bár éppen most lettem a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen megalakult Oroszország Története Kutatóműhely tagja, büszke vagyok a meghívásra. Nekem ebben az életszakaszban nem alapkutatásokat kell végeznem, hanem lehetőséghez kell juttatnom másokat, a fiatalokat, például konferenciák szervezésével, kötetek kiadásával, pályamunkáik, készülő doktori értekezéseik melletti bábáskodással. Elcsépelt frázisnak tűnhet, de az ember alapvetően nagyon szereti azt, amit csinál. Mindenki, aki a pályán van, tudja, hogy egy jó szakmával mostani jövedelmének a többszörösét tehetné zsebre, és folyamatos leépítések, átszervezések árnyékában éljük le az életünket, mégis itt tart bennünket valami. Talán az sem tűnik túl patetikus gondolatnak, hogy könyveinkkel, írásainkkal, szellemi hatásunkkal hagyunk valami nyomot a világban magunk után. Párommal, Mátis Ritával, aki festőművész, maga is egyetemi docens Kaposváron, gyakran beszélgetünk erről, a képek és a digitalizálódó világ révén a művek, valószínűleg túl fognak élni bennünket.

Végül a tradicionális interjúzáró kérdés következik: milyen további terveid, elképzeléseid vannak a jövőre nézve?

A korrekt válasz az lenne, hogy fogalmam sincs. Ennek az az oka, hogy az interjú készítésének pillanatában még nem tudom, hogy az aktív oktató munkát folytatni fogom-e az egyetemen még akár évekig, amit, mint az előző kérdésre adott válaszból kiderült, erővel, szellemi kapacitással talán még bírnék, vagy ősszel már a magyar nyugdíjasok népes táborát fogom gyarapítani. Nyilván előbbi esetben arra koncentrálnék, hogy szakmai munkámat ugyanolyan színvonalon tudjam elvégezni, mint eddig, utóbbiban viszont teljesen át kell rendezni a prioritásokat, a hirtelen, snittszerű életmódváltást mindenképpen szeretném elkerülni. Ebben a korban új feladatok, egyben örömök jelentkeznek az ember életében privát területen is, a család fokozottabban előtérbe kerül. Dóra lányom jogász, nagyon büszke vagyok rá, ő is az egyetemen dolgozik. Neki most járt le a GYED, szeptembertől ment vissza dolgozni. Nagyon örülök annak is, hogy vőm, Sors Tamás többszörös világ-, Európa- és paraolimpiai bajnok úszónk is családunk tagja. Nekik köszönhetően iker lányunokáim vannak, akik most lettek 3 évesek. Megrokkant, egyedül maradt édesanyámról is húgommal közösen gondoskodunk, és 60 felett lettem egy sorházi lakás tulajdonosa, tehát bőven van mit csinálni.

Szakmailag, mert hisz ez az interjú elsősorban erről szól, szeretnék tagja maradni azoknak a műhelyeknek, kutatócsoportoknak, szerkesztőbizottságoknak, amelyeknek a tagságát elnyertem, így többek között természetesen szeretném tovább csinálni bármely minőségben a MOSZT-ot, aktív lenni az új NKE-s kutatócsoportban, vagy tagja maradni az Orosz–Magyar Történész Vegyesbizottságnak. Tehát, ha nyugdíjas leszek, a tudományos munkát mindenképpen folytatni szeretném. Gondoskodnom kell kifutó doktoranduszaimról és mesterszakos hallgatóimról, ezért nem szeretnék elszakadni a doktori programunktól, amelynek jelenleg törzstagja vagyok. Befejezném a Vitte monográfiát, amely, mint egy korábbi kérdésedre adott válaszomnál kiderült, úgy készül, mint a Luca széke. Szeretném összegyűjteni fiatalkori írásaimat is, amelyek még a digitalizáció előtt születtek, és csokorba gyűjtve kiadni. Nemcsak történettudományiak vannak közöttük, hanem még újságíró koromból filmrecenziók, útleírások, életképek, pedagógiai írások. Egy nagyon fontos munka van, amit mindenképpen szeretnék megírni, ez fő kutatási témámba esik, annak határait terjeszti ki, az 1905-ös első orosz forradalom történetét tervezem megírni egy nagymonográfiában. Picit úgy vagyok vele, mint Bulgakov a *Mester és Margaritá*val, a kulcsmondat már megvan, a leendő mű címe *A kataklizma előszele* lesz. Tréfát félretéve: sok, részben már publikált előtanulmány megvan belőle, olyan 60%-os készültségi fokban van a kézirat, ezzel tartozom magamnak, és úgy gondolom a hazai történettudománynak is, és most nemcsak a történeti ruszisztikára gondolok.

Az interjút készítette: Kolontári Attila

PONTES
6. (2023) pp. 323–334.

Beszélgetés Kalmár Jánossal, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem (Eger) Történelemtudományi Intézetének professzorával[1]

Kalmár János 1956-ban született Budapesten. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte német nyelv és irodalom, történelem, valamint művészettörténet szakon. 1979–1980-ban a franciaországi Nancy Egyetem Európai Központjában (*Centre Européen Universitaire*) civilizációtörténeti tanulmányokat (*Études des civilisations*) folytatott. 1983-ban szerzett bölcsészdoktori címet az ELTE-n, *Habsburg Károly főherceg és a katalán rendiség 1705–1711/13* című értekezésével. 1981-ben kezdte meg oktatói munkáját az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszékén. 1994 és 1997 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is tanított megbízott előadóként. 2001-ben és 2017-ben a Bordeaux-3 (*Michel de Montaigne*) Egyetem, 2005-ben a Paris–I (*Panthéon-Sorbonne*) Egyetem Történeti Intézetének vendégtanára volt.

1995-ben védte meg kandidátusi értekezését III. (VI.) Károly neveltetéséről írt, német nyelvű disszertációjával (*Die Erziehung des Kaisers Karl VI.*). 2003 óta tanít az Eszterházy Károly egyetemen, 2013-tól főállású oktatóként. 2007-ben habilitált a Debreceni Egyetemen, habilitációs értekezését *Az 1708/09–1712/15. évi pozsonyi országgyűlés* címmel írta. 1998 és 2001 között Széchenyi Professzori Ösztöndíjban részesült, 2010 óta a Magyar 18. század-kutató Társaság elnöke.

Régóta foglalkozol III. Károly (1685–1740) neveltetésével, egyéniségével, spanyol kapcsolataival és a magyar rendekkel való viszonyával. Elsőként azt kérdezem Tőled, hogy miként találtad meg ezt a témát, miért érdekelt a 18. század első felében élt Habsburg uralkodó személyisége?

[1] Az interjú 2023 áprilisában készült.

Középiskolás korom óta érdekelt az abszolutizmus kora. Amikor egyetemista lettem, átlapoztam a tanrendet – akkor még minden szemeszterre nyomtatott tanrendet adtak ki –, és rábukkantam H. Balázs Éva (1915–2006) ilyen témájú szemináriumára. Viszont még csak elsőéves voltam, és abban az időben kronológiailag kötött volt a curriculum, vagyis időrendben kellett haladni a tanulmányokkal. Ennek ellenére, lelkesedésemet látva, befogadott, és mivel német szakosként jól beszéltem ezt a nyelvet, azt a feladatot adta nekem, hogy dolgozzam fel Golo Mann *Wallenstein* című német nyelvű, több mint ezer oldalas kötetét.[2] Az elvégzett munka elnyerte tetszését, ezért megíratta velem recenzióként, amelyet megjelentetett a *Századok*ban.[3] Ez volt az első publikációm. Jóval később, már docens koromban, ezt a kötetet, amely saját példánya volt, visszaemlékezve megismerkedésünk körülményeire, dedikációjával ellátva nekem ajándékozta. Kora újkori egyetemes történeti tárgyú szemináriuma a 18. századra összpontosított, közelebbről a Habsburg Monarchia egyes területeit dolgoztatta fel, főként a felvilágosult abszolutizmus korában. Így már egyetemi tanulmányaim kezdetétől fogva tudatosult bennem, hogy a Habsburg Monarchia nemcsak egy történetföldrajzi képződmény, hanem egymással szellemi, politikai, gazdasági és dinasztikus kapcsolatban álló államok összessége. Később, még mindig egyetemistaként, az 1978-as Thököly-emlékévhez közeledve, szintén H. Balázs Éva ajánlására bekapcsolódhattam a neves Thököly-kutató – és ugyancsak egykori H. Balázs-tanítvány – Benczédi László (1929–1986) által szervezett és a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt megjelentetni tervezett, de azóta sem publikált *Archivum Thökölyanum* forráskiadási munkálataiba.[4] Ennek során ismerkedtem meg „testközelből" a levéltári kutatómunkával, és olvastam el a 17. század második felére vonatkozó szakirodalmat is. Így adódott a részben H. Balázs Éva által is sugallt és támogatott téma, az 1685-ben született és 1740-ben meghalt III. Károly uralkodása, aki akkoriban kevéssé kutatott Habsburg uralkodónak számított. Az osztrák történetírás is csak az elmúlt években kezdett valamivel intenzívebben foglalkozni azzal a széleskörű reformfolyamattal, amely a nevéhez kötődik.[5] Kutatásaim eleinte Károly spanyolországi, szorosabban véve katalóniai kormányzására összpontosítottak, mert az ott töltött bő hat év volt uralkodásának kezdeti időszaka. Az ehhez szükséges nyelvismeret megszerzéséhez Faluba Kálmántól, az ELTE Spanyol Tanszékének katalán nyelvvel is foglalkozó tanárától kaptam messzemenő szakmai segítséget.

2 Mann, Golo: Wallenstein. Sein Leben erzählt von Golo Mann. Frankfurt am Main, 1971.

3 Századok 112. (1978:2), 366–368.

4 Kalmár János: Thököly önálló diplomáciájának kezdetei, 1678–1679. In: Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Budapest, 1983. 155–162.

5 Seitschek, Stefan – Hutterer, Herbert – Theimer. Gerald: 300 Jahre Karl VI., 1711–1740. Spuren der Herrschaft des „letzten" Habsburgers. Begleitband der Ausstellung des Österreichischen Staatsarchivs. Wien, 2011.

Nemcsak katalánul tanulhattam tőle, hanem a közbenjárására nyertem el egyetemi tanulmányaim végén a Katalán Tudományos Akadémia/Intézet[6] egy hónapos barcelonai nyári ösztöndíját. A nyári meleg miatt a nyelvórák csak a délutáni szieszta után, 16–17 órakor kezdődtek, és amíg anyagilag jobb helyzetben lévő nyugat-európai csoporttársaim napközben a tengerparton sütkéreztek, egyetlen kelet-európai diákként a levéltárakat és a könyvtárakat bújtam, és az ösztöndíjas tartózkodás végeztével jelentős mennyiségű katalán történeti szakirodalommal, továbbá az Aragón Korona Levéltárában, illetve a Barcelónai Városi Levéltárban gyűjtött források másolatával tértem haza. A következő tanévet Franciaországban tölthettem, ahol egyrészt a párizsi Katalán Kulturális Intézetben[7] és a Francia Nemzeti Könyvtárban[8] olvashattam a témába vágó munkákat, másrészt a francia Külügyminisztériumi Levéltár[9] – amelynek akkor még a Francia Külügyminisztérium Quai d'Orsay-n lévő központi épülete adott otthont – anyagában találtam kimeríthetetlen mennyiségű forrásanyagot az engem érdeklő spanyol örökösödési háborúra (1701–1713/14) vonatkozóan.

Bizonyára egyébként is fontos állomás volt a pályád szempontjából a Franciaországban diákként eltöltött egy év. Milyen tapasztalatokat, szakmai kapcsolatokat gyűjtöttél ez idő alatt?

Hivatalosan a Nancy Egyetem ösztöndíjasa voltam, de valójában hetente több napot töltöttem Párizsban, annak köszönhetően, hogy ottani családi ismerőseinknél ingyen lakhattam. Ráadásul édesapám MÁV-járműjavítóban dolgozott, ezért Nyugat-Európában féláron utazhattam vasúton. Ez a két körülmény tette lehetővé rendszeres párizsi tartózkodásaimat. Ott, a Sorbonne-on Albert Soboul (1914–1982) doktori óráit hallgattam, aki a Nagy Francia Forradalom elismert történésze volt, és baloldali értelmiségiként jó magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett. Vele – szintén H. Balázs Évának köszönhetően – már korábban megismerkedtem, a Mátrafüreden rendezett felvilágosodás-konferenciasorozat[10] keretében. Az ő segítségével ismertem meg Pierre Vilar (1906–1993) nemzetközi hírű francia hispanistát, aki 1962-ben, három kötetben publikálta a kora újkori katalán gazdaságtörténet és a nemzeti sajátosságok kapcsolatát feldolgozó disszertációját.[11] Soboul doktori óráit, amelyet szokatlan időben, szombatonként délután három

6 Institut d'Estudis Catalans
7 Ma: Institut Ramon Lull
8 Bibliothèque Nationale de France
9 Archives du Ministère des Affaires Étrangères
10 Colloques sur les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale
11 Vilar, Pierre: La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales. Paris, 1962.

órától tartott, a hosszabb-rövidebb ideig éppen Párizsban tartózkodó, a világ minden tájáról érkezett történészek is felkeresték; egyszer például Kosáry Domokossal (1913–2007) találkoztam ott. De ugyancsak ekkor nyílt lehetőségem arra is, hogy időnként belátogathassak Pierre Chaunu (1923–2009) vagy – művészettörténet szakosként – André Chastel (1912–1990), a világhírű francia művészettörténész néhány előadására. Edna H. Lemay (1928–2006), a francia forradalom Alkotmányozó Nemzetgyűlése lexikonjának összeállítója[12] pedig – a külügyminisztériumi levéltárban történt megismerkedésünk nyomán – beprotezsált az EHESS/Maison des Sciences de l'Homme-ban[13] Fernand Braudelhez (1902–1985),[14] aki meghívott a szemináriumára, amely voltaképpen neves szakemberekkel folytatott kerekasztal-beszélgetés volt. Braudel professzor egy párizsi ösztöndíjat is felajánlott nekem, amelyet azonban, tekintettel a Nancy Egyetemmel fennálló jogviszonyomra, nem fogadhattam el. (Az ezt megköszönő levelemre egyébként Czoch Gábor kollégám nemrég rábukkant Braudel hagyatékában.)

III. Károly tevékenységének kutatása kapcsán nemcsak az uralkodó személye fontos, hanem a magyar rendekkel fennálló viszonya is. Ebben a kontextusban pedig megkerülhetetlen a Rákóczi-szabadságharc és az azt lezáró szatmári megegyezés kérdése. Te erre a témára vonatkozóan is végeztél kutatásokat. Ezért érdekel, hogy miként találtad meg ezt a témát, és hogy miként értékeled a szabadságharcot, valamint az azt lezáró békét. Kérdezem azért is, mert hosszú ideig egy tanszéken dolgoztál R. Várkonyi Ágnes akadémikussal, a téma egyik legjelentősebb kutatójával, aki igen határozott álláspontot képviselt a Rákóczi-féle mozgalmat illetően.

R. Várkonyi Ágnes (1928–2014) az MTA Történettudományi Intézetéből 1985-ben került az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke élére, ahol én már négy éve tanítottam. Még diákkoromból ismert, mert gyakran megfordultam akkoriban Benczédi Lászlónál a Történettudományi Intézet kora újkori osztályán, ahol szinte mindig volt hozzám néhány kedves, biztató szava. Mivel nem szeretnék aránytévesztő lenni, hadd jegyezzem meg: R. Várkonyi Ágnes professzor asszony tág érdeklődési körű, felkészült, az újdonságok iránt fogékony, tiszteletre méltó szorgalmú és munkabírású kutató volt, aki emellett nagyon komolyan vette a tanári munkát. Érdekes órákat tartott és a szakmai lelkesedését át tudta ültetni a hallgatóiba is. Kezdetben igen jó kapcsolatban voltunk. Úgy emlékszem, hogy a Rákóczi-szabadságharc megítéléséről alkotott

12 Lemay, Edna Hindie (éd.): Dictionnaire des Constituants 1789–1791, I–II. Paris, 1991.

13 École des hautes études en sciences sociales – az ún. Annales-iskola központja.

14 Lásd: Kalmár János: Braudel és a magyar történetírás. In: Pap József – Verók Attila (szerk.): Akit Clio elbűvölt. In honorem Romsics Ignác. Eger, 2021. 149–159.

véleménykülönbségünk egy, a témára vonatkozó műhelykonferencia szervezése és az általam ott előadottak kapcsán került felszínre. E nézetkülönbség, kissé leegyszerűsítve, abban gyökerezik, hogy R. Várkonyi Ágnes Rákóczi valamennyi lépését helyesnek ítélve, minden vonatkozásban reálpolitikusnak tartotta. A fejedelem törekvéseit rávetítette az egész mozgalomra és résztvevőire, a Rákóczi-szabadságharcot szinte Rákóczi szabadságharcával azonosítva.[15] Tőle eltérően, én ezt a kérdést – egyébként nem egyedül, hanem például az e témával mélyrehatóan foglalkozó Kovács Ágneshez vagy a néhai Bánkúti Imréhez hasonlóan – némileg másképp látom: nem megkérdőjelezve természetesen a fejedelem roppant műveltségét és erkölcsi nagyságát, mégis úgy gondolom, hogy időként bizony cserbenhagyta a reálpolitikusi vénája, nem beszélve arról, hogy – életútjából következően – a magyarországi viszonyokat több vonatkozásban nem ismerhette elég alaposan, ezért sokszor a környezetében lévők nem mindig elfogulatlan interpretációjára hagyatkozott. Érthetően, hiszen, mint ismeretes, nem Magyarországon nevelkedett. Ezenfelül – ahogy ezt már Szekfű Gyula is megfogalmazta *A száműzött Rákóczi* című munkájában[16] – erdélyi fejedelmek leszármazottjaként egyfajta küldetéstudat jellemezte, kiválasztottnak érezte magát, ami arra sarkallta, hogy legalább a fejedelmi széket minden körülmények között megtartsa. Ez a rastatti béketárgyalások (1713–14) előkészítése során vált nyilvánvalóvá, amikor, immár a franciaországi emigrációja idején, megpróbálta olyan irányba befolyásolni XIV. Lajost, hogy Erdély státuszát foglalja bele a békébe. Ennek a kérdésnek a forrásanyagát egyébként magam is kutattam a francia külügyminisztériumi levéltárban.[17] Ezek mellett Rákóczi nem számolt azzal, hogy míg az előző két évszázad Habsburg-ellenes küzdelmeiben Thököly, valamint a korábbi erdélyi fejedelmek támaszkodhattak az Oszmán Birodalom segítségére, ő már nem számíthatott erre. És nem vette észre, hogy a spanyol örökösödési háború során, amely egyébként számára igen kedvezően kezdődött, az európai hatalmak eszközként használják a hadiesemények pillanatnyi alakulása szerint változó céljaik eléréséhez. Amíg a törökök száz éven át mozgósítható támaszt jelentettek a Habsburgokkal szembeni ellenzéknek, addig az örökösödési háborúban résztvevő hatalmak, a hadihelyzet változásának függvényében, időről időre változtatták külpolitikai törekvéseiket.

15 Lásd többek között: R. Várkonyi Ágnes: Két pogány közt. A Rákóczi-szabadságharc története. Budapest, 1968; Uő.: A fejedelem gyermekkora, 1676–1688. Budapest, 1989; Uő.: II. Rákóczi Ferenc, 1676–1735. Vaja, 2004.

16 Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. Budapest, 1913.

17 Kalmár, János: La question de la Transylvanie au cours des traités de Rastatt (1713–14). In: Kalmár János (szerk.): Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére. Budapest 2007, 61–66.

Ezek után adódik a kérdés, hogy mi a helyzet a szatmári béke vagy megegyezés megítélésével? Ezzel kapcsolatban is megfogalmaztad a véleményedet, legmarkánsabb formában a Századok *folyóiratnak a békekötés háromszázadik évfordulójára megjelent tematikus számában közölt tanulmányodban.*[18]

A szatmári megegyezésről alapjában két, egymástól markánsan különböző megítélés létezik. Az egyiket R. Várkonyi Ágnes fogalmazta meg, többek között a „tízkötetes" *Magyarország története* vonatkozó részében.[19] A másik Bánkúti Imre (1927–2009) szintén ismert munkája, amelynek megállapításait nagyrészt magam is osztom.[20] R. Várkonyi Ágnes szerint a szatmári megállapodás, véget vetve a kuruc államban rejlő lehetőségek kibontakozásának, egy ígéretes fejlődés útját vágta el, amelynek szerinte 1848-ig nyúló hatásai voltak. Ez az értékelés azonban szerintem nem fordít kellő figyelmet az események pontos kronológiájára. Egyrészt arra, hogy a teljes kuruc vezérkar, Károlyi Sándort leszámítva, már a szatmári egyezmény aláírása előtt külföldön tartózkodott, ezért akkor a kuruc állam gyakorlatilag már nem is igen létezett. Ráadásul addigra a felkelők által ellenőrzött terület is az ország kis részére szorult vissza. Másrészt a megállapodás megkötésében Pálffy János tábornagynak óriási szerepe volt, aki császári fővezérként, folyamatosan közvetítve a kurucok és Bécs között, lényegében hagyta, hogy nagyrészt Károlyi Sándor, azaz a kuruc főparancsnok diktálja a feltételeket. A közvetítés és alkudozás I. József 1711. április 17-én bekövetkezett váratlan haláláig tartott. Ezután, a hirtelen megváltozott bel- és külpolitikai körülmények hatására, gyorsan tető alá kellett hozni a megállapodást. És még egy szempont a Rákóczi-szabadságharc megítéléséhez, amelyet a történetírásunk általában nemigen szokott figyelembe venni: ez valójában polgárháború is volt, a mozgalom táborán belül is komoly társadalmi feszültségekkel. A jobbágyok felszabadítására tett fejedelmi ígéret ugyanis ellentétben állt a kuruc oldalon harcoló birtokos nemesség érdekeivel. Az ebből adódó ellentét komolyságát leginkább az ónodi kuruc országos gyűlés (1707) eseményei bizonyították, ahol az ellenzék hangadóit egyszerűen lekaszabolták. A fenti okok miatt Rákóczi állama hosszú távon aligha lett volna fenntartható, így a szatmári megállapodás az adott helyzetben a legjobb megoldást jelentette. Ráadásul – bár ez csak utóbb vált nyilvánvalóvá – a Rákóczi-szabadságharcból hosszabb távon a bécsi udvar is tanult: belátta, hogy ha nyugalmat akar

18 Kalmár János: Szatmár, 1711. Vég, folytonosság, kezdet. Századok 146 (2012:4), 875–886. Lásd továbbá: R. Várkonyi Ágnes: Végig nem vitt viták. A szatmári béke a történetírásban. Uo., 763–797.

19 R. Várkonyi Ágnes: „Ad pacem universalem" vagy „fegyver által való meggyőzetés". In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv: Magyarország története 1686–1790. Budapest, 1989. (Magyarország története tíz kötetben 1.), 231–252.

20 Bánkúti Imre: A szatmári béke. Budapest, 1981.

Magyarországon, akkor az itteni rendiséggel szemben gyökeresen más módszereket kell alkalmaznia, mint I. Lipót idején. Az akkori erőszakos politikai és felekezeti intézkedések ugyanis folyamatosan táplálták az ellenzékiség parazsát.

Vagyis Te is azon az álláspontón vagy, mint Szijártó István, aki a szabadságharcot végeredményben sikeresnek értékeli?[21]

Azt azért nem állítanám, hogy maga a szabadságharc különösebben sikeres lett volna, de hogy a vele járó sok áldozat nem volt egész haszontalan, az szerintem is kétségtelen. Nem az lett persze az eredménye, amit Rákóczi várt tőle (tudniillik a teljes vagy akár csak részleges függetlenség), de a megegyezést egy korábban addig soha nem tapasztalt, hosszú békés időszak követte, amikor az ország határain belül nemcsak hogy nem volt semmiféle fegyveres konfliktus, de mintegy hetven éven át még komolyabb politikai konfrontációra sem került sor. Ebben pedig komoly szerepe van a szatmári megegyezésnek. Ez ismét olyan tény, amelynek nem szoktunk kellő jelentőséget tulajdonítani.

A szatmári megegyezést követően nagy horderejű reformfolyamat kezdődött, amely megkísérelte felzárkóztatni a Magyar Királyságot a Habsburg Monarchia többi államához az oszmán hódoltság bő százötven évét követően. Ez főként az 1720-as és 1730-as években történt, de reformtervezetek már a Rákóczi-szabadságharcot megelőzően is készültek. Az egyik legfontosabb ezek közül a Kollonich Lipót nevéhez kötődő Einrichtungswerk*, amelynek kiadását Varga J. Jánossal együtt vállaltad.*[22] *Miben látod magának a reformtervezetnek, illetve a forráspublikációnak a jelentőségét?*

A reformtervezet jelentőségével történészeink régóta tisztában voltak, már Baranyai Béla (1882–1945) pécsi kötődésű jogtörténész is tervezte a megjelentetését, igen komoly munkát fektetve a szakmai előkészítésébe. A Magyar Történelmi Társulat kiváló kiadványsorozatában publikálta volna, de erre valószínűleg a második világháború miatt nem került sor. A forrás közzétételével az 1980-as években Benczédi Lászlót, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársát bízták meg, aki megtisztelő módon engem is bevont ebbe a munkába. Kevéssel utóbb bekövetkezett halála után az akkoriban az Intézetbe került Varga J. János „örökölte meg" a feladatot. Így történt, hogy végül ő írta meg a bevezető tanulmányt,

21 Szijártó M., István: The Rákóczi Revolt as a Successful Rebelion. In: Péter, László –Rady , Martyn (eds.): Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956. London, 2008. 67–76.

22 Kalmár, János – Varga J., János (Hrsg.): Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn, 1688–1690. Stuttgart, 2010. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39).

magam pedig a szövegkiadást gondoztam és a nyelvi meg a szakmai jegyzeteket készítettem el. A forrás jelentősége abban áll, hogy a bécsi udvar Buda visszafoglalása (1686) után szinte azonnal megkezdte a török alól felszabaduló területek újjászervezésének megtervezését katonai, gazdasági, politikai, jogi és egyházi vonatkozásban. A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* is ezt az öt témakört öleli fel. Ezt a reformtervezetet a magyar történészek közül korábban is sokan minősítették, de a teljes szövegét csak igen kevesen olvasták, részben mert nem volt kiadva, részben, mert eredeti tisztázati példánya nem maradt fenn. Bár a szakmai megítélése többnyire elég negatív, más elaborátumokkal összehasonlítva azonban kifejezetten mérsékeltnek mondható, annak ellenére, hogy a hagyományos – de a maga idején is korszerűtlen – rendi szemlélethez képest erősen központosító törekvések jellemzik. A magyar rendek többsége ugyanis – ezt némely főnemesünk által vagy megbízásából készített, az *Einrichtungswerk*hez képest jóval kevésbé részletes és kidolgozott tervezetből is látni –, mintegy Csipkerózsika-álomból ébredve, lényegében mindent ott és úgy akart folytatni, ahol és ahogy a százötven éves török uralom kezdetén megszakadt. Azokat a viszonyokat és körülményeket akarták visszaállítani, amelyek az országot 1541 előtt jellemezték, nem véve figyelembe, hogy az eltelt hosszú idő alatt Európa-szerte és idehaza is sokat változott a világ. Nem csoda, hogy a Habsburg Monarchia egészét az oszmán uralom következtében lepusztult állapotban lévő Magyarországgal együtt a fejlettebb országokhoz felzárkóztatni igyekvő bécsi kormányzat nem azonosulhatott ezzel a szemlélettel. A nemesi adómentesség vagy a Werbőczy *Hármaskönyv*ének szellemében feltámasztani kívánt igazságszolgáltatási gyakorlat az uralkodó és környezete számára ezért volt elfogadhatatlan. Ugyanakkor az *Einrichtungswerk*nél sokkal radikálisabb tervezetek is születtek. A magyar rendiségtől merőben eltérő körülmények között szocializálódott, de a visszafoglaló háborúk során Magyarországon hosszabb ideig szolgálatot teljesítő itáliai katonatisztek például elképedve szembesültek az itteni állapotokkal. Egy példát említve: miután Raimondo Montecuccoli két pozsonyi országgyűlésen is megfordult, arra a meggyőződésre jutott, hogy gyökeresen át kellene alakítani a magyarországi viszonyokat.[23] Hozzá képest Kollonich Lipót, magyar főrendként és főpapként minden centralizációs törekvése ellenére, a működőképesség fenntarthatóságáig kiállt a magyar rendi hagyományok mellett. Még felekezeti tekintetben is hajlott bizonyos kompromisszumokra.

Ez a reformhullám tört meg a Rákóczi-szabadságharc következtében, és éledt fel a szatmári megegyezést követően. Ennek a folyamatnak is Károlyi Sándor volt az

23 Kalmár János: Raimondo Montecuccoli Magyarországgal kapcsolatos politikai nézetei. In: Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilasi Ágota (szerk.): Várostromok és Közép-Európa Zrínyi Miklós (1620–1664) korában. Eger, 2017. 163–179.

egyik kulcsszereplője. Az ő történelmi megítélésével is foglalkoztál.[24] *Arra kérlek, hogy foglald össze: miként ítéled meg az ő történelmi szerepét?*

Voltaképpen ez is összefügg III. Károllyal, mert érdekelt, hogy az uralkodó spanyolországi tapasztalatai hogyan érvényesültek a magyarországi viszonyok között.[25] Az 1708–1715. évi országgyűlés által kiküldött reformbizottságokban fontos szerepet kapott Károlyi. Szatmár utáni ténykedésének vizsgálata érdekében egy időben rendszeresen jártam a Károlyi-levéltárba, amely akkor még a Szentkirályi utcában volt, és hetente csupán egyetlen napon volt nyitva. Bécsben pedig a Csáky Imréhez kapcsolódó levéltári anyagot kutattam,[26] mivel ő volt az országgyűlés által felállított reformbizottság elnöke. Csáky elnöksége azonban többé-kevésbé formális volt, a reformok kidolgozásában Károlyinak jutott a főszerep. Már Kovács Ágnes is felhívta erre a figyelmet Károlyi Sándorról írt monográfiájában,[27] és Szekfű Gyula is foglalkozott a kérdéssel akadémiai székfoglaló előadásában, amelynek keretében egy tervezett, de meg nem valósult monográfiája főbb téziseit ismertette.[28] Károlyi elsősorban katonai és gazdasági kérdésekkel foglalkozott, és kiváló reálpolitikus volt. Iskolázottsága azonban messze nem volt olyan sokrétű, mint több főnemes társáé, például Pálffy Jánosé, aki többek között Padovában is tanult. A társasági életben pedig kifejezetten hátrányt jelentett számára, hogy nem beszélte az udvarban használatos élő nyelveket: a németet, a franciát és az olaszt. Hatalmas birtokain ugyanakkor számos előremutató kezdeményezéssel próbálkozott, a gazdasági korszerűsítés egyik motorja volt. Ugyanúgy, ahogy Savoyai Eugén herceg utasítására szárnysegédje, Claude Florimond Mercy gróf is, aki komoly gazdasági tervet dolgozott ki a Temesi Bánság modernizációja érdekében, a betelepítésekre, a folyószabályozásokra és a monokulturális gazdálkodásra egyaránt kiterjedően,[29] amelyhez aztán a Fiumével és Trieszttel létesítendő szárazföldi

24 Kalmár János: Károlyi Sándor „árulása" (A bűnbakkeresés összefüggései). In: Czigány István – Kincses Katalin Mária (szerk.): Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Budapest, 2012. 101–115.

25 Kalmár János: III. Károly és Magyarország 1711-ben. Levéltári Szemle 39 (1989:4), 44–50; Kalmár, János: Expériences catalanes de l'empereur Charles VI. In: Mason, Haydn Trevor (ed.): Transactions of the Seventh International Congress on the Enlightenment. Vol. III. Oxford, 1989. 1724–1728.

26 A Csáky család szepesmindszenti levéltárának iratanyaga az Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchivban található letétben.

27 Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Budapest, 1988. (Magyar História/Életrajzok).

28 Szekfű Gyula: Károlyi és Bercsényi a szatmári béke előtt. Közli: Czigány István: Egy kiadatlan akadémiai székfoglaló. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990:3), 140–149.

29 Kalmár János: A Kollonich-féle 'Einrichtungswerk' és a bánsági berendezkedés. Századok 125. (1991:5), 489–499.

és vízi összeköttetés megteremtésre vonatkozó törekvések is társultak.[30] Ez utóbbi egyébként egybevág azzal a kissé illuzórikus tervezettel, amelyre a francia külügyminisztérium levéltárában bukkantam még a pályám elején, és amely a spanyol örökösödési háború után a Habsburg Monarchia kereskedelmi összeköttetésének kiépítését vázolja fel a Földközi- és a Fekete-tengerrel, részben a dunai és más folyók hajózási útvonala fejlesztésének segítségével.[31]

Kutatási témáid kapcsán megkerülhetetlenek a bécsi levéltári források. Ezért most arra kérlek, hogy beszélj arról: hogyan kezdődtek bécsi kutatásaid, és ott milyen kapcsolatrendszerre támaszkodhattál? Másrészt pedig arról, hogyan jelenik meg ez az említett reformfolyamat a bécsi központi iratanyagban?

A második kérdéssel kezdve, hangsúlyozni kell, hogy a spanyol örökösödési háborút követően súlyponteltolódás ment végbe a Habsburg Monarchián belül. A Habsburgok a 18. század elején visszaszorultak Nyugat-Európában, emiatt felértékelődtek a közép- és délkelet-európai területeik.[32] E gondolat megfogalmazását Savoyai Eugénhez is szokás kötni, bár ennek konkrét bizonyítékáról nem tudok. Ezekhez társult az itáliai tartományaik iránti érdekeltségük: Lombardia, majd Toszkána, az utóbbi Lotaringiai Ferenc Istvánhoz kapcsolódóan. Magyarországtól ebben az összefüggésben azt várták, hogy korszerűsödjék a gazdasága, főként a mezőgazdasága, mivel az iparhoz hiányzott itt a szakembergárda. Ezt a Károlyi-birtokokon létesített manufaktúrák kudarca is bizonyította. Bécs emellett Magyarországnak a korábbinál sokkal szorosabb politikai integrációját is végre akarta hajtani, ebben azonban III. Károly uralkodásának idején, illetve Mária Terézia uralkodásának első felében még egyfajta visszafogottság volt tapasztalható. A magyar rendekkel szembeni politika radikális fordulata majd csak Wenzel Anton Kaunitz kancellársága idején, az 1760-as években következik be. Az ezt megelőző mértéktartást

30 János Kalmár: Möglichkeiten und Grenzen der wirtschaftlichen Entwicklung Ungarns im 18. Jahrhundert (bis 1790). In: Heppner, Harald (Hrsg.): Prosperität und Repräsentation. Facetten des Aufschwunges im Donau-Karpatenraum (1718-1914). Berlin – Boston, 2022. (Danubiana Carpathica, Bd. 12 [59]), 63–80.

31 Kalmár, János: Seehandelspläne über Triest aus der Regierungszeit Karls VI. In: H. Balázs, Éva (dir.): Sous le signe des Lumières. Articles rédigés à l'occasion du VIIe Congrès International des Lumières. Budapest 1987, 27-44.

32 Kalmár, János: Die Folgen des Utrechter und des Passarowitzer Friedens für die außenpolitische Orientierung der Habsburgermonarchie zur Zeit Karls VI. In: Oross, András (Hrsg.): Neuaufbau im Donauraum nach der Türkenzeit. Tagungsband der internationalen Konferenz anlässlich des 300-jährigen Jubiläums des Friedens von Passarowitz. Wien, 2021. 25–38. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. 19.)

már nyomban Szatmár után is érzékelni lehetett: a hűségeskü letétele után visszatérhettek a kuruc emigránsok, akiknek az elkobzott birtokait is visszaadták, és III. Károly 1712. évi koronázásakor is ügyeltek arra, hogy az aranysarkantyús vitézek közé ne kerüljenek olyanok, akik bármelyik oldalon katonai érdemeket szereztek a szabadságharcban, hanem hivatalnokokat tüntettek ki helyettük. De a két *Carolina Resolutio* (1731, 1734) kiadása is ezt a visszafogottságot tanúsította, hiszen jóval több engedményt tettek az evangélikus és a református felekezetnek, mint amennyit a hazai katolicizmus prominensei szerettek volna. Végül a nádor elnökletével működő Magyar Királyi Helytartótanács felállítása is ezt a kompromisszumos politikát szolgálta, amely a növekvő számú ügyosztályaival működési teret adott a hivatalviselő magyar nemességnek, miközben szakmai tapasztalatot is biztosított számára. Korábbi mellőzöttségét ugyanis jórészt a szakértelem hiánya okozta.

Ami pedig a kérdésed első felét illeti: Az osztrák tudományos kapcsolatrendszert tekintve először Grete Klingenstein személyét kell kiemelnem, akit szintén H. Balázs Éva révén ismerhettem meg. Ez is a már említett mátrafüredi konferenciákhoz kötődik és a kapcsolat máig is tart. Szintén régi keletű, jó kollegiális viszony fűz Harald Heppner emeritus grazi professzorhoz, amely 1987-re, az akkor Budapesten rendezett felvilágosodáskori világkongresszusra nyúlik vissza. Ennek néhai Tóth István György (1956–2005) barátommal a szervezőtitkárai voltunk. Az esemény Kosáry Domokos és az akkor művelődési miniszteri posztot betöltő Köpeczi Béla (1921–2010) irányításával szerveződött. Ki kell emelnem még Leopold Auert, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv volt igazgatóját, aki kezdettől fogva igen kedvesen és lelkesen támogatott. Vele is mindig igyekszem találkozni, ha Bécsben járok. Neki és több más osztrák kollégának mindmáig adósa vagyok a III. Károly neveltetésével foglalkozó, német nyelven írt kandidátusi értekezésem megjelentetésével. Az elmúlt évtizedekben Bécs mellett lehetőségem volt többek között Rómában, Nápolyban és Vaduzban levéltári kutatásokat végezni, valamint az újabb szakirodalmat megismerni. Most, azt hiszem – bár az ember ilyet félve mond ki –, immár minden szükséges anyag együtt van ahhoz, hogy ez a kötet végre elkészülhessen, szándékom szerint komparatív megközelítésben dolgozva fel a témát, vagyis összehasonlítva a spanyol és a francia uralkodók neveltetésének főbb jellemzőivel. Ez valamelyest összefügg a művészettörténet szakkal is, ahol annak idején hallgatóként sok olyan inspirációt kaptam, amely a szellemi szférára is ráirányította az érdeklődésemet. De bizonyára közrejátszik benne igényes itthoni történész-tanáraim – akik közül H. Balázs Éva mellett legalább Unger Mátyás (1921–1985) és Bak Borbála nevét hadd említsem meg – szeretetteljesen támogató felkészítését követő fiatalkori franciaországi tartózkodásom is, ahol a már említett tudósokat hallgathattam. Ők különbözőségük ellenére, a „régi iskola" növendékeiként, a manapság jellemzőnél átfogóbb általános műveltséggel rendelkeztek,

amely érdeklődésükben, szemléletükben és a múlt általuk közvetített képében egyaránt érvényesült.

Köszönöm a beszélgetést, és további eredményes munkát kívánok!

Az interjút készítette: Forgó András

PONTIS
6. (2023) pp. 335–347.

Interjú Dominkovits Péterrel[1]

Milyen családból származol és hol végezted tanulmányaidat? Kikre emlékszel vissza úgy, hogy korai (szakmai) felkészülésedben meghatározó szerepet játszottak?

Győrben születtem 1962. február 11-én, szüleim a gazdasági szféra adminisztratív területén dolgoztak. Édesapám Dominkovits Gyula volt, aki Győr megyei (tóközi, kónyi) gyökerekkel rendelkezett és az Észak-Dunántúli Vízügyi Igazgatóságnál dolgozott főkönyvelőként. Édesanyám, a történeti Sopron vármegyei Csornáról származó Turi Gizella, aki iparos család leányaként a Közúti Építő Vállalat bérelszámolója volt. E térségbeli kistájat az etnográfia napjainkig az agrárszféra mellett az építőipar regionális bázisaként tartja számon. Származásomat tekintve tehát teljességgel találó a rólam mondott gondolat: ízig-vérig Pannon ember.

Győrnek a Dunához közeli, akkor gyakran árvizektől sújtott külvárosában, a gúnynéven Gúnárvárosnak nevezett Révfaluban gyerekeskedtem és nőttem fel. Ott jártam a jeles bencés szerzetesről elnevezett Rónay Jácint utcai általános iskolába, az 1910- ben alapított úgynevezett tulipános iskolába. Vitathatatlanul nagy ugrás volt, hogy innen a város egyik elit oktatási intézményébe, a Révai Miklós Gimnáziumba kerültem, akkori érdeklődésem nyomán kémia szakra. Osztályfőnököm az akkor még fiatal, történelem és magyar szakos tanár, Oross József volt, aki szaktanárként jelentős hatást gyakorolt későbbi szakmai irányultságomra.

A gimnázium elvégzését követően eredményesen felvételiztem a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola történelem–könyvtár szakára. A történelem szakon olyan kiváló tanárok oktattak bennünket, mint a későbbi pécsi egyetemi oktató, ókortörténész Tóth István (1944–2006). A tanszéket a 19. századot kutató tudós tanár és elismert pedagógus Varsányi Péter István (1938–2017) vezette. Csoportvezetőim között volt a reformkor-kutató Simon V. Péter is, aki később a Nemzeti Múzeum munkatársa, osztályvezetője lett. Az ő távozását követően Szántóné Balázs Edit lett a módszertan oktatója és a sok tehetséges vidéki

[1] Az interjú 2023 márciusában készült.

fiatalt tömörítő csoport vezetője. Az ő nagy odafigyelése és empátiája segítette mindennapjainkat, és sokat tett a diákok közösségbe formálásáért is.

Könyvtár szakos tanáraim karakteresen képviselték tudományuk mind elméleti, mind gyakorlati oldalát. Tóth Gyula, Csáky Pál, Murányi Péter személyében nagy tudású, szakterületük iránt elhivatott, csendes szakemberek adták át tudásukat és tapasztalatukat. A könyvtárosi oktatói karból engem különösen a könyvtári tájékoztatást tanító Ferenczy Zsuzsanna tanárnő szemlélete és órái érintettek meg. Ezeknek a tanároknak, és a fiatal pedagógusként történelmet tanító Vigh Kálmánnak köszönhetem, hogy e vidéki városban a felsőoktatás esztendeit a környező társadalomra és a lehetőségekre nyitott diákként éltem meg.

Másodéves koromtól kollégiumi diák voltam, így mind az önszerveződést és az önképzést támogató kollégiumi nevelőim, mind pedig diáktársaim sokban segítették edukációmat. E közegben találkoztam azzal a gondolattal is, hogy Szombathely nem egy nagyváros, és ezt a sajátosságát inkább használjuk ki, éljünk azzal, hogy viszonylag könnyen áthidalhatók az emberek közötti távolságok, könnyebben kialakíthatók kapcsolatok. Könyvtár szakosokként nagyon sok időt töltöttünk az akkor regionális könyvtárként működő Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárban, és máig köszönettel tartozunk a bennünket már akkor szakmai partnernek tekintő szakembereinek, akiknek szintén fontos szerepük volt abban, hogy csoportunkból sokan nem a pedagógusi, hanem a vidéki közgyűjteményi pálya irányába vették az irányt. Közülük elsősorban Köbölkúti Katalin, Nagy Éva és Tilcsikné Pásztor Ágnes tájékoztató könyvtárosokat szeretném név szerint is kiemelni.

A szombathelyi közeg milyen hatással volt rád? Kikkel kerültél kapcsolatba a főiskola falain kívül?

A történelem és a könyvtár szak működésének összhangját és a vidéki kisvárosiasság báját jól érzékelteti, hogy hamar megismerkedhettünk a szombathelyi tudományos élet meghatározó helyi intézményeivel és szakembereivel. Ezt olykor a formális oktatási keretek indították el. Ilyen volt például az, amikor a történettudományi bevezető stúdiumok óráit nem egy főiskolai oktató tartotta, hanem meghívott előadóként egy-egy helyi közgyűjtemény valamelyik meghatározó szakembere. Emlékeim szerint először ezen órák keretében találkoztam a Vas Megyei Levéltár több, akkor tudományos vonalon is meghatározó szakemberével. Így Tilcsik György, a levéltár igazgató-helyettese a levéltárról mint intézményről, Feiszt György főlevéltáros pedig a heraldikáról tartott nekünk előadásokat. Az itt létrejött személyes kapcsolatok eredményezték, hogy a formális kereteknél többre vágyó diákok maguktól, illetve szombathelyi csoporttársaiktól segítve felkeressék a városban, illetve a megyében működő közgyűjteményeket, vagy azok meghatározó munkatársait. Így alakult, hogy a művészettörténet iránt fogékony Mayer László

érdeklődő baráti körét a régészet és a muzeológia irányába kalauzolta. Eképpen alakult ki az az iskolatársi, baráti kör is, amelynek tagjai az iskolai szünetekben nem rögtön haza utaztak, hanem önszervező módon, rendszeresen eljártak ásatási munkát végezni, először Szombathely és Vas megye, majd ezt a térséget bővítve a Dunántúl más ásatásaira. Így fordultunk meg a Pannónia provincia úthálózatát kutató kisebb leletmentő és szondázó (pl. Cserményi Vajk (1948–2003) ásatásai Nemesrempehollós–Ceteháza major területén), vagy a szinte egész nyarakat felölelő, a Magyar Nemzeti Múzeum keretében lebonyolított alsóhetényi (Tolna megye) ásatásokon. Ez utóbbiakat a szombathelyi kötődésű, de a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárát vezető római koros Tóth Endre vezette, aki napjainkban a Szent Korona-kutatások egyik fontos szakembereként vált ismertté. Ő, Bandi, nem csak szakterülete európai elismertségű szakembere volt, de ásatásvezetőként a helyszínen velünk élve személyével is nagy hatást gyakorolt ránk, főiskolás ásató munkásokra. Jó kapcsolatunk a mai napjainkig megmaradt. Ezeknek az ásatásoknak köszönhetem, hogy megismerkedhettem a később szakpolitikai szerepet is vállaló római koros régésszel, Nagy Mihállyal, és a szintén Szombathelyhez kötődő, a római kori régészet hasonlóképpen nemzetközileg elismert szakemberével, Borhy Lászlóval, aki 2015 után az ELTE rektoraként a hazai felsőoktatás vezetése terén töltött be meghatározó szerepet. A Nagy Mihály vezetésével végzett munka kapcsán részese lehettem a Seuso kinccsel összefüggésben folytatott kőszárhegyi ásatásoknak, és neki köszönhetően tagja lehettem a somlóvásárhelyi iparrégészeti, valamit a Szobon folytatott (Szob, Hideg-rét), a barbaricumban fekvő római kori őrhely-ásatásnak. És bár magam később az archivisztika irányába fordultam, az itt megismert régészekkel folytatott beszélgetések inspirálóak, szemléletformálóak voltak számomra.

Jóval kevesebb tapasztalatot szereztem muzeológusként a megyémben folyó ilyen munkálatokról. De megtisztelő volt, amikor múzeumi vezetőim, a munkásmozgalmat kutató egykori kántortanító Dávid Lajos (1926–1993), majd a Szabad György témavezetésével doktorált, az 1860-as évek időszakát kutató történész-muzeológus Tóth László (1942–2017) megengedték, hogy a római koros T. Szőnyi Eszter és népvándorlás koros férje, Tomka Péter ásatásain is segédkezhessek.

Milyen állomásai voltak a pályádnak a soproni levéltári munkád előtt? Milyen munkahelyeken és kikkel dolgoztál? Milyen kutatási témák foglalkoztattak ebben az időszakban?

A fenti tematikus szál óhatatlanul átvezet első munkahelyemre. Bár a főiskola utolsó évében nagyon jó tapasztalatokat szereztem az alsófokú oktatásban, az akkori Mayer Lajos Általános Iskolában, ami engem is inspirált. Ez annak volt köszönhető, hogy egy nagyon jó szülői háttérrel rendelkező, a környezetére

nyitott végzős osztályt kaptam gyakorló tanításra. Ők a tananyaghoz kapcsolódva, de azon messze túlmutatóan – többször talán életkorukból is következően, némi provokációval vegyítve – szakmai kérdéseket tettek fel számomra. Például a nyolcadikosok megkértek, hogy a kötelező penzumok mellett szóljak pár szót az 1943-as szárszói találkozásról is. Ezt minden bizonnyal otthonról hozott tudásuk indukálta, másfelől a kérdés kiválóan illett generációs sajátosságukhoz, az idősebbek provokálásához. Szempontomból a dolog lényege: örültem, hogy ilyen diákoknak tarthattam órát, hisz ez minden nap inspiráló kihívást jelentett.

Viszont ahogy jeleztem, a főiskolát követően mégsem a pedagógusi, hanem a közgyűjteményi pályán helyezkedtem el. Valószínűsíthetően édesapám kiterjedt ismeretségi hálózatának köszönhettem, hogy Dávid Lajos igazgató úr az én személyemben látta meg az akkori Xántus János (ma: Rómer Flóris) Múzeum könyvtárának már régóta húzódó problémáit megnyugtatóan kezelni tudó személyt. Ez a munka azonban nem csak új világot nyitott ki számomra, hanem nagy kihívást is jelentett a fiatal, zöldfülű szakkönyvtárosnak. Igazgatóm, Lajos bácsi rögtön rám bízta az Arrabona Múzeumi Évkönyv 1974–1979 közötti évfolyamainak bibliográfiai feltárását, azaz repertorizálását, ami nagy szakmai kihívást jelentett nekem. Követendő mintaként a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár egyik meghatározó szakemberének, Jászberényi Ferencné Márta néninek korábbi munkáját ajánlotta figyelmembe. Fel kellett tehát nőni a feladathoz, így egy személyes konzultációt követően érdeklődve vetettem bele magamat a bibliográfiai munka elvégzésébe. Megtiszteltetés volt, hogy Márta néni lektorálása mellett végül a nagy múltú évkönyv 1986. évi kötetébe e publikációmmal bekerülhettem. Ez volt a második publikációm, mivel az elsőt még szombathelyi főiskolás koromban követtem el. 1984-ben Simon V. Péter tanárom bíztatására egy forrásközlést készítettem a városban működő Bertalanffy-nyomda 1848. évi betűkészletéről. A dolgozat a megújult formában újra induló Vasi Honismereti Közleményekben látott napvilágot. A kézirat véglegesítésében a helyi nyomdászattörténet első számú mestere, Kuntár Lajos bácsi lektori véleménye alapján Tilcsik György segédkezett nekem. A napjainkban Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények néven megjelenő folyóiratba más tehetséges csoporttársam is publikált, például Molnár András kőszegi kutatásai alapján az ott alakított nemzetőrségről írt.

A főiskolás csoporttársaimból egy kis kör alakult ki, akik szakdolgozatukat levéltári forráskutatás alapján kívánták elkészíteni. Ebben a Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltárának és vezetőjének, a bennünket már a főiskolán óraadóként tanító Bariska Istvánnak volt meghatározó szerepe. Én a Kőszegen elfogott Bezerédi Imre kuruc brigadérosról, és az ő árulásáról, szélesebb narrációban a Rákóczi szabadságharc idejének Dunántúl-problémájáról írtam szakdolgozatot. Valójában egy kis főiskolás műhely alakult ki mind a kis városi levéltár, mind annak *custosa* körül. E körnek rajtam és Molnár Andráson kívül tagja volt még a nagyon fiatalon,

tragikus körülmények között elhunyt Tóth Attila is, aki Kőszeg 17. századi ellenreformációjáról írt Pista bácsi témavezetése mellett forrásfeltáráson nyugvó szakdolgozatot.[2] Számomra megtisztelő volt, hogy Bariska István – kutatásom forrásbázisát elsősorban az OSZK gyűjteményeivel kiegészítve – pár esztendő múlva visszatért e témához. Tanulmányából, kérdésfeltevéseiből én is sokat tanultam, de a Rákóczi korhoz pályám további esztendeiben már mindössze egy-egy helyi előadás kapcsán tértem vissza. Ugyanakkor ez az időszak hozta azt a mai napig vallott meggyőződésemet, hogy – Bánkúti Imre alapvető munkássága mellett – a Dunántúl Rákóczi-kori története további kutatásokat kíván. A korszak hozzám forduló kutatóit szívesen segítem konkrét kérdések, megkeresések, esetleg apró kontrollok kapcsán, ez számomra, az őrzött forrásokat némiképpen tartalmuk alapján is ismerő levéltárosnak magától értetődő feladata.

Győri múzeumi könyvtárosként a reformkori Győr vármegye történetének megismerését céloztam meg. Győr városának kutatása mellett ez a tématerület már akkor is másodvonalbelinek számított. Bármennyire megmosolyogtató, de az 1848–1849. év közgyűlési állandó bizottmányi jegyzőkönyvektől indulva, napi 60–90 percet a kutatásra szánva, és időben visszafelé haladva, regényszerűen olvastam végig a vármegyei protokollumokat, készítettem tematikus jegyzeteket (fejregeszta, iktatószám/esztendő). Utólag is hálás lehetek múzeumi vezetőimnek, hogy engedélyezték rendszeres levéltári kutatásomat. Igazgatóm, Lajos bácsi először a szociáldemokrata könyvtárügy levéltári hátterét kívánta velem felderíttetni, de beleegyezően vette tudomásul, amikor a nemesi közösségek, a kuriális községek, a nemesi közbirtokosságok témakörében kezdtem adatokat gyűjteni. E témakör legjelentősebb kortárs inspirálója az akkor a veszprémi levéltár munkatársaként dolgozó Hudi József volt, akivel munkakapcsolatom és barátságom erre az időre nyúlik vissza. Talán a vele való együttműködésem legmagasabb szintje akkor valósult meg, amikor a dunántúli nemesi községek rendszabásait gyűjtötte össze, írta át és egy magánkiadású kötetben közzétette. Munkáját lektorként, illetve a Sopron vármegyei közösségek rendszabásainak kigyűjtésével, összeolvasásával segítettem. A máig alapvető forráskötet adatgyűjtését még Benczik Gyula Vas megyei levéltáros segítette.[3]

Bár magam még győri muzeológus koromban sokat kutattam Győr vármegye nemesi közösségeit, azokról összefoglaló, tipizáló tanulmányt nem készítettem, pedig ez a vármegye nagyon is alkalmas lenne e munka elvégzésére. Találunk itt

2 Munkájának egy része némi átszerkesztés után napvilágot látott a következő tanulmánykötetben: Tóth Attila: Ellenreformáció, abszolutizmus és a városok. Kőszegi tisztújítások 1672 és 1681 között. In: Mayer László – Tilcsik György (Szerk.): Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szombathely, 2003. 215–228.

3 Hudi József: A dunántúli nemesi községek statútumai a XVIII–XIX. századból. Veszprém, 1999.

a szakirodalomból jól ismert klasszikus kuriális községeket, mint például a vármegye déli részén – a Sokoróalján – fekvő Felpéc, illetve északon Szap, de találhatunk nagyon régi, speciális kiváltságokkal privilegizált települést is, például a harangozók településeként számontartott Kulcsodot, vagy prediális székekbe szerveződött egyházi nemesek falvait, akiknek történetével a jogtörténész Csizmadia Andor[4] és a levéltáros Lengyel Alfréd[5] is önálló tanulmányban foglalkozott.

Hogyan kerültél végül a levéltárügy területére?

Az ELTE levéltár szakjának az elvégzését követően – melyre két másik, akkor a győri levéltárban dolgozó kollégával, Bana Józseffel és Néma Sándorral jártam – szerettem volna ezen a szakterületen elhelyezkedni, de viszonylag hamar be kellett látnom, hogy erre Győr– Sopron megyében nem lesz lehetőség. Egy nap Vas megyéből Tilcsik György levéltárigazgató azzal keresett meg, hogy intézményének szakmai erősítésére engem Kőszegre hívna, mivel az abban az időben Nyugat-Magyarországon regesztázó, de miskolci Tóth Pétert Szombathelyre szerződtetné le. Azzal a szándékkal, hogy friss diplomásként Kőszegen kipróbálom magamat, végül igent mondtam. Minden tekintetben nagy váltást hozott ez az időszak, bár a városokat és a vasi levéltárosokat még főiskolás időszakomból ismertem.

Szinte szimbolikusnak is mondható, hogy 1993 tavaszán dr. Turbuly Éva igazgatóasszony hívására a Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltárából Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltárának állományába igazoltam át. A név és fenntartó változások mellett napjainkig ennek az intézménynek/tagintézménynek vagyok a munkatársa, 2010-től pedig igazgatója.

Ebben az időszakban milyen kutatói kérdések, témák foglalkoztattak?

A fenti munkahelyváltások is eredményezték, hogy kutatásaimban, szemléletformálódásomban a regionalitás kérdésének már pályám korai szakaszában fontos szerep jutott. Ezt a szemléletet próbáltam egy tanulmányban is érzékeltetni, ugyanis soproni munkába állásom egybeesett a Házi Jenő Emlékkönyv[6]

4 Csizmadia Andor: A bácsai prediális szék a 17–19. században. In: Gecsényi Lajos (szerk.): Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Győr, 1978. 49–69., illetve Gecsényi Lajos: Egyház nemesei Győr környékén. In: Borbély János (szerk.): Kisalföldi Kalendárium1988. Győr, 1988. 46–47.

5 Lengyel Alfréd: Az egyházi nemesi község önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán. In: Bónis György – Degré Alajos (szerk.): Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Budapest, 1971. 145–174.

6 Dominkovits Péter – Turbuly Éva (szerk.): Házi Jenő emlékkönyv (Születésének 100. évfordulója tiszteletére). Sopron, 1993.

szerkesztésével és megjelentetésével. A levéltár feladatrendszerének, iratanyagának megismerése mellett elsődleges feladatom ennek elkészítése lett. A kötetbe egy viszonylag gazdagon adatolt tanulmányt is készítettem a nemesi birtokviszonyok és a közigazgatási határok tematikában, Vas és Sopron vármegyék 18. századi nemességének mindkét törvényhatóságra kiterjedő birtokviszonyairól.

Mennyiben jelentett terhet vagy könnyebbséget Házi Jenő és Mollay Károly utódjának lenni?

Házi Jenő és Mollay Károly személye intellektuális kötelezettség és példa volt számomra, semmint egy utolérhetetlen kihívás. Ezt érzékelteti, hogy 2012. április 16-án a soproni levéltár és a Házi-leszármazott Novotny–Török család, *Sopron város főlevéltárosa* címmel emlék-konferenciát rendezett Házi Jenő születésének 120. évfordulójára. A rákövetkező esztendőben (2013. november 14-én) Mollay Károly születésének századik évfordulója alkalmából rendezett konferenciát a levéltár. Mollay Károly az ELTE germanisztikai tanszékének és az Eötvös Kollégiumnak is tanára volt, szerkesztője a Soproni Szemlének. Sopron város díszpolgárává választotta. A konferencia előadói közül Pálffy Géza és Kenyeres István is felidézték az egykori levéltár szakosoknak tartott feledhetetlen iratolvasati szemináriumokat. És bár levéltár szakosként magam is részt vettem Zsoldos Attila latin oklevél-, és a székesfehérvári levéltáros Somkúti Éva német nyelvű iratolvasástani óráin, a visszaemlékezéseket hallva örültem, hogy professzor úr ilyen irányú tanári munkásságát is megismerhettem. Feleségem, Szakács Anita révén, aki pályája egy korábbi szakaszában – még Angelika Menne-Haritz iskolateremtő időszakában – megismerhette a marburgi Archivschule működését és archivisztikai kiadványait, *domi doctus* módon magam is sokat tanultam e tanulmányokból és szakkönyvekből, de a nyelvszakos képzettség hiányában kollégáim alaposságát, tudásának mélységét meg sem közelíthettem. Így a filológiai kérdéseket felvető feladatok esetén máig örömmel működök együtt a nálam biztosabb alapokon álló, nagyobb tudású pályatársaimmal.

A levéltárosi lét nyilván megköti az ember kezét: leginkább azt tudja kutatni, ami kéznél van. Miben látod mégis azt a többletet a forrásismereten túl, amit a levéltárosi szemlélet hozzáad a történetírás teljesítményéhez?

Önmagában a levéltárosi létet nem misztifikálom. Azon kívül, hogy a forrásbázis karnyújtásnyira, avagy házon belül van, ez csak egy, a foglalkozásból adódó objektív adottság. Az őrzött források közzétételéhez, megszólaltatásához nyelvi, paleográfiai, módszertani ismeretek szükségesek. A szakszerű forrásközlés elsajátítása – úgy vélem – nagyon fontos minden levéltáros számára, függetlenül

a kutatott történeti korszaktól. A meglévő szabályzatok és ajánlások ismeretében ezt a gyakorlatban kell elsajátítani. Úgy gondolom, hogy még egy tisztességes okmány-, vagy forráspublikációhoz sem elégséges csupán a módszertani, technikai jellegű ismeret. Nagyon fontos, hogy az adott korszak forráskiadására vonatkozó módszertani ismeretek mellett a közreadó a megcélzott időszak kortörténetben is biztosan mozogjon. Tehát történettudományi háttérismeretek nélkül nem tartom szerencsésnek a forráskiadás művelését, bár tudom, hogy az ún. háttérismeretek mélysége közreadónként is erős eltéréseket mutathat. Mindezek miatt önmagában nem szeretném túlzott jelentőséggel felruházni a forrásokhoz való fizikai közelséget. A módszertani tudás, az olvasottság, a problémalátás, illetve a problémákra való érzékenység, a szakirodalmi tájékozottság hasonlóképpen nagy fontossággal rendelkezik. Nekem megvolt az a szerencsém, hogy egyaránt találkozhattam nagy forrásismerettel rendelkező szakemberekkel, és a hazai, a nemzetközi horizonton egyaránt otthonosan mozgó történész, etnográfus és antropológus szakmabeliekkel.

Kutatásaid és publikációid során érintettél kurialista községet, mezővárosokat, szabad királyi városokat, uradalmakat és vármegyéket. Ennek köszönhetően képes voltál egyfajta regionális szemléletet kialakítani és regionális vizsgálatot érvényesíteni. Mit gondolsz: van-e létjogosultsága a regionális vizsgálatnak, és egyáltalán megvalósítható-e ez a 16–18. századi időszak vonatkozásában?

A 2000-es évek első két évtizede minden bizonnyal szakmai pályám meghatározó időszaka volt. 2006-ban látott napvilágot a Martin Opitz Kiadónál az *Egy nemzetek lévén. A Nyugat- Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején* című kötetem, és ugyancsak ebben az esztendőben jelent meg eddigi megye-kutatásaim összegző munkája *Das ungarische Komitat in 17. Jahrhundert címmel* a Thomas Winkelbauer és Petr Maťa szerkesztette *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas* kézikönyvben. Utóbbit máig történetkutatói teljesítményem csúcsának vélem. Ezt annak ellenére így gondolom, hogy mind német (Heide Wunder, Stefan Brakensiek, Heiko Droste), mind cseh történész kollégáktól (Vaclav Buzek, Josef Hridlicka, Vaclav Prazak) munkámra komoly kritikákat kaptam, miszerint én csak egy, általam kiemelt szempontból ábrázolom a korabeli magyar vármegyét. Ezen kutatások esetében, már a Bocskai kötet kapcsán is – bár minden esetben a történeti Sopron vármegyére fókuszáltam – szembesülnöm kellett azzal, hogy egyes történeti eseményeket nem lehet csak egy vármegyére, vagy városra korlátozva vizsgálni. Akkor döntően a Dunántúlra fókuszáltam, és lehetőségeim szerint a forráskutatást sem csak Sopronban, hanem ezzel párhuzamosan Szombathelyen és Budapesten is folytattam. Tehát a regionális szinten végzett kutatásokat – elsősorban a komparáció céljából –

pályám egy szakaszán magam is próbáltam megvalósítani. Természetesen ezt csapatmunkában eredménycentrikusabban lehet végezni. Szerencsére olyan történetkutatói közegben szocializálódtam, amely a helyi források ismerete mellett mindig fontosnak tartotta a kutatott térségre vonatkozó, általában az Országos Levéltárban őrzött források ismeretét is. Ugyan vidéki kutatóként olyan nagy kormányszéki levéltárak szisztematikus kutatására, mint a Magyar Kamara Archívuma, vagy a Helytartótanácsi Levéltár nem vállalkozhattam. Viszont még múzeumi dolgozó koromban bevett gyakorlatom lett, hogy az Országos Levéltár P szekciójának az engem érdeklő térségre vonatkozó ún. kisebb családi levéltárainak kutatása végett rendszeresen felutaztam Budapestre. Őszintén meg kell mondanom, számomra nagyon inspiráló volt az a légkör, ahol rendszeresen Hajdú Lajos, Szakály Ferenc kutatott. Még láthattam Kenéz Győző szótárakkal körbebástyázott, mindenki által tiszteletben tartott kutatóhelyét. Hálás köszönettel tartozok az Országos Levéltár olyan munkatársainak, mint Érszegi Gézáné Ágota vagy Judák Margit, aki humorát is megvillantva, óriási türelemmel magyarázta el a kérőlap helyes adminisztrációját. Ezt a gyakorlatomat – a helyi levéltári iratanyagnak a budapesti országos levéltári anyagokkal való kiegészítését – betegségemig tudtam rendszeresen folytatni. E miatt, de életkoromból adódóan is be kell látnom, hogy igazán jelentős regionális kutatásokat már nem tudok folytatni. Ugyanakkor mindig megtisztelőnek érzem, ha egy ilyen kutatásban résztvevő fiatal kutató a véleményemre kíváncsi, a tapasztalataimról érdeklődik. Úgy vélem, csak együttműködve araszolhatunk előre a kutatásban, hiszen az én tapasztalataim is mind időben, mind pedig a történeti tér vonatkozásában behatároltak.

Az utóbbi években végzett kutatásaid során több tudományterülettel is kapcsolatba kerültél. Mit gondolsz ezek jelentőségéről, miben tudtál építkezni, új utakat találni az egyes projektek alkalmával?

Talán múzeumi pályakezdésemnek köszönhetem, hogy mindig is nagy jelentőséget tulajdonítottam a tudományszakok együttműködésének, esetemben elsősorban a társadalom- és településtörténet miatt a történeti etnográfiának. Ebbéli tapasztalataimat elmélyítették azok az évek, amikor még múzeumi munkatársként az akkori győri múzeumigazgató-helyettessel, a Tálasi-tanítvány Filep Antallal dolgozhattam együtt. Ez a fajta interdiszciplináris tematikai bővülés 2011-ben tovább gyarapodott. Ekkor Horváth Gergely Krisztiánnak köszönhetően, illetve Csite András és a HÉTFA kutatóközpont megbízásából „a szolgabíráktól a járási hivatalokig" projekt történeti háttérmunkáiban vehettem részt. A szociológiai jellegű vizsgálatok fontosságára a Hajnal István Kör konferenciái hívták fel figyelmemet, de alkatomhoz máig kemény társadalomtudománynak vélem ezt a diszciplínát.

A történeti kutatás mellett a levéltári szakmai munkára is fókuszáltál, ami szintén nem volt eseménytelen terep ebben az időben. Milyen eredményekről lehet beszámolni?

A 2012-es esztendő a levéltári munkák tekintetében összegző időszakot jelentett. Ekkor látott napvilágot annak az évek óta tartó forrásfeltáró, állományrendező munkának az eredménye, amit Tilcsik György vezetésével, a germanista Bariska István és én végeztünk az 1921 előtti Burgenlandban őrzött magyar provenienciájú iratanyag feltárására és repertorizálására.[7] A Burgenlandi Tartományi Levéltár mellett számos települési, önkormányzati levéltárat mértünk fel, így dolgoztunk a nezsideri (ma: Neusiedl am See, Ausztria) és a szalonaki (ma: Stadtschlaining, Auasztria) városi levéltárakban is.

Ez az esztendő azonban egy másik szakmai együttműködés első nagy összegzését is eredményezte. 2012. október 9-én a levéltár a Pálffy Géza (MTA BTK TTI) által vezetett „Lendület" Szent Korona Kutatócsoporttal együttműködve egy konferenciát szerveztett az 1622. évi soproni országgyűlés emlékére. A konferencia előadásaiból jelent meg – elindítva az *Annales Archivi Soproniensis* kiadványsorozatot – a diéta hazai történeti és historiográfiai jelentőségét bemutató kötetet.[8] Ennek a jól sikerült szakmai együttműködésnek a szerves folytatásaként pedig az 1625. évi királykoronázó (III. Ferdinánd) soproni diétát feldolgozó tanulmánykötetet sikerült nemrégiben megjelentetni.[9] E két kötettel még nem tekinthetjük lezártnak a 17. századi soproni diéták történetének feldolgozását, hiszen Kádár Zsófia az 1634–1635-ös diéta kapcsán talált nagyon fontos új dokumentumokat, illetve a projekt a kora újkori diéták kutatását a későbbi, immáron Pozsonyban lefolytatott rendi gyűlésekre is kiterjeszti, miképpen a század egyik legjelentősebb országgyűlésének, az 1681. évi soproni diétának a modern feldolgozása is a tervek között szerepel.

2014-ben egy váratlan léptékváltás következett be. Sopron Megyei Jogú Város részéről ugyanis megfogalmazódott az igény, hogy a város kaphasson egy önálló számot a Rubicon történelmi magazinban. Az együttműködésnek köszönhetően elkészült az a speciális szám, amiben a jelenkoros történeti események bemutatása (Tóth Imre, Slachta Krisztina munkái) mellett a közép- és koraújkor is jelentős szerephez jutott Kenyeres István, Pálffy Géza, Szakács Anita, valamint Szende

7 Bariska István – Dominkovits Péter – Tilcsik György: A Burgenlandban található magyar provenienciájú fondok és állagok 1921-ig. Budapest, 2012.

8 Dominkovits Péter – Katona Csaba (szerk.): Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés. Budapest, 2014.

9 Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza (szerk.): Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés. Budapest – Sopron, 2021.

Katalin szerzősége révén.[10] Legnagyobb örömömre ezt a dr. Brummer Krisztián irodavezető úr (Sopron Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala) és Csurgai Horváth József igazgató úr (Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára és Kutatóintézet) segítségével megvalósított projektet a megrendelők, az érintett szerzők és a célközönség is örömmel fogadta.

Ezután egy rövidebb kényszerszünet következett, ami azonban nem akasztotta meg a szakmai munkád. Az utóbbi években mivel foglalkozol, milyen munkáid jelentek meg?

Még ugyanabban az esztendőben magas vérnyomás következtében súlyosan megbetegedtem, közel egy esztendő a gyógykezelésemmel és a rehabilitációmmal telt el. Orvosaimnak és családomnak köszönhetem, hogy végül újra munkába tudtam állni. Mellettük hálás köszönettel illethetek mindenkit, aki e hosszas felépülést segítette, illetve türelemmel kivárta.

2019-ben a kitűnő technikai szerkesztő, Mayer László és a vasi kollégák (Melega Miklós, Németh József, Tilcsik György) támogatásával összeállt egykori PhD-dolgozatom kismonográfiává érlelt változata.[11] Ez az összegző munka tudatosította számomra, hogy a dunántúli mezővárosok sorában Szombathely speciálisan gazdag kora újkori forrásbázissal rendelkezik, ráadásul funkcióit tekintve is speciálisnak tekinthető. Ugyanis az oszmán veszély időszakában, a hódolatlan Dunántúlon szinte a legjobban megőrizte mezőváros jellegét, míg a nagytáj többi mezővárosa eltérő mértékben ugyan, de mind társadalmában, mind városépítészetében militarizálódott. Míg Győr kereskedelmi, gazdasági funkcióit is megőrizve Bécset védő erődvárossá alakult,[12] addig Veszprém és Zala vármegyék kisebb és nagyobb mezővárosai eltérő erősségű végvár-városokká transzformálódtak.[13]

A rákövetkező esztendő két középtávú szakmai projektrészvételt hozott. A soproni levéltárban 2020. február 26–27-én megtartott műhelykonferencián kezdte el működését a Horváth Gergely Krisztián vezette Tíz Nemzedék Lendület kutatócsoport.[14] Még ebben az esztendőben Sopron város vezetőinek részéről egy

10 Sopron a Hűség városa. Rubicon, 2014/ 8. szám. Ezt követően még vármegyéket (2018/3–4.), illetve a magyarországi bíráskodás ezer évét bemutató (2019/9–10.) tematikus számokban is szerző lehettem.

11 Szombathely mezőváros gazdaság- és társadalomtörténete a 17. században. Szombathely, 2019.

12 E kérdéskörre további szakirodalom: Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008.

13 Részletes szakirodalom helyett itt csak Végh Ferenc alapvető munkáira utalnék, illetve a folyamatos kutatást, legújabb eredményeket illusztrálja Bauer Marcell forrás- és adatközlő kötete: Pápa város nemesei 1656–1848. Pápa, 2021.

14 Horváth Gergely Krisztián: Nagybirtok és területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarországon. Beszámoló az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport uradalomtörténeti műhelyéről.

új kiadvány igénye fogalmazódott meg. A cél az volt, hogy szakirodalmak, forráskiadványok és primer forrásfeltárások révén egy gazdagon illusztrált kötetben, egy érettségizett ember számára érthető és olvasmányos stílusban mutassuk be Sopron várostörténetébe ágyazva a polgármesterek életútját, történetét. Az új kiadvány profilját D. Szakács Anitával közösen igyekeztünk megalkotni. Az első kötetben a 16. század derekától a 17. század első harmadának végéig tettünk eleget a felkérésnek.[15] Jelenleg a folytatást az első kötetet is segítő H. Németh István szakmai vezetésével tervezzük. Én e projekt keretében kezdtem el a 18. századi Sopron vármegyére vonatkozó adatgyűjtéseimet, ezáltal kutatási területemet és érdeklődésemet kiterjesztettem a II. József kora előtti Sopron vármegyére. Remélem, hogy az eddigi gyűjtést majd egy terjedelmesebb kéziratban összegezhetem.

A 2021-es esztendő kiemelkedő jelentőséggel bírt szakmai pályámon, hiszen ez az év volt az 1921-es soproni népszavazás centenáris évfordulója.[16] Az egész év folyamatos feladatokat és kihívásokat jelentett, a hagyományos szakmai előadások mellett az évfordulós emlékérem és -bélyeg tervezési munkálataiban és zsűrizésében vehettem részt.

Ezekben az esztendőkben Kövér György professzor úr (ELTE BTK) támogatásával a kortörténeti eseményekben is jelentős szerepet vállaló, de városa érdekében az aktív politikai szerepvállalástól sem tartózkodó soproni tudós, akadémikus Thirring Gusztáv tiszteletére állítottam össze az eddigi ismereteket összegző, és új alapkutatások révén új szempontokat is felvető emlékkönyvet, elsősorban a soproni levéltárban őrzött családi iratokra, illetve a KSH Kézirattárában található hagyatékra támaszkodva.[17] Azt örömmel jelezhetem, hogy e kötettel nem zárultak le az ilyen irányú tudománytörténeti kutatások, jelenleg ugyanis Házi Jenőnek és Thirring Gusztávnak a 20. század első felét átívelő tudós-levelezését gépelem és jegyzetelem.

E tudománytörténeti vizsgálatok mellett jelentett nagy megtiszteltetést és egyben jelentős szellemi kihívást, hogy volt PhD-s tanárom, Szijártó István (ELTE BTK) meghívott a jelentős részben fiatal és tehetséges tanítványaiból létrehozott Felsóbüki Nagy kutatócsoportba, ahol egyrészt a 18. századi Sopron vármegye, másrészt a 17. század második fele nemesi karriertípusainak vizsgálatával bízott meg. Az első eredményeket összegző műhelykonferenciára 2023. március 10-én

(Sopron, Megyei Levéltár könyvtárterme 2020. február 26–27.) Soproni Szemle 74. (2020:4), 510–512.

15 A fent említett szempontoknak megfelelni kívánó polgármester-sorozat első kötete: Dominkovits Péter – D. Szakács Anita: Sopron élén. Sopron város polgármesterei Hummel Kristóftól Lackner Kristófig (1552–1631.) Sopron, 2020.

16 Ujváry Gábor: „Hűség városa légy hű őre önmagadnak." Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út. Sopron, 2021.

17 Thirring Gusztáv (1861–1941) emlékkönyv. Sopron, 2022.

került sor Budapesten, az ELTE BTK központi épületében. Jelenleg készülnek a kéziratok a tervezett kötet számára.

Szeretnél esetleg még valamivel kiegészíteni az interjút?

Igen, bár a válaszokban igyekeztem szakmai pályámra koncentrálni, nem kerülhetem meg, hogy mindezen eredmények elérését köszönetet mondjak az engem mindenben és mindenkor támogató családomnak, hitvesemnek Szakács Anitának, fiaimnak Péternek és Márknak, akik nélkül, ezt a pályát nem járhattam volna be.

Az interjút készítette: Gőzsy Zoltán

PONTES
6. (2023)

Recenziók

PONTES
6. (2023) pp. 351–355.

RECENZIÓK

Tertullianus tükre társadalomtörténettől történetteológiáig

Grüll Tibor: Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében. Budapest, Gondolat Kiadó, 2023. 213 oldal.

Írásomban Grüll Tibor új Tertullianus monográfiáját mutatom be, egyben ajánlva azt az olvasóknak.[1] Grüll az i.sz. 2. század végén, 3. század elején élt karthágói püspök, Quintus Septimius Florens Tertullianus életművének tükrében fejt ki olyan alapvető kérdéseket a késő antikvitás társadalmi kontextusából kiindulva, mint a zsidó-keresztény-pogány együttélés, a közöttük húzódó kulturális határterületek (*cultural boundaries*) és azok hatásai a mindennapi életre, vagy a korszak különböző identitásai és azok egymáshoz való viszonya. Mindebből nagyszabású gondolati ívet húz egészen olyan elvontabb témákig, mint a történetteológia születése, a *translatio imperii* zsidó-keresztény gondolata, Róma üdvtörténeti szerepének koncepciója, vagy akár a formálódó korai keresztény politikai teológia.

Célközönség

Kinek szól manapság egy Tertullianus monográfia, kiváltképp magyarul? A kérdést burkoltan Grüll is felteszi bevezetőjében.[2] Ezt a problémát meglátásom szerint nagyon helyesen veti fel, mert ezzel az önreflexióval így könyvét is pozícionálja, valamint tisztázza művét az olvasó előtt, és kifogja a szelet az esetleges kritikák vitorlájából. A kérdésben vegyesen bújik meg általános episztemológia, illetve „nyelv-" vagy „tudáspolitika", ami nem csak Grüllt, de gyakorlatilag az egész magyar tudományosságot is joggal és egyre tapinthatóbb aktualitással érint. A problémát – úgy gondolom – nem árt időről időre újraértékelni. Grüll bibliográfiája a Tertullianushoz kapcsolódó magyar nyelvű szakirodalmon túl (többek között Nemes, Szlávik)[3] főleg a „nagy nyelvek" szakirodalmával konzultál, mivel

1 Grüll 2023.
2 Grüll 2023. 7.
3 Nemes 1935; Szlávik 2006.

nemzetközileg egy sokat vizsgált témáról van szó, ellenben a hazai kutatásban a mű abszolút hiánypótló. Azonban Grüllnek vállaltan nem célja egy átfogó Tertullianus monográfia megírása, mivel ezt a munkát előtte már több kiváló tudós megkísérelte (például Klein, Barnes),[4] ehelyett – saját szavaival – egy „mélyfúrásszerű" tanulmány megírását végzi el. Ez egyrészt a címben is megjelenő kérdésfelvetésből, azaz Tertullianus szubjektív nézőpontjából, másfelől a mű terjedelméből (nagyjából 200 oldal) és felépítéséből is kiviláglik. A magyar nyelvű olvasóközönség tájékoztatása tehát kétségtelenül cél, ettől azonban a könyv cseppet sem kap „népszerűsítő" jelleget. Ellenkezőleg, Grüll írásmódját végig tiszta tudományos stílus jellemzi. A monográfia egy pillanatra sem áldozza fel precizitását a közérthetőség oltárán, ezért egyszerre mondható szakszerűnek és frappánsnak. A könyvet szakmabeli kollégáknak és laikus érdeklődőknek is egyaránt ajánlom. A szerzőnek pedig megfontolásra javaslom, hogy művét esetleg angolul is megjelentesse, és ezáltal bekapcsolódhasson a szélesebb tudományos diskurzusba, mert munkájának ott a helye.

Módszer

Grüll ókortörténészként határozza meg önmagát, és ez jól tetten érhető mind irányultságában mind módszerében. A klasszika-filológiai szövegközpontú megközelítés a monográfiában végig társadalomtörténeti kontextualizálással egészül ki. A forráskritikák minden esetben a széles látószögbe illeszkednek. Grüll forrásait nem csak önmagukban – úgymond légüres térben – értelmezi, esetleg más szöveghelyekkel ütközteti, hanem rendszeresen figyelembe veszi a kor társadalmi viszonyait, például a késő-antik városi kultúra különböző aspektusait, a kor tárgyi kultúráját a fennmaradt régészeti leleteken, feliratokon keresztül, sőt a *longue durée* perspektíva sem idegen szemléletétől. Erre egy jó példa, amikor Grüll összegzésében elindít egy gondolatmenetet a kor írásbeliségéről, íráshasználatáról.[5] Azért is találom a hasonló jellegű „revitalizáló" okfejtéseket rendkívül hasznosnak, mert véleményem szerint a „szakbarbarizmus" egyik legkártékonyabb jelensége, amikor bizonyos történelmi körülményeket az adott szerző evidenciaként kezel, ám kifejtésük vagy akár megkérdőjelezésük elmulasztása könnyen súlyos félreértésekhez vezet az olvasóban. A késő-antik íráshasználat problematikájának újragondolása például arra készteti az olvasót (szakmabelit és laikust egyaránt), hogy ritkán megkérdőjelezett alapvetésekről tegyen fel magának szinte mindig aktuális kérdéseket. Ezt a megközelítést és módszertant mindezzel leginkább talán

4 Klein 1968; Barnes 1971.

5 Grüll 2023. 178.

az Annales-iskola vagy a kortárs Peter Brown nyomdokaiba illeszteném, *Ágoston életrajzára* gondolva.[6] Grüll ezáltal sokkal közelebb hozza Tertullianushoz az olvasót, és elképzelhetőbbé, „élőbbé" teszi.

Grüll történészi megközelítésére jellemző az is, hogy ahol teheti, adatait számszerűsíti és táblázatokba rendezi,[7] nemcsak demográfiai statisztikák kapcsán, de szövegelemzések esetében is. Ezáltal az analízis sokkal áttekinthetőbb, meggyőzőbb és nem utolsó sorban megkönnyíti a hivatkozást. Véleményem szerint a forráselemzés hasonló kvantifikációja és adatvizualizációja nagyban segíti a kutatást és idővel akár újabb áttörést is hozhat az irodalomtudományban és írott forrás alapú történeti kutatásban.

A könyv egy másik módszertani sajátossága és egyben egyik nagy leleménye, amikor Grüll több ízben fordítja szembe Tertullianust Tertullianusszal. A szerző ugyanis előszeretettel hívja fel a figyelmet Tertullianus érveléseinek belső logikai buktatóira.[8] Ezzel persze nem Tertullianus koherenciáját akarja megkérdőjelezni, vagy szavahihetőségét elvitatni, inkább a Grüllt jellemző éleslátással Tertullianus gondolkodásmódjának és érveléstechnikájának sajátosságaira mutat rá, kiélezve annak gyenge pontjait. Úgy vélem ezáltal nemcsak Tertullianus, de a tágabban értelmezett késő-antik retorika, sőt a korai keresztény paradigma is sokkal érthetőbbé válik az olvasó számára.

Szerkezet és tartalom

Szerkezetileg a mű nem a szokványos módon halad statikusan a széles látószögtől a szűk látószög felé, úgymond „távolról közelítve", először a társadalomtörténeti kontextust felvázolva, majd Tertullianust pozícionálva ebben, hanem először fókuszál Tertullianusra (I. fejezet: *Tertullianus élete és művei*, II. fejezet: *A Római Birodalom Tertullianus életművében*) majd mutatja be részletesebben a kor társadalmi viszonyait (III. fejezet: *Róma és a zsidóság*, IV. fejezet: *Róma és a kereszténység*) és az utolsó fejezetben újra ráfókuszál egy specifikus témára a Tertullianus életművön belül (V. fejezet: *Róma szerepe az isteni üdvtervben*). Ennek – meglátásom szerint – az lehet a legfőbb oka, hogy a mű tényleges „tézise" és egyben legerősebb mondanivalójú és legfontosabb része az utolsó (V.) fejezet. A többi „felvezető" fejezet retorikailag érzékelhetően ennek „ágyaz meg" és ezeknek van valamelyest „alárendelve".

Az I. fejezet röviden ismerteti Tertullianus életét és klasszifikálja a szerző életművét apologetikus, dogmatikus-polemikus és praktikus-aszketikus művek szerint.

6 Brown 1967.
7 Grüll 2023. 18., 70., 112., 154.
8 Pl. Grüll 2023. 54–55.

Ezen belül Grüll Tertullianus nagyegyházi „katolikus", valamint a későbbi montanista nézeteinek elemeit tartalmazó felosztást javasol és egy átfogó táblázatban ismerteti az erre utaló nyomok megoszlását[9] életművében. A II. fejezet 1. része tulajdonképpen Tertullianus és az általános keresztény polémia viszonyát ismerteti a római hatalomhoz. Ez az eszmefuttatás lényegében az V. fejezetben folytatódik, míg a II. fejezet 2. része Tertullianusnak a görög-római kultúra különböző szféráiról alkotott nézeteit tételezi, mint a pogány kultuszok, a görög-római irodalom, színház, retorika, filozófia, orvostudomány vagy akár a cirkusz, mindennek egészen praktikus jellegű tiltásait és útmutatásait is kifejtve. A III. és IV. fejezet a zsidóság, illetve a kereszténység általános társadalmi és jogi helyzetét, valamint annak alakulását mutatja be az *Imperium Romanum* területén. Ezzel egészen Pompeius hódításaitól, a Második Templom lerombolásán át a Decius féle üldözésig kiterjedő történeti áttekintést ad, figyelembe véve olyan jogtörténeti fordulópontokat is, mint a *fiscus Iudaicus* bevezetése vagy a Caracalla féle *Constitutio Antoniniana*. Az áttekintés tehát nagy léptékű, bő két évszázadot ölel fel, de közben akkurátus és lényegre törő. A zsidóság és a kereszténység viszonyát tekintve Grüll amellett érvel, hogy Tertullianus szemléletében – ami alapvetően Pált követve zsidót és pogányt és a „harmadik, egyesült népet", azaz keresztényt különböztet meg – antijudaista polémiái mellett a zsidóságnak bizonyos szempontból mégis kiemelt „missziós" szerep jut történetteológiájában.

Ahogy említettem, a monográfia legfontosabb fejezete (V.) Tertullianus történetteológiáját, illetve politikai teológiáját ismerteti. Tertullianus a Dániel próféciáiból eredeztethető *translatio imperii* elképzelésbe illeszti az *Imperium Romanum*ot, melyre az utolsó birodalomként tekint az Apokalipszis előtt. Az ekkor még pogány római hatalom ezáltal sajátos legitimációt nyer Tertullianus paradigmájában, melyre így az Antikrisztust visszatartó utolsó erőként tekint. Tertullianus az *Imperium* isteni tervbe illesztésével tulajdonképpen megalapozza a keresztény üdvtörténet koncepcióját.

Bizonyára a szerző tájékozottsága és sokirányú érdeklődése okozza, hogy néhány ponton eltér a szigorúan vett tárgytól. Mentségére legyen mondva, hogy erre olykor ő is felhívja a figyelmet és meg is indokolja, például a Decius-féle keresztényüldözésekről szóló fejezet (IV.3.) fontosságát. De ellenpéldaként felhozható, hogy a zárófejezet utolsó alfejezetének (V.4.) tetemes része voltaképpen Római Hippolütosz történetteológiáját ismerteti, csak távolról visszautalva Tertullianus elképzeléseire. Ezt bizonyára jó okkal teszi, de a kettőt összekötő logikai lépcsőfok – akár didaktikusnak ható – ismertetése úgy vélem nagy segítséget nyújtott volna az értelmezésben.

9 Grüll 2023. 17–18.

Stílus

Grüll írásmódját gördülékenység és lényegre törő tömörség jellemzi. Gondolatmeneteibe olykor személyes jellegű kiszólások és véleménynyilvánítások kerülnek, de ezek nem mennek a tudományosság vagy akár az általános objektivitás rovására, inkább ezekkel teszi közérthetőbbé, feszesebbé és érdekesebbé okfejtéseit. Tiszta és egyszerű gondolatfüzéreiben nem egyszer használ elvontabb hasonlatokat és más területekről hozott példákat, sőt az irónia és szarkazmus sem áll távol tőle. Hacsak nem áll fenn részéről szándékosság, talán nem elrugaszkodott azt feltételezni, hogy stílusára is sokat hathatott Tertullianus.

Felhasznált irodalom

Barnes 1971 = Barnes, Timothy: Tertullian. A historical and Literary Study. Oxford, 1971.

Brown 1967 = Brown, Peter: Augustine of Hippo. A Biography. London, 1967.

Grüll 2023 = Tibor: Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében. Budapest, 2023.

Klein 1965 = Klein, Richard: Tertullian und das Römische Reich. Heidelberg, 1968.

Nemes 1935 = Nemes Vazul: Tertullianus görög műveltsége. Pannonhalma, 1935.

Szlávik 2006 = Szlávik Gábor: Egy elmaradott régió szerepvállalása a kor vallási mozgalmaiban. Közép-Phrygia montanizmusa. Egyháztörténeti Szemle 7. (2006:1), 3–36.

Gara Misel

PONTES
6. (2023) pp. 356–359.

Történeti forrás és fikció

Ottokar aus der Gaal: Stájer rímes krónika (Részletek). Fordította, bevezető tanulmánnyal és kommentárokkal közreadja Bagi Dániel. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023. 410 oldal. (Arpadiana XI.)

Jelen recenziót nem is lehetne mással kezdeni, mint annak a ténynek a megállapításával, hogy a magyar medievisztika ismét egy alapvető jelentőségű forráskiadvánnyal lett gazdagabb. A magyarországi narratív források kutatása mellett a nem belső keletkezésű, de magyar vonatkozású vagy magyar adatot tartalmazó szövegek iránt is régóta konstansnak mondható érdeklődést mutat a magyar történettudomány. Utóbbi vonatkozásában a 20. század elején Gombos F. Albin által összeállított *Catalogus fontium historiae hungaricae* számít a mai napig alapvető munkának. Mindazonáltal régóta ismert, hogy a jeles szövegkiadó módszere, mely szerint a kiadásba kizárólag az egyes narratív források magyar vonatkozású passzusai kerültek be, magában hordozta fontos részek kihagyásának lehetőségét. Szerencsére az elbeszélő források kutatásának egyfajta reneszánszát élhetjük meg az elmúlt két évtizedben, elég talán Körmendi Tamás, Csákó Judit, Bácsatyai Dániel és mások munkásságára utalni.

A recenzió tárgyát képező kötet Bagi Dániel munkája. A PTE korábbi, az ELTE jelenlegi egyetemi tanára és a HUN-REN BTK TTI tudományos tanácsadója a magyarországi és magyar vonatkozású elbeszélő források elismert kutatója, aki a szövegkiadások terén is letette a névjegyét, elég csak Gallus Anonymus általa magyarra átültetett gesztáját említeni.[1] A szövegek fordításában a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola doktorjelöltje, az ELKH–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport munkatársa, Orsós Julianna is részt vett.

A jeles pécsi-budapesti középkorász ezúttal a Stájer rímes krónika magyar vonatkozású részleteinek összegyűjtésére és magyarra fordítására vállalkozott. Nem teljes szövegkiadással van tehát dolgunk, ahogyan azt az Arpadiana sorozat esetében megszokott módon impozáns kötet címe is mutatja, azonban mindenképpen hangsúlyoznunk kell, több olyan részlet is bekerült ezáltal a kutatók látókörébe,

1 Gall névtelen: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Fordította Bagi Dániel – Jankovits László. Budapest, 2007.

amelyek a Gombos-féle kiadásból, vagy éppen más szöveggyűjteményekből (pl. Kun László emlékezete)[2] hiányoznak. Természetesen nem egyszerűen egy fordítással van dolgunk, Bagi Dániel igyekezett a narratívában megjelenő minden szereplőt, eseményt beazonosítani, amelyet a szöveghez fűzött bőséges jegyzetapparátus révén ad közre. Nem maradhat el persze a további eligazodást segítő irodalmakra történő hivatkozás sem, bár az – tudatosan – az alapmunkákra korlátozódik, ezzel kívánva elkerülni a parttalanná válás veszélyét.

A pécsi történészhallgatók és érdeklődők abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy 2022. november 8-án a Személyes történelem – Kalandozások a középkor és a kora újkor világában című kurzus keretein belül már betekintést nyerhettek az akkor célegyenesben lévő projekt részleteibe, lássuk hát, mi mondható el a megjelent kötetről

Fontos kiemelni, nem egyszerű forráskiadással és fordítással állunk szemben, Bagi Dániel egy bőséges, közel 70 oldalas előtanulmánnyal látta el a kötetet. Ebben kitér a szerző személyével kapcsolatos kérdésekre, a szöveg kéziratainak problémakörére, a mű keletkezési idejére, műfajára, illetve stilisztikai és nyelvi kérdéseire is. Tematikus elemzése segítségével kaphat képet az olvasó a krónika politika-, társadalom-, illetve hadtörténeti részeit illetően. Az ELTE professzora munkájában érinti továbbá a forrásban fellelhető társadalmi viszonyrendszereket, egyebek mellett a Fehde, amit jobb elnevezés híján szabályozott magánháborúnak szokás fordítani, és a szimbolikus kommunikáció kérdéskörét, amelyek elengedhetetlenek az egyes narratívák megfelelő értelmezéséhez. Megjegyezhetjük, a Gerd Althoff nevével fémjelzett ún. Münsteri Iskola a középkori szimbolikus kommunikációval kapcsolatos kutatásait éppen Bagi Dániel, valamint tanítványa, Báling Péter egészítették ki az utóbbi évtizedben számos magyar vonatkozású adattal.[3]

Bagi elemzése alapján tehát betekintést nyerhetünk a krónikaszerző, Ottokar aus der Gaal azonosításának kérdéseibe, a korábbi kutatások alapján kiváló összefoglalást ad a vándormuzsikusok vonatkozásában, méghozzá saját meglátásokkal bővítve eddigi ismereteinket. Egy történeti forrás tárgyalása során elengedhetetlen a kézirat(ok) helyzetének bemutatása, ami mellett a kritikai kiadásokat illetően is pontos képet kaphatunk. Bagi Dániel a mű keletkezési idejének kérdéskörét is saját eredményekkel gazdagította, vélekedése szerint a krónika legkorábbi részei is 1308 után keletkeztek. Fontos megállapítás továbbá, ahogyan azt a professzor előadásai és szemináriumai során is sokszor hangsúlyozta, a középkori narratív

2 Kristó Gyula (szerk.): Kun László emlékezete. Szeged, 1994.

3 Bagi Dániel: Divisio regni: Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Premyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században. Pécs, 2017; Báling Péter: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei: Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. században és a 12. század elején. Budapest, 2021. (Arpadiana VII.)

források műfajának merev meghatározása ma már nem tekinthető prioritásnak a történettudomány számára. Így Ottokár írása, illetve annak egyes részei esetében is beszélhetünk krónikáról, lovagregényről, életrajzokról, vagy éppen jeles emberek tetteinek leírásáról.

Bagi fontos megállapítása, hogy a krónika témája elsősorban Stájerország és Ausztria története, de a Német-római Császárság vonatkozásában is nagy jelentőségű forrás, több résztémát illetően az egyetlen rendelkezésre álló. Ha a munkában szereplő dinasztiákra tekintünk, megállapíthatjuk, hogy a Babenbergek, a Habsburgok és a Přemyslidák a főszereplők, a Luxemburgiak és az Árpádok csak érintőlegesen jelennek meg benne. Mindazonáltal a stájer és osztrák nemesség története és saját emlékezetpolitikája is kiemelkedő jelentőségű, ők voltak ugyanis a címzettek és maga az olvasóközönség is.

Ottokárt erősen foglalkoztatták a hadviselés kérdései, egyebek mellett a hadsereg ellátása és élelmezése. Bagi arra hívja fel a figyelmet, hogy a mű szerzője klímaváltozás korában élt, természeti katasztrófák is formálták világlátását. A krónikaíró komoly érdeklődést mutat továbbá a jog, a jogrend irányába, például érdekelték a magyarok ősi szokásai is. Megjelenik a szövegben a Fehde, azaz a szabályozott magánháború témája is, amely vonatkozásában Bagi fejtegetése hiánypótló a magyar medievisztika számára. Hasonlóan fontosak a szimbolikus kommunikációval kapcsolatos megállapítások. A szerző a krónikaíró forrásait is tisztázza, kitérve a műben található tárgyi tévedések és anekdotaszerű történetek kérdéskörére. Fontos megállapítás, hogy a kétes hitelű történeteket is fel tudják használni a történészek, például azt illetően, mi érdekelte a kor emberét, azok ugyanis lenyomatát adják azon kérdéseknek, amelyek a szerzőt foglalkoztatták.

A bevezető tanulmány második részében a Stájer rímes krónika és Magyarország kapcsolódásaiba nyerhetünk betekintést. Bagi először egy általános áttekintést ad a krónika magyar adatait illetően, bemutatja, mely részek maradtak ki Gombos *Catalogus*ából, méghozzá három kategóriára osztva azokat: konkrét magyar adatok, magyar vonatkozású, illetve a kontextus megértéséhez szükséges részek. Megismerhetjük a magyar kutatástörténetet, valamint Ottokár földrajzi képét Magyarországról. A krónikában szereplő magyar vonatkozású személyeket illetően is részletekbe menő elemzést olvashatunk, ahogyan a magyar adatok értékelésének kérdéskörét is fontos megállapításokkal gyarapítja Bagi. Vélekedése szerint a hagyományosan megfogalmazott, magyarokkal kapcsolatos averziók a szerző oldaláról nem mindig érvényesülnek, illetve nem általánosan volt negatív véleménnyel a magyarságot illetően. Egyrészt a saját mércéje szerint ítélt, másrészt az éppen aktuális ügy kapcsán, saját érdekei mentén vázolta az eseményeket. Ez utóbbi mutatkozik meg a magyar hadviselés vonatkozásában is, annak sajátos, az európaitól elütő volta csak akkor probléma számára, ha azok épp választott hősei ellen viseltek hadat. Az Ottokár által megnevezett életmódbeli jellemzők, például

az étkezési szokások kiemelése sem feltétlenül vonatkozik ténylegesen a magyarokra, azokat az egész krónika keretében kell értelmeznünk.

Összességében a magyar vonatkozású adatok pontossága esetében óvatosságra int Bagi, felhívja a figyelmet a kronológiai tévedésekre, de több olyan példát is felhoz, amikor hitelt lehet adni a krónikás állításainak, így legmegbízhatóbbak azok a békék és szerződések, amelyeket a szerző maga is ismerhetett.

Az utolsó fejezetben a Stájer rímes krónika mint történeti forrás kerül elemzésre, ezzel kapcsolatban Bagi kiemeli, hogy a narratív szöveg több szempontból is nagy jelentőségű, de felhasználása során kellő körültekintéssel kell eljárni a kutatónak, egyebek mellett a korszak magyarságképének vizsgálata kapcsán.

Ezen a ponton ér véget recenziónk, azonban az impozáns kötet szövegkiadás része csak Bagi Dániel kiváló bevezető tanulmánya után kezdődik, annak bemutatása azonban túlmutatna írásunk keretein. Mindazonáltal a jeles medievista kismonográfia terjedelmű írása kiváló kiindulópont minden érdeklődő számára a 14. század eleji krónika elemzéséhez, legyen szó köz-, had-, életmód- vagy mentalitástörténeti, esetleg irodalmi vizsgálódásról. Úgy gondolom, Ottokar aus der Gaal munkája magyar vonatkozású részeinek magyar nyelvű kiadása hozzásegít minket a – tágabb értelemben vett – 13–14. századi magyar történelem jobb megismeréséhez, egyes események pontosabb megértéséhez. Nem túlzás állítani, a forráskiadás felhasználása nélkül a korszakra vonatkozó kutatások a jövőben elképzelhetetlenek lesznek.

Barabás Gábor

PONTES
6. (2023) pp. 360–362.

Oroszország, Ukrajna, Rusz. Három nyelv, három könyv, egy középkorász életműve

Font, Márta: Kijevszkaja Rusz – Galickaja Rusz: Zapadnije regionalnije kontakti. Akvilon, Moszkva, 2021. 377 oldal; Font, Márta: Galics v szisztemi ruszko-ugorszkih vidnoszin XI–XIII szt. Lileja NV, Ivano-Frankivszk, 2021. 256 oldal; Fedinec Csilla – Font Márta – Szakál Imre – Varga Beáta: Ukrajna története: régiók, identitás, államiság. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó, Budapest, 2021. 446 oldal.

Font Márta, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának professor emeritája évtizedek óta a magyar medievisztika nemzetközileg elismert alakja, a középkori keleti szláv területek, a Kijevi Rusz történetének avatott ismerője. Pályafutása alatt számtalan tanulmányban és kötetben adta közre a régiót, illetve annak magyar kapcsolatait érintő kutatásainak az eredményeit, magyar és számos idegen nyelven. Kutatói pályája kezdeteitől jelentkező lendülete pedig a mai napig kitart, 2021–2022-ben nem kevesebb mint négy önálló monográfiája jelent meg, illetve egy olyan kötet, amelynek társszerzője.[1] Ezek közül jelen ismertetés három olyan munka rövid bemutatására vállalkozik, amelyek egyrészt jól jellemzik Font Márta munkásságát, másrészt kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerét, illetve orosz és ukrán tudományos beágyazottságát is reprezentálják.

Elsőként azonban vegyük szemügyre azt a magyar nyelvű kötetet, amely egy olyan régió történetének feldolgozására vállalkozott, amely az utóbbi években különösen nehéz időket él meg. Font Márta mellett Fedinec Csilla, Szakál Imre és Varga Beáta a szerzői az Ukrajna történetét a Kijevi Rusz jelentette kezdetektől napjainkig, egészen pontosan 2019-ig feldolgozó könyvnek.[2] Jelen esetben a szó

1 Font, Márta: The Kings of the House of Árpád and the Rurikid Princes: Cooperation and conflict in medieval Hungary and Kievan Rus'. Budapest, 2021; Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek: Érdekek találkozása és ütközése. Budapest, 2022.

2 A kötet szerzői közül ketten, Font Márta és Varga Beáta jegyeznek egy korábban több kiadásban is megjelent Ukrajna-történetet: Ukrajna története. Szeged, 2006. és 2013.

szoros értelemben vett többszerzős munkával van dolgunk, ugyanis a kötet fejezeti közül csak az első köthető kizárólag egy szerzőhöz. Font ezt egyedül jegyzi, abban a Kijevi Rusz régióinak kialakulását mutatja be a szeniorátuson alapuló dinasztikus uralom megszilárdulásán, illetve a kereszténység felvételén keresztül az önállósódó perifériális területek történetéig. A második fejezet, amely Font és Varga Beáta közös munkája, a mongol hódítás okozta strukturális változást járja körül, az Aranyhorda okozta hatások elemzése mellett a Krími Kánság kialakulásáig. Font, Varga és Szakál Imre a kötet harmadik fejezetében a 14. század '40-es éveitől 1569-ig vizsgálja a lengyel, majd lengyel-litván expanzió hatásait, méghozzá kitérve az ukrán nemzet genezisében kulcsfontosságú szerepet betöltő kozákság történetének kezdeteire is. A könyv további részei betekintést engednek a kozákság korába (1569–1564), megismerhetjük a hetmanátus időszakát (1764-ig), illetve a Habsburg és cári uralom alá került területek történetét is egészen Szovjet-Ukrajna kialakulásáig. Az utolsó két fejezet ez utóbbi korszakot, valamint a független Ukrajna történetét tárgyalja a közelmúltig. Bizton állítható, olyan monográfia született, amelyet hosszú évekig fog alapmunkaként forgatni a szakma és az egyetemi hallgatóság egyaránt. Remélhetőleg már a jelenleg fennálló szomorú aktualitások nélkül.

Font Márta munkásságának hatása, nem túlzás kijelenteni, messze túlmutat a hazai történettudomány keretein, írásait Nyugat- és Közép-Európa mellett a keleti szláv területeken is olvassák, idézik. Orosz nyelven 2021-ben megjelent monográfiája (Kijevszkaja Rusz – Galickaja Rusz. Zapadnije regionalnije kontakti [Kijevi Rusz – Halicsi Rusz. Nyugati regionális kapcsolatok]) egyfajta karrier-összegzésként is felfogható, amelyben három nagyobb egységbe redezve, összesen 27 fejezetben tárgyalja a Kijevi Rusz történetét, különös tekintettel annak nyugati kapcsolataira. Az összefoglaló jelleg már csak azért is érezhető, mivel az írások többsége megjelent korábban magyarul és oroszul is. Azonban több, eleddig nem publikált tanulmány is színesíti a képet, illetve azt is fontos kiemelni, hogy a többi esetben sem puszta fordításokkal van dolgunk, Font ugyanis újabb kutatásai alapján jelentősen átdolgozta korábbi írásait.

Az első, *Források és módszerek* című egységben Font terminológiai kérdések tisztázása után olyan témákra fókuszál, mint Querfurti Brúnó állítólagos kijevi útja, a magyar és a rusz-béli törvénykezések kapcsolódási pontjai, a Rusz fejedelmeinek névadási gyakorlata, illetve az elbeszélő források számos aspektusa. Utóbbi vonatkozásában a keleti szláv szövegek mellett a szerző kitér a névtelen magyar gesztaíró, Anonymus Rusz-képére is. A második, *Királyok, fejedelmek, szentek* címet viselő fejezet ugyancsak kilenc írást tartalmaz. Font Márta a pogányságból a kereszténységbe való átmenet elemzésével kezd, majd a szentkultusz és a keresztény mentalitás elterjedése kerül sorra. Olvasható a világi uralommal kapcsolatban egy összehasonlító elemzés Közép- és Kelet-Európa új államait illetően az első millennium időszakában. Mindezeken kívül a világi hatalom örökí-

tésének kérdései, I. András magyar király és Bölcs Jaroszlav kijevi nagyfejedelem viszonya, Danyiil halicsi és Rosztyiszlav csernyigovi fejedelmek magyar kapcsolatai, valamint a magyar korona-koncepció kerülnek a vizsgálódás homlokterébe. A *Rusz és nyugati szomszédai* című harmadik fejezet hét írása az államiság, az államfejlődés és a politikai hatalom különböző aspektusaira fókuszál, de a magyar–rusz kapcsolatok egyes további epizódjait is közelebbről ismerhetjük meg.

A Kijevi Rusz, fontos hangsúlyozni, nem kizárólag a mai Oroszország középkori előképe, a belorusz mellett az ukrán történelemnek is éppoly integráns része ez az időszak. Font Márta a Galics v szisztemi ruszko-ugorszkih vidnoszin XI–XIII szt (Halics a rusz-magyar kapcsolatok 11–13. századi rendszerében) című, szintén 2021-es évszámmal, de 2022 elején megjelent ukrán nyelvű kötete maga is összefoglaló jellegűnek tekinthető, tematikai szempontból kis részben átfedésben is áll az imént bemutatott orosz kötettel. Font ebben az esetben is három nagyobb egységre bontva, összesen tíz írást ad közre, a korszak forrásai, az uralkodók és hadjárataik, illetve Kálmán herceg, Danyiil és Rosztyiszlav köré szervezve azokat. Kiemelendő azonban, hogy jelen kötet fókuszában nem az egész Kijevi Rusz, hanem annak egy régiója, Halics, avagy Galícia áll, így az egyes részfejezetek – a néhol az orosz nyelvű kötet vonatkozásában jelentkező átfedések mellett is – elsősorban ezen terület magyar vonatkozásaira koncentrálnak. Különösen jelentősek ebből a szempontból a II. András hadjáratait feldolgozó, vagy éppen fiának, Kálmán hercegnek halicsi királyságát, valamint az azt követő időszakot tárgyaló részek.

Összességében mindkét szláv nyelvű kötet kapcsán arra kell felhívnunk a figyelmet, mennyire fontos, még a 2020-as években is, hogy a magyar történettudomány legfrissebb, sőt, adott esetben akár hosszabb múltra visszatekintő, eredményeit az orosz és az ukrán közönség anyanyelvén olvashassa. Bár azt gondolnánk, ma már elég, ha angolul is elérhetőek a legfontosabb munkák, azonban ez legfeljebb részigazságnak tekinthető. Mindez azon is jól lemérhető, hogy mennyi, a magyar medievisztikában meghaladottnak tekinthető állítás, vagy éppen a források értelmezési nehézségeire visszavezethető tévedés, félinformáció jelenik meg külföldön a frissebb tudományos publikációkban is. Font Márta könyvei nagy szerepet játszhatnak abban, hogy ez a helyzet, amennyire lehetséges, megváltozzon.

Barabás Gábor

PONTES
6. (2023) pp. 363–366.

RECENZIÓK

A pápai primátus kiterjedése a jogi gyakorlatra

Barabás Gábor: A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon. Püspökök – prépostok – pápai káplánok. Pécs, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, 2022. 371 oldal. (DeLegatOnline Könyvek 3.)

A *DeLegatOnline* adatbázis[1] 2014-es indulása óta számtalan kutatás alapját adta a pápai megbízottak magyarországi működésének kérdéskörében. Különböző projektek[2] kiszélesítették a kutatást a 11-től 14. századig, illetve lehetőséget adtak a DeLegatOnline Könyvek sorozat[3] létrejöttének, melynek a jelen munka a harmadik megjelent kötete.

A szerző, Barabás Gábor 2014-óta a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének munkatársa. A fent említett projektek közül mindkettőben részt vett, és számos tanulmánya jelent meg az ezekhez kapcsolódó kutatómunka vonatkozásában.[4] A következőkben bemutatott kötet 2021-es habilitációjára beadott műve átdolgozott verziója, amely 2015-ben megjelent monográfiájának[5] egyfajta kiterjesztése. A vizsgálódást további források és új szempontok bevonásával egészítette, illetve

1 https://delegatonline.pte.hu/

2 NKFIH NN 109690 „Pápai megbízottak a 11–13. századi Magyarországon – online adattár (Papal delegates in Hungary in the 12–13th centuries – online database)"; NKFIH NN 124763 „Pápai megbízottak Magyarországon a XIV. században (1294–1378) – online adattár (Papal delegates in Hungary in the XIVth Century (1294–1378) – online database)"

3 Kiss Gergely (szerk.): Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században. Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek 1.); Maléth Ágnes: A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342). Pécs, 2020. (DeLegatOnline Könyvek 2.)

4 Legutóbb: Barabás Gábor: „ipsius ducis et prefati regis". A magyar királyi család és a pápai küldöttbíróság a tatárjárástól a 13. század végéig. In: Bagi Dániel – Barabás Gábor - Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi tanulmányok Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára. Pécs, 2022. 45–60; Barabás Gábor: A sohasem volt pápai követek: Új szempontok a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezetének értelmezéséhez. Századok 156. (2022:4), 691–716.

5 Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. Pécs, 2015.

terjesztette ki a magyar, és részben szentszéki szempontból is korszakhatárt jelentő 1301-es évig.

Megállapíthatjuk, hogy a sorozat korábbi köteteivel szemben a munka nem egyes pápai megbízottak életét és munkásságát vizsgálja, és nem is a magyar szentszéki kapcsolatokat összefoglaló monográfia, hanem egy konkrét intézményrendszer, a pápai delegáltbíróság működésén keresztül mutatja be a pápai megbízottak munkáját és jelentőségét a középkori Magyarország területén.

A szerző a delegáltbíróságot a pápaság 11. század végén kezdődő reformjainak egyik jelentős eszközeként határozza meg. Azonban kiemeli, hogy a többivel, például a legátusok felhatalmazásával szemben ebben az esetben az egyházi periféria is visszahatott a centrumra, vagyis a pereket innen, a pereskedők részéről is kezdeményezhették. Ezzel együtt a szentszéki eljárások és a delegálás folyamata terjesztette a kánonjogra vonatkozó ismereteket is az egyházi periférián. A rendszer egyes részei visszahatottak egymásra a delegáltak személyét illetően is, mivel a kinevezett tisztviselőktől elvárható jogi gyakorlatot többször éppen a korábbi megbízások során szerezték meg.

A kötet a téma hazai és nemzetközi kutatástörténetének összefoglalása után külön fejezetben mutatja be a rendszer kialakulásnak elméleti és gyakorlati alapjait. A delegált bíróság a pápák egyedi ügyekben hozott személyes ítéleteiből indult ki, vagyis a bíráskodás legfőbb alapja az egyházfői tekintély volt, majd idővel intézményesült. A folyamat egyértelműen mutatja a pápai primátus jogi felsőbbrendűségének elterjedését, azonban Barabás kiemeli, hogy nem pontosan állapítható meg, hogy a rendszer kialakulását lehetővé tevő kezdeményezés melyik részről, az egyházi központból vagy az egyes egyházak részéről indult ki.

A munka a magyarországi ügyek első megjelenésétől, a 12. század közepétől, III. Sándor pontifikátusától vizsgálja az intézmény működését a korszak végéig, vagyis az Árpád-ház kihalásáig, 1301-ig. Ezek közül csak azok az esetek kerülnek górcső alá, amiben a pápai megbízott kirendelése valóban megtörtént, illetve a dalmáciai ügyeket a szerző tudatosan csak magyar felek érdekeltségének esetében vizsgálja.

A pápai delegált bírók elé kerülő estek száma III. Ince pontifikátusa alatt nőtt meg jelentősen, elsősorban a tizedjogokat, az egyházfegyelmi- és kormányzati ügyeket, valamint a laikusokat étintő kérdések kerültek a pápai bíróságok elé. Magyarországi jellegzetességnek tekinthető a korszakban az uzsora, a jogos ár túllépés miatti panaszok és a zálogügyek hiánya. Illetve ki kell emelni, hogy a perekben alperesként és felperesként is megjelent a teljes magyar egyházi társadalom. A küldöttbírók személyét tekintve is széles körről beszélhetünk, idővel a főpapokon kívül az egyházi hierarchia alsóbb rétegeinek a tagjai is képviseltették magukat, az esetek számának visszaszorulásakor viszont ismét a főpapok kerültek előtérbe. A szerző kiemeli azt a tényt is, hogy a bírók kiválasztásában a pápák és a peres felek

egyaránt részt vettek. Sőt, adott esetben a jogi képzettégen és tapasztalaton kívül a személyes ismeretségei is szerepet játszhatott a bírók személyének kijelölésében.

A továbbiakban a szerző az 1241-es év mentén szétválasztva vizsgálja a magyarországi delegált bíróságok ügyeit, mindkét esetben elemezi a megfigyelt változásokat a tanulmányozott esetek alapján. Azt is hangsúlyozza, hogy általános európai tendenciákról nehéz lenne beszélni, így az egyes régiók jellegzetességeit, különbségeit és hasonlóságait vizsgálva mutatja be a magyarországi helyzetet.

A szentszéki megbízások közül külön fejezetben tárgyalja a szerző a királyi családdal kapcsolatos ügyeket, amelyek közül a dinasztián belüli konfliktusok emelhetők ki, lévén a különböző egyháziak adott esetben más oldalt támogattak, mint a pápa. A leghangsúlyosabban a kánoni választásokkal kapcsolatos eseteket vizsgálja a kötet, amely esetekben a pápai primátus és a királyi hatalom élesen szembekerülhetett egymással.

Az 1241-es év több szempontból is vízválasztó, bár nem hozott a rendszer szervezeti felépítésesben jelentős változást, a lendületes fejlődést megakasztotta. Ennek oka a tatárjárás pusztítása és az ezzel járó püspöki székek megüresedése mellett a *sedis vacantia*, majd az 1250-es évekre általánosan jellemző visszaszorulás, mely leginkább a tendenciák vizsgálatában figyelhető meg. A szerző rámutat IV. Ince pápa 1252-ben kiadott oklevelére is, mely szerint csak királyi engedéllyel lehetett IV. Béla alattvalóit a királyságon kívülre idézni. A szerző feltételezi, hogy az oklevelet Báncsa nb. István esztergomi érsek és IV. Béla király konfliktusa okán adták ki, valószínűleg a király kiengesztelése céljából. A rendelkezésnek a perek számára nézve nem jelentkezett negatív hatása egészen 1254-ig, ehhez azonban hozzájárult két további, küldöttbíróságokkal kapcsolatos privilégiumot biztosító pápai oklevél is. A szerző igyekszik korrigálni egy, a magyar kutatásba beépült pontatlanságot. A jeles jogtörténész Bónis György 1997-ben magyarul megjelenő munkája[6] a fenti oklevél rendelkezését IV. Béla „tiltásaként" aposztrofálja, ellentmondva ezzel a mű eredeti, német megfogalmazásnak és az oklevél latin szövegének is.

A század második felében az ügyek visszaszorulását, lassú növekedés és stagnálás követi, ezt meghatározza a IV. Béla és fia, István konfliktusa magyar részről, illetve az újabb pápai széküresedés a Szentszék oldaláról. Az ügyek természetét illetően az időszakban jellemző, hogy a pápák szándéka az uralkodók közötti béketeremtés, melyben előszeretettel alkalmazzák a delegált bíróságok adta lehetőségeket. A rendszer 1290-es évekre jellemző újabb felvirágzása hasonlóképpen magyarázható III. András, alapvetően békés uralkodásával és VIII. Bonifác pápai hatalomról alkotott nézeteivel.

6 Bónis György: Egyházi bíráskodás a középkori Magyarországon. In: Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szeged, 1997. 621–658.

Az utolsó két fejezet tartalmában elkülönül a kötet többi részétől és specifikus kérdéseket vizsgál, a pápai klerikusok csoportjának jellemzőit és a delegált bíróságokhoz való viszonyukat. Hasonlóan külön egység foglalkozik Egyed pápai alszerpap és káplán Magyarországon küldöttbíróként végzett tevékenységével.

Kifejezetten hasznos a témát kutatók számára, hogy a függelékben az Árpád-kor végéig a magyarországi egyháziaknak adott megbízások táblázatos formában is megjelennek, a delegált bíró neve, megbízója, az ügy természete, a bírótársak, a megbízás idejének és forrásának megjelölésével, amit további jegyzetek egészítenek ki.

A kötet szerkezetét tekintve az egyes ügyek bemutatását megelőzi mind a rendszer működésének, mind a vizsgált korszakokra jellemző tendenciák bemutatása, azonban ez a felcserélt sorrend csak még érthetőbbé teszi a bemutatott ügyek részletes leírását. A forrásokból felvázolt adatok alapján a szerző logikus következtetéseket von le, a levezetése követhető.

Összeségében Barabás Gábor alapos kutatásának eredményeképp világítja meg ezt a sajátos szeletét az egyházi intézményrendszer működésének, ezt bizonyítja a jegyzetapparátusban is megmutatkozó impozáns mennyiségű feldogozott okleveles anyag. Emellett jól mutatja a *DeLegatOnline* adatbázis felhasználásnak széleskörű lehetőségeit. A kötet értékes része a pápai magyar kapcsolatokat elemző szakirodalomnak, ezzel együtt a rendszer működését bemutató fejezetek a nemzetközi kutatás számára is hasznosak lehetnek, a delegált bíróságok magyarországi működésének vizsgálatához pedig alapvető munka született.

Papp Regina

PONTES
6. (2023) pp. 367–371.

RECENZIÓK

„Ő császári felsége legkegyelmesebb parancsára" – országgyűlési jelentések a 18. század első feléből

Auf Ihrer Kaiserlichen Majestät allergnädigsten Befehl. Hofrat Johann Georg von Mannagettas Berichte über den ungarischen Landtag, 1722–1723 und 1728–1729. Forgó, András. Wien, 2021. 218 p. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien Bd. XX.)[1]

Közismert tény, hogy közvetlenül a Rákóczi-szabadságharcot követő közel két évtizedben összehívott magyar rendi országgyűléseken, III. Károly király uralkodásának első felében többek között a Magyar Királyság közigazgatásnak, bírósági intézményrendszerének megreformálását, a katolikusok és a protestánsok közötti vallási viszályok mérséklését, illetve a felekezetek közötti viszony kiegyenlítését, továbbá a magyar rendek megadóztatását, Magyarország adóterheinek a növelését tűzték ki célul. A reformjavaslatok kidolgozása végett az 1712–1715. évi országgyűlés által kiküldött Rendszeres Bizottság munkálatai, sem pedig az 1721-ben Pestre összehívott vegyes bizottság tevékenysége nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, különös tekintettel a papság megadóztatására, az ország adójának emelésére vonatkozó tárgyalásokra, így a vegyes bizottság öt hónapi ülésezés után eredménytelenül fejezte be működését. Némi eredményt egyrészt az igazságszolgáltatás átszervezésére, másrészt a politikai, hadi, gazdasági és a közigazgatás javítására kiküldött bizottságok mutathattak fel. Az uralkodó még egy kísérletet tett a vallásügy rendezése kérdésében: 1722-ben értekezletet hívott össze ebben az ügyben Pozsonyba, de az, mivel az ellentétek még erősebben kiéleződtek, eredmény nélkül fejezte be rövid életű működését.

Ebben a helyzetben hirdette meg hét évi szünetet követően a király 1722. május 1-jén, ugyanazon év június 20-ára az országgyűlést, melyen a király és udvara részint a *Systematica Commissio* tevékenysége folyamán kidolgozott reformjavaslatokat kívánta megvitatásra a diéta elé előterjeszteni, részint pedig a magyar rendek

[1] Ő császári felsége legkegyesebb parancsára. Johann Georg Mannagetta udvari tanácsos jelentései az 1722–1723. és az1728–1729. évi magyar országgyűlésről. Forgó András. Bécs, 2021. 218 p.

által az előző országgyűlésen elutasított, illetve feltételekhez kötött, az uralkodóház számára szerfelett fontos ügynek szerette volna a magyar rendeket megnyerni, nevezetesen a trónörökösödés kiterjesztésére a Habsburg-dinasztia női ágára. A rendek, bár kinyilvánították készségüket a leányági örökösödés elfogadására, de hangsúlyozták, hogy miután Magyarország engedményt tesz, azt az uralkodóház is megfelelően viszonozza. S ezt a viszonzást elsősorban ahhoz a feltételhez kötötték, mennyivel fognak a Habsburg Monarchia többi országai és tartományai a Magyar Királyság védelméhez hozzájárulni, továbbá kérték, hogy az országban a dinasztiának az a tagja uralkodjon, aki az osztrák és a cseh örökös tartományokat, és a spanyol birodalomból megmaradó részt fogja bírni. Feltételül szabták továbbá, hogy miután az említett országok és tartományok feloszthatatlanul együvé fognak tartozni, tisztázzák egymáshoz való jogviszonyukat, és gondoskodjanak arról, miszerint az esetleg kiskorú leányörökös nevében Magyarországon ne idegenek, hanem maga a nádor kormányozzon. Végül pedig ragaszkodtak ahhoz, hogy a nőutód a maga és utódai nevében köteles legyen hitlevelet kiadni, azzal az ígérettel, miszerint Magyarországot mindenkor saját törvényei és szokásai, nem pedig az örökös tartományok mintájára fogják kormányozni.

1720-ban III. Károly rendeletileg közölte a Pragmatica Sanctió-t Alsó-Ausztria és Szilézia rendeivel, amelyek azt hódoló tisztelettel tudomásul vették. Ezt megelőzően a horvát rendek még 1712-ben elfogadták azt, az Erdélyi Fejedelemségben pedig az 1722. február 19-ikére Szebenbe összehívott országgyűlés március 30-án fogadta el a nőági örökösödést. A király és udvara elérkezettnek látta az időt, hogy a monarchiában a Magyar Királyság is hozzájáruljon a *Pragmatica Sanctio* elfogadásához. A diétai meghívóban csak homályos szavakban történt utalás az országgyűlés tulajdonképpeni céljára. Ugyanis az udvar azt akarta, hogy ne a bécsi kormányzat kérje, hanem a magyar rendek önként szavazzák meg a nőági örökösödést. Ennek a szándéknak a megvalósításában Bécs már jóval az országgyűlés megkezdése előtt megkezdte a puhatolózást, az egyeztetést a magyar világi és egyházi főméltóságokkal: úgymint a nádorral, a kalocsai érsekkel, Károlyi Sándorral, Esterházy Imre zágrábi püspökkel, Erdődy László Ádám alkancellárral és nyitrai püspökkel stb. Az újból összehívott *Systematica Commissió*ban pedig Johann Georg von Mannagetta valóságos udvari és konferenciatanácsos, az Osztrák Udvari Kancellária titkos tanácsosa, a felső-ausztriai örökös tartományok referendáriusa igyekezett közvetítő szerepével a rendeket az újításoknak és a reformjavaslatoknak, valamint a *Pragmatica Sanctio* elfogadásának megnyerni. Hogy mindezt miképpen sikerült az udvarnak – nem kis mértékben Mannagetta hathatós közreműködésének eredményeképpen – elérnie, azt híven tükrözik Mannagettának az országgyűlés üléseiről, tárgyalásairól túlnyomórészt a bécsi Udvari Kancellária elnökéhez, Philipp Ludwig von Sinzendorfhoz küldött levelei-jelentései, amelyeknek a közreadása Forgó András, a Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti

Tanszékének habilitált egyetemi docense, a 18. századi magyar és európai történelem jeles és elismert kutatója alapos, a régi és a legújabb tudományos kutatásokra (köztük a sajátjaira) épülő gondos munkájának köszönhető.

Forgó András, a forráskiadvány elé írt bevezető tanulmányában Mannagetta országgyűlési tényked̄ésének jobb megértése végett (is) felvázolja az udvari tanácsosnak részint a diéta előkészítésében, nevezetesen a már fent többször említett Rendszeres Bizottság munkálataiban játszott szerepét, azokat az erőfeszítéseit és eredményes tárgyalásait, amelyeket az udvar érdekeit szem előtt tartva a magyar politikai élet legjelentősebb főrendi képviselőivel folytatott, különös tekintettel a *Pragmatica Sanctio* elfogadtatására, a Királyi Magyar Helytartótanács felállítására, a legfelső magyarországi bírósági hatóságok (a négy kerületi tábla) létrehozására, egyáltalában a magyar jogszolgáltatás modern átszervezésére, a jobbágyság helyzetének állami szabályozására. Elévülhetetlen érdemeit az 1722–1723. évi diéta befejezését követően részint a király, részint pedig a magyar rendek méltó elismeréssel honorálták: az előbbi azzal, hogy Mannagettát az udvari titkos tanácsosainak sorába emelte, az utóbbiak pedig azzal, hogy a magyarországi indigenátus főnemesek közé választották (lásd erről az 1723. évi 128. törvénycikket).

A Rendszeres Bizottság által előterjesztett javaslatok közül, miként az Mannagetta jelentéseiből is kiviláglik, a rendi ellenzék mind az alsó-, mind pedig a felsőtáblán a Helytartótanács létrehozásának tervét különösen nagy ellenszenvvel fogadta, mivel abban saját rendi jogkörének a korlátozását vélte felfedezni. Hasonlóképpen ellenezte a rendek egy része a kerületi táblák felállítását is, és csak az uralkodó erélyes fellépesének volt köszönhető annak keresztülvitele. Még nagyobb vitákat gerjesztett az adóügy, különösen az a kérdés, mit tekintsenek az adó alapjának. Az udvar azt kívánta, hogy a jobbágyok földjét, a rendek, hogy azok személyét tekintsék annak. Az udvar elképzelése szerint a jobbágyi birtokon lakó nemesek is tartoztak volna adóval, amit a rendek mindenképpen meg akartak akadályozni. Érdekes módon az ország területi integritása kérdésének, mint az egyik alapvető rendi sérelemnek a tárgyalása nem érhető kellő súllyal tetten Mannagetta jelentéseiben. Nem kaptak kellő hangsúlyt a protestánsokat ért sérelmek sem, amelyeket pedig a gravamenek jegyzékét összeállító bizottság kellő hangsúllyal terjesztett a diéta elé, de a katolikus többség nem tartotta szükségesnek felvenni a megvitatandó problémák közé. Ismételten III. Károlynak kellett közbelépnie és a diéta idején a vármegyékhez kibocsátott rendeletében megtiltotta a protestánsok zaklatását, amely a katolikus püspöki kar heves ellenállását váltotta ki. Mindazonáltal a diéta mégis pozitív eredményekkel zárult, hiszen a király a hozzá felterjesztett 145 törvényjavaslatból 129-et szentesített. Forgó András az 1722–23. évi országgyűlés főbb eredményeit taglalva Mannagetta jelentéseivel és a történeti kutatásokkal összhangban arra a következtetésre jut, hogy jóllehet az udvar által elvárt reformok egy részét a diétai rendi oppozíció ellenállása miatt

nem lehetett keresztülvinni, „mégis az országgyűlés előkészítő munkálatai nem voltak sikertelenek, mivel az előterjesztett javaslatok közül később több szervesen beépült az udvari politikába és az 1724 óta működő Helytartótanács közigazgatási tevékenységébe". (xix. o.)

Az újabb országgyűlés összehívására a törvény szerint 1726-ban került volna sor, de azt az uralkodó és udvara az európai politikai helyzet miatt csak két évvel később, 1728. május 17-ikére hirdette meg. Az 1728–1729. évi országgyűlés elsősorban a heves adó- és vallásügyi viták miatt vált a kortársak és az utókor számára emlékezetessé. Az udvar az ország adóhozzájárulását az előző diétához hasonlóan növelni kívánta, felvetette ismételten az adóalap kérdését, amit a rendek határozottan elutasítottak.

Forgó András a szakirodalom álláspontjával összhangban megállapította, hogy az 1728–29. évi diéta fordulópontot jelentett az országgyűlések történetében. Tudniillik az a „vallási rendiség" utolsó felvonásaként-megnyilvánulásaként értékelhető, a következő diétákon a rendek politikájában már nem a vallási ellentétekre, hanem a rendi alkotmány és a honi törvények és jogszokások védelmére helyeződött a hangsúly.

A bevezetővel kapcsolatos gondolatok és észrevételek után nézzük most már konkrétan Mannagettának a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv „Ungarische Akten" című fondjában, illetve annak „Allgemeine Akten" és „Comitialia" című alfondjaiban található jelentéseit. Ezeknek egy része, különösen a *Pragmatica Sanctio* elfogadásával-elfogadtatásával kapcsolatos beszámolói – mint arra Forgó András is felhívja a figyelmet – nem ismeretlenek az osztrák és a magyar történetírás számára. Teljes egészében azonban most kerültek először közlésre. Mannagetta az 1722–1723. évi országgyűlésről, illetve az azt megelőző Rendszeres bizottsági ülésekről (1722. április 16. és 1723. október 23. között) összesen 79 levélben tudósította az említett udvari főkancellárt, von Sinzendorfot, továbbá a diétára delegált királyi biztosokat (Gundaker Thomas von Starhemberg és Franz Ferdinand von Kinsky). Mannagetta leveleiben túlnyomórészt a bizottsági üléseken megvitatott javaslatokról és a korábban már említett országgyűlési tárgyakról, tárgyalásokról és eseményekről (reformjavaslatok, a Helytartótanács létrehozása, négy bírósági kerületi tábla felállítása, illetve jogszolgáltatási reformok, a rendi sérelmek taglalása, az adó- és vallásügyi kérdések vitái) számolt be. Mindezeken kívül érdekes információkkal szolgál a királyi személynök (Horváth-Simonchich János) és a kalocsai érsek (Csáky Imre) betegségéről és gyógyulásáról, a magyar országos világi és egyházi méltóságokkal rendszeresen folytatott konzultációiról, továbbá olyan témákról, mint például a Pálffy Miklós nádor és egy köznemes közötti viszályról stb.

Erről a diétáról Pozsonyból és Bécsből tájékoztatta összesen 27 levélben (1728. szeptember 3.–1729. szeptember 1.) részben az udvari főkancellárt, részben az

uralkodót és a diétára kiküldött két királyi biztost (Johann Hermann Franz von Nesselrode és Franz Ferdinand von Kinsky). Nem tartózkodott ugyanis rendszeresen Pozsonyban, többször visszautazott a császárvárosba, ahol többször részt vett az ún. miniszteriális konferenciákon. Beszámolóiban elsősorban a diétán a rendek körében nagy felháborodást kiváltó újabb adóügyi reform heves tárgyalásairól nyerhetünk információkat. Érdekes módon Mannagetta a katolikus és a protestáns rendek között a vallásügy (rendezésének) kérdésében kirobbant, szintén heves viszályokról mindössze egyetlen levélben tudósított. Nem foglalkozott jelentéseiben azokkal a gúnyos hangvételű röpiratokkal, melyek a diétán köröztek, amelyekben nemcsak a bécsi kormány miniszterei, de magát III. Károlyt is támadták; mégpedig olyan elítélő hangnemben, hogy az országgyűlésre küldött királyi biztosok (a király felháborodásában sem a diéta megnyitójára, sem annak bezárására nem ment el) azt javasolták: tűzzenek ki jutalmat a gúnyiratok szerzőinek felderítésére, a kézen forgó példányokat gyűjtessék össze és égessék el bitófa alatt.

Forgó András a német nyelvű forrásokat időrendi sorrendben adja közre, mindegyiket tartalmi regesztával ellátva. A szövegkritikai jegyzeteken kívül, több forrás- és szakirodalmi hivatkozás mellett – elsősorban a kútfőkben említésre kerülő személyek és helyek/helységek beazonosítása végett közli azok nevét, illetve elnevezését. A jegyzeteket mindegyik forrás esetében újraszámozva jelöli. A kötet végén részben forrás- és szakirodalom jegyzékkel szolgál, részben pedig minden egyes személyről bővebb terjedelmű életrajzokat olvashatunk. A tudományos követelményeknek minden tekintetben megfelelő, gondosan szerkesztett forráskiadványban publikált kútfők jelentősen gazdagítják a két országgyűlésről szóló eddigi ismereteinket, illetve a témában újabb kutatásokra ösztönöznek.

Soós István

PONTES
6. (2023) pp. 372–376.

Társadalmasítás, identitáserősítés és lokális történetírás

Pilkhoffer Mónika – Wéber Adrienn (szerk.): Pécs–Baranya évszázadai 1. Pécs, Csorba Győző Könyvtár – Pécs Története Alapítvány, 2022. 169 oldal.

A pécsi, illetve a baranyai város- és helytörténeti kutatások sokat köszönhetnek a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye és a Pécs Története Alapítvány együttműködésének. Munkájuk több tanulmánykötet, illetve a Pécs-monográfia-sorozat eddig megjelent négy kötetének elkészüléséhez is fontos alapot jelentett. Mivel a két intézmény közös célok mentén tevékenykedik, így kézenfekvő volt, hogy közös konferencia-sorozatot indítsanak és kiadványokat jelentessenek meg. Jelen kötet a 2018-ban és 2019-ben megrendezett *Pécs-Baranya évszázadai* című konferenciáik anyagaiból készült válogatás. A szerkesztők szándéka szerint az itt olvasható tanulmányok sokféle megközelítésmódot képviselnek, szerzőik között található tapasztalt és fiatal kutató, tudományterületet tekintve történeti, néprajzi és irodalomtörténeti írás, témakör kapcsán pedig az egyes esettanulmányok felölelik az ipar, a sajtó, az igazgatás, az egyház és a művelődés területeit. A kötet egyik értékét talán éppen ez a fajta eklektikusság adja. A helytörténeti kutatások minél szélesebb körű megismertetése a helyi identitáserősítés mellett szolgálhatja a szélesebb körben folyó szakmai és közéleti diskurzusok munícióját. Ezt a funkciót a most elindított sorozat első kötete teljes mértékben teljesíti, és ily módon valamelyest pótolja azt a hiányt, ami a Pécsi Szemle és a Tanulmányok Pécs történetéből sorozat megszűnésével állt elő.

Bősz Attila, a Baranya Vármegyei Levéltár (BaVL) főlevéltárosa a Mestrits családnak a két világháború közötti pécsi közlekedéstörténetben játszott szerepéről írt izgalmas tanulmányt. A lakatosüzemből kinövő Belvárosi Garage működtetésével a kisiparos vállalkozó család a régió legnagyobb autójavító, fenntartó és alkatrészelőállító cégét hozta létre. Tevékenységi körükbe nem csak a karbantartás és a javítás, de a járműelhelyezés és az üzemanyagértékesítés is beletartozott. A család tagjai a város megbecsült polgárai voltak, akik a Pécs-Baranyai Automobil Club tisztikarához tartoztak. 1942-ben 60 alkalmazottal dolgoztak, illetve az 1924 és 1949 közötti években közel félszáz autószerelő tanoncot és segédet képeztek műhelyükben. Az egy ideig hadiüzemként is működő vállalkozást 1945

után államosították, a család pedig elköltözött Pécsről. A tanulmány a cégtörténet tágabb történeti kontextusba ágyazása mellett röviden megismertet a Mestrits család néhány férfi tagjának pályafutásával is.

Dezső Krisztina, a Pécsi Egyetemi Könyvtár osztályvezető muzeológusa a 19-es pécsi honvéd gyalogezred *Fokos* című első világháborús tábori újságját mutatja be tanulmányában. Az összesen 12 lapszámot megélt kiadvány elemzését a szerző az első világháborús sajtó és a tábori újságok sajátosságainak ismertetésével vezeti fel, majd kitér a gyalogezred rövid háború alatti tevékenységére is. Ennek a speciális réteglapnak a jelentősége az első világháborús alakulattörténet megismerése szempontjából is fontos lehet, a benne található visszaemlékező írások és illusztrációk sok olyan információt örökítettek meg, melyek másképpen nehezen lennének hozzáférhetők. A tanulmány az újság rövid tartalmi bemutatását, elemzését nyújtja, és felhívja figyelmet a további felhasználás lehetőségeire.

Gőzsy Zoltán, a Pécsi Tudományegyetem docense és a Baranya Vármegyei Levéltár igazgatója a Pécs város igazgatása és jogi helyzete körül kialakult narratívákat tekinti át a 18. század első felében. Munkájában elsősorban az 1740-es években felvett tanúvallomásokra támaszkodik, ebből bontja ki a város és a püspök birtokosok változó viszonyát, illetve fontos forrásrészleteket közöl a város lakossága hangulatának megismeréséhez. A régi kiváltságok igazolása körüli jogviták kapcsán kirajzolódnak a résztvevő felek ellentétes érdekei, a megelőző nehéz időszak megélésének eltérő aspektusai. A tanúk a korábbi eseményeket retrospektív módon beszélték el, melyek tartalmát jelentősen befolyásolta az aktuális ügyekben való érintettség. A világi-polgári és az egyházi szerep- és áldozatvállalás utólagos értékelésének mikéntje, az ezekből folyó konfliktusok pedig rányomták bélyegüket a szabad királyi rang elnyerésének esélyeire is. A tanúvallomási jegyzőkönyvekből kiolvasható diskurzusminták bemutatása értékes hozzájárulás a korszak megismeréséhez.

Gyánti István, a Baranya Vármegyei Levéltár levéltárosa Pécs szerb megszállása időszakából eleveníti fel az 1918. december 3-án a Pécsi Nemzeti Tanács által készített és Baranya vármegye számos községében is elfogadott, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz való csatlakozás ellen tiltakozó néphatározatot, melynek szövegét is közli tanulmányában. A dolgozat az országos és a lokális történeti háttér felvázolásával helyezi kontextusba a vizsgált dokumentum keletkezéstörténetét. Az alapvetően eseményközpontú szöveg fontos erénye, hogy a hatalom átvétele kapcsán elsősorban az átmenet folyamatának érzékeltetésére törekszik, melyben a néphatározat ügye lokális fordulatnak is tekinthető. A tanulmány röviden kitér a szerb hatóságok reakcióira és a kiszabott szankciók bemutatására, melyekkel az 1921 augusztusáig tartó megszállás történetében is új szakasz vette kezdetét.

Kis-Halas Judit etnográfus, a Ljubljanai Egyetem munkatársa a népi emlékezet és a történeti narratívák vizsgálatára vállalkozott a siklósi Göntér-dombhoz

kötődő népi elbeszélő hagyomány vizsgálata kapcsán. Az emberi közösségnek a tájhoz való viszonyát, illetve a térnek – egy elbeszélésekből formálódó narratív háló segítségével történő – hellyé változtatásának folyamatát követhetjük nyomon. A tér előhívja a történeteket, működik a táj szakrális topográfiája. A vizsgált Göntér-domb esetében Kapisztrán Szent János és a szerb szent Stefan Štiljanović (Siklósi Szent István) helyi kötődésű kultusza rendkívül izgalmas vizsgálati téma. A hely és a két szent egyazon narratív hálóban való összefonódását bogozgatja a tanulmány, beemelve a vizsgálatba a felmerülő univerzális motívumkincs elemeit és az európai párhuzamokat, vándormotívumokat. A dolgozat egyik fő forrása egy 1745-ből származó úriszéki eljárás jegyzőkönyvének nyolc pontjából álló tanúkihallgatási íve, de hiedelemközlések, helyi és történeti mondák, szentek életéről szóló legendák, hagiográfiai és csodatörténetek is felhasználásra kerültek. A per dokumentumai rávilágítanak a földrajzi helyhez kötődő helyi tudás (place-lore) működésére, a kollektív orális hagyomány mozgásaira. A példák jól mutatják be a helyi hiedelemtudás működését, azoknak a személyes tapasztalatok értelmezésére való használatát. Másfelől a kollektív elbeszélő hagyományból tudatosan létrehozott szöveganyag formálódására is jó példa a siklósi Göntér-domb esete. A szerző tanulmánya pedig az izgalmas tudományos kérdéseket élvezetes stílusban bemutató munkák közé sorolható.

A következő tanulmány Kiss Zoltán és Kisszabóné Trapl Ivett könyvtárosok munkája, melyben egy elfeledett baranyai írónő, Dénes Gizella életét és munkásságát mutatják be. Az írás egy készülő monográfia fő fejezeteit körvonalazza, a pálya néhány fontos állomásának ismertetésével. Az életmű súlypontjait az 1918 és 1944 közötti évekre teszik, bemutatják az írónő lokális kötődésének fő szereplőit és csomópontjait. Az 1925-ben megjelent első ifjúsági regény után a szerzőnő baranyai vonatkozású, bőséges novellairodalmából válogatnak, melyekben a baranyai táj, a falusi ember, a paraszti lélek és a bányászélet markáns vezérfonalként jelenik meg. Az 1940-es években írásaiban a városi élet, Pécs közélete és a városi pletykák is megjelennek, így az 1942-es *A kék autó* című kötetben is. A szerzők tanulmánya méltó felelevenítése a baranyai irodalmi élet egy termékeny, fontos alakjának.

Mohr Szilárd a második világháború időszakát vizsgálva járja körül a pécsi fiúgimnáziumok életét. A Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma, a Jézustársasági Pécsi Pius Gimnázium és a Pécsi Magyar Királyi Állami Gróf Széchenyi István Gimnázium történetéből elsősorban a diákok mindennapjaira fókuszál, melyet az iskolai értesítők segítségével fejt fel, kiegészítve ezeket levéltári dokumentumokkal, iskolai értekezleti jegyzőkönyvekkel. A dolgozat fontos része, hogy a diákok hétköznapjaiban megjelenő háborús jeleségek (gyűjtések, megemlékezések, karitatív tevékenységek, munkaszolgálat, kimaradások) mellett a pedagógiai munka változásait is nyomon követi (katonai szolgálatra vonulók helyettesítése, helyhiány, honvédelmi ismeretek tanítása, rendkívüli szünetek, fegyelmezési problémák

stb.). A szerző próbálja összehasonlítani a három iskola helyzetét, de végül arra a következtetésre jut, hogy mindegyik esetben hasonló problémákat kellett kezelni, legfeljebb a háború különböző időszakában érte az egyes – eltérő fenntartójú – iskolákat az adott nehézség.

Nagy Imre Gábor, a BaVL főlevéltárosa a generációkon át Baranya vármegye szolgálatában dolgozó Horváth család történetéről írt. A honorácior értelmiségiként induló, nemességet szerző családalapító Horváth Jánostól, az 1800-as évek elejétől az 1950-es évekig, a negyedik generáció tagjaiig kíséri végig történetüket és hivatalvállalásaikat. A tanulmány gazdagon adatolja az egyes családtagok származását, tanulmányaik menetét, családi kapcsolataikat és munkahelyeik alakulását, utóbbival kapcsolatban hangsúlyozva a közszolgálati szellem generációkon keresztüli továbbadását. A dolgozat kitér a köz- és magánhivatalok vállalóira, a család vagyonszerzők személyeire, és a fontosabb családtagok társadalmi szerepvállalásaira (társadalmi szervezetek tagsága, gyűjtemények, mecénási tevékenység) is. A történetet az 1944–1945-ös rendszerváltozással zárja, amikor a mintegy százötven évet átívelő családi karrier véget ért.

A tanulmánykötet módszertanilag leginkább kiérlelt és legsokrétűbb írása Polyák Petra, a BaVL főlevéltárosa tollából származik. Az *Egy ízetlen tréfától a fasiszta provokációig. Az 1949-es pécsi Gólyabál-ügy* című tanulmány az 1948–1950 közötti átmeneti időszak lokális hatalmi viszonyainak egy esettanulmány segítségével történő élveboncolása, melytől a konkrét témán túlmutató, fontos jelenségek bemutatását kapjuk. 1948-ban a meghirdetett egyetemi reform gyakorlati hatásai, elsősorban a munkás- és parasztszármazású hallgatók létszámának növekedése, az oktatói kar cseréje és az egyetemek pártirányítás alá vétele már érzékeltették hatásukat, de a még kialakulatlan hatásköri viszonyok közepette komoly helyi pozícióharcok, helyezkedések zajlottak. Az egyetem, az ifjúsági szervezetek, az egyetemi, városi és megyei pártszervezetek szereplőinek a konkrét fegyelmi ügyhöz való viszonyulása fontos magatartásminták indikátora. Az 1949-es pécsi egyetemi gólyabál humorosnak szánt hallgatói színdarabjába épített, tradicionális elemnek számító – de újraírt szövegű – gólya-vizsga, gólya-avatás jelenet és a belőle kibontakozó fegyelmi ügy jó látlelete annak a változó társadalmi és normaközegnek, amit a színdarab készítői rosszul mértek fel, félreismerték a hatalom humorának működését és annak határait, illetve nem látták önreflexióra való képtelenségét. A programelem így szándékuk ellenére magasabb politikai dimenzióba emelkedett, az ügy mint „tudatos fasiszta, reakciós demonstráció", mely – a kommunista nevelés elveivel is ellentétes módon – kigúnyolja a munkás- és parasztszármazású hallgatókat, széles nyilvánosságot kapott, a helyi érdekviszonyok és a politikai propaganda célkeresztjébe került. A kialakult helyzet értelmezésének eltérő aspektusait, kereteit és a lefolytatott fegyelmi eljárás részleteit feltáró tanulmány az átmenet időszakának változó hatalmi és normaviszonyait elemzi, reflektálva az

országos politikai környezetre, feltárva azt a komplex összefüggésrendszert, melyben a diákok tréfának szánt lépése nem szándékolt következményekhez vezetett.

A kötet utolsó tanulmányát Raposa Vivien Kitti doktorandusz készítette. A dolgozat a két világháború közötti időszak egyetemista diákjainak anyagi és szociális helyzetének ismertetéséből indul ki, bemutatva a pécsi esetben a hallgatók mintegy harmadát érintő létbizonytalansági tényezőket. Ezek egy része az alapjában magas megélhetési költségekből származott, melyeket tovább nehezítettek a gazdasági világválság évei. Emellett a friss diplomások magas munkanélküliségi aránya is aggasztó volt. A szerző röviden bemutatja, hogy az állam milyen eszközökkel igyekezett fellépni a mobilitási lehetőségek javítása és az anyagi biztonság megteremtése érdekében, majd az állam, az egyetemi tanács és az egyetemi bajtársi egyesületek együttműködésére fókuszál. Az állam részéről a különféle ösztöndíjprogramok, tandíjkedvezmények rendszere említésre méltó, ami a hallgatók nagy százalékának volt fontos bevételi forrása. A pécsi Erzsébet Tudományegyetem diákjóléti programja szintén jelentős volt, elsősorban a kollégiumi és egyéb szálláshelyek, diáküdülők biztosítása terén, de direkt készpénzkölcsönöket, ruhasegélyeket és orvosi ellátást is igyekeztek minél nagyobb számban biztosítani. A szerző bemutatja az 1919-ben és 1921-ben alakult diákegyesületek (Turul Szövetség, Foederatio Emericana) pécsi alapszervezeteit és tevékenységét, melyet az egyetem tanácsával összhangban, a tagként felvett diákok érdekeit szem előtt tartva végeztek. Utóbbiak a friss diplomások munkahelyszerzése – és áttételesen családalapításának segítése – érdekében is igyekeztek közbenjárni meglévő kapcsolati hálójuk aktivizálásával. Az állásteremtés érdekében készített felhívásaik, tervezeteik gyakran tértek ki az átképzés lehetőségeire, de éltek az állásokat „foglaló idegen elemek" retorikai fordulataival, érveivel is. A tanulmány végén a szerző megállapítja, hogy ezek a javaslatok sok esetben csak a program szintjén maradtak, a hallgatók elhelyezkedési problémáit inkább a revíziós sikerek és a háborús konjunktúra oldotta meg.

Összességében a bemutatott tanulmánykötet írásai értékes hozzájárulást jelentenek a pécs-baranyai helytörténet kutatásához, és néhányuk esetében az esettanulmányokon túlmutató eredményekről beszélhetünk, melyek beépülése az országos történeti narratívákba joggal lenne elvárható. A kötetet megjelentető két szervezet munkája így többszörösen is hasznosulhat, és a kutatási eredmények társadalmasítása remélhetőleg hatékonyan, többrétűen is megvalósul.

Csibi Norbert

PONTES
6. (2023) pp. 377–380.

RECENZIÓK

A pécsi intézményes papnevelés első évszázada

Gőzsy Zoltán: A pécsi papképzés és az egyházi felsőoktatás története a 18. században. Pécs, 2023. 227 oldal. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 14.)

„A szeminárium a papi státusz felkészítő állomása, előszobája, így tanulmányozása révén betekintést nyerünk abba a szocializációs fázisba, amelyben az egyházmegye alsópapsága felkészült a feladatra, és képzést kapott a pályájához" – fogalmazza meg a szerző lényegre törően munkája témaválasztásának fontosságát. A 18. századi kései katolikus konfesszionalizáció a(z egyház-)történetírás kezdete óta foglalkoztatja a kutatást. Arra a nagyarányú expanzióra, amelyet a katolikus egyház az oszmán uralom felszámolását követő évtizedekben véghez vitt, számos magyarázat született. A protestáns történetírás hagyományosan a nem katolikus felekezetekkel szembeni türelmetlen politikát és vallásgyakorlatuk sokszor durva korlátozását emeli ki (jogosan) a történések közül, míg a katolikus kötődésű egyháztörténeti kutatás a jelentős pusztulást szenvedett intézményrendszer nagyszabású újjáépítését, és a püspökök heroikus küzdelmének (szintén jogos) méltatását helyezi a vizsgálat középpontjába. Nagyságrendekkel kevesebb azonban azoknak a munkáknak a száma, amelyek ennek a folyamatnak a helyi, gyakorlati megvalósulását vizsgálják. Ezt a számot gyarapítja Gőzsy Zoltán új kötete.

A szemináriumi képzés intézményesítése és feladatainak pontos körülhatárolása a trienti zsinatot követő katolikus reformmozgalom egyik legjelentősebb vívmánya. A katolikus egyházi elit helyesen ismerte fel, hogy a protestantizmus európai térnyerésének okai között előkelő helyen szerepelt a reformátorok intellektuális fölénye, amellyel csak a papképzés professzionalizációja révén vehették fel a versenyt. Amint a hazai kutatás arra már korábban rámutatott, ez a katolikus reformmozgalom a Magyar Királyság területén a sajátos történelmi körülmények, elsősorban természetesen az oszmán terjeszkedés hatására nagyrészt csak a 17. század közepétől érezttette hatását. Így a török kiűzése után az intézményrendszert újjáépítő püspökök egyúttal ennek a reformfolyamatnak a végrehajtóivá váltak. A következő század derekától pedig újabb feladattal, a felvilágosodás gyűjtőfogalommal leírható szellemi áramlat kihívásaira adandó válasszal is szembesülniük kellett. Ezt az izgalmas korszakot mutatja be a szerző kötete a pécsi egyházmegye vonatkozásában.

Gőzsy Zoltán művét részletes, a problémafelvetést és a téma historiográfiáját precízen összefoglaló bevezető fejezetet követően szigorú kronologikus sorrendben építi fel az 1710-es évektől, a pécsi szeminárium működésének kezdeteitől a 19. század közepéig. A kezdeti időket tárgyaló rész szemléletesen mutatja be azt a kényszer szülte eljárásrendet, amelyet a megyéspüspökök – a pécsi egyházmegyében Franz Nesselrode – alkalmazott a papképzés megszervezésében: növendékeit igyekezett neves hazai és külföldi szemináriumokba küldeni (ezek Pécs esetében leginkább Nagyszombat és Graz voltak), akik visszatérve bekapcsolódtak az egyházmegye építésébe. Gőzsy ezt követően a szeminárium alapításával foglalkozik, amelyet folyamat-jellegű eseménysorozatnak ír le. Itt három szereplőt állít a történések középpontjába: Álvaro Cienfuegos püspököt, helynökét, Berényi Zsigmondot, végül természetesen Klimo György püspököt, aki nemcsak a pécsi egyházmegyében, hanem országosan is kiemelkedő alakja a 18. századi katolicizmus történetének. Cienfuegos szerepeltetése azért kifejezetten érdekes, mert őt a szakirodalom általában úgy jellemzi, mint aki külföldi, ráadásul az egyhámegyéjétől távol élő főpapként nem játszott komoly szerepet a pécsi püspökség életében. Itt viszont azt látjuk, hogy helynöke révén igenis hatékonyan elősegítette az újjáépítő munkát.

A szerző külön fejezetben foglalkozik az alapítást követő évtizedek oktatói gárdájával. Bemutatja azt a szellemi építkezést, amely során a megyéspüspökök az ország más részéből meghívott tanárok, helyben fellelhető alkalmas egyházmegyés papok, valamint szerzetesek segítségével megszervezték a kor elvárásainak megfelelő színvonalú képzést. Itt is és máshol is feltűnnek a szerzetesek, mind a szemináriumi oktatás, mind pedig a pasztoráció vonatkozásában. Ez újabb megerősítése a kutatás által már régóta hangsúlyozott jelenségnek: a szerzetespapság hatékony közreműködése nélkül elképzelhetetlen lett volna a magyarországi katolikus egyház 18. századi újjászervezése. A kor elvárásai kapcsán pedig felvázolja, hogyan érvényesültek a papképzéssel szemben támasztott, Rómában megfogalmazott általános elvárások a helyi környezetben. Itt elsősorban XIV. Benedek pápa útmutatását és Klimo püspök ezekkel összhangban megfogalmazott elveit emeli ki.

A szerző részletesen foglalkozik a szeminárium „belső történetével" is: a tisztségviselőkkel és járandóságaikkal, a növendékek számával, valamint Klimo püspöknek azokkal a reformjaival, amelyek a fent említett elvek gyakorlati alkalmazását szolgálták. Itt betekinthetünk a felvételi eljárás és a szelekció folyamatába is. Fontos és akár aktuálisnak is felfogható kérdés ez: az égető paphiány miatt minden munkásra szükség volt az Úr szőlőjében, a főpásztor viszont azért is felelősséggel tartozott, hogy csak a feladatra alkalmas jelöltek kerüljenek be az egyházmegye papságának körébe. Természetesen a vizsgált korszakban is találunk olyanokat, akik nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Ezek közül az esetek közül a szerző ismertet is néhányat. A kihágások, fegyelmi ügyek tárgyalása azonban

itt nem öncélú, nem az olvasó szenzációéhségének kielégítésére szolgál, hanem az intézményrendszer működésének bemutatását teszi érzékletesebbé. A szelekció egyik fontos szempontja volt a nyelvtudás vizsgálata. Ahogy az ország más területén, úgy a pécsi egyházmegyében is megfigyelhető, hogy a lakosság vegyes etnikai összetételére tekintettel az egyházi vezetés törekedett több nyelven beszélő lelkipásztorok alkalmazására.

A papnevelés különösen érdekes formáját mutatja be a szerző Klimo György püspök levelezésének ismertetése kapcsán. A tudós főpap ugyanis kifejezetten pedagógiai céllal folytatott levelezést növendékeivel. Nemcsak a növendékek aktuális helyzetének megismerése (vizsgáik eredménye, egészségi állapotuk stb.), hanem retorikai képzettségük pallérozása is a levélváltás céljai között szerepelt, Klimo ugyanis iskolai feladatként szabta meg a levélírást. A levélváltás számát és idejét is szigorúan meghatározta. Ezek a levelek természetesen a korszak kutatója számára is becses források, hiszen számot adnak a növendékek életkörülményeiről, szokásairól, mindennapi ügyeiről.

A korszakban előrehaladva a szerző a szemináriumi képzéssel kapcsolatos állami szabályozások ismertetésével is foglalkozik. Fontos kérdés ez, mert árnyalja és értelmezi a felvilágosult abszolutista jelzővel illetett központi igazgatás sokszor félreértett intézkedéseit. Gőzsy itt újabb adalékkal szolgál annak a jelenségnek a közelebbi megismeréséhez, amelyet már korábbi munkáiban is a német kutatásból kölcsönzött „normakommunikáció" fogalmával írt le. Az államhatalom ugyanis a papságra egyre inkább az alattvalókkal szembeni központi elvárások közvetítőjeként tekintett. Elsősorban azért avatkozott be a papképzés szabályozásába, hogy erre a közvetítőszerepre alkalmas klerikusok kerüljenek egyházmegyei szolgálatba. Ennek a beavatkozásnak a szélsőséges formája volt II. Józsefnek az a rendelkezése, amellyel a papképzést kivette a megyéspüspökök ellenőrzése alól, és a növendékeket központi papnevelő intézetekbe helyezte át.

A reformoknak azonban kifejezetten pozitív hatása volt az egyháztörténet mint diszciplína fejlődésére nézve. Mária Terézia oktatási szakemberei fontos szerepet szántak a történelem tanításának az egyházi és a világi intézményekben egyaránt. Ez viszont nemcsak az egyháztörténeti tantárgy szemináriumi megjelenését eredményezte, hanem komoly lökést adott a pécsi egyházmegye történetét feldolgozó művek megszületésének is. A szerző régóta foglalkozik a katolikus egyháztörténet-írás kérdéseivel, így nem csoda, hogy tárgyalt kötetében is komoly figyelmet szentel a téma vizsgálatának, felvonultatva azokat a munkákat, amelyek a korszakban napvilágot láttak.

A kötetből még két, a szeminárium történetét közvetlenül érintő témát szükséges kiemelnünk. Az első a Klimo-könyvtár keletkezése. Itt a szerző a könyvtártörténeti kutatások eredményeire támaszkodva kitér a főpap kapcsolati hálójára, amely a könyvbeszerzések hatékonyságát lehetővé tette, eddig nem vagy kevéssé

vizsgált források alapján pedig rekonstruálja azt a nagyszabású munkát, amely a könyvtár épületének megszületéséhez vezetett. A másik fontos téma Klimo püspök egyetemalapítási terve. Ezzel is foglalkozott már a korábbi kutatás, Gőzsy azonban itt is új szempontokkal és adatokkal gazdagítja eddigi ismereteinket a középkori gyökerek feleleventésére, az oktatási intézmény regionális szerepének erősítésére és a különböző elnevezésekből levonható következtetésekre vonatkozóan.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Gőzsy Zoltán kiváló filológiai képzettségének és bő két évtizedes kutatási tapasztalatának köszönhetően a pécsi szeminárium történetének átfogó, részletes és precíz összefoglalását nyújtja frissen megjelent kötetében. Munkájával érdemben hozzájárul a 18. századi katolikus reorganizáció folyamatának jobb megértéséhez, és gazdagítja ismereteinket arról az intellektuális teljesítményről is, amellyel a katolikus egyházi értelmiség a töröktől felszabadult ország műveltségi szintjének emeléséhez hozzájárult.

Forgó András

PONTES
6. (2023) pp. 381–383.

Háborús mindennapok egy főispán szemével

Nagy Imre Gábor – Vértesi Lázár (szerk.): Nagyatádi Visy László pécsi főispán háborús naplója I. Pécs, MNL Baranya Vármegyei Levéltára, 2023. 528 oldal.

A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára az idei évben egy régóta tervezett projektjét valósíthatta meg, amikor a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával lehetővé vált Nagyatádi Dr. Visy László (1854-1935) egykori pécsi ügyvéd, majd főispán első világháború alatt íródott naplójának megjelentetése. A 6 kötetes kézirat még 1996-ban került a Baranya Megyei Levéltár birtokába, letéti szerződés keretében. Visy a naplóit 1914. július 26-tól kezdődően 1921. augusztus 23-ig bezárólag vezette, 1650 oldalon elbeszélve, miként élte meg ő a magyar történelem e hét, megrázkódtatásokkal teli (első világháború, őszirózsás forradalom, Tanácsköztársaság, Trianon, Pécs és a környező régió szerb megszállása), viharos esztendejét.

Nem újszerű a megállapítás, hogy a napló mint történeti forrás előnye, hogy – az emlékirattal szemben – az eseményekkel egyidejűleg, naprakészen íródik, az információk nem vesznek el vagy torzulnak az évek, évtizedek távlatából, és íróját jellemzően nem befolyásolja önigazolási kényszer sem. Visy naplója esetében további szerencsés körülmény, hogy azt nem a nyilvánosságnak szánta (legfeljebb leszármazottjainak okulására), ennek megfelelően véleményét, gondolatait rendszerint őszintén és kendőzetlenül, olykor egészen nyersen fogalmazta meg benne. Ez a fajta nyíltság szintén hozzáad a forrás történeti értékéhez.

Visy naplóbejegyzései révén, melyeket 1917 decemberéig napi rendszerességgel vezetett, elsősorban az ő és családja magánéletébe, hivatali munkájába, társas kapcsolataiba, illetve a háborús hátország mindennapi életébe nyerhetünk bepillantást, de természetesen foglalkoztatták a harctéri események is, melyekről – igaz, nem minden esetben hiteles és pontos – értesüléseit is rendszeresen feljegyezte. Visynek lehetősége nyílt többféle forrásból is tájékozódni, hiszen a sajtó és a fronton szolgálatot teljesítő gyermekeitől kapott levelek mellett magas hivatali pozíciójából adódóan (magával Tisza István miniszterelnökkel is levelezett), illetve jelentős közéleti szereplőként, a helyi felsőbb társasági körökben (pl. Pécsi Nemzeti Kaszinó) mozogva is sok többletinformáció birtokába juthatott. A hátország

problémáinak megoldásában pedig pécsi főispánként ő maga is tevékenyen, napi rendszerességgel részt vett (pl. hazaszállított sebesült katonák gondozásának megszervezése, hadsegélyezési és jótékonysági akciók, hadikölcsönök népszerűsítése, közélelmezési feladatok). Érdekes folyamatként rajzolódik ki a naplót olvasva, amint Visy László, egy művelt, liberális értelmiségi a háború feszült légkörében, a növekvő nehézségek közepette és nem utolsósorban a mindent elárasztó, uszító propaganda hatására, miként lesz egyre fogékonyabb egyfajta radikális nemzeti sovinizmusra. Ennek jeleként a naplóban előrehaladva egyre gyakrabban fordulnak elő a másik táborba tartozó nemzetekről írt indulatos kirohanások (olykor még a civil lakosság elleni atrocitásokat is helyeselve és szorgalmazva), illetve a „győzelmet hátráltató", belső ellenségnek tekintett csoportokról, így például a zsidóságról vagy a nemzetiségekről megfogalmazott gyűlölködő kijelentések.

A naplóhoz a bevezető tanulmányt Nagy Imre Gábor, a forráskiadvány egyik szerkesztője, az MNL Baranya Vármegyei Levéltárának főlevéltárosa írta. Ebben részletesen sorra vesz és megismertet az olvasóval minden olyan háttérinformációt, amely magának a naplónak az értelmezéséhez fontos lehet, kezdve Visy László származásával, melyből a több generáción átívelő társadalmi felemelkedés szemléletes példája tárul elénk: hogyan válhatott Visy (aki egyébként német származású volt, és 1905-ös nemesítéséig a Jobst vezetéknevet viselte), akinek távolabbi felmenői apai ágon kisiparosok, anyai ágon pedig jobbágyok voltak, sikeres szabadfoglalkozású értelmiségivé, majd 1911-1917 között pécsi főispánként a város egyik legfontosabb közjogi méltóságává. A tanulmány foglalkozik ezenfelül családjával is, bemutatja Visy életútját és karrierjét, személyiségét, identitását, szó esik a polgári középosztályhoz tartozó Visy-család életkörülményeiről, magáról a nagy háborúról és annak hátországi kihatásairól, végül pedig a forrásközlés módszertani kérdéseiről.

A naplóban olvasottak jobb megértéséhez, kontextusba helyezéséhez a bevezető tanulmányon kívül nagy segítséget nyújt a gazdag jegyzetapparátus is, melyben többek között a naplóban név szerint említett kortársakról olvashatunk rövid ismertetéseket (csak az 1914-es kötetben 730 személyre tesz utalást Visy). Szintén hasznosak a lábjegyzetekben szereplő sajtóhivatkozások, melyek egy-egy, a naplóban említett esemény kapcsán lehetővé teszik, hogy azt más nézőpontból is megismerhessük. A könyv elején, a borító belső felén elhelyezett családfa révén áttekinthetőbbé válik Visy szerteágazó rokonsága, és ezt kiegészíti még a kötet végében található, részletesebb családtörténeti adattár is. A könyv hátsó borítójának belső oldalán kapott helyet egy 1913-as térkép Pécs szabad királyi városról, mely a térbeli tájékozódást segíti. Ehhez tartozik a naplóban leggyakrabban előforduló városi helyszínek listája, amelyek az említett térképen számokkal vannak jelölve, és amelyek mindegyikéről rövid leírás olvasható, kitérve az épületek mai funkciójára is. A kiadványban mindezeken felül még katonai kifejezések szótára,

a Monarchia haderejének rövid bemutatása, rövidítésjegyzék, idegen szavak jegyzéke, valamint hely- és személynévmutató is szerepel.

Mindezek alapján megállapítható tehát, hogy a forráskiadvány szakmailag (és esztétikailag is) igen magas színvonalú. A kötet létrejöttét segítő rengeteg munkában – a napló szövegének begépelése, a szöveggondozás, a jegyzetapparátus, a segédletek elkészítése stb. – a két szerkesztőn, Nagy Imre Gáboron és Vértesi Lázáron kívül még az MNL Baranya Vármegyei Levéltárának tíz további munkatársa működött közre, nem túlzás tehát azt állítani, hogy a kiadvány példátlan csapatmunka eredménye. A tervek szerint 2024-ben fog sor kerülni az 1915-ös napló kiadására, majd utána sorban a továbbiakra, melyek közül az 1918–1921 közötti időszak, akárcsak Visy eredeti kéziratai esetében, egy kötetben szerepel majd.

Érdemes megemlíteni végül azt is, hogy a naplóhoz számtalan, önmagában is komoly történeti értékkel bíró „melléklet" tartozik: fényképek, személyes és hivatalos levelek, táviratok, gyászjelentések, meghívók, újságkivágások, térképek, stb., melyek egy része a kiadványban is szerepel. Felmerült annak a lehetősége is, hogy a levéltár a Visy-naplót ingyenes e-könyv formájában is megjelentetné, amely így az internet révén jóval több olvasóhoz juthatna el, ráadásul így lehetőség nyílna arra is, hogy a naplóhoz tartozó összes mellékletet digitalizálva, jó minőségben és számbeli korlát nélkül közkinccsé tegyék.

Varga Tamás

PONTIS
6. (2023) pp. 384–388.

Jakab-hegy, Szentkút, Remeterét

Bánkuti Gábor: A pálosok és Pécs. Pécs, Magyar Pálos Rend, 2021. 211 oldal.

„A pálosok történetében Pécs különleges jelentőségű hely”[1] – kezdi elbeszélését Bánkuti Gábor *A pálosok és Pécs* címmel, 2021-ben megjelent könyvében. A kötet első mondata nem szorul különösebb bizonyításra, a megállapítás igazi jelentőségét inkább az adja, hogy megteremti az egész narratíva kontextusát. A pálos rend közel 800 éves történetének bemutatását a szerző ugyanis a tér felől közelítette meg, amely nem csupán a történések helyszíne vagy háttere, hanem – posztmodern értelmezésben – az események fontos szervezője, azok meghatározó eleme. Ezzel a szemlélettel Bánkuti a történetírás „térbeli fordulatához” (*spatial turn*) kapcsolódik, amely Michel Foucault, Pierre Bourdieu, illetve hazánkban Gyáni Gábor és Keszei András révén vált a történettudomány egyik újkeletű irányzatává a nyelvi, a képi, a kulturális, a kontextuális stb. fordulatok mellett. A térbeli fordulat képviselői szerint a tér „szerkezeti hely” vagyis „önálló társadalmi entitás”, amely kiválóan alkalmas az identitás megragadására. A hely szerepének középpontba helyezése és következetes alkalmazása nemcsak egy rendkívül koncepciózus feldolgozást tett lehetővé, de egyben biztos alapot szolgáltatott egy olyan történet elmeséléséhez, amelynek az egyik fő jellemzője a megszakítottság. A pálosok pécsi működését az oszmán hódítás, majd II. József intézkedései, végül 1950-ben a kommunista diktatúra akasztotta meg. A kényszerszünetek azonban magukban rejtették az újrakezdés lehetőségét is, amiben a szerző szerint – a személyi kontinuitás hiányában – meghatározó szerepet játszottak a kézzelfogható helyi emlékek és a genius loci. Mindezek fényében válik a cím igazán frappánssá, illetve érthetővé a két szó eltérő tipográfiája.

A téma kiválóan illeszkedik a szerző, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar Modernkori Történeti Tanszéke docensének egyháztörténeti munkásságába, amelynek fókuszában eddig elsősorban a jezsuiták álltak. A 211 oldalas mű 6 nagyobb fejezetbe rendezi az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend történetét. A helyi események mindig az országos folyamatokba illeszkednek, olykor azokat is más megvilágításba helyezve. Bánkuti Gábor

1 Bánkuti Gábor: A pálosok és Pécs. Pécs, 2021. 5.

kiegyensúlyozottan vezeti végig olvasóit a pálos rend és Pécs történetének metszéspontjain, miközben az olvasó annak a folyamatnak is tanúja lehet, ahogy a Pécs környéki gyökerekből kiindulva „Remete Szent Pál szelleme (…) meghódította a város lakosságát".[2] A rendi emlékezetben elsőnek tekintett Jakab-hegyi kolostor, és az a tény, hogy a rend magyar központja ma is Pécs, igazolja a szerzőnek a lokalitás történelemformáló szerepét hangsúlyozó szemléletét.

Bánkuti Gábor könyvének első fejezetében a Jakab-hegyi remeték renddé szerveződésével foglalkozik. Kiemeli, hogy míg a remeték másutt általában a völgyekben, addig Pécsett a dombtetőn telepedtek meg. A Jakab-hegy kiválasztásában is a helynek, vagyis az itteni előzményeknek volt jelentősége, mivel Bertalan pécsi püspök a vaskori földvár területén létrejött Árpád-kori falu – eredetileg zarándoklati céllal épült – temploma körül szervezte meg a remeteséget. A korai pálos remeteségek topográfiáját tekintve a remeteközösségek többsége a Bakony és a Pilis területén volt megtalálható, így a 13–14. század fordulójára a vezető szerep a királyi és az érseki udvarhoz közel fekvő, Esztergom közelében levő Szent-Kereszt kolostorhoz került. Ehhez csatlakoztak előbb a pilisi, majd 1297-ben az egri, és ismeretlen időpontban a mecseki remeték. A szerző tehát nem tartja megalapozottnak azt a felfogást, mely szerint a Bertalan pécsi püspök és Özséb között 1250-ben kötött megegyezés képezné a rend alapítását. Bánkuti azzal érvel, hogy perifériikus elhelyezkedéséből adódóan a Jakab-hegyi kolostor nem tölthetett be központi szerepet a rend kialakulásában, mint ahogy az elsőséget is csak egy évszázadokkal későbbi perspektívából nyerte el. Új rend létrehozásához 1215 után pápai engedély volt szükséges, aminek megszerzése idővel nem annyira egyházjogi, mint inkább politikai-hatalmi tényezők függvényévé vált. A pálosok végül I. Károly trónigényének támogatásával összefüggésben kapták meg a jogot 1308-ban, hogy a Szent Ágoston-féle regula használatával rendként működjenek. A térszerkezet meghatározó szerepe kapcsán Bánkuti arra is felhívja a figyelmet, hogy a Jakab-hegyi kolostornak a rendi központtól való távolságához a püspöki székhelyhez való közelség társult. Talán a pécsi püspök befolyása lehetett az oka annak is, hogy a Szent-Jakab kolostor még a baranyai *vicariá*nak sem lett a központja.

A másfél százados török uralom után újjászerveződő pécsi rendház működését Bánkuti Gábor az országos (egyház)politikába ágyazva tárgyalja. Széles ívet rajzol a pálosok tevékenységéről a pasztorációs munkától kezdve a barokk irodalom, tudományosság és a nyelvújítás terén elért eredményeken át politikai és társadalmi súlyuk növekedéséig. A Pécsre visszatérő pálosok történetét 1712-től a számbeli és anyagi növekedés, a missziós tevékenység, a tudós-szerzetesek megjelenése és a rendnek a város életében betöltött meghatározó szerepe jellemzi. Bár a

[2] Kisbán Emil: A Magyar Pálosrend története II. (1711–1786). Budapest, 1940. 34. Idézi: Bánkuti 2021. 59.

török kiűzése után a patacsi és a Jakab-hegyi birtokok visszaszerzése nem sikerült, a rend működésének gazdasági alapját a kárpótlásként kapott szentkúti kegyhely, valamint a peres és egyéb úton megszerzett birtokok (Keszü, Györgyén; mágocsi, nagyhajmási, baranyajenői és harci uradalmak) biztosították. Pécsett a dzsámiból átalakított szerb templom került a birtokukba. Bánkuti művében a 18. század konkrét és átvitt értelemben is a rend építkezésének időszakaként tűnik fel. A szentkúti csodatévő forrás fölé kápolna és kolostor, a zarándokok számára egy kis vendégfogadó, a Pécs belvárosában megszerzett ingatlanjaikon 1741 és 1776 között új templom és rendház épült. Ennél is jelentősebb „a tridentinum és a felvilágosodás egymásra torlódó transzformációs hatására”[3] bekövetkező szellemi gyarapodásuk, amit irodalmi és tudományos munkásságot kifejtő szerzetesek – Ányos Pál, Táncz Menyhért, Virág Benedek, Kreskay Imre, Simon Máté és Alexovics Vazul – fémjeleznek. Egyetérthetünk Bánkuti Gáborral abban, hogy ennek a korszaknak a csúcspontjaként az egyházi pályafutását pálos szerzetesként kezdő Eszterházy Pál László püspöki kinevezése tekinthető, annak ellenére, hogy olyan időpontban került a pécsi egyházmegye élére, amikor a szabad királyi városi rangot elnyert városnak a püspök többé már nem volt a földesura.

A rend 1786. évi feloszlatását a szerző a kormányzat centralizációs és modernizációs stratégiájába illeszti, amely során a világi hatalom az egyházak tevékenységét a társadalmi hasznosság aspektusából ítélte meg, intézményeit pedig reformelképzelései szolgálatába igyekezett állítani. Innen nézve a szerzetesség állampolitikai szempontból veszélyesnek, gazdaságilag haszontalannak, összességében idejétmúltnak tűnt. A témával foglalkozó kutatókhoz hasonlóan Bánkuti is arra jut, hogy a rend feloszlatásának mégsem ez volt a valódi oka, sokkal inkább 4,5 millió aranyforint értékű vagyonának a megszerzése. Sommásan állapítja meg ezzel kapcsolatban, hogy „a magyar egyházi struktúra anyagi biztonságát a második világháború végéig jelentős részben a pálosoktól elkobzott javak biztosították.”[4] Ez nagyban hozzájárult a pálosok visszatelepítési kísérleteinek kudarcaihoz is, mivel elkobzott vagyonuk visszaadása a Vallásalap működését veszélyeztette volna. A hely jelentősége mellett a pálosok gazdasági tevékenysége végig hangsúlyos szerephez jut Bánkuti Gábor könyvében, a remeték középkori gazdálkodásától kezdve többször is kisajátított, majd a rendszerváltás után visszaadott tulajdonukig, ami többféle értelmezését teszi lehetővé annak a középkori tapasztalatnak, miszerint „a lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn”.[5]

A pálosok magyarországi visszatérésére 1934-ig kellett várni, aminek előfeltételeként nem csak az egykori pálos javak visszaszerzéséről kellett lemondani.

3 Bánkuti 2021. 37.
4 Bánkuti 2021. 66.
5 Uo.

A szerző sorra veszi azokat a problémákat, amelyeknek a megoldásában a legnagyobb munkát Zichy Gyula pécsi püspök végezte el. Neki köszönhetően a pálosok ügye 1921 és 1932 között ismételten összefonódott Péccsel. Bánkuti a legfőbb akadályok között említi, hogy a lengyel rendi központból egyrészt nem volt kit visszatelepíteni, másrészt hiányoztak annak anyagi feltételei is. A történet legtalányosabb része Bodó János, vagyis Páter Gellért megosztó hatású ténykedése. A Częstochowából engedély nélkül eltávozó, rendi fogadalmat nem tett Bodó Pécsett letelepedve mintegy tíz éven keresztül működött „pszeudo-pálosként". Ahhoz, hogy a pálosok Magyarországra visszatérhessenek, a rend jogi helyzetének 1930-as rendezésére és az új lengyel rendfőnök pozitív hozzáállására is szükség volt. A Lengyelországból érkező szerzetesek végül 1934 tavaszán vették át a gellért-hegyi sziklatemplomot. Pécs a noviciátus helyszíne lett. Bánkuti Gábor szemléletesen mutatja be a város vezetőinek, a különféle egyesületeknek és a pécsi híveknek azt az összefogását, amelynek eredményeképp 1934. október 34-én 14 tag, köztük 8 újonc költözött be a püspök által erre a célra adományozott és kibővített rendház épületébe.

A források megszaporodásának köszönhetően a következő fejezet a pécsi pálosok működésébe, hétköznapjaiba is bepillantást enged. Bánkuti a pálos templom építését a városrendezési terv, a modern építészet és a városkép összefüggésrendszerében tárgyalja, szép leírást adva a Szent Imrének szentelt szakrális térről. Visszaemlékezéseken keresztül eleveníti meg a rendházbeli életet, amit a szigorú aszketikus életvitel és a családias jelleg egyszerre jellemzett. A novíciusok mellett a pécsi perjel, Michał Zembrzuski személyének is nagy figyelmet szentel, amit különösképpen indokol, hogy magyarországi rendfőnöki megbízottként 1939 és 1943 között gyakorlatilag a magyar pálosok központjává tette Pécset. Zembrzuski hosszú és kalandos életéről – ahogy a pálosok történetében fontos szerepet játszó egyéb aktorokról is – a kötet lapjain szürke háttérrel kiemelt, rövid életrajzokat olvashatunk. Az anyagi biztonság megteremtése, a város életében betöltött fontos szerep mellett a nehézségekről és a belső feszültségekről is szó esik, úgymint a korábbi pálos – később Lyceum – templom visszaszerzésének a meghiúsulása, vagy az önálló magyar provincia létrehozására tett sikertelen kísérlet.

A háború utáni évekkel kapcsolatosan Bánkuti úgy fogalmaz, hogy ellentmondásossága ellenére is reményteli időszak volt a rend életében. Az egyházi birtokok államosításának fonákjaként 1947-re sikerrel járt a szimbolikus jelentőségű Jakab-hegy visszaszerzése, ahol társadalmi összefogással új kolostor létesült. A rend bekapcsolódott az iskolai hitoktatásba, a pálos misék, litániák, zarándoklatok aktív egyházközségi életről tanúskodtak, a szerzetesek az alapítás 700 éves jubileumára (1950) készülődtek. Ám utóbbira már nem került sor. A pártvezetés a szerzeteseket túszként felhasználva akarta kikényszeríteni a rendszer egyházi elismertetését, nem mellesleg megszerezni a rend vagyonát. A pálos szerzeteseket 1950. június elején elhurcolták, a rend ingatlanait lefoglalták. Hiába fogadta el

a püspöki kar 1950. augusztus 29-én az állam által kikényszerített „megállapodást", a szerzetesrendek működési engedélyét megvonták. A megpróbáltatások azonban ezzel nem értek véget. Az egyezséget aláíró Grősz József kalocsai érsek koncepciós perének a pálosok ellen irányuló mellékpere során a rend 20. századi történetének legdrámaibb időszaka bontakozik ki a kivégzett, bebörtönzött és üldözött szerzetesek példáin keresztül. A pálosok tevékenységének ellehetetlenítését követő évtizedekben csak „klandesztin", vagyis titkos formában élhetett tovább a pálos lelkiség, ami azonban hozzájárult a rend fennmaradásához. Bánkuti Gábor könyvének utolsó, rövid fejezete a rendszerváltás utáni időszakot, a rendházát és templomát visszakapó rend újjáéledését villantja fel.

A pálosok és Pécs – műfaját tekintve – egy komoly forrásbázison alapuló és szakszerű jegyzetapparátussal ellátott tudományos ismeretterjesztő munka, amely olvasmányos és közérthető stílusának köszönhetően széles érdeklődésre tarthat számot. A kötet nem csak tartalmában, de kiállításában is magas minőséget képvisel. Mérete és formája olvasóbarát, tipográfiája szép, képanyaga informatív, kivitelezése igényes. Bánkuti Gábor könyve megérdemelten nyerte el 2022-ben a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az év publikációja versenyében a legjobb ismeretterjesztő mű címet. Aki elolvassa, nemcsak a pálosok tevékenységének és szellemiségének megismerésével gazdagodik, de biztosan másként viszonyul ezután a rend múltjában meghatározó szerepet játszó olyan helyekhez is, mint a Jakab-hegy, Szentkút vagy a Remeterét.

Pilkhoffer Mónika

PONTES
6. (2023)

Beszámoló

PONTES
6. (2023) pp. 391–394.

BESZÁMOLÓ

Múlt, jelen, s jövő – Jubileum a PTE Történettudományi Intézetében*

Amint az közismert, az 1912-ben, Pozsonyban alapított Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem az első világháborút, valamint a trianoni békediktátumot követően néhány évig Budapesten működött, majd az 1921. évi XXV. törvénycikk ideiglenesen Pécsre helyezte át az univerzitást. Zichy Gyula püspök és Nendtvich Andor polgármester példamutató összefogása, anyagi támogatása és ingatlanfelajánlása tette lehetővé, hogy a város hároméves szerb megszállását követően alkalmassá vált az egyetemi oktatás megkezdésére. Pécsett három karon indult meg a jogász-, a bölcsész- és az orvosképzés, míg a soproni kihelyezett fakultáson evangélikus teológiát oktattak. A pécsi felsőoktatás – szorosan összefonódva a 20. századi Magyarország meglehetősen hektikus históriájával – számos változást, átszervezést megélve, 2000 óta integrált tudományegyetemként várja a tanulni vágyókat.

A Pécsi Tudományegyetem tehát fontos jubileumokat élt meg 2023-ban; az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözésének 100., a Pedagógiai Főiskola létrejöttének 75., a Bölcsészettudományi Kar fennállásának 30., a pécsi egyetemi képzésnek pedig 40. évét ünnepelték a PTE egyetemi polgárai.[1]

Az ünneplésből a PTE BTK Történettudományi Intézete is kivette a részét, 2023. április 24. és 26. között megrendezett *Múlt, jelen, s jövő* című jubileumi rendezvénysorozata a múltidézés, továbbá a jelen és a jövő kihívásairól való diszkusszió jegyében zajlott.

A háromnapos eseménysorozatot Bene Krisztián, a PTE BTK pályázati és beiskolázási dékánhelyettese, megválasztott dékánja kezdte köszöntőjével, aki maga is történész, és számos szállal kötődik a Történettudományi Intézet múltjához. Vitári Zsolt egyetemi docensnek, az intézet vezetőjének ünnepi köszöntőjét

* Az írás elsőként az ujkor.hu portálon jelent meg. https://ujkor.hu/content/mult-jelen-s-jovo-jubileum-a-pte-btk-tortenettudomanyi-intezeteben

1 A PTE Centenárium elérhetősége: https://pte.hu/hu/centenarium

követően a jubileumi program első napjának középpontjában az Intézet keretében működő tanszékek és doktori programok bemutatkozásai álltak. Grüll Tibor professzornak köszönhetően elsőként az Ókortörténeti Tanszék és annak doktori programja mutatkozott be videós kísérettel, a tanszékhez kötődő tudományos előadásban pedig a Spárta-mítosz historiográfiai aspektusairól beszélt Lindner Gyula egyetemi adjunktus.

Ezt követően a régészet képviseletében Nagy Levente tanszékvezető egyetemi docens adatgazdag, a régész-munkaerő utánpótlását is érintő, majd Fazekas Ferenc egyetemi adjunktus előadását hallgatta meg a közönség a Lussonium római segédcsapattábor régészeti munkájáról. A régészeket a Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék és az ahhoz tartozó, „A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900–1800" doktori program ismertetése követte Fedeles Tamás rektorhelyettes, professzor előadásában. A tanszék képviseletében Sashalmi Endre professzor *Antikrisztusok az orosz történelemben* című előadását hallgathatták meg a résztvevők, melynek középpontjában a Napóleont és Nagy Péter cárt összefűző szálak álltak.

A délután folyamán az Újkortörténeti, illetve a Modernkori Történeti Tanszék mutatkozott be. Gőzsy Zoltán tanszékvezető egyetemi docens ismertette az „Európa és a magyarság a 18–20. században" doktori programot, illetve a tanszék oktatóit, s egyúttal felhívta a hallgatóság figyelmét az intézményi hagyomány fontosságára. Ezt követően Forgó András intézetigazgató-helyettes, egyetemi docens tartott előadást az egyházak és a felvilágosodás kapcsolatának témájában. Végül e szekcióban ismertette Hornyák Árpád tanszékvezető professzor a Modernkori Történeti Tanszék munkáját, majd Pilkhoffer Mónika egyetemi docens tartott előadást az Erzsébet Tudományegyetem jubileumát is érintő témában, melyben azt járta körül, hogyan is kerülhetett a pozsonyi székhelyű egykori egyetem épp Pécsre. A délutáni szekciót a Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék munkatársai zárták: Márkus Beáta egyetemi adjunktus és Tóth Imre egyetemi docens előadásaikban a tanszék munkájáról, illetve a magyar (kül)politika és birodalmi gondolat elmúlt kétszáz évéről beszéltek.

A nap utolsó programjaként egy természetesen nosztalgiától sem mentes kerekasztal-beszélgetésre került sor, melyen Bebesi György egyetemi docens, Csabai Zoltán és Fazekas Ferenc egyetemi adjunktusok, Fischer Ferenc professor emeritus és Font Márta doktori programvezető, professor emerita vettek részt. A beszélgetés alkalmával alapvetően a karral, illetve a korábban tanszéki minőségben működő intézettel kapcsolatos változások évtizedeiről volt szó. A kerekasztalon olyan kiváló kollégák is említésre kerültek, mint Ormos Mária professzorasszony, valamint Polány Imre és Harsányi Iván professzorok, akik nélkül elképzelhetetlen volna a tanszék és az intézet létrejötte, illetve mai léte.

A jubileumi program második napja hasonlóképp a múlt óriásainak megidézésével telt, az eseménysorozat alkalmával ugyanis felavatásra került az Ormos Mária-tanterem, ahol emléktáblát kapott az alapító, a kerekasztalhoz pedig csatlakozott Gyarmati György, aki 2017-es nyugdíjba vonulásáig oktatott az intézetben. Az emléktábla-avatás előtt egy, a professzorasszonnyal készült régebbi interjút tekinthetett meg a közönség, melyből az is kiderült, hogy még kutatóként, egy Franciaországban tartott előadása után nem mással, mint Pierre Renouvinnal – a korszak egyik legnagyobb hatású francia történészével – folyatott vitát Trianonról.

A délutáni órákban rövid megemlékezést tartott az intézet az öt évvel ezelőtt elhunyt Harsányi Imre professzorról, az Ibero-Amerikával és ruszisztikával foglalkozó kutatócsoportok számos nyelvet jól ismerő alapító tagjáról, aki amellett, hogy Spanyolország és a spanyolajkú világ rendkívüli szakértője volt, remek humorérzékkel rendelkezett, és mindig meg tudta ragadni a hallgatóság figyelmét. A nap végén pedig ismét sor került egy rövid kerekasztal-beszélgetésre, melyen ezúttal is minden tanszék képviseltette magát. A beszélgetés keretében az egyetem és a kutatás jövőjéről, a piacosítási lehetőségekről, valamint az alapítványi modellváltásról beszélgettek a résztvevők: Bánkuti Gábor egyetemi docens és doktori programvezető, Gőzsy Zoltán tanszékvezető egyetemi docens, Grüll Tibor tanszékvezető professzor és doktori programvezető, Kiss Gergely professzor, valamint Márkus Beáta egyetemi adjunktus.

A programsorozat szerdai, egyben utolsó napján végül a tanárképzés jövőjét taglaló beszélgetésre került sor *Az átalakuló tanárképzés* címmel, ami immár a közelmúlt változásainak hatását értékelte. A kerekasztalt Rédli Mátyás egyetemi tanársegéd moderálta, fő előadója pedig Gyertyánfy András egyetemi tanársegéd volt, aki mélyreható, adatgazdag és részletességben bővelkedő előadásában ismertette a szakma előtt álló kihívásokat, a tanárképzés aktualitásait, valamint a történelemdidaktika, azaz a történelemtanítást és -tanulást vizsgáló tudományág céljait és módszereit. A sok érdeklődőt vonzó kerekasztal résztvevői – Csibi Norbert egyetemi adjunktus, Fedeles Tamás rektorhelyettes, tanszékvezető professzor, Lindner Gyula egyetemi adjunktus, valamint Tóth Imre egyetemi docens – által folytatott diszkusszió kiváltképp érdekes pontja volt, amikor Fedeles az egész oktatást érintő összegyetemi folyamatokról beszélgetett a résztvevőkkel, kiemelve az ösztöndíjak nyújtotta lehetőségeket és a tehetséggondozás fontosságát.

Bordás Bertalan

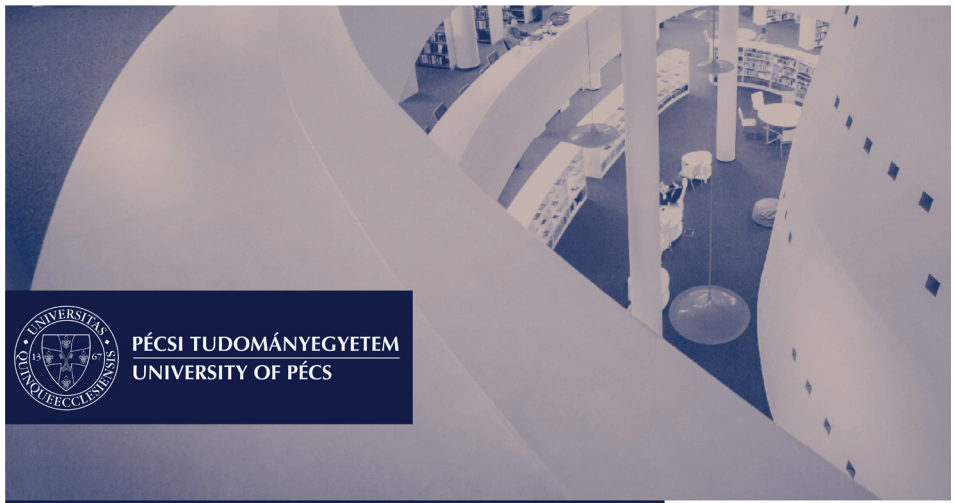

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

PTE | BTK

Múltból a jövő felé
1923–2023

MÚLT, JELEN, S JÖVŐ

A PTE BTK TTI jubileumi rendezvénye
2023. április 24-26.
Pécs, Rókus u. 2.

Szerzőink

Dr. habil. Barabás Gábor, PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, egyetemi docens (barab.gabor@gmail.com)
Dr. habil. Bebesi György, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi docens (bebesi.gyorgy@pte.hu)
Bordás Bertalan, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorandusz – PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi tanársegéd (bordas.bertalan@pte.hu)
Dr. Csibi Norbert, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi adjunktus (csibi.norbert@pte.hu)
Dr. habil. Dobszay Tamás, ELTE BTK TI, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, egyetemi docens (dobszay.tamas@btk.elte.hu)
Dr. Dominkovits Péter, MNL Győr–Moson–Sopron Vármegyei Levéltára, levéltár-igazgató (dominkovits.peter@mnl.gov.hu)
Dr. habil. Forgó András, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi docens (forgo.andras@pte.hu)
Gara Misel, ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola, doktorandusz (gara.misel@gmail.com)
Dr. habil. Gőzsy Zoltán, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens – MNL Baranya Vármegyei Levéltára, levéltár-igazgató (gozsy.zoltan@pte.hu)
Dr. Gyimesi Réka, PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék, egyetemi tanársegéd (gyimesi.reka@pte.hu)
Dr. H. Németh István, MNL Országos Levéltára, osztályvezető főlevéltáros (nemeth.istvan@mnl.gov.hu)
Prof. Dr. Kalmár János, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történettudományi Intézet, egyetemi tanár (jankalmar@freemail.hu)
Dr. habil. Kolontári Attila, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, tudományos kutató (kolontari68attila@gmail.com)
Kovács Dániel László, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorandusz
Dr. Kökényesi Zsolt, ELTE BTK TI Kora Újkori Történeti Tanszék, egyetemi adjunktus (kokenyesi.zsolt@btk.elte.hu)

Dr. Kulcsár Krisztina, MNL Országos Levéltára, főlevéltáros (kulcsar.krisztina@mnl.gov.hu)
Prof. Dr. Nagy Mariann, KRE BTK TTI Új- és Jelenkori Történelem Tanszék, egyetemi tanár (nagympecs@gmail.com)
Papp Regina, PTE BTK, mesterszakos hallgató (reginapapp1999@gmail.com)
Dr. habil. Pilkhoffer Mónika, PTE BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék, egyetemi docens (pilkhoffer.monika@pte.hu)
Pintér Tamás, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, doktorandusz – MNL Baranya Vármegyei Levéltára, segédlevéltáros (pinter.tamas2@mnl.gov.hu)
Dr. Soós István, HUN–REN BTK Történettudományi Intézet, ny. tudományos főmunkatárs (soos.istvan@abtk.hu)
Dr. Szilágyi Adrienn, HUN–REN BTK Történettudományi Intézet, tudományos munkatárs (szilagyi.adrienn@abtk.hu)
Varga Tamás, MNL Baranya Vármegyei Levéltára, segédlevéltáros (varga.tamas@mnl.gov.hu)

A kötetben szereplő tanulmányokat lektorálták:

Dr. habil. Forgó András (PTE BTK), Dr. habil. Gárdonyi Máté (PPKE HTK),
Prof. Dr. Kaposi Zoltán (PTE KTK), Dr. Pakot Levente (KSH NKI),
Polgár Tamás (MNL SVL), Dr. Schwarczwölder Ádám (VERITAS),
Dr. habil. Tóth Árpád (ME BTK), Dr. habil. Vitári Zsolt (PTE BTK)

A szám megjelenését támogatta a Pécsi Tudományegyetem
„Múltból a jövő felé – A modernkori pécsi felsőoktatás első száz esztendeje (1923–2023)"
centenáriumi programsorozat.

A kötetben felhasznált képek, ábrák és térképek
szerzői jogi felelőssége a szerzőket terheli.

A címlaptervet Vértesi Lázár készítette.
A borító frontoldalán a pécsi vármegyeháza 1830-as évekbeli rajza látható (MNL BaVL tulajdona), a hátoldalon látható községi pecsétek a MNL BaVL gyűjteményébe tartoznak.

A PONTES-logo Gergely Zsuzsanna munkája

Nyomdai előkészítés: Vértesi Lázár
Nyomdai munkák: Kontraszt Plusz Kft. (www.kontraszt.hu).